

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО 1992–2013
СТАН ТА ДИНАМІКА ЗМІН
СОЦІОЛОГІЧНИЙ МОНІТОРИНГ**

Київ 2013

У45 Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с.

Ukrainian society 1992–2013. Current state and dynamics of changes. Sociological monitoring / Edit. by V.Vorona, M.Shulga. – K.: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine, 2013. – 566 p.

ISBN 978-966-02-6977-4

Дослідження виконано Інститутом соціології НАН України в рамках бюджетної програми «Фундаментальні дослідження, прикладні наукові та науково-технічні розробки, виконання робіт за державними цільовими програмами і державним замовленням, підготовка наукових кадрів, фінансова підтримка розвитку наукової інфраструктури та наукових об'єктів, що становлять національне надбання, забезпечення діяльності наукових бібліотек».

У збірнику аналізуються дані репрезентативних опитувань населення України 1992–2013 років. Автори статей розглядають стан, динаміку змін та тенденції розвитку соціально-політичної сфери українського соціуму, соціально-економічні, соціокультурні та соціокультурні трансформації українського сьогодення. У додатку наведено статистичний розподіл емпіричної інформації за 1992–2013 роки опитувань. Останнє опитування проведено у липні 2013 року.

Для професійних соціологів, аналітиків, журналістів, політиків, політологів, публіцистів, наукових працівників, викладачів, аспірантів та студентів соціогуманітарних факультетів вищих навчальних закладів.

The research has been accomplished by the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine within the frameworks of the budget program “Fundamental researches, applied scientific and technical developments, implementation of works within state-sponsored special-purpose programs and government contracts, training of scientific staff, financial support of the development of scientific infrastructure and scientific objects of national heritage, facilitation of the work of academic libraries”.

The collection of paper provides the data of representative surveys of the population of Ukraine for the years 1992–2013. Referring to these data, the authors analyze current state, dynamics of changes and developmental tendencies in the socio-political sphere of Ukrainian society, as well as socio-economic, socio-structural and socio-cultural transformations of the present-day Ukrainian realities. The Appendix contains statistical distributions of empirical data for the period from 1992 to 2013. The last survey was conducted in July 2013.

Recommended reading for professional sociologists, analysts, journalists, politicians, political scientists, publicists, scientific researchers, lecturers, postgraduates and students of socio-humanitarian university departments.

Рецензенти:

доктор соціологічних наук **Е.А.Афонін**
доктор соціологічних наук **Н.Б.Отрешко**
доктор соціологічних наук **М.М.Чурилов**

ББК 60.5

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України.
Протокол №6 від 24 вересня 2013 р.*

ISBN 978-966-02-6977-4

© Інститут соціології НАН України, 2013

СОЦІАЛЬНІ ЗАГРОЗИ І СОЦІАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНТЕРЕСІВ НАРОДУ УКРАЇНИ

(Передмова)

*Не народ для ўрада, а ўрад для народа.
(Кастусь Каліноўскі, газета Совета
Министров Республики Беларусь
“Рэспубліка”)*

Епіграф узятий з однієї з республіканських газет Білорусі – “Рэспубліка”. І для населення України він, без сумніву, не лише зрозумілий без перекладу, а й актуальний з точки зору його реалізації, мабуть, набагато більшою мірою, ніж для Республіки Білорусь. Та навіть актуальнішим для України, враховуючи тенденції розвитку соціально-політичної та економічної ситуації за понад 20 років незалежності, був би, на мій погляд, епіграф: *“Держава для народу, а не народ для держави”*.

У заголовку ж використовується поняття “інтереси народу України”, а не звичне “національні інтереси України”, оскільки останні нерідко трактуються як інтереси етнічних українців або людей, які перебувають у даний час при владі. А практично – реалізуються у прагненні побудови етнократичної держави або авторитарно-неопатичної (кумівської), що вже саме по собі є загрозою єдності народу і територіальній цілісності країни. Із 14 чинників, що об’єднують українське суспільство, “Національна належність” та “Національна ідея побудови Української держави” в уявленні населення займають останні місця. За них, як об’єднавчі, у 2013 р. висловились лише 7,4% і 7,5% відповідно. А головним чинником, що об’єднує людей у нашому суспільстві, респонденти сьогодні називають

“Невдоволеність владою” (34,1%) та “Спільні труднощі життя” (33,4%).

За всієї багатоманітності трактувань національних інтересів інтереси будь-якої країни як інтереси народу цієї країни можна звести до трьох основних положень: по-перше, це забезпечення територіальної цілісності країни і єдності народу як нації політичної; по-друге, забезпечення безпеки життя всіх громадян країни; і, по-третє, забезпечення зростання добробуту населення.

Найбільш загальною соціальною загрозою реалізації названих інтересів є тривалий застійний *негативізм масової свідомості* та *аномійна деморалізованість* населення України.

Тричі за роки незалежності обіцяне при зміні Президентів країни “покращення життя вже сьогодні” народ поки що так і не задовольнило. І це, як свідчить аналіз результатів моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України, один із чинників того, що *за останні три роки недовіра, незадоволеність життям, невпевненість* у майбутньому населення України помітно посилились, а моральність поведінки стала розмиватись*. За оцінками респондентів, у 2013 р. лише 11% українців при реалізації своїх власних інтересів завжди дотримуються правових і моральних норм, що прийняті у суспільстві, а 44% – завжди готові їх ігнорувати.

З 2010 по 2013 р. довіра населення Президентові України знизилась з 30,8 до 10,9%, Урядові – з 19,6 до 8,1%, а Верховній Раді – з 13,4 до 4,6%; причому про повну довіру говорять лише 2,2%, 0,9%, 0,8% респондентів відповідно. Це якраз, мабуть, і є ті, хто відчув покращення в ці роки.

Понад 2/3 населення вважає, що діюча влада *взагалі не обстоює національні інтереси* або робить щось лише для видимості. Це стосується і зміцнення “згоди–єдності” в Україні.

---

*Багатство (гроші) стало сьогодні головним критерієм успіху для 44,5% населення, а добродійність – лише для 2,8%.

Лише 4–5% респондентів дотримуються думки, що прокуратура, міліція, СБУ, суди, покликані за визначенням стояти на сторожі національних інтересів України, *служать громадянам України*, близько 15% – нікому, крім себе, і до 80% – Президентові, керівникам влади, депутатам і “будь-кому, хто заплатить”. Причому “будь-кому, хто заплатить” – близько 40 відсоткових пунктів з цих 80!

За три останні роки *збільшилась* частка людей, які вважають себе *бідними і злиденними*, вперше з 2000 р. подолавши 50-відсотковий бар’єр. Відповідно зросла частка тих, хто *не задоволений своїм життям*, до 45,6% при 39,7% у 2010 р. Давно відомо, що незадоволені люди і працюють гірше, і вмирають раніше. При цьому, якщо у 2010 р. на покращення найближчого року сподівалось 30,6%, а не сподівалось 26,1% населення, то у 2013 р. таких було вже лише 12,1% і майже 60% відповідно. Водночас скоротилась чисельність тих, хто вважає, що хоча “жити важко, але терпіти можна” (з 53,4% до 46,8%) і, навпаки, *стало більше людей*, які вважають, що “*терпіти наше важке становище вже неможливо*”, – з 29,8% до 33,5%.

За 20 років незалежності, так і не усвідомивши покращення, *населення втрачає оптимізм* як стосовно свого майбутнього в Україні, так і майбутнього самої України. *Зменшується частка людей, які пишаються* своїм українським громадянством, – з 49,4% у 2010 р. до 47,7% у 2013 р. І якщо у 2010 р. не відчував гордості за своє українське громадянство кожен п’ятий мешканець України, то у 2013 р. – уже кожен четвертий.

На запитання “*Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?*” – тільки 14,1% респондентів відповіли “оптимізм”, тоді як ще у 2010 р. з оптимізмом у майбутнє України дивились 25,1% населення. Майже 40% респондентів назвали наш час часом злодіїв (39,9%), політиканів (39,0%) і бюрократів (36,6%). А 30% – часом авантюристів (30,5%) і пристосуванців (29,3%). *Оцінили наш час як час талантів і професіоналів тільки, відповідно, 4,7% і 2,7% респондентів.*

Особливу загрозу єдності народу як політичної нації України та її іншим складовим національної безпеки країни становить нав'язування лідерами тих чи інших політичних сил свого розуміння так званого мовного питання і зовнішньополітичних орієнтацій України, які суперечать інтересам більшості населення України, його культурним та історичним традиціям. *Соціальною нормою* в Україні завжди була і залишається сьогодні двомовність – двох дуже близьких за розумінням мов. Серед громадян України дуже важко відшукати людину, яка відчуває труднощі у розумінні як української, так і російської мов. “Практично не розумію української мови” у дослідженні 2013 р. заявив лише 1 респондент з кожних 100 опитаних, а російської мови – тільки 1 з більше ніж 300 респондентів. Навіть удома, у сімейному колі говорять переважно українською чи російською приблизно по 40% респондентів, а *тією й іншою мовами*, залежно від обставин, – 20% сімей. І сьогодні, попри 20-річну активну пропаганду в ЗМІ, агресивні акції політичної меншості і законодавчого обмеження використання російської мови в різних сферах життя суспільства, 36,6% респондентів висловились за надання *російській мові* в Україні *офіційного статусу*, при 14,2% тих, хто ухилився від відповіді на це запитання. Проти надання російській мові статусу офіційної в Україні у 2013 р. висловились 49,2% респондентів, хоча ще у 2010 р. прихильників офіційного статусу російської мови було більше, ніж противників, – 43,3% проти 39,6%. Та й усі попередні роки досліджень, починаючи з 1996 р., кількість прихильників офіційного статусу російської мови була на рівні 50% і стійко перевищувала кількість противників на 10–15-відсоткових пунктів. До речі, “мову” як об'єднавчий чинник суспільства назвав лише кожен десятий респондент (10-е місце поміж 14 об'єднавчих факторів).

Характерно, що в умовах репрезентативної вибірки нашого моніторингового соціологічного дослідження не менше половини респондентів просять анкету російською мовою. У дослідженні 2013 р. анкету російською просили більше половини респондентів. Причому слід звернути увагу, що

серед прихильників офіційного курсу російської мови в Україні – не менше половини етнічних українців.

Багаторічні дослідження учених Інституту соціології НАН України дають підстави зробити переконливий висновок: *двомовність – української і російської мов*, що об'єктивно склалась в Україні, не тільки не роз'єднує українське суспільство, а й слугує одним з *важливих чинників єдності Українського народу* як політичної нації. І переважно україномовні, і переважно російськомовні в будь-якому мовному (професійному, інтелектуальному і побутовому) середовищі на території України розуміють один одного, легко спілкуються, і ніхто не відчуває себе тут чужим. Це й дає підстави кожному казати – ми українці.

Розвитку і ствердженню української мови як державної аж ніяк не сприяють заклики до обмеження застосування російської мови. Соціальна норма – цивілізаційне явище. А цивілізації складаються століттями та вмирають (якщо вмирають) також століттями. І будь-які законодавчі зусилля політиків тут безпорадні. Але шкода – невдоволеність у суспільстві, за таких зусиль, неминуча. Зусилля через незнання завжди тільки шкодять справі. Тим більше, якщо це корисливі зусилля заради політичного рейтингу.

Форсування підписання угоди про асоціацію з Європейським Союзом за одночасного охолодження, якщо не сказати інакше, співробітництва з Росією та іншими країнами СНД, являє собою якщо не загрозу, то певний *соціальний ризик* для єдності українського суспільства, не кажучи вже, як і у випадку мовного питання, про загрози і ризики економічні. І передусім тому, що це суперечить думці та інтересам більшості населення України.

За всі 20 років досліджень Інституту соціології НАН України ніколи кількість прихильників Європейського Союзу (не кажучи вже про НАТО) серед населення України не перевищувала кількість прихильників співробітництва з Росією та іншими країнами СНД. З 1998 р. за “Зміцнення насамперед *східнослов'янського блоку* (Україна, Росія і Білорусь)” всі попередні роки висловлювалися у *1,5–2 рази*

більше респондентів (читай – населення), ніж за “Встановлення зв’язків першою чергою з розвинутими країнами Заходу”.

У 2013 р. ідею приєднання України до союзу Росії та Білорусі підтримували 49% респондентів, а ідею вступу України до Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану – 45%. Однак навіть за такої постановки питання підтримка населенням ідеї вступу України до *Європейського Союзу* виявилась все ж нижчою – 41,6%, а кількість противників – вищою, ніж противників вступу до Митного союзу, – 28% і 25,6% відповідно. Водночас *головним союзником* України на найближчі п’ять років майже половина населення країни *бачить Росію і країни СНД* і лише 30% – Європейський Союз. Це пояснюється ще й тим, що 42% українців вважають, що традиції, цінності й норми поведінки східнослов’янських народів їм ближчі, аніж народів країн Західної Європи. І тільки 17,8% респондентів дотримуються протилежної точки зору. За традиціями, звичками і культурою найбільш близькими до себе народами понад 70% українців називають росіян і майже 56% – білорусів. Такими французів і німців (по суті, домінуючих у Євросоюзі) назвали лише 0,9 і 2,6% відповідно. Оскільки ті чи інші духовно-культурні цінності законодавчо скасувати не можна, і змінюються вони дуже повільно, то більшості українців, які опиняться у Євросоюзі, доведеться “рубати східнослов’янські бороди” і звикати до будинків розпусти, гомосексуалістів, маріхуани та інших їм подібних соціальних норм Євросоюзу. Можливо, у Євросоюзі відчують покращення тільки українці, які мають там рахунки і нерухомість та які хочуть жити за європейськими стандартами, а не працювати. Але й у них занепокоєні корупцією європейці можуть спитати, яким чином нажиті незчисленні багатства у країні з масово бідним населенням?

В умовах поширення аморальності в суспільстві та враховуючи, що “риба гниє з голови”, не є дивним, що *ігнорується моральний аспект* проблеми.

Політичний істеблішмент відверто демонструє прагнення якомога швидше приєднатись до “багатої та успіш-

ної” Європи, *кидаючи у важку хвилину країни з віковою спільною історією і культурою*, та ще й іноді відкрито зневажливо називаючи останні “відсталими азійськими” країнами, а себе – “європейцями”, хоча самі з тієї ж “однієї колоди”.

Причому прагнення увійти в Європу навіть не як “бідні родичі”, а просто – бідні, без сумніву, образливе для національної гідності кожного українця й України як держави.

І якщо політичний істеблішмент України виявляється нездатним, як він сам вважає, добитись рівності й незалежності України серед країн однієї культури й одного рівня економічного розвитку, чи просто не хоче бути рівним серед “бідних азійців”, і разом працюючи добиватись прогресу, то на яке диво можна розраховувати *бідним* – однієї віри та культури *серед багатих – інших духовних і культурних цінностей*?

Результати соціологічних досліджень засвідчують, що більшість населення України усвідомлює *загрозу* з приєднанням до Євросоюзу бути вирваними з природного середовища і *опинитись у чужому йому духовно-культурному середовищі*, з усіма негативними наслідками, що з цього випливають. Сьогодні майже 50% населення України не сприймають систему західних цінностей (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо) і лише трохи більше 25% – сприймають. Причому однозначно “ні” – 17,3%, а однозначно “за” – лише 2,8%.

“Годувати” ж українців за європейськими стандартами Євросоюз, звичайно, навіть не обіцяє. Саме собою розуміється, що у підвищенні матеріального рівня життя народ України може розраховувати лише на самого себе.

Всі без винятку політики публічно декларують свій патріотизм і демократію, турботу про інтереси народу. Однак за 20 років незалежного і самостійного управління країною і демократами, і патріотами різних політичних уподобань так і не вдалось, у сприйнятті населення, досягти проголошуваних цілей і покращення життя, що задовольняло б більшість населення України. Згідних, що за ці роки Україні вдалось *повністю* стати демократичною, пра-

Передмова

вовою і соціальною державою у 2013 р., виявилось лише 2,3–1,4–1,4% респондентів відповідно, за середньої оцінки за 5-бальною шкалою на рівні 2 балів. На “двійку” за цією ж шкалою оцінили респонденти і справедливість сучасного українського суспільства. При цьому як “дуже справедливе” його оцінили лише 0,3% опитаних, а “зовсім несправедливе” – 37,3%.

І причина такого “результату” понад двадцятирічних намагань політичного істеблїшменту України – передусім у тому, що, опинившись при владі, “патріоти” нерідко забувають про демократію, а “демократи” – про патріотизм. Але й ті, й інші, мабуть, у мовчазній більшості згадують про благо народу ближче до чергових виборів. А перші роки активно використовують делеговану їм народом владу для переділу власності на свою користь та сімейного збагачення. “Демократи” – насамперед за рахунок бюджету, землі й державного майна; “патріоти”, використовуючи силу державної власності, – передусім змушують “ділитись” приватний бізнес. Наочно цей механізм розкривається у матеріалах судового процесу американської феміди над колишнім прем’єр-міністром України П.Лазаренком. Соціальні ж спільноти, інтереси яких покликані представляти ті чи інші партії, або не спроможні контролювати ці партії, або ці партії не мають соціальної бази і представляють тільки самих себе та ні перед ким не збираються звітувати.

Єдиною соціальною силою, здатною об’єднати патріотизм і демократію в політиці партій, що представляють цю силу, є зайняті матеріальним виробництвом (великий державний і приватний бізнес), які активно конкурують своїми товарами на світових ринках. Вони кровно зацікавлені одночасно і в сильній державі, здатній захистити їх на світових ринках, і в демократії всередині країни – для захисту свого бізнесу від розграбування сильною владою. Але чи є така партія?

Поки ж більше двох третин населення вважає занадто великою “сімейність” в органах державної влади всіх рівнів і понад 80% – вважають за необхідне законодавчо

заборонити для політиків, державних службовців та їх найближчих родичів мати рахунки і нерухомість за кордоном. А понад 82% населення дотримується думки, що влада не вирішує або лише робить вигляд, що вирішує питання підвищення добробуту населення та зменшення нерівності. А якимось безпосередньо контролювати діяльність своїх обранців і владних структур понад 75% населення поки що не бачить як це можна було б зробити і “не має жодної можливості”.

Істотний негативний вплив на масову свідомість і моральність населення мають *зразки поведінки* публічних політиків, народних депутатів, державних службовців, їхніх дітей і родичів. Недарма народна приказка каже: “Краще один раз побачити, ніж сто разів почути”. І століттями народ допитується: “Где, укажете нам, отечества отцы, которых мы должны принять за образцы? Не эти ли, грабительством богаты?” (О.С.Грибоедов).

Коли навіть офіційно декларує, наприклад, міністр, ще вчора скромний науковий співробітник, два будинки під Києвом по 400–500 м² кожен і дві квартири в м. Києві по 200–250 м² кожна, або телебачення показує гектари землі під Києвом або навіть за кордоном України, велетенські будинки за високими парканами, дебаркадери-палаці на воді, яхти тощо, які є у приватній власності відомих політиків і чиновників, їхніх дітей і родичів, нехай навіть і законно оформлені, проте в пам’яті народу мимоволі спливає: “Трудом праведным не наживешь палат каменных”.

Споживацьке накопичення і демонстративне споживання – матеріальне, культурне, духовне, доповнене зухвалим ігноруванням законів, моральних норм і безкарністю – гнітюче діє на населення і не може не викликати обурення рядових громадян України. Проте навіть не масові, а поодинокі такі “зразки” поведінки публічних людей діють на суспільство як ложка дьогтю на бочку меду. І ніякі пояснення населенням вже не сприймаються. Відповідь одна: наш час – це час злодіїв, політиканів, пройдисвітів і авантюристів.

І навіть якщо вдасться заборонити ТБ показувати ці “зразки”, а населення змусити мовчати, завжди знайдуть-

Передмова

ся небайдужі “майори”, а може, й “генерали”, які зроблять усе це надбанням гласності. А терпіння народу не безмежне: найсильніші протести, як свідчить історія, – це протести наймовчазніших і найтерплячіших. Як писав білоруський поет Янка Купала:

Я — мужык, а гонар маю.
Гнуся, але да пары.
Я маўчу, маўчу, трываю,
Але скоро загукаю:
“Стрэльбы, хлопчыкі, бяры!”

І готовність населення до самосуду в Україні ми вже спостерігаємо.

За останні три роки сприйняття *політичної ситуації в Україні* населенням як напруженої, критичної, вибуховонебезпечної помітно зросло – з 72,2% у 2010 р. до 77,2% у 2013 р. Причому цього року як “критичну, вибуховонебезпечну” ситуацію оцінили 19,3% респондентів проти 11,1% у 2010 р. Це найвищий показник вибухової політичної ситуації в Україні з 2000 р.

У 2013 р. порівняно з 2010 р. істотно радикалізувались форми протесту і збільшилась кількість людей, готових узяти в них участь: захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення – 4,9% (3,1% – 2010 р.); пікетування державних установ – 9,9% (8,4% – 2010 р.); голодування протесту – 4,5% (2,4% – 2010 р.); бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади) – 9,5% (6,3% – 2010 р.); несанкціоновані мітинги і демонстрації – 6,1% (3,1% – 2010 р.); і навіть створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань – 1,9% (1,4% – 2010 р.).

Відсоток людей, готових брати участь у радикальних і незаконних формах протесту, на перший погляд, невисокий. Але якщо вербальна (словесна) готовність узяти участь, наприклад, у незалежних збройних формуваннях перетвориться на реальність, то зі зброєю в руках виступить не менше 500 тис. людей! А по інших формах протесту – це вже мільйони!

Відмічені та, цілком можливо, інші соціальні загрози та ризики реалізації національних інтересів народу України, як це, на перший погляд, не парадоксально, за їх обмеження, зменшення та поступового їх подолання, являють собою одночасно соціальний потенціал ствердження демократії та ефективної економіки. Тим більше, що реалізація цього потенціалу, по суті, не потребує ніяких додаткових економічних ресурсів – ні матеріальних, ні фінансових. Необхідно лише подолання аморальності, і не на словах, а на ділі – служіння політиків, людей при владі та держслужбовців народові: якщо не жертвування своїм добробутом заради інтересів народу України, то хоча б жити за принципом “Одна країна – одна доля!”

Соціологічні виміри соціальних змін дають змогу побачити і ті соціальні явища та процеси, які свідчать про позитивні тенденції у ствердженні демократії в Україні та формуванні громадянського суспільства. Формуються та утверджуються незалежні від держави засоби масової інформації, розширюючи простір свободи слова як невід’ємної риси демократизації.

Помітно посилюється значення ЗМІ, громадських та міжнародних організацій у реалізації контрольних функцій суспільства над державою, політиками і політичними партіями.

З розширенням користування Інтернетом зростає його роль як у контролі суспільства над державою, так і, особливо, в об’єднанні та мобілізації тих чи інших соціальних сил на розв’язання конкретних проблем, робить доступною для населення практично будь-яку інформацію. А це рівнозначно зміцненню демократії у країні.

Поряд з тим спостерігається низька громадянська активність населення України, що дає підстави зробити висновок про сумнівну реальність вербальних декларацій населення в участі у різних формах протесту. У зв’язку з цим становить інтерес аналіз громадсько-політичних практик у реалізації потенціалу людини та її творчого самовираження.

Аналіз інституту автономізму як механізму самовираження засвідчує його практичну незатребуваність як спо-

собу політичного самозахисту для більшості регіональних спільнот.

Одним із визначальних ресурсів позитивних соціальних змін є стан здоров'я населення України. Однак, соціологічні виміри тенденцій щодо змін цього ресурсу свідчать про загрозу демографічної кризи і заслуговують особливої уваги політиків.

У дослідженні також зроблений висновок про “доволі слабку соціальну роль релігії в нашому суспільстві і марність сподівань на залучення релігійних організацій до зміни морального клімату в країні”.

Не може бути не поміченим і соціологічний аналіз соціокультурного потенціалу України і його ролі в інноваційному розвитку економіки країни.

У пропонованому виданні аналізуються не лише відзначені, а й багато інших явищ та тенденцій розвитку українського суспільства.

Моніторингові соціологічні виміри соціальних змін надають також уявлення про соціокультурний і духовний потенціал суспільства, який може і повинен бути використаний для проведення ефективних перетворень у всіх сферах життя суспільства.

Наявне в Інституті програмне забезпечення і електронний банк даних моніторингових досліджень за всі роки незалежності дає змогу аналізувати стан і тенденції розвитку українського суспільства на основі не тільки одновимірних, а й багатовимірних залежностей, а також у розрізі регіонів, за статтю, віком, освітою та іншими параметрами.

Учені Інституту будуть вдячні як за оцінку практичної корисності висновків, що містяться у дослідженні, так і за конструктивні зауваження та пропозиції щодо розвитку проекту.

*В.М.Ворона,
директор Інституту соціології
Національної академії наук України,
академік НАН України*

Розділ перший

**Тенденції розвитку
соціально-політичної
сфери українського
соціуму**

*І.Бекешкіна,
кандидат філософських наук*

ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ–2015: СТАРТОВІ ПОЗИЦІЇ КАНДИДАТІВ

Президентські вибори 2015 р. матимуть особливе значення у житті України, як, утім, і усі президентські вибори, що відбувалися. Етапи розвитку незалежної України цілком можна датувати відповідно до термінів каденції президентів. З обранням нового президента зазвичай мінялася не лише правляча політична еліта, а й значною мірою – внутрішня і зовнішня політика країни. Саме тому питанням, пов'язаним із президентськими виборами, у суспільстві приділяється підвищена увага, зокрема соціологами.

Робити на підставі соціологічних опитувань певні прогнози нині, коли до виборів залишається понад півтора року, навряд чи доцільно. Історія виборчих опитувань засвідчує, що виборчі рейтинги змінюються – і під впливом поточних подій, і в результаті дії виборчих технологій, а частина виборців взагалі приймає рішення безпосередньо у день голосування чи навіть на виборчій дільниці.

Ми ж намагатимемося зафіксувати початкові позиції найбільш вірогідних фіналістів президентських перегонів, з якими потім можна буде порівнювати подальші вже виборчі соціологічні дослідження. Фокус міркувань буде зосереджений на розгляді особливостей електорату кандидатів та аналізі можливостей нарощування рейтингів. З огляду на імовірну перспективу висунення єдиного кандидата нас також цікавитиме питання, чи переходять голоси від одного опозиційного кандидата до іншого.

Власне, запитань, що стосуються президентських виборів 2015 р., у моніторингу було лише два: про голосування

у другому турі двох найбільш імовірних пар фіналістів: “Віктор Янукович – Арсеній Яценюк” та “Віктор Янукович – Віталій Кличко”. Виділення саме цих двох пар логічно, оскільки усі опитування різних соціологічних служб засвідчують найбільшу імовірність виходу у другий тур саме цих політиків: Віктора Януковича – як єдиного кандидата від влади та Віталія Кличка чи Арсенія Яценюка як тих двох кандидатів від опозиції, які в опитуваннях щодо першого туру виборів набирають найбільший відсоток.

За даними проведеного Інститутом соціології опитування, якби президентські вибори відбулися у липні 2013 р. і до другого туру увійшли б Віктор Янукович та Арсеній Яценюк, перемогу отримав би лідер “Батьківщини”. 39,8% тих, хто прийшов би на виборчу дільницю і визначився із своїм вибором, президента підтримали б 29,5%, а 30,7% зголосилися проголосувати проти обох кандидатів. У парі другого туру “Віктор Янукович – Віталій Кличко” за Януковича проголосувало б 27,3% виборців, за Кличка – 50,5% і ще 22,2% проголосували б проти обох. Таким чином, Арсеній Яценюк набрав би більше голосів на 10,3%, а Віталій Кличко – на 23,2%.

За рахунок чого, яких чинників, якого електорату Віталій Кличко міг би набрати у другому турі більше голосів, ніж Арсеній Яценюк? Як свідчать і результати виборів, і дані соціологічних досліджень, поділ електорального поля в Україні, принаймні з 2004 р., відбувається за регіональною ознакою та такими подільними питаннями, як зовнішньополітичні орієнтації та, особливо, мова. І успіх на виборах політичних сил залежить від того, наскільки вдасться мобілізувати “своїх” виборців до виборчих дільниць. Наше опитування теж виявило істотні регіональні відмінності у голосуванні за кандидата від влади – Віктора Януковича чи кандидатів від опозиції – Арсенія Яценюка та Віталія Кличка (*табл. 1–2*).

Таблиця 1

**Голосування у другому турі президентських виборів
за Віктора Януковича чи Арсенія Яценюка
у різних регіонах України (%)**

	Захід	Центр	Південь	Схід	Загалом
За Віктора Януковича	6,0	9,7	26,2	40,1	20,2
За Арсенія Яценюка	59,4	34,7	14,0	4,3	27,2
Проти обох	13,5	21,9	29,6	15,4	20,9
Важко відповісти	10,7	20,3	13,3	22,6	17,1
Не брав би участі в голосуванні	10,4	13,3	16,9	17,5	14,6

Таблиця 2

**Голосування у другому турі президентських виборів
за Віктора Януковича чи Віталія Кличка
у різних регіонах України (%)**

	Захід	Центр	Південь	Схід	Загалом
За Віктора Януковича	5,5	8,7	24,7	39,1	19,1
За Віталія Кличка	67,1	45,7	22,6	8,8	35,5
Проти обох	9,5	15,9	21,6	13,0	15,6
Важко відповісти	8,6	15,3	14,3	12,6	15,7
Не брав би участі в голосуванні	9,2	13,3	16,6	16,5	14,1

Як видно з *таблиці 2*, Віталій Кличко набирає у другому турі більший відсоток в усіх регіонах України за рахунок того, що менша кількість тих, хто не визначився, та тих, для кого неприйнятні обидва кандидати.

Істотним чинником, який додає Віталію Кличку більше голосів, порівняно з Арсенієм Яценюком, є те, що Кличко більш прийнятний кандидат для російськомовного та двомовного населення (*табл. 3–4*).

Привертає до себе увагу також невисокий результат Віктора Януковича у традиційних ареалах його підтримки – у Південному та Східному регіонах, а також серед російськомовного населення, де кількість тих, хто вже визначився і готовий проголосувати за Януковича, не перевищує третини, тоді як серед україномовного населення вже готові проголосувати за лідерів опозиції Яценюка чи

Таблиця 3

**Голосування у другому турі президентських виборів
за Віктора Януковича чи Арсенія Яценюка
залежно від мови спілкування (%)**

	<i>Україно- мовні</i>	<i>Російсь- комовні</i>	<i>Двомовні</i>	<i>Загалом</i>
За Віктора Януковича	9,2	31,4	20,2	20,2
За Арсенія Яценюка	48,6	9,0	21,2	27,2
Проти обох	16,1	24,8	22,7	20,9
Важко відповісти	13,4	19,1	20,0	17,1
Не брав би участі в голосуванні	12,7	15,1	15,8	14,6

Таблиця 4

**Голосування у другому турі президентських виборів
за Віктора Януковича чи Віталія Кличка
залежно від мови спілкування (%)**

	<i>Україно- мовні</i>	<i>Російсь- комовні</i>	<i>Двомовні</i>	<i>Загалом</i>
За Віктора Януковича	7,9	30,3	19,5	19,1
За Віталія Кличка	56,0	16,9	32,0	35,5
Проти обох	12,1	18,2	16,8	15,6
Важко відповісти	11,8	19,2	16,8	15,7
Не брав би участі в голосуванні	12,2	15,4	14,8	14,1

Кличка близько половини населення. Це пов'язано із розчаруванням значної частини колишнього електорату Партії регіонів як у цій партії, так і у її лідері. В опитуванні було запитання щодо голосування на парламентських виборах 2012 р. та імовірне голосування, якби парламентські вибори відбулися тепер. Електорат опозиційних партій значно більше готовий повторити свій вибір, ніж колишні виборці Партії регіонів. Серед тих, хто на парламентських виборах проголосував за ОО “Батьківщина”, готові знову проголосувати за цю ж партію 70%, серед колишніх виборців “УДАРу” готові повторити свій вибір 69%, ВО “Свобода” – 70%, Комуністичної партії – 73%, а серед колиш-

ніх виборців Партії регіонів знов готові її підтримати наразі лише 53%. Причому “вільні” відсотки переважно відійшли у відповідь “важко відповісти” – 38%. Так само і у голосуванні за майбутнього президента лише 58% колишніх виборців Партії регіонів готові у другому турі проголосувати за Віктора Януковича, а 5%, до речі, – за Віталія Кличка. Виборці опозиційних політичних сил значно більше готові підтримувати опозиційних лідерів: серед тих, хто на парламентських виборах проголосував за ОО “Батьківщина”, 7% проголосували б у другому турі за Арсенія Яценюка і 71% – за Віталія Кличка, серед колишніх виборців ОО “Свобода” – 67% проголосували б за Яценюка і 74% – за Кличка, серед виборців “УДАР” – 81% проголосували б за Віталія Кличка, але лише 39% – за Яценюка, а 7% – за Януковича.

Наведені цифри достатньо переконливо доводять, що Віталій Кличко має кращу перспективу нарощування електорату – по-перше, тому що він є більш прийнятним кандидатом для російськомовних виборців з Південного та Східного регіонів, які розчарувалися у Партії регіонів та Вікторі Януковичі, по-друге, тому що у разі виходу у другий тур голоси від тих, хто голосував за Арсенія Яценюка у абсолютній більшості переходять до Віталія Кличка, а от Віталія Кличка більшість голосів до Яценюка не переходить. І це зрозуміло, бо Віталій Кличко сприймається як нова політична сила і новий лідер, який і взяв голоси тих виборців, які розчарувалися у існуючих партіях та лідерах.

Проте чи можна на підставі зробленого аналізу вже зараз зробити висновок, що Віталію Кличку забезпечена перемога на президентських виборах у 2015 р.? Звісно, що ні. По-перше, за півтора року до президентських виборів ще багато що може змінитися. Історія виборчої соціології мала чимало прикладів радикальної зміни рейтингів навіть безпосередньо перед виборами. Наприклад, на президентських виборах 1999 р. вже підзабута зараз Наталя Вітренко стабільно посідала у виборчих рейтингах другу

позицію і певний час навіть мала такий же рейтинг, як і Леонід Кучма, причому це було в опитуванні усіх соціологічних фірм [1, с. 75]. Під час президентських виборів 2004 р. Віктор Ющенко та Віктор Янукович, за даними Київського міжнародного інституту соціології, двічі мінялися місцями лідера [2, с. 15]. Під час президентських виборів 2010 р. усі опитування повідомляли про великий відрив Віктора Януковича від Юлії Тимошенко у другому турі – насправді, він становив лише 3%, і якби учасники першого туру Віктор Ющенко та, особливо Арсеній Яценюк, закликали своїх виборців проголосувати за Юлію Тимошенко, результат виборів був би інакшим.

Отже, ще рано робити певні висновки не лише щодо переможця президентських виборів, а й щодо учасників другого туру. Звичайно, соціолог не може передбачити усіх перипетій виборчої кампанії, які, звісно, впливатимуть на рейтинги учасників. Тому ми розглянемо лише ті чинники, які впливають з даних соціологічних досліджень.

Парадокс у тому, що Віталію Кличку легше перемогти у другому турі Віктора Януковича, ніж увійти до другого туру. Цілком може повторитися ситуація парламентських виборів, коли “УДАР”, за даними різних соціологічних фірм, мав рейтинг у 17–18% і або ділив 2–3 місце з ОО “Батьківщина”, або навіть дещо її випереджав. Проте соціологи попереджали, що реальний результат може бути менший, оскільки значну частину електорату “УДАРу” становила молодь, яка, по-перше, менше ходить на вибори, порівняно зі старшим поколінням, по-друге, часто проживає не за місцем реєстрації, отже, не може голосувати за місцем проживання. Так і трапилося – “УДАР” отримав значно менший відсоток, ніж було в опитуваннях. Перевагою Кличка перед Яценюком є те, що він “підбирає” частину розчарованого електорату Віктора Януковича та Партії регіонів, які не бачать альтернативи у Комуністичній партії і, відповідно, не голосуватимуть за Петра Симоненка. Проте можлива поява іншого, відверто проро-

Розділ перший

сійського кандидата, який відтягне на себе цю частину електорату.

Нарешті, поки що рейтинг Віталія Кличка – це рейтинг людини, а не політика. Мотивація голосування за партію “УДАР” істотно відрізнялася від мотивацій електоратів інших політичних сил своєю пролідерською орієнтацією: 70% електорату “УДАРу” проголосували за цю партію, орієнтуючись передусім на її лідера Віталія Кличка. Проте у ході виборчої кампанії доведеться давати відповіді на запитання, які поділяють електорат (зовнішньополітичні орієнтації, мова тощо), і тоді людські симпатії можуть відступити на другий план перед ідеологічними орієнтаціями.

Література

1. Хмелько В. *Вибори 99: електоральний вибір населення / В.Хмелько // Політичний портрет України. Вибори-99. – 2000. – № 22. – К. : Фонд “Демократичні ініціативи”. – С. 73–81.*

2. Хмелько В. *Динаміка рейтингів і соціальний склад електоратів В.Ющенка та В.Януковича у виборчій кампанії 2004 року / В.Хмелько // Політичний портрет України. – 2005. – № 32. – К. : Фонд “Демократичні ініціативи”. – С. 73–81.*

*О.Вишняк,
доктор соціологічних наук*

**ДИНАМІКА ПОТЕНЦІЙНОГО
ТА РЕАЛЬНОГО ЕЛЕКТОРАТУ УКРАЇНИ
НА ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ТА ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ
ВИБОРАХ: 1994–2012 РР.**

Електоральна соціологія вивчає структуру та динаміку електоральних установок і поведінки виборців і факторів, що їх визначають, та технології впливу на електоральну поведінку. Самі ж електоральні установки та поведінка виборців поділяються щодо участі у процесі голосування (виборщики та абсентисти) та щодо власне вибору певної партії чи кандидатів.

Предметом даного дослідження є динаміка електоральної поведінки виборців у 1994–2012 рр. на парламентських і президентських виборах в Україні загалом та окремих регіонах зокрема. Аналізувати їх можна як на основі поствиборчих соціологічних досліджень (бо Exit poll фіксує тільки поведінку виборщиків, а не реальний рівень виборчої активності, а довиборчі соціологічні дослідження фіксують тільки динаміку електоральних установок (намірів) щодо участі у виборах, а не реальну участь), так і офіційної виборчої статистики. При цьому офіційна виборча статистика є єдиним джерелом даних щодо чисельності потенційного електорату (всіх громадян, які мають право голосу) та важливим джерелом даних щодо рівня реальної виборчої активності (тих громадян, які беруть участь у голосуванні на певних виборах), хоча точність даних української електоральної статистики іноді й викликає сумніви.

Аналіз чисельності потенційного електорату в 1994–2012 рр., за даними ЦВК України (табл. 1), засвідчує, що він за останні 18 років скоротився на 1,8 млн, осіб, що й не дивно в умовах демографічної кризи в Україні.

Розділ перший

Таблиця 1
Динаміка списків чисельності виборців областей України в 1994–2012 рр. на виборах Президента України та до Верховної Ради України (тис., осіб, ЦВК України)

Області та Україна загалом	Вибори Президента України		Вибора ВР України		Вибора ВР України		Вибора Президента України			Вибора ВР України		Вибора Президента України		Вибора ВР України
	26 червня 1994 (I)	10 липня 1994 (II)	березень 1998	листопад 1994 р. (I)	листопад 1999 р. (II)	березень 1998	жовтень 2004 (I)	листопад 2004 (II)	середень 2004 (III)	березень 2006	вересень 2007	17 січня 2010 (I)	7 лютого 2010 (II)	
<i>1. Галичина</i>														
1.1. Івано-Франківська	1019	1027	1040	1041	1040	1053	1081	1077	1074	1073	1080	1086	1086	1073
1.2. Львівська	1997	2014	1999	2003	2015	2015	2047	2035	2021	1997	2001	1994	2002	1971
1.3. Тернопільська	857	863	869	868	874	859	854	861	858	870	870	867	867	854
<i>2. Волинь</i>														
2.1. Волинська	760	759	775	774	772	778	785	782	784	799	797	787	786	775
2.2. Рівненська	821	820	839	845	845	855	854	861	858	863	864	863	864	865
<i>3. Південний Захід</i>														
3.1. Закарпатська	834	825	883	893	879	906	925	928	928	938	944	952	954	954
3.2. Чернівецька	675	670	684	689	691	699	704	702	702	698	704	702	703	700
<i>4. Центр</i>														
4.1. Вінницька	1409	1405	1398	1392	1396	1382	1363	1375	1370	1352	1344	1312	1317	1287
4.2. Житомирська	1099	1094	1091	1093	1090	1077	1074	1084	1074	1050	1045	1020	1027	1006
4.3. Київська	1417	1416	1426	1418	1433	1444	1460	1473	1459	1460	1471	1454	1461	1448
4.4. Кіровоградська	914	913	886	879	886	871	844	870	855	823	820	801	804	782
4.5. Хмельницька	1129	1125	1124	1118	1121	1113	1106	1109	1102	1089	1083	1067	1071	1050
4.6. Черкаська	1131	1130	1129	1120	1128	1112	1101	1112	1103	1095	1094	1062	1065	1039
4.7. м. Київ	1911	1869	1962	1981	1987	2079	2102	2096	2083	2114	2149	2157	2165	2142

Продовження таблиці 1

Області та Україна загалом	Вибори Президента України		Вибори ВР України		Вибори Президента України		Вибори ВР України		Вибори Президента України		Вибори ВР України		Вибори Президента України		Вибори ВР України		
	26 червня 1994 (I)	10 липня 1994 (II)	березень 1998		жовтень 1994 р. (I) листопад 1994 р. (II)		березень 1998		жовтень 2004 (I) листопад 2004 (II) з грудень 2004 (III)		березень 2006		вересень 2007		17 січня 2010 (I) 7 лютого 2010 (II)		28 жовтня 2012 р.
5. Північний Схід																	
5.1. Полтавська	1319	1292	1317	1298	1305	1285	1265	1274	1263	1245	1246	1213	1219	1192			
5.2. Сумська	1058	1054	1038	1031	1037	1015	1006	1110	1000	994	985	956	956	932			
5.3. Чернігівська	1046	1045	1021	1010	1014	982	964	971	966	948	938	906	907	879			
6. Південний Схід																	
6.1. Запорізька	1544	1537	1542	1535	1542	1522	1524	1531	1519	1515	1515	1479	1484	1452			
6.2. Дніпропетровська	2892	2868	2872	2853	2852	2824	2798	2815	2800	2792	2805	2752	2749	2671			
6.3. Харківська	2335	2323	2328	2303	2315	2313	2302	2297	2282	2281	2283	2233	2238	2170			
7. Південь																	
7.1. Одеська	1853	1846	1858	1844	1845	1838	1821	1832	1821	1838	1850	1841	1841	1802			
7.2. Миколаївська	960	658	960	965	969	952	953	975	956	963	970	941	943	923			
7.3. Херсонська	911	909	918	916	922	912	906	910	906	892	892	885	884	858			
8. Донбас																	
8.1. Донецька	3761	3783	3742	3684	3742	3697	3686	3840	3753	3632	3617	3488	3483	3336			
8.2. Луганська	2079	2076	2015	2002	2007	1960	1996	1960	1944	1927	1913	1862	1862	1799			
9. Крим																	
9.1. Автономна Республіка Крим	1593	1608	1521	1529	1541	1551	1561	1538	1541	1549	1567	1551	1559	1522			
9.2. м. Севастополь	305	306	303	295	297	299	304	303	304	308	309	310	312	303			
9.3. Херсонська	911	909	918	916	922	912	906	910	906	892	892	885	884	858			
Україна загалом	37630	37530	37540	37499	37681	37404	37611	37944	37658	37529	37588	36968	37051	35800			

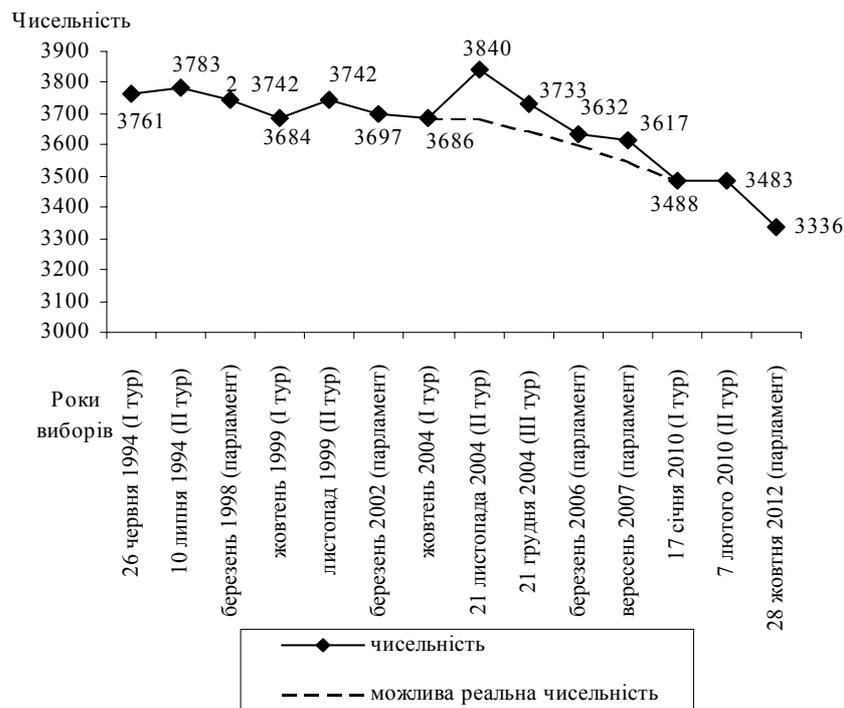
Джерела [2-10]

Однак це відбувалось упродовж даного періоду не однако-вими темпами. Так, з червня 1994 р. по жовтень 1999 р. (президентські вибори) потенційний електорат в Україні зменшився на 230 тис. виборців, а потім між першим туром (жовтень 1999 р.) і другим туром (листопад 1999 р.) за три тижні його чисельність зросла на 281 тис., що, скоріше, свідчило про маніпуляції та фальсифікації списків виборців.

Потім у 2002 р. на парламентських виборах чисельність потенційного електорату продовжувала скорочуватись, однак у 2004 р. сталося “диво” – до списків виборців (хоча чисельність громадян України продовжувала скорочуватись) у першому турі в жовтні 2004 р. було “внесено” на 207 тис. більше виборців, ніж у березні 2002 р. (парламентські вибори), а між першим та другим туром у листопаді 2004 р. “з’явилося додатково” ще 233 тис. виборців (загалом у другому турі виборів Президента у 2004 р. виявилось на 440 тис. виборців більше, ніж у 2002 р.), що свідчить про наявність фальсифікацій другого туру президентських виборів уже на рівні потенційного електорату.

Водночас ці фальсифікації й маніпуляції зі списками виборців відбувались нерівномірно по всій Україні. Адже якщо в цілому по Україні “зростання” чисельності між першим і другим туром склало 233 тис. потенційних виборців, то з них в одній Донецькій області збільшилось на 154 тис., а в інших 23 областях, Києві, Севастополі та Криму разом на – 79 тис. (!). Тобто у другому турі виборів Президента України фальсифікації списків виборців відбувались переважно в Донецькій області, що і підтвердили наступні вибори – в третьому турі (у грудні 2004 р.) чисельність потенційних виборців у області знову скоротилась на 87 тис., на виборах парламенту у 2006 р. вона була вже нижчою на 208 тис., парламенту 2007 р. – на 223 тис., Президента у 2010 р. (другий тур) – на 357 тис., а парламенту 2012 р. – на 504 тис. (!) (рис. 1). Децю менші маніпуляції зі списками, скоріше, мали місце в Миколаївській та Кіровоградській областях.

Якщо ж розглядати загальні тенденції змін структури потенційних виборців у регіональному вимірі, то чисельність потенційних виборців з 1994 р. по 2012 р. (табл. 1) у Галичині зменшилась на 75 тис., тобто на 1,9% порівняно з 1994 р., на Волині чисельність потенційних виборців за цей період зросла на 58 тис. (+3,7%), на Закарпатті та Буковині вона збільшилась на 145 тис. (+9,3%), в областях Центральної України (без Києва) чисельність потенційних виборців зменшилась на 487 тис. (-6,9%), але в м. Києві зросла на 231 тис. (+12,1%), в областях Північного Сходу зменшилась на 420 тис. (-12,3%), в

Рисунок 1. Динаміка чисельності потенційних виборців у Донецькій області за даними президентських та парламентських виборів у 1994–2012 рр. (тис. осіб, внесених до списків)

областях Південного Сходу – на 478 тис. (-7,1%), в областях Півдня – на 141 тис. (-3,8%), в Донбасі скоротилась – на 705 тис. (-12,1%), у Криму та Севастополі – на 73 тис. (-3,8%).

Тобто можна зробити висновок, що за останні 18 років найбільше зросла чисельність потенційних виборців у м. Києві, на Закарпатті та Буковині меншою мірою – на Волині. А найбільшими темпами чисельність виборців скорочувалась на Донбасі та Північному Сході, дещо меншою – на Південному Сході та в Центрі, а не дуже значно – в Криму, областях Півдня України та Галичині.

Враховуючи електоральні розколи в Україні між Заходом–Центром, з одного боку, та Південним Сходом (у широкому значенні) – з другого, можна стверджувати, що за потенційною чисельністю перевага Заходу–Центру над Південним Сходом дещо посилилась за чисельністю потенційних виборців.

Але ці виборці ще мають взяти (чи не взяти) участь у голосуванні, тобто стати реальним електоратом. Як же змінювались тенденції реальної електоральної активності виборців України за останні 18 років?

При цьому аналізі реальної виборчої активності та її динаміки потрібно враховувати особливості різних типів виборів – президентських, парламентських, місцевих, міських голосів, чергових та позачергових тощо. Адже проведені нами раніше дослідження показали, що “рівень виборчої активності визначається ... рівнем значущості виборів для самих виборців – чим більшими повноваженнями наділений певний орган державної влади (Президент, парламент, органи місцевої представницької влади, губернатори, мер тощо), чим більший вплив вони можуть справити на соціально-економічне життя в цілому і конкретного виборця зокрема, тим більшою є виборча активність виборців у всіх демократичних країнах” [11, с. 173].

До аналогічного висновку щодо залежності виборчої активності й значення певного типу виборів для виборців

дійшли і російські дослідники В.Кузнецов та О.Мелешкіна [12, с. 108; 13, с. 166].

У зв'язку з цим для аналізу довгострокових тенденцій змін реальної виборчої активності громадян (а не потенційної чисельності електорату) слід окремо аналізувати динаміку виборчої активності громадян України на президентських виборах, окремо – на парламентських, окремо – на виборах місцевих чи виборах голів конкретних міст. Але щодо місцевих виборів говорити про динаміку ще зарано, бо окремо від парламентських виборів загальні місцеві вибори (а не довибори окремих рад і міських голів) в Україні проводились тільки в жовтні 2010 р., тобто один раз. Усі інші місцеві вибори проводились одночасно з парламентськими, і виявити особливості виборчої активності (на відміну від особливостей вибору депутатів) не можливо.

Аналіз електоральної статистики ЦВК України парламентських виборів 1994–2012 рр. щодо реальної виборчої активності показав (табл. 2), що в Україні від виборів до виборів вона постійно зменшувалась. За єдиним винятком – у 2006 р. після помаранчевої революції виборча активність зросла на 2,4% порівняно з виборами 2002 р. На це вказували і представники ЦВК України при аналізі виборів 2006 р. [5, с. 433]. Однак темпи зниження виборчої активності в різні періоди були різними. Найбільшими темпами виборча активність скорочувалась між виборами 2006 і 2007 року (на 5,6%) та між виборами 1998–2002 рр. (на 5,0%), а найменші темпи зниження були між виборами 1998 і 2002 рр. [11]. В останні п'ять років виборча активність знижувалась на 4,0%, тобто не можна говорити про якесь прискорення зниження рівня виборчої активності громадян.

Якщо розглядати динаміку реальної виборчої активності на парламентських виборах по областях України за весь період 1994–2012 рр., то можна зробити такі висновки.

У цей період зниження виборчої активності на парламентських виборах відбувалось у всіх областях України

Розділ перший

Таблиця 2

**Динаміка рівня виборчої активності на виборах
Верховної Ради України в 1994–2012 рр. (дані ЦВК України)
в регіонах і областях України (%)**

Області та регіони	Березень 1994 (I тур)	Березень 1998	Березень 2002	Березень 2006	Вересень 2007	Жовтень 2012	2012 р. до 1994 р. (різниця)
<i>1. Галичина</i>							
1.1. Івано-Франківська	82,2	80,1	69,9	74,4	72,6	62,8	-25,4
1.2. Львівська	82,9	79,9	67,8	75,9	74,6	67,1	-15,8
1.3. Тернопільська	90,3	85,6	78,9	77,4	76,5	66,8	-23,5
<i>2. Волинь</i>							
2.1. Волинська	84,2	78,8	75,6	75,4	71,0	65,9	-18,3
2.2. Рівненська	84,6	80,4	76,7	75,2	68,7	61,7	-22,9
<i>3. Південний Захід</i>							
3.1. Закарпатська	72,0	69,3	64,6	61,5	52,1	51,6	-20,4
3.2. Чернівецька	81,3	73,1	63,9	65,1	58,2	59,6	-21,7
<i>4. Центр</i>							
4.1. Вінницька	80,8	76,3	71,2	71,0	64,5	62,9	-17,9
4.2. Житомирська	82,9	78,3	71,7	71,9	62,5	59,3	-23,6
4.3. Київська	75,6	72,6	64,4	68,3	61,9	62,0	-13,6
4.4. Кіровоградська	77,5	76,0	67,7	66,2	57,9	51,7	-25,8
4.5. Хмельницька	88,5	80,3	73,6	72,4	66,3	62,3	-23,3
4.6. Черкаська	79,1	74,4	67,7	66,3	60,1	61,5	-17,6
4.7. м. Київ	56,0	59,5	54,3	68,9	63,5	62,1	+6,1
<i>5. Північний Схід</i>							
5.1. Полтавська	84,0	76,6	79,9	69,7	61,9	57,9	-26,1
5.2. Сумська	78,1	74,6	70,6	67,2	62,0	57,7	-20,4
5.3. Чернігівська	81,3	78,1	71,3	68,1	61,8	61,1	-20,2
<i>6. Південний Схід</i>							
6.1. Запорізька	71,1	67,0	63,2	64,7	58,5	52,3	-18,8
6.2. Дніпропетровська	68,5	67,8	61,7	66,9	61,5	55,9	-12,6
6.3. Харківська	71,0	66,2	61,1	65,0	58,2	53,1	-17,9

Продовження таблиці 2

Області та регіони	Березень 1994 (1 тур)	Березень 1998	Березень 2002	Березень 2006	Вересень 2007	Жовтень 2012	2012 р. до 1994 р. (різниця)
7. Південь							
7.1. Миколаївська	72,2	69,2	62,3	64,8	57,6	52,2	-20,0
7.2. Одеська	64,1	67,2	58,8	60,5	54,8	49,9	-14,2
7.3. Херсонська	72,1	68,0	63,1	62,9	55,5	50,9	-21,2
7.4. АР Крим	60,8	65,1	57,1	65,1	56,2	46,8	-14,0
7.5. м. Севастополь	50,5	51,0	58,7	68,1	59,7	49,6	-0,9
8. Донбас							
8.1. Донецька	60,8	66,5	64,6	69,2	66,0	59,7	-1,1
8.2. Луганська	74,8	67,5	65,5	70,1	66,3	57,7	-17,1
Україна загалом	71,8	71,2	65,2	67,6	62,0	58,0	-13,8

та Автономній Республіці Крим, окрім м. Києва, – де виборча активність у 2012 р. дещо зросла порівняно з 1994 р., хоча після 2006 р. вона знижується й у столиці. Але якщо враховувати особливості Києва як територіально-адміністративної одиниці (суто міське населення) та той факт, що і в м. Севастополі до 2006 р. виборча активність зростала, можна говорити не про регіональну специфіку динаміки виборчої активності, а про вирівнювання виборчої активності в містах (включаючи і великі міста) з виборчою активністю в селах.

Однак темпи зниження виборчої активності в окремих областях України за останні 18 років в окремі періоди та окремих областях були різними. Всі області за темпами зниження виборчої активності можна поділити на чотири групи:

а) перша група (виборча активність знизилась на понад 20%) – Івано-Франківська, Тернопільська, Рівненська, Закарпатська, Чернівецька, Житомирська, Кіровоградська, Хмельницька, Полтавська, Сумська, Чернігівська, Херсонська;

б) друга група (виборча активність знизилась від 15 до 20%) – Львівська, Волинська, Вінницька, Черкаська, Дніпропетровська, Харківська, Миколаївська, Луганська;

в) виборча активність знизилась на 10–15% (Київська, Запорізька, Одеська та АР Крим);

г) виборча активність знизилась менш як на 5% (Донецька область та м. Севастополь).

Тобто найбільшими темпами виборча активність знижувалась в областях Західної України та Центру (окрім Київської області), а найменше – в Донбасі, Криму та м. Севастополі.

Але треба враховувати, що в цих областях Західної України (окрім Закарпатської), Північного Сходу та Центру (окрім Київської) в 1994 р. виборча активність була вищою за 77%, тоді як у Донецькій, Одеській областях та у Криму вона була нижчою за 65%.

Враховуючи партійно-ідеологічні розбіжності між Західною і Центральною Україною, з одного боку, та Донбасом і Півднем України – з другого, висока виборча активність у даних регіонах і низька в інших давала в 1994–1998 рр. електоральні переваги партіям національно-демократичного, а не проросійського спрямування.

У 2012 р. найбільша виборча активність (понад 61%) теж спостерігалась в областях Галичини, Волині, більшості областей Центральної України (окрім Житомирської, Кіровоградської та Чернігівської областей), а найнижчою виявилась активність (менше 54%) на Закарпатті, Буковині, Кіровоградщині, Дніпропетровській, Харківській областях та всіх областях Півдня, Криму та Севастополі. У Донбасі спостерігалась середня виборча активність. Тобто партії, які переважно орієнтуються на електорат Західної та Центральної України, а не Півдня та Південного Сходу, все ж мали за рахунок більшої виборчої активності певні переваги перед партіями, основний електорат яких знаходиться на Південному Сході. Але *максимальна різниця у виборчій активності між крайніми регіонами, яка в 1994 р. становила 29,5% (Тернопільська область і АР Крим), за останні роки істотно зменшилась*

до 20,3% (Львівська область і АР Крим). Зменшилась і середня різниця у виборчій активності між регіонами України. А отже, зменшується вплив різниці у виборчій активності регіонів України та результати парламентських виборів.

Тенденції до зниження реальної виборчої активності та регіональної диференціації рівня виборчої активності виявляються і на президентських виборах в Україні (табл. 3, 4 та рис. 2). Але виборча активність на президентських

Таблиця 3

Динаміка виборчої активності на виборах Президента України у перших турах голосування, 1994–2010 рр. (%)

Області України та Україна загалом	Червень 1994	Жовтень 1999	Жовтень 2004	2004 р. до 1994 р.	Січень 2010	2010 р. до 1994 р.
<i>1. Галичина</i>						
1.1. Івано-Франківська	82,3	77,9	80,1	-2,2	71,3	-11,0
1.2. Львівська	84,6	78,9	80,8	-3,8	74,1	-10,5
1.3. Тернопільська	85,4	82,5	84,9	-0,5	74,6	-10,8
<i>2. Волинь</i>						
2.1. Волинська	79,0	78,7	82,9	+3,9	74,6	-4,4
2.2. Рівненська	79,3	77,4	81,1	+1,8	72,2	-7,1
<i>3. Південний Захід</i>						
3.1. Закарпатська	68,7	61,3	66,5	-2,2	56,8	-9,9
3.2. Чернівецька	77,5	78,6	72,0	-4,8	62,0	-14,8
<i>4. Центр</i>						
4.1. Вінницька	76,5	76,3	77,9	+1,4	68,6	-7,9
4.2. Житомирська	76,0	75,4	76,7	+0,7	67,7	-8,3
4.3. Київська	70,9	73,2	76,7	+5,8	65,0	-5,9
4.4. Кіровоградська	71,5	74,2	73,9	+2,4	63,5	-8,0
4.5. Хмельницька	80,2	78,9	79,8	-0,3	70,1	-10,1
4.6. Черкаська	76,3	67,9	75,6	-0,7	64,1	-14,2
4.7. м. Київ	53,6	63,3	75,8	+22,2	66,3	+12,7
<i>5. Північний Схід</i>						
5.1. Полтавська	77,2	77,8	78,1	+0,9	66,3	-10,9
5.2. Сумська	71,8	79,9	80,7	+8,9	65,6	-6,2
5.3. Чернігівська	77,5	78,5	75,6	-1,9	66,6	-10,9

Розділ перший

Продовження таблиці 3

Області України та Україна загалом	Червень 1994	Жовтень 1999	Жовтень 2004	2004 р. до 1994 р.	Січень 2010	2010 р. до 1994 р.
<i>6. Південний Схід</i>						
6.1. Дніпропетровська	69,2	67,8	70,3	+1,1	66,6	-2,6
6.2. Запорізька	64,1	67,3	69,7	+5,6	68,4	+4,3
6.3. Харківська	64,3	67,8	68,8	+0,2	60,8	-7,8
<i>7. Південь</i>						
7.1. Миколаївська	69,0	67,1	71,5	+2,5	63,9	-5,1
7.2. Одеська	65,3	58,2	64,8	-0,5	63,0	-2,3
7.3. Херсонська	68,6	67,9	68,8	+0,2	60,8	-7,8
<i>8. Донбас</i>						
8.1. Донецька	64,3	66,1	78,1	+13,8	69,9	+5,6
8.2. Луганська	67,5	67,6	75,6	+8,1	70,6	+3,1
<i>9. Крим</i>						
9.1. АР Крим	63,0	58,8	66,0	+3,0	63,3	+0,3
9.2. м. Севастополь	65,7	56,2	70,3	+4,6	65,8	+0,1
<i>Україна загалом</i>	<i>70,4</i>	<i>70,2</i>	<i>74,6</i>	<i>+4,2</i>	<i>67,1</i>	<i>-3,3</i>

Таблиця 4

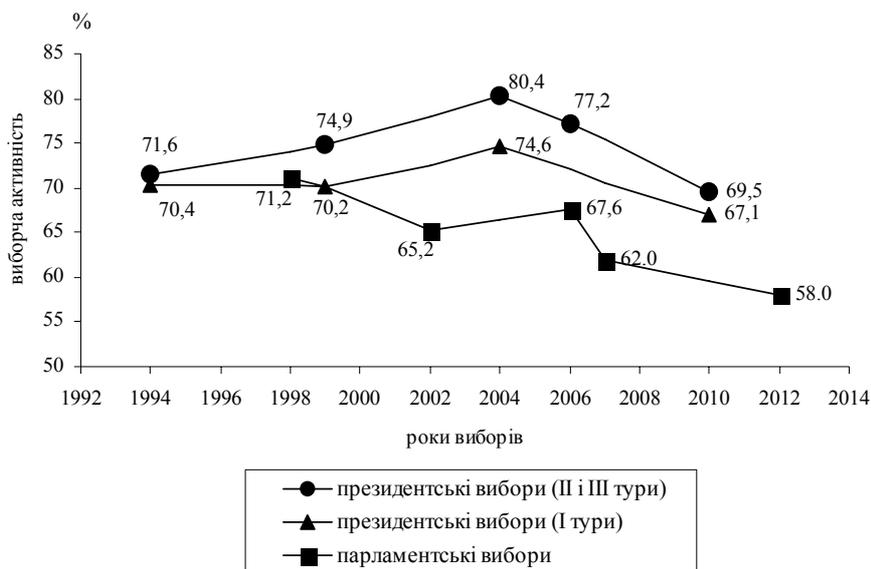
Динаміка виборчої активності на виборах Президента України в II (III) турах голосування, 1994–2010 рр. (%)

Області України та Україна загалом	Листопад 1994 (II)	Листопад 1999 (II)	Листопад 2004 (II)	Листопад 2004 до липня 1994	Грудень 2004 (III)	Грудень 2004 до липня 1994	Лютий 2010	Лютий 2010 до липня 1994
<i>1. Галичина</i>								
1.1. Івано-Франківська	89,7	89,6	82,4	-7,3	85,6	-4,2	75,8	-13,9
1.2. Львівська	91,7	88,0	83,5	-8,2	85,2	-6,5	76,2	-15,6
1.3. Тернопільська	91,6	90,3	86,6	-5,0	87,8	-3,8	78,2	-13,4
<i>2. Волинь</i>								
2.1. Волинська	79,3	82,3	83,8	+4,5	85,7	+6,4	76,5	-2,8
2.2. Рівненська	79,4	83,7	81,7	+2,3	82,2	+2,8	74,3	-5,1

Продовження таблиці 4

Області України та Україна загалом	Липень 1994 (I)	Листопад 1999 (II)	Листопад 2004 (II)	Листопад 2004 до липня 1994	Грудень 2004 (III)	Грудень 2004 до липня 1994	Лютий 2010	Лютий 2010 до липня 1994
<i>3. Південний Захід</i>								
3.1. Закарпатська	65,9	85,5	66,9	+1,0	65,3	-0,6	56,7	-9,2
3.2. Чернівецька	74,7	74,3	78,0	+4,2	71,5	-2,3	65,9	-7,9
<i>4. Центр</i>								
4.1. Вінницька	74,1	76,0	80,6	+6,5	78,4	+4,3	71,2	-2,9
4.2. Житомирська	76,0	75,4	76,7	+0,7	77,9	+1,9	68,6	-7,4
4.3. Київська	67,0	73,7	78,6	+11,6	77,7	+10,7	66,4	-0,4
4.4. Кіровоградська	69,8	76,8	76,6	+7,8	70,1	+0,3	64,1	-5,7
4.5. Хмельницька	78,6	78,2	81,0	+2,4	79,3	+0,7	71,7	-6,9
4.6. Черкаська	73,8	74,2	78,0	+4,2	71,5	-2,3	65,9	-7,9
4.7. м. Київ	54,4	62,4	78,6	+24,2	79,2	+26,8	67,5	+13,1
<i>5. Північний Схід</i>								
5.1. Полтавська	76,9	77,4	80,5	+3,6	76,2	-0,7	67,0	-9,9
5.2. Сумська	72,9	81,4	80,9	+8,0	77,0	+4,1	66,9	-6,0
5.3. Чернігівська	77,9	77,2	79,2	+1,3	74,7	-3,2	69,1	-8,8
<i>6. Південний Схід</i>								
6.1. Дніпропетровська	67,7	73,5	77,8	+10,1	72,1	+4,4	67,0	-0,7
6.2. Запорізька	65,2	68,5	76,8	+11,6	77,7	+10,7	66,6	-0,4
6.3. Харківська	65,5	71,5	78,2	+12,7	74,1	+8,6	67,4	+1,9
<i>7. Південь</i>								
7.1. Миколаївська	65,5	67,6	77,8	+12,3	75,0	+9,5	66,2	+0,7
7.2. Одеська	65,3	63,6	72,2	+6,9	68,0	+2,7	63,6	-1,7
7.3. Херсонська	68,6	69,2	71,8	+3,2	67,5	-1,1	61,0	-7,6
<i>8. Донбас</i>								
8.1. Донецька	67,3	78,9	96,7	+29,4	83,9	+16,6	77,3	+10,0
8.2. Луганська	70,8	72,9	89,5	+18,7	83,5	+12,7	74,7	+3,9
<i>9. Крим</i>								
9.1. АР Крим	72,4	64,2	78,2	+5,8	75,0	+2,6	64,7	-5,0
9.2. м. Севастополь	67,7	63,5	81,9	+14,2	79,7	+12,0	67,5	-0,2
<i>Україна загалом</i>	71,6	74,9	80,4	+8,8	77,2	+2,3	69,5	-2,1

Розділ перший

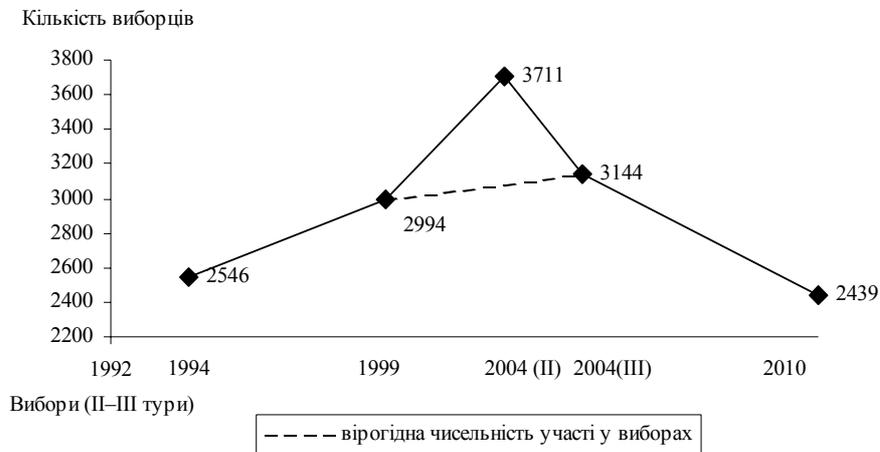

Рисунок 2. Динаміка реальної виборчої активності в Україні на президентських та парламентських виборах, 1994–2012 рр. (%)

виборах в Україні спочатку зростала з 1994 р. (позачергові вибори) до виборів 1999 р. та від виборів 1999 р. до 2004 р., а потім істотно знизилась у 2010 р., опустившись нижче рівня 1994 р.

А активність громадян у другому–третьому турах виборів Президента в 1994–2010 рр. виявилась вищою, ніж у першому турі голосування на цих виборах (на 1,2–5,8%). Особливо різке зростання (на 5,8% в Україні в цілому) виборчої активності спостерігалось між першим та другим турами виборів Президента України у 2004 р., результати яких у другому турі були скасовані Верховним Судом України. Особливо різко між першим та другим турами виборів у 2004 р. зросла виборча “активність” у Донецькій області (+18,6%) і становила 96,7% до сфальсифікованого списку виборців, а також у Луганській (+13,9%), – 89,5%, у Автономній Республіці Крим (-12,2%) та м. Сева-

стополі (+11,6%). Тоді як якихось сплесків виборчої активності більш як на 5% в жодному з регіонів Західної, Центральної та Північно-Східної України не спостерігалось. Більше того, якщо взяти списки виборців у першому турі голосування за даними ЦВК, то в Донецькій області було зареєстровано 3686 тис. виборців, а у другому турі через три тижні взяло участь у голосуванні 3712 тис., тобто у виборах взяло участь не 96,7% виборців, а 100,7% (!). Ось для чого у другому турі потрібно було фальсифікувати не тільки реальну виборчу активність, а й потенційну. Адже у другому турі в Донецькій області за кандидатуру В.Януковича, за даними ЦВК, голосувало 3575 тис. (округлення наші) виборців, тобто 97,0% від спискової чисельності першого туру. Всі аномалії голосування у другому турі виборів Президента видно з рисунку чисельності громадян, що взяли участь у другому турі (третьому турі) виборів Президента в Донецькій області в 1994–2010 р. за даними статистики ЦВК України (рис. 3).

Рисунок 3. Динаміка чисельності громадян, які взяли участь у II–III турах виборів Президента України в Донецькій області (тис. осіб)

Взагалі ж, якщо розглядати динаміку рівня виборчої активності в областях України у перших турах голосування на президентських виборах 1994, 1999, 2004 та 2010 рр., то в період першого десятиріччя (між виборами 1994–2004 рр.) вона змінювалась неоднозначно.

За загального зростання в Україні виборчої активності в першому турі виборів Президента в 1994–2004 рр. тенденції в регіонах були такі:

– у всіх областях Галичини, на Буковині та Закарпатті, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській та Одеській області вона знизилась від 0,3% (Хмельницька область) до 4,8% (Чернівецька область);

– в областях Волині, Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській, Полтавській, Дніпропетровській, Харківській, Миколаївській, Херсонській, в Криму та Севастополі вона зросла від 0,2 до 4,6%;

– у Київській, Запорізькій області вона зросла на 5,6–5,8%;

– у Сумській та Луганській області вона зросла на 8,1–8,9%;

– у Донецькій області вона зросла на 13,8%, а в м. Києві – 22,2%.

Таким чином, у першому турі виборів Президента у 2004 р. відбулось, з одного боку, зближення реальної виборчої активності між суто міськими адміністративними утвореннями (Київ, Севастополь) та областями України, а з другого – зближення рівня виборчої активності між областями Західної України, з одного боку, та Донбасу – з другого (хоча точність даних щодо реальної виборчої активності на Донбасі навіть у першому турі виборів Президента 2004 р. викликає великі сумніви).

Але вже наступні вибори Президента України, у 2010 р. у першому турі зафіксували зниження реальної виборчої активності не тільки щодо 2004 р., а й порівняно з 1994–1999 рр. (табл. 3).

Якщо розглядати реальну виборчу активність в областях та регіонах України в 1994–2010 рр., то за незначного

зниження (на 3,3%) активності в Україні загалом у цей період спостерігались такі тенденції:

– реальна виборча активність у першому турі виборів Президента у 2010 р. зросла в м. Києві (+12,7%), Донецькій (+5,6%), Луганській (+3,1%), Запорізькій (+4,3%), областях, Автономній Республіці Крим (+0,3%) та м. Севастополі (+0,1%);

– не дуже значно реальна виборча активність знизилась (менш як на 5%) у Волинській області, Дніпропетровській, Одеській областях;

– середній рівень зниження виборчої активності в цей період (від 5% до 10%) спостерігався в Рівненській, Закарпатській, Вінницькій, Київській, Житомирській, Кіровоградській, Сумській, Харківській, Миколаївській та Херсонській областях;

– доволі істотно (на 10–15%) знизився рівень виборчої активності в усіх областях Галичини, Чернівецькій та Чернігівській областях.

При цьому відбулось вирівнювання рівня виборчої активності громадян між Заходом та Донбасом і між Центром та Південним Сходом.

Тобто в Західній та Центральній Україні зниження рівня виборчої активності відбувалось більшими темпами, ніж на Південному Сході, а на Донбасі виборча активність у першому турі виборів Президента навіть зросла. Але в результаті цих змін відбулось не посилення, а зниження рівня диференціації виборчої активності між регіонами та областями України.

Аналогічні тенденції на виборах Президента України (табл. 4) відбувались і в динаміці виборчої активності у другому турі голосування – виборча активність загалом по країні зростала в період з 1994 по 2004 р. (другий тур), а після 2004 р. у 2010 р. знизилась до найнижчих за роки незалежності рівнів, хоча і залишалась вищою за парламентські та перший тур президентських виборів відповідного періоду.

Якщо ж розглядати динаміку виборчої активності у другому турі виборів 2004 р. по регіонах та областях

України порівняно з другим туром виборів Президента у 1994 р., то вона зросла у всіх областях України, Києві та Севастополі, окрім трьох областей Галичини (Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської). Однак це зростання було нерівномірним. Адаже у Волинській, Рівненській, Закарпатській, Чернівецькій, Житомирській, Хмельницькій, Черкаській, Полтавській, Чернігівській та Херсонській областях приріст виборчої активності в цей період у другому турі виборів був менше 5%, а у Вінницькій, Кіровоградській, Сумській, Одеській областях та Автономній Республіці Крим – від 5% до 10%. Істотнішим (від 10 до 15%) був приріст виборчої активності в Київській, Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській, Миколаївській областях та м. Севастополі. (Але і ці тенденції можна пояснити сильним протистоянням кандидатів і максимальною мобілізацією виборців. Як і вирівнювання виборчої активності в суто міських адміністративних одиницях (Київ, Севастополь) з областями України. А ось зростання у другому турі на 29,4% порівняно з 1994 р. виборчої активності в Донецькій та на 18,7% в Луганській областях свідчить, скоріше, про значну фальсифікацію результатів голосування. Адаже виборчої активності та ще й від сфальсифікованого у бік завищення потенційного електорату в 96,7% у Донецькій області в листопаді 2004 р. жодного разу не спостерігалось в історії виборів у жодній з областей. Розрахунки засвідчують, що 500–600 тис. виборчих бюлетенів (рис. 3) було вкинуто до виборчих скриньок у Донецькій області не виборцями, а фальсифікаторами.

Коли контроль у третьому турі 26 грудня 2004 р. за голосуванням було посилено, виборча активність (у абсолютних числах) в цій області “знизилась” на 577 тис. виборців.

Незважаючи на значне протистояння між В.Януковичем та Ю.Тимошенко у другому турі виборів Президента 2010 р., динаміка активності виборців змінилась в Україні на протилежну – рівень активності в Україні був нижчий не тільки за другий тур виборів 1999, а й за базовий рівень 1994 р.

Таблиця 5

**Динаміка виборчої активності між I–II турами
голосування на виборах Президента (% різниці)**

<i>Області України та Україна загалом</i>	<i>II тур до I туру 1994</i>	<i>II тур до I туру 1999</i>	<i>II тур до I туру 2004</i>	<i>III тур до I туру 2004</i>	<i>II тур до I туру 2010</i>
<i>1. Галичина</i>					
1.1. Івано-Франківська	+7,4	+11,7	+2,3	+5,5	+4,5
1.2. Львівська	+7,1	+9,1	+2,7	+4,4	+2,1
1.3. Тернопільська	+6,2	+7,8	+1,7	+2,9	+3,6
<i>2. Волинь</i>					
2.1. Волинська	+0,3	+3,6	+0,9	+2,8	+1,9
2.2. Рівненська	+0,1	+6,3	+0,6	+1,5	+2,1
<i>3. Південний Захід</i>					
3.1. Закарпатська	+1,7	+27,2	+1,4	-0,2	-0,1
3.2. Чернівецька	-2,1	-1,3	0,0	+0,1	+0,4
<i>4. Центр</i>					
4.1. Вінницька	-2,4	-0,3	+2,7	+0,5	+2,6
4.2. Житомирська	0,0	0,0	0,0	+1,2	+0,9
4.3. Київська	-3,9	0,0	+1,9	+1,0	+1,6
4.4. Кіровоградська	-1,7	+2,6	+2,7	-3,8	+0,6
4.5. Хмельницька	-1,6	-0,7	+1,2	-0,5	+1,6
4.6. Черкаська	-2,5	+6,3	+2,4	-4,1	+1,7
4.7. м. Київ	+0,8	-0,9	+2,8	+3,4	+1,2
<i>5. Північний Схід</i>					
5.1. Полтавська	-0,3	-0,4	+2,4	-1,9	+0,7
5.2. Сумська	+1,1	+1,5	+0,2	-3,7	+1,3
5.3. Чернігівська	+0,4	-1,3	+3,4	-0,9	+2,5
<i>6. Південний Схід</i>					
6.1. Дніпропетровська	-1,3	+4,7	+7,5	+1,8	+0,4
6.2. Запорізька	+1,1	+1,2	7,1	+4,3	+0,6
6.3. Харківська	+1,2	+3,7	+6,4	+2,3	+2,2
<i>7. Південь</i>					
7.1. Миколаївська	-3,5	+0,5	+6,3	+3,5	+3,3
7.2. Одеська	0,0	+5,4	+7,4	+3,2	+0,6
7.3. Херсонська	0,0	+1,3	+3,0	-1,3	+0,2
<i>8. Донбас</i>					
8.1. Донецька	+3,0	+12,8	+18,6	+5,8	+8,4
8.2. Луганська	+3,3	+5,2	+13,9	+7,9	+4,1
<i>9. Крим</i>					
9.1. АР Крим	+9,4	+5,4	+12,2	+9,0	+4,1
9.2. м. Севастополь	+2,0	+8,7	+11,6	+9,4	+1,7
<i>Україна загалом</i>	+1,2	+4,7	+5,8	+2,6	+2,4

При цьому найбільшими темпами знижувався рівень виборчої активності у 2010 р. порівняно з 1994 р. у другому турі президентських виборів у областях Галичини (від 13 до 16%), а найбільші темпи приросту виборчої активності спостерігались в м. Києві (+13,1%), Донецькій (10,0%) та Луганській (+3,9%) областях. Враховуючи ж різницю базових рівнів виборчої активності, це призвело до істотного вирівнювання виборчої активності між Західною Україною та Донбасом. І до мінімізації впливу вищої виборчої активності в Західній Україні (Галичина, Волинь) та Донбасом і Південним Сходом на результати голосування порівняно з першим десятиліттям незалежності.

Цікавою виявляється і динаміка міжтурової виборчої активності на президентських виборах 1994, 1999, 2004, 2010 рр. (табл. 5). Виборча активність у другому–третьому турах виборів на 1,2–5,8% виявилась вищою, ніж у першому турі цих же виборів. Однак і загальна чисельність виборців збільшилась аж на 4,7% у другому турі виборів Президента у 1999 р. та на 5,8% у другому турі виборів Президента у 2004 р., і особливо аномалії в окремих областях в ці ж роки ставлять під великий сумнів точність вимірювання виборчої активності в цей період. Адже у другому турі виборів Президента України в 1999 р. у Закарпатській області виборча активність “зросла” на 27,2%, а у Донецькій області – на 12,8%, тоді як у жодній з областей (окрім Івано-Франківської) вона не зросла і на 10%, а у 2004 р. у другому турі в Донецькій області вона зросла на 18,6%, у Луганській – на 13,9%, у Криму та Севастополі на понад 11%, тоді як у жодній області Західної та Центральної України вона не зросла і на 4%. А головне – через місяць, у третьому турі, всі ці аномальні “зростання” в цих областях кудись поділися.

Отже, аналіз виборчої активності за роки незалежності свідчить про тенденції до загального постійного зниження чисельності потенційного електорату, рівня виборчої активності на парламентських виборах та тенденції до зниження виборчої активності на президентських виборах після 2004 р.

Виявлені також тенденції до зниження диференціації в рівнях виборчої активності між Західною Україною та Центром і Донбасом на парламентських та президентських виборах, а виборча активність у Південній Україні залишається найнижчою. Хоча ці тенденції в окремих регіонах на окремих виборах частково нівелюються фальсифікаціями статистики потенційного та реального електоратів.

Література

1. *Вибори Президента України 1999* : інф.-аналіт. вид. – К. : ЦВК, 2000.
2. *Вибори в Україні 1999 року* [вид. 2-е доп.]. – К. : Міжнародна фундація виборчих систем 1995. – С. 36–182.
3. *Парламент України: вибори – 98* : інф.-аналіт. вид.: у 2-х кн. Кн. 1. – К. : ЦВК, 1998. – С. 535–557.
4. *Вибори Президента України 1999* : інф.-аналіт. вид. – К. : ЦВК, 2000. – С. 333.
5. *Вибори 2002 до ВР.* – /cvk.gov.ua/ pls/vnd2002/webrow/
6. *Вибори до Верховної Ради 2006 року* : інф.-аналіт. зб. Кн. 1. – К. : Аттика, 2006. – С. 448–453.
7. *Вибори Президента України 2004 року. Електоральна статистика* : інф.-аналіт. вид. – К. : ЦВК, 2005. – С. 510–511.
8. *Позачергові вибори народних депутатів України 2007 року* : інф.-довід. вид. – К. : Фенікс, 2008. – С. 321–329.
9. *Вибори Президента України 2010 року* : інф.-аналіт. вид. – К. : Фенікс, 2010. – С. 377–378, 458–459.
10. *Вибори 2012 до ВР.* – /cvk.gov.ua/ pls/vnd2012/цз095-2/ розрахунки наші.
11. *Вишняк О.І.* Електоральна соціологія: історія, теорія, методи / Вишняк О.І. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2000.
12. *Кузнецов В.А.* Электорат провинциальной России / В.А.Кузнецов, Е.Ю.Мелешкина // Полис. – 1999. – №3.
13. *Мелешкина Е.Ю.* Особенности электорального поведения на федеральных и местных выборах в Самарской области / Е.Ю.Мелешкина // Полис. – 1998. – №5.

*О.Вишняк,
доктор соціологічних наук*

СОЦІОЛОГИ НА ВИБОРАХ–2012: СТАРІ ПРОБЛЕМИ В НОВИХ РЕАЛІЯХ

Виборча кампанія до Верховної Ради України 2012 р., що проходила, як і в 1998–2002 рр., за змішаною виборчою системою, виявила ті ж проблеми, які існували десятиліття тому. І не тільки тому, що на виборах з'явилась мажоритарна складова, а досліджувати та прогнозувати вибори у 225 мажоритарних округах значно складніше, ніж вибори Президента України та парламентські вибори за партійними списками.

Істотно зменшилась кількість публічних загальнонаціональних опитувань і в загальнонаціональному виборчому окрузі, їх точність порівняно з парламентськими виборами 2006–2007 рр. і навіть кількість соціологічних центрів (інститутів, фірм, служб), які брали участь у дослідженні та прогнозуванні виборів, адже такі служби, як “Юкрейніан соціолоджі сервіс” та Центр “Соціальний моніторинг” загальнонаціональних досліджень перед виборами 2012 р. не публікували і ніяких прогнозів виборів не давали. А окремі дослідження (та й то не постійний моніторинг кожні два–три тижні) під час виборчої кампанії публікували тільки Київський міжнародний інститут соціології, соціологічна служба “Соціс”, група “Рейтинг”, Фонд “Демократичні ініціативи” та Центр Разумкова, компанія R&V Group. Але окремі дослідження цих центрів були опубліковані на їхніх сайтах уже після виборів. А всі соціологічні центри жодних власних прогнозів виборів до Верховної Ради України не давали, хоча газета “Сьогодні” 17 жовтня фактично опублікувала прогнозні розрахунки всіх соціологічних центрів, окрім “Соцісу” [1, с. 2]. І жодних заперечень соціологів щодо цих розрахунків не було.

Аналіз же результатів національних опитувань соціологічних центрів перед виборами і зроблених нами прямих (екстраполяційних) прогнозів (*табл. 1–5*) дає можливість зробити такі висновки.

За даними всіх соціологічних центрів, окрім R&V Group Є.Копатька, рейтинг Партії регіонів перший місяць виборчої кампанії дещо зростав, а потім знизився до передвиборчого рівня. За даними ж лише двох опитувань R&V Group, рейтинг ПР наприкінці виборчої кампанії навіть дещо зріс. При цьому прямий прогноз даних КМІС, R&V Group щодо Партії регіонів дав явно завищений результат, а прямий прогноз групи “Рейтинг” – занижений.

Рейтинг партії “Батьківщина”, за даними всіх соціологічних служб у вересні чи жовтні, дуже істотно знизився, окрім КМІСу, в якого R_{31} у жовтні дещо зріс. Але екстраполяційний прогноз усіх соціологічних центрів щодо “Батьківщини” виявився дуже заниженим: у групи “Рейтинг” та тандему Фонду “Демократичні ініціативи” КМІСу – на 5,6% (!); у КМІСу окремо – на 5,0%, у “Соцісу” – на 4,2%; у R&V Group – на 2,6%. Тобто йдеться не про випадкові похибки вибірки опитувань якихось центрів, а про систематичний зсув даних, систематичну похибку опитувань.

Аналогічна систематична похибка зафіксована щодо результату Всеукраїнського об’єднання “Свобода”. І хоча всі соціологічні центри зафіксували деяке зростання рейтингів “Свободи” в жовтні 2012 р. та що ця партія долає 5% виборчий бар’єр, однак прямі прогнози щодо результату “Свободи” виявились від 2,6% (КМІС) до 4,9% (R&V Group) нижчими, ніж показували дослідження соціологічних служб.

Прямо протилежні тенденції спостерігаються щодо динаміки рейтингів та прямих прогнозів соціологічних служб щодо результатів Партії “УДАР” Віталія Кличка.

Адже, за даними всіх соціологічних служб, рейтинг Партії “УДАР” Віталія Кличка у вересні – на початку жовтня стрімко зростав: з 12,0 до 17,9% – за даними групи “Рейтинг” (з початку вересня до початку жовтня 2012 р.);

Розділ перший

Таблиця 1

Динаміка рейтингів політичних партій, прямий прогноз та його похибки групи “Рейтинг”, у % (R_{11} , R_{21})

Політичні партії	Час опитування (до всіх, R_{11})			Час опитування, (до тих, хто голосуватиме, R_{21})			Прямий прогноз	Похибка
	Початок серпня 2012	Початок вересня 2012	Початок жовтня 2012	Початок серпня 2012	Початок вересня 2012	Початок жовтня 2012		
1. Партія регіонів	19,0	21,5	19,2	24,6	26,3	23,0	27,8	-2,2
2. Політична партія “УДАР” Віталія Кличка	9,5	9,9	15,2	11,8	12,0	17,9	21,6	+7,6
3. ВО “Батьківщина”	19,6	18,6	13,9	26,2	22,6	16,5	19,9	-5,6
4. Комуністична партія України	7,5	9,1	10,8	9,4	10,8	12,8	15,5	+2,3
5. ВО “Свобода”	3,2	3,3	4,9	4,2	4,1	6,0	7,2	-3,2
6. “Україна – Вперед!” Н.Королевської	3,5	3,1	2,6	4,3	3,7	3,1	3,7	+2,1
7. Партія “Наша Україна”	0,6	0,9	0,9	0,8	1,1	1,0	1,2	+0,1
8. Інші	2,5	2,9	2,2	3,4	2,9	2,6	3,1	-1,0
9. Не визначились (в/в)	18,6	17,2	18,6	15,4	16,6	17,2	-	-
10. Не братимуть участі	15,7	13,8	11,7	-	-	-	-	-
Середня похибка по 7 партіях	-	-	-	-	-	-	-	-

Джерело. Сайт Ratinggroup.com.ua

з 11,5% до 16,0% – за даними Фонду “Демократичні ініціативи”; з 8,5% (кінець серпня) до 14,7% (15 жовтня) – за даними “Соціс” тощо. Однак прямі прогнози на основі останніх опитувань щодо “УДАРу” виявились дуже завищеними – від 5,1% (КМІС) до 7,6% (група “Рейтинг”). Тобто знову-таки йдеться не про випадкову похибку опитувань, а про систематичну похибку всіх соціологічних служб.

Таблиця 2

Динаміка рейтингів політичних партій, прямий прогноз та його похибки Фонду “Демократичні ініціативи” з партнерами з Центру Разумкова та КМІС, у % (R₁₁, R₂₁)

<i>За які партії голосуватимуть?</i>	<i>Червень 2012 (Ді + Центр Разумкова)</i>	<i>10–15 серпня 2012 (Ді+Центр Разумкова)</i>	<i>18 вересня – 4 жовтня (Ді+КМІС)</i>	<i>Прямий прогноз</i>	<i>Похибка</i>
1. Партія регіонів	27,6	28,1	23,3	30,7	+0,7
2. Політична партія “УДАР” Віталія Кличка	9,7	11,5	16,0	21,1	+7,1
3. ВО “Батьківщина”	25,6	25,6	15,1	19,9	-5,6
4. Комуністична партія України	7,1	8,2	10,1	14,5	+1,3
5. ВО “Свобода”	3,1	3,8	5,1	6,7	-3,7
6. “Україна – Вперед!” Н.Королевської	4,6	4,0	2,1	2,8	+1,2
7. Партія “Наша Україна”	–	0,7	1,3	1,7	+0,6
8. Інші партії	3,3	3,7	2,1	2,8	-1,3
9. Не визначились	15,4	14,4	24,0	–	–
Середня похибка по 7 партіях	–	–	–	–	3,07

Джерело. Сайт dif.com.ua

Найбільш прогнозованими виявилися результати опитувань щодо показників Комуністичної партії України та Партії “Україна – Вперед!” Наталії Королевської.

Всі соціологічні служби зафіксували деяке зростання під час виборчої кампанії рейтингу КПУ, а точність прямих прогнозів щодо результату виявилась досить високою (0,0% похибки у R&V Group до 2,3% – у групи “Рейтинг”). Аналогічно похибка щодо Партії “Україна – Вперед!”, рейтинг якої падав у ході кампанії, становила від 0,7% (КМІС) до 2,1% (група “Рейтинг”). При цьому у всіх соціологічних служб, хоча Н.Королевська й нарікала на за-

Розділ перший

Таблиця 3

Динаміка рейтингів політичних партій, прямий прогноз та його похибки соціологічної та маркетингової служби “Соціс”, у % (R_{11}) до всіх опитаних

За які партії голосуватимуть?	Час опитування			Прямий прогноз	Похибка
	10–20 серпня 2012 (N = 2004)	7–17 вересня 2012 (N = 2004)	9–15 жовтня 2012 (N = 2000)		
1. Партія регіонів	19,7	21,2	22,7	31,0	+1,0
2. Політична партія “УДАР” Віталія Кличка	8,5	12,7	14,7	20,1	+6,1
3. ВО “Батьківщина”	19,5	17,2	15,6	21,3	-4,2
4. Комуністична партія України	8,2	9,4	9,2	12,6	-0,6
5. ВО “Свобода”	3,8	3,4	4,6	6,3	-4,1
6. “Україна – Вперед!” Н.Королевської	3,6	3,2	2,1	2,9	+1,3
7. Партія “Наша Україна”	1,0	0,9	1,2	1,6	+0,5
8. Інші партії	1,4	1,2	2,6	3,6	-0,5
9. Не братимуть участі	15,4	14,4	24,0	–	–
10. Не визначились і не відповіли	19,2	18,4	18,3	–	–
Середня похибка по 7 партіях	–	–	–	–	2,54

Джерело. Сайт sosis.kiev.ua

ниженість її рейтингів, прямий прогноз виявився навіть вищим, ніж результат голосування.

Загалом же рівень точності прямих прогнозів соціологічних центрів на виборах 2012 р. виявився невисоким: середня похибка по семи партіях, що набрали понад 1% голосів, коливалась від 2,53% у КМІС та 2,54% у службі “Соціс” до 3,30% у групи “Рейтинг”; максимальна похибка “прогнозів” групи “Рейтинг” становила 7,6% (!) щодо “УДАРу”; 7,1% у Фонду “Демократичні ініціативи” (щодо

Таблиця 4
Динаміка рейтингів політичних партій прямий прогноз
та його похибка КМІС, у % (R_{11} , R_{31})

За які партії голосуватимуть?	Час опитування (до всіх, R_{11})			Час опитування, (до тих, хто голосуватиме, R_{31})			Прямий прогноз	Похибка
	червень 2012	12–23 вересня 2012	21 вересня – 3 жовтня 2012	червень 2012	12–23 вересня 2012	21 вересня – 3 жовтня 2012		
1. Партія регіонів	16,0	23,0	20,1	29,1	33,3	33,3	33,3	+3,3
2. ВО “Батьківщина”	14,5	12,2	12,3	26,2	17,7	20,5	20,5	+5,0
3. Політична партія “УДАР” Віталія Кличка	8,0	15,9	11,5	14,5	23,0	19,1	19,1	+5,1
4. Комуністична партія України	5,8	8,1	7,8	10,6	11,7	12,9	12,9	-0,3
5. ВО “Свобода”	3,1	3,4	4,7	5,6	5,0	7,7	7,8	-2,6
6. “Україна – Вперед!” Н.Королевської	3,3	2,6	1,4	5,9	3,7	2,3	2,3	+0,7
7. Партія “Наша Україна”	0,7	0,8	1,0	1,3	1,2	1,5	1,5	+0,4
8. Інші партії	3,6	3,0	1,4	6,9	4,3	2,6	2,6	-1,5
9. Не братимуть участі	16,1	11,1	12,4	–	–	–	–	–
10. Не визначились (в/в)	28,7	19,9	27,2	–	–	–	–	–
Середня похибка по 7 партіях	–	–	–	–	–	–	–	2,53

Джерело. Сайт Kiss.com.ua

тієї ж партії); 6,1% – щодо “УДАРу” у служби “Соціс”; 5,1% щодо цієї ж партії у КМІС та 5,6% у R&V Group.

Це був суттєвий крок назад у дослідженні та прогнозуванні виборів до Верховної Ради України порівняно з кращими прогнозами соціологічних центрів у розрізі семи–восьми партій, що набрали понад 2,0% голосів у 2002–2007 рр. на парламентських виборах.

Розділ перший

Таблиця 5

Динаміка рейтингів політичних партій прямий прогноз та його похибка Rand & Group, у % (R_{11} , R_{21})

За які партії голосуватимуть?	Час опитування (до всіх, R_{11})		Час опитування, (до тих, хто голосуватиме, R_{21})		Прямий прогноз	Похибка
	3-13 серпня 2012* (N=3117)	27 вересня – 9 жовтня 2012 (N=3117)	3-13 серпня 2012* (N=3117)	27 вересня – 9 жовтня 2012 (N=3117)		
1. Партія регіонів	20,2	22,2	25,5	27,8	32,8	+2,8
2. ВО “Батьківщина”	18,6	15,4	24,6	19,4	22,9	-2,6
3. Політична партія “УДАР” Віталія Кличка	9,9	14,8	12,5	16,6	19,6	+5,6
4. Комуністична партія України	8,3	9,6	10,4	11,2	13,2	0,0
5. ВО “Свобода”	3,8	3,9	4,6	4,7	5,5	-4,9
6. “Україна – Вперед!” Н.Королевської	4,0	2,7	4,9	2,8	3,3	+1,7
7. Партія “Наша Україна”	немає даних	немає даних	немає даних	немає даних	–	–
8. Інші партії	2,3	3,8	2,5	2,2	2,6	-2,6
9. Не братимуть участі	15,4	9,8	–	–	–	–
10. Не визначились	17,5	17,8	15,0	15,3	–	–
Середня похибка по 6 партіях та інших	–	–	–	–	–	2,89

* ВО “Батьківщина” – Об’єднана опозиція
Джерело. Сайт Rb.com.ua

Так, на парламентських виборах 2002 р. середня похибка прогнозу в розрізі перших восьми партій та блоків [2, с. 275–279], а саме: Блоку “Наша Україна” В.Ющенко, КПУ, Блоку “За єдину Україну”, БЮТ, СПУ, СДПУ(о), Блоку Н.Вітренко та “Жінок за майбутнє” у фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” становила 1,91%; у Центру “Соціальний моніторинг” – 2,10%; у Центру Разумкова – 2,39%,

а була гіршою, ніж у 2012 р.; тільки у КМІСу – 3,37% та служби “Соціс – 3,57%.

У 2006 р. на виборах до Верховної Ради України прямий прогноз фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” та Фонду “Демократичні ініціативи” [3, с. 3] становив 1,78% у розрізі семи партій і блоків, що набрали понад 2% голосів, а саме: Партії регіонів, БЮТ, “Нашої України”, СПУ, КПУ, Блоку Наталії Вітренко, “Народна опозиція” та Блоку Литвина у КМІСу [3, с. 3] похибка становила – 2,09%; у “Соцісу – 2,77%”; у “Соціального моніторингу” – 2,51%; у Центру “Соцвимір” – 2,18%. Тобто прогнозні розрахунки даних усіх соціологічних служб (окрім “Соцісу”) були кращими, ніж у 2012 р.

І, нарешті, у 2007 р. [4, с. 79–81] середня похибка у розрізі семи партій, що набрали понад 1% голосів (Партія регіонів, БЮТ, НУНС, Компартія України, Блок Литвина, СПУ та ПСПУ), у фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” та Фонду “Демократичні ініціативи” становила 1,16%; у фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” – 1,55%; у Центру Разумкова – 1,49%; у “Соціального моніторингу” – 1,60%; у КМІС – 1,71%; у ФОМ – 2,26%, а у R&V Group – 2,20%. *Тобто прямий прогноз результатів усіх соціологічних служб був значно кращим, ніж у кращої соціологічної служби у 2012 р. А головне – не було жодної систематичної похибки в розрізі окремих суб’єктів виборчого процесу, окрім завищення на 3–5% показників Партії регіонів.*

Можна констатувати, що у 2012 р. відбувався регрес точності досліджень і “прогнозування” результатів виборів у загальнонаціональному окрузі.

Деякий регрес спостерігався і в точності екзит-полів (табл. 6). Адже у розрізі п’яти партій, що здолали 5% бар’єр, та ще двох, що набрали понад 1% голосів, найбільшою точністю відзначались екзит-поли соціологічної служби “Соціс” і компанії TNS (похибка – 0,65) та компанії R&V Group (похибка – 0,76). Похибка ще чотирьох екзит-полів 2012 р. перевищувала 1%. Тоді як у 2006 р. в розрізі десяти партій, що набрали понад 1% голосів,

Розділ перший

похибка екзит-полу Фонду “Демократичні ініціативи”, КМІСу та Центру Разумкова [3, с. 5] становила 0,56%, а похибка екзит-полу ФОМ – 0,66%. І тільки сумнівний екзит-пол від Всеукраїнської соціологічної служби мав похибку понад 1%.

Ще точнішими були п’ять екзит-полів, проведених під час дострокових виборів до Верховної Ради України 2007 р. [4, с. 82] у розрізі семи партій, що набрали понад 1% голосів. При цьому похибка екзит-полу, проведеного компанією Public Strategies, становила 0,22%, екзит-полу R&V

Таблиця 6

Дані екзит-полів, результати голосування та похибки соціологічних центрів

Партії, за які голосували	Результати голосування		Національний екзит-пол КМІС+ Центр Разумкова		Група “Рейтинг”		R&V Group		Соціс / TNS		Соціальний моніторинг		Савік Шустер - студіо	
	Результат	Похибка	Результат	Похибка	Результат	Похибка	Результат	Похибка	Результат	Похибка	Результат	Похибка	Результат	Похибка
1. Партія регіонів	30,0		28,1	1,90	27,6	2,40	31,6	1,60	30,5	0,50	32,0	1,00	30,1	0,10
2. ВО “Батьківщина”	25,54		24,6	0,94	23,4	2,14	23,7	1,84	23,9	1,64	23,2	2,34	22,8	2,74
3. Політична партія “УДАР” Віталія Кличка	13,96		15,4	1,44	14,2	0,24	13,2	0,76	14,7	0,74	14,4	0,44	14,8	0,84
4. Комуністична партія України	13,18		11,6	1,58	12,5	0,68	13,0	0,18	12,1	1,08	11,5	1,68	11,6	1,58
5. ВО “Свобода”	10,44		12,2	1,76	12,5	2,06	11,0	0,56	11,9	0,46	12,6	2,16	12,6	2,14
6. “Україна – Вперед!” Н.Королевської	1,58		1,6	0,02	1,6	0,02	1,8	0,22	1,6	0,02	1,6	0,02	2,0	0,42
7. Партія “Наша Україна”	1,11		1,2	0,09	1,1	0,01	1,3	0,19	1,0	0,11	1,0	0,11	1,3	0,19
8. Інші партії	4,11		4,2	–	4,0	–	4,4	–	немає даних	–	немає даних	–	немає даних	–
Середня похибка по 7 партіях	–		–	1,11	–	1,08	–	0,76	–	0,65	–	1,12	–	1,14

Group – 0,30, Національного екзит-полу КМІС і Центру Разумкова – 0,49%, Українського екзит-полу, проведеного TNS, – 0,58%. І тільки точність сумнівного екзит-полу Національного інституту демократії та Центру “Соцвибір” – трохи (0,67%) перевищувала кращий екзит-пол “Соцісу” / TNS у 2012 р.

Отже, можна констатувати, що у 2012 р. зменшилася точність як передвиборчих опитувань і розрахованих на їх основі “прогнозів” результатів виборів, так (хоч і дещо менше) і екзит-полів.

Звичайно, частково це можна пояснити зменшенням кількості соціологічних структур, які досліджували вибори в загальнонаціональному окрузі, та кількості публічних моніторингових досліджень. *Але головне не в цьому, а в зміні політичної ситуації та рівня демократії в країні. Адже вибори 2006–2007 рр. до Верховної Ради України відбулися в умовах, хоча й не досконалої, але демократії. А вибори 2002 та 2012 рр. – в умовах авторитарного режиму. А це не могло не вплинути на характер передвиборчих опитувань і рівень щирості респондентів.* Адже ще після парламентських виборів 2002 р. я відзначав: “Є підстави вважати, що помилки всіх соціологічних центрів (служб) у прогнозах щодо СПУ і Блоку Ю.Тимошенко зумовлені не якістю вибірки чи виміру, а тим фактом, що частина виборців (2–3% цього електорату) приховували свої наміри голосувати за опозиціонерів з міркувань страху, що був зовсім необґрунтованим. Методики розрахунку поправочних коефіцієнтів на основі вимірювання *рейтингу* нещирості ... нами тільки розробляються” [2, с. 284].

Аналогічну позицію після виборів 2002 р. займав і керівник КМІС В.Паніотто, який стверджував, що “частина респондентів вагається сповістити свою точку зору, яка не збігається з домінуючою в певному регіоні, або якщо партії різко критикуються владою. Проблема в тому, що дуже важко оцінити заздалегідь, по яких партіях буде спостерігатися розходження (високий рейтинг Жириновсь-

кого чи Ле Пена був дуже несподіваним для соціологів)” [5, с. 4].

Такими партіями, які різко критикувались владою в Україні в 1998 р., були КПУ та блок СПУ/СелПУ, у 2002 р. – СПУ та Блок Тимошенко, на президентських виборах 1999 р. – О.Мороз, 2004 р. – В.Ющенко, які й набирали значно більше (на 3–5%) голосів, ніж давали прямі прогнози результатів соціологічних опитувань усіх соціологічних служб під час тих виборчих кампаній. Але якщо у 1998–2002 рр. на парламентських виборах фактор нещирості респондентів з мотивів престижу та, особливо, страху ніяк не враховувався соціологічними службами, бо були відсутні стандартні методики розв’язання цієї проблеми, то в 2004 р. такі підходи були запропоновані.

М.Міщенко і Н.Харченко (КМІС) спробували розв’язати проблему нещирості виборців–респондентів і їх страх за свій вибір за допомогою методу таємного анкетування [6, с. 131]. Але, по-перше, у передвиборчих опитуваннях метод таємного анкетування дуже обмежує можливість для аналізу факторів електоральної поведінки. Адже він не дає змоги ідентифікувати вибір партії (кандидата) з іншими відповідями на анкету конкретного респондента (відповіді на запитання про вибір кидаються до скриньки).

По-друге, як засвідчили результати дослідження М.Міщенко, у “цілому по масиву опитаних максимальне відхилення між відповідями інтерв’юєру і відповідями по бюлетеню щодо намірів голосувати за того чи іншого кандидата становить 0,9%. Саме настільки рідше, відповідаючи в бюлетенях, називають В.Ющенка порівняно з “відкритими” відповідями інтерв’юєру” [6, с. 131]. Тобто “таємний бюлетень” фактично не знімав проблеми страху респондентів.

Нами ж у 2004 р. була розроблена і описана методика врахування чинника страху і нещирості виборців, що ґрунтувалась на показниках вибору колег і знайомих та коефіцієнтів нещирості [7, с. 18–20]. Її застосування у передвиборчих опитуваннях та прогнозування виборів

Президента України в важких умовах виборів 2004 р. (перший і третій тури) дало дуже добрі результати [8, с. 3]. При цьому відзначалось, що “розроблені методики виявлення прихованих і нещирих виборців, на наш погляд, будуть корисні для соціологічного аналізу передвиборчих ситуацій та прогнозу і наступних виборів” [7, с. 20]. Однак застосування цієї методики на парламентських виборах 2006 р. в Україні фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” та Фондом “Демократичні ініціативи” у 2006 р. виявилось не зовсім ефективним – вона не покращила, хоч і не погіршила, прогноз [9, с. 5]. А вже у 2006–2007 рр. у виборців після помаранчевої революції зник страх перед владою. Але у 2012 р. цей страх з’явився знову. І тому знову виникла потреба в застосуванні методів виявлення прихованих прихильників кандидатів та партій. Однак жоден соціологічний центр таких методів не застосував, що і привело до зниження рівня прогнозування виборів, особливо щодо опозиційних партій – ВО “Батьківщина” та ВО “Свобода”. Та й попиту на такі дослідження та прогнози не було ні у самих суб’єктів виборчого процесу (владних та опозиційних партій), ні у громадських організацій

Таблиця 7

Результати опитувань соціологічного консорціуму, результати голосування (дані ЦВК) та їх розбіжності, у %

<i>Виборчі округи та провідні кандидати</i>	<i>Дані опитування соціологічного консорціуму [10]</i>	<i>Дані ЦВК України (результати голосування)</i>	<i>Розбіжності</i>
<i>Округ №11</i>			
1. О.Домбровський (самовисування)*	32,7	30,2	-2,5
2. Н.Солейко (“Батьківщина”)	13,3	28,0	+14,7
3. В.Бевз (КПУ)	8,1	11,2	+3,1
<i>Округ №86</i>			
1. А.Дирів (“Батьківщина”)	17,9	29,0	+11,1
2. В.Грабовецький (самовисування)	17,5	14,4	-3,3
3. Г.Парфан (“УДАР”)	12,1	14,9	+2,8

Розділ перший

Продовження таблиці 7

Виборчі округи та провідні кандидати	Дані опитування соціологічного консорціуму [10]	Дані ЦВК України (результати голосування)	Розбіжності
<i>Округ №91</i>			
1. Р.Сальвар (“УДАР”)	20,9	51,6	+30,7
2. Л.Оніщук (“Батьківщина”)	15,9	18,7	+2,8
3. В.Горбик (самовисування)	13,8	3,8	-10,0
<i>Округ №122</i>			
1. Т.Козак (самовисування)	38,0	36,5	-1,5
2. В.Пазиняк (“Батьківщина”)	29,4	55,9	+26,5
<i>Округ №132</i>			
1. В.Травенко*	30,5	40,0	+9,5
2. А.Корнацький	14,4	39,7	+25,3
3. А.Козловський (“УДАР”)	6,6	7,5	+0,9
<i>Округ №211</i>			
1. М.Бабенко (“УДАР”)	20,7	26,2	+5,5
2. М.Лисов (ПР)	14,9	25,5	+10,6
3. С.Терьохін (“Батьківщина”)	9,1	30,4	+21,3
<i>Округ №212</i>			
1. К.Куликов (“УДАР”)	17,5	13,4	-4,1
2. В.Ярема (“Батьківщина”)	16,6	30,2	+15,6
<i>Округ №216</i>			
1. О.Давиденко (“УДАР”)	20,7	17,1	-3,6
2. К.Ляпіна (“Батьківщина”)	12,3	29,3	+17,0
3. О.Супруненко (самовисування)	5,1	27,7	+22,6
<i>Округ №220</i>			
1. І.Балабин (самовисування)	8,9	10,7	+1,8
2. О.Арканова-Чорна (ПР)	7,0	6,7	-0,3
3. А.Фіщенко (“УДАР”)	7,0	14,1	+7,1
4. О.Чорноволенко (“Батьківщина”)	5,6	32,0	25,4
<i>Округ №222</i>			
1. Р.Назарова (“УДАР”)	16,0	25,9	+9,9
2. М.Луцький (ПР)	15,8	20,9	+5,1
3. Д.Алфієнський (“Батьківщина”)	15,4	33,9	+18,5

та фондів. І пояснити це відсутністю 30–40 тис. доларів для проведення фахового моніторингу виборчої кампанії та прогнозу результатів голосування не можна, адже суб'єкти виборчої кампанії витрачали мільйони доларів на рекламу та підкуп виборців та фінансували аж шість національних екзит-полів. Це і призвело до зниження рівня прогнозування парламентських виборів 2012 р. порівняно з попередніми виборчими кампаніями.

Ще більшою мірою фактори прихованих прихильників діяли щодо опозиційних кандидатів у мажоритарних округах. Особливо це вплинуло на провал соціологічного “праймеріз” на замовлення штабів партій ВО “Батьківщина” та “УДАР” В.Кличка у 33 мажоритарних округах, проведених у жовтні 2012 р. консорціумом у складі GFK–Україна, TNS, “Соцісу”, групою “Рейтинг” та деякими іншими соціологічними фірмами. Результати цих опитувань та голосування по окремих округах за провідних кандидатів представлені в *таблиці 7*. І хоча дані опитувань, звичайно, не зовсім зіставні з результатами голосування (в них є невизначені та ті, хто не братиме участі у виборах), однак розбіжності по багатьох округах (наведені в таблиці найбільш показові) на 20–30% щодо опозиційних кандидатів від ВО “Батьківщина” (і тільки в окрузі №91 від партії “УДАР”) не можуть бути пояснені тільки цим фактом чи похибкою вибірки в 800 респондентів. Тут має місце вплив страху говорити, що голосуватимуть за кандидатів від об'єднаної опозиції та дизайн-ефект (вплив партійного бюлетеня на результати голосування за мажоритарників).

А на основі цих опитувань було дезінформовано не тільки виборців та громадськість, а й штаби кандидатів, які мали приймати рішення про зняття своїх кандидатів на користь інших. Однак фактори нещирості виборців з мотивів страху та дизайн-ефекту другого бюлетеня в жодному з цих досліджень соціологічними службами не враховувалась. Що не могло не відбитись на авторитеті електоральної соціології як науки. А тому з цих виборів треба зробити правильні методичні та методологічні

Розділ перший

висновки, бо попереду чекає ще складніша виборча президентська кампанія 2015 р. та місцеві вибори 2014 р.

Література

1. *Коротков Д.* Рада по местам. Рейтинги: сводные цифры октября / Д.Коротков // Сегодня. – 2012. – 17 октября.
2. *Вишняк О.* Выборы – 2002: Мониторинг рейтингов политических партий та блоків і прогнози результатів голосування / О.Вишняк // Україна–2002. Мониторинг соціальних змін. – К. : ІС НАНУ, 2002.
3. *Кучерів І.* Білі фінішують та виграють. Або чи помилились соціологи на виборах 2006 року? / І.Кучерів, О.Вишняк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.otherside.com – 14.04.2006
4. *Вишняк О.* Соціологічні підсумки виборів до Верховної Ради України: результати, проблеми, методичні висновки / О.Вишняк // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. – К. : ІС НАНУ, 2007.
5. *Паніотто В.* Що можуть і чого не можуть соціологи / В.Паніотто // День. – 2002. – 30 травня.
6. *Мищенко М.* Исследование влияния интервьюера на ответы респондента: результаты, методического эксперимента / М.Мищенко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – №1.
7. *Вишняк О.* Мониторингові дослідження і прогнози результатів виборів Президента: методика врахування прихованих прихильників кандидатів / О.Вишняк // Громадська думка. – 2004. – №6.
8. *Вишняк А.* Прогноз выборов Президента: нюансы важнее всего / А.Вишняк // Деловая неделя. – 2004. – 14–20 сентября.
9. *Прес-конференція “Останні рейтинги. Думки і погляди населення України”.* – Київ. – Укрінформ, Фонд “Демократичні ініціативи”, КМІС. – 10 березня 2006 року.
10. *Рейтинги кандидатів-мажоритарників (дані соціопитувань)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : tyzhden.ua/politics/62328

*О.Стегній,
доктор соціологічних наук*

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ РУХІВ У СУСПІЛЬСТВІ СОЦІОГЕННИХ РИЗИКІВ

Соціальні рухи – породження і водночас одна з форм існування громадянського суспільства, його самоорганізації, яка має на меті політичні, гуманістичні, екологічні та інші цілі. На відміну від вертикально структурованих з жорсткою партійною дисципліною політичних партій соціальні рухи є мережевими горизонтальними утвореннями з одним або кількома “ядрами”-організаціями.

Більшість дослідників соціальних рухів поділяють їх на “старі”, орієнтовані на матеріальні цінності (насамперед робітничий і профспілковий рух), і “нові”, які намагаються набути постматеріальних цінностей (освіта, свобода слова, реалізація своїх творчих потенцій, дотримання прав людини) [1]. У сучасних протестних рухах присутні й пересікаються одразу кілька течій. Перша наголошує на соціально-економічних вимогах, друга – це політична течія, а третя – рух за людську гідність, за емансипацію людської особисті, за її право вільно самовизначатися.

Цілі соціальних рухів артикулюються шляхом фреймів – “рамки сприймання дійсності”, тобто “панівного погляду на світ”. Згідно зі Д.Сноу і Р.Бенфордом фрейми – суть схеми інтерпретації, які спрощують “зовнішній” образ світу шляхом вибіркового акцентування і кодування об’єктів, досвіду та послідовності дій у середовищі їх минулого та теперішнього прожиття. Акцентування означає виокремлення деякого конфлікту не тільки як особливо значущого, а саме як несправедливого, в остаточному підсумку такого, який не можна більше терпіти [2].

Концептуальна побудова соціальних рухів має своїм підґрунтям такі поняття, як цінності, цілі та фрейми (головний, ситуативний, прогностичний тощо), а також стратегії, тактика і репертуар дій, соціальна база, ресурси та

їх мобілізація, рекрутинг, структура політичних можливостей, розташування сил, контекст, форми організації й самоорганізації рухів.

Методологія дослідження соціальних рухів у суспільстві соціогенних ризиків ґрунтується на аналізі соціального контексту, ресурсів і соціального капіталу, а також політичній лінії таких рухів.

Контекст є поняттям конвенційним, однак кілька його рівнів існують відносно об'єктивно. Йдеться про глобальний, національний і місцевий (локальний) рівні, кожний з яких може мати свої градації. На думку О.Яницького, контекстом конкретного руху слід вважати середовища і сили, з якими він на даний момент безпосередньо взаємодіє. Соціальний рух завжди контекстуальний у тому сенсі, що залежить від економічного, соціального та культурного середовища, в якому він розгортається. Відтак, для розуміння причин, що породжують соціальний рух, необхідне пізнання не тільки цілей, цінностей та інтересів окремих громадян і груп, а також їх організацій, їх місця в адміністративній ієрархії тощо.

Незалежно від цілей і цінностей соціальних рухів та інших соціальних сил, в їх основі лежить конфлікт, будь-то економічний, політичний або соціальний. Базовими соціальними конфліктами є протиріччя між суспільством і природою, працею і капіталом, між меншістю багатіїв і збіднілою більшістю. А також між “поток” і “місцем”, тобто між вільним переміщенням людей і капіталів та спільнотами, економічно прив'язаними до певного місця роботи і проживання [3].

Соціальний рух як сторона конфлікту, з одного боку, діє в межах існуючого соціального порядку, а з другого – намагається змінити його на свою користь. У західній соціології ці рамки (межі) отримали назву структури політичних можливостей [4]. Це поняття означає легітимні рамки динаміки руху, оскільки соціальний рух і його структура політичних можливостей перебувають у тісній і неоднозначній взаємозалежності. З одного боку, соціальний рух своїми колективними діями (акції протесту, мітинги, страйки тощо) може привести до розширення цієї

структури, тобто до демократизації соціального порядку. Але водночас держава з метою самозбереження може звужувати, стискати ці рамки. Усе залежить від співвідношення сил держави і громадянського суспільства. На думку О.Яницького, таким необхідним видається введення поняття структури соціальних можливостей, коли дії соціального руху не спрямовані на зміну існуючого політичного порядку, а націлені на реалізацію своїх громадянських прав і свобод, зафіксованих у Конституції [5].

Ресурсами соціального руху є знання, навички, фінансові ресурси, інформація, а також індивіди та їх спільноти. Одні ресурси доступні автоматично, за інші потрібно платити, треті – виробляти самим. Мережі обміну знаннями та інформацією, а також соціальний капітал учасників руху – також ресурси. Під соціальним капіталом руху розуміється сукупність знань, навичок і соціальних практик, існуючих і відтворюваних рухом у соціальних мережах. Це виробництво спрямоване на демократизацію і екологізацію суспільства, його економіки, політики та культури.

Соціальний капітал може існувати лише як актуальний капітал, тобто вироблений у спільноті/суспільстві певного типу і доступний індивідам і групам залежно від типу цієї спільноти/суспільства. Соціальний капітал завжди контекстуальний, тобто залежить від конкретно-історичного контексту. При цьому цінність якогось соціального капіталу в остаточному підсумку визначається і одночасно зростає лише в процесі його практичного застосування.

Іншою формою омертвіння соціального капіталу руху є “відхід” його активістів у віртуальну реальність. Якщо соціальні й політичні можливості соціального руху мінімальні, то учасники руху відриваються від реальних практик відтворення соціального капіталу і замикаються в мережевій комунікації [6].

Оцінка і використання інформації, отриманої в результаті “простого обміну”, значно залежить від ступеня довіри до джерела інформації. Тут рівень довіри відіграє вирішальну роль і пояснює, чому одні типи соціальних зв’язків важливіші для індивідуальної участі в русі, ніж інші.

Довіра, на думку Ф.Фукуяма, є проміжною ланкою зв'язку між різними рівнями взаємодії соціальних акторів: міжособистісним, корпоративним і державним [7].

Якщо між активістом і мережею суспільного руху, активістом і державною організацією налагоджений усталений обмін інформацією, тоді на його основі виникають більш тісні, дружні контакти, що обертаються обопільними бонусами. Як приклад, можна навести свідомий витік інформації, коли довірливо повідомлені секретні відомості набувають значення обмінного капіталу (журналістські розслідування, неурядові правозахисні організації). О.Яницький висуває гіпотезу: чим більше суспільство авторитарне й орієнтоване на споживання, тим вищим має бути тиск на нього демократичного знання-дії, яке продукується рухом. І, навпаки, чим менше проміжних ланок між рухом і державними структурами, тим вищою є вірогідність демократизації і екологізації всього суспільного життя. Виходячи з цієї гіпотези, він пропонує розрізняти *номінальний* і *актуальний* соціальні капітали, які виробляються в мережах екологічного руху. Номінальний капітал існує як "річ у собі", актуальний доступний для використання, переробки, обміну тощо [5, с. 56].

Соціальний капітал відтворюється в соціальних мережах, оскільки вони мають тенденцію до відносної замкнутості, формується його інституціональна основа у вигляді належності до певного соціального кола або членства в групі. Вимірювати соціальний капітал можливо через ступінь включення в ті чи інші мережі, а також через якісні характеристики мереж – їх розмір, щільність, силу і інтенсивність мережевих зв'язків [8].

Ключовим методологічним принципом у дослідженні соціальних мереж є не тільки зв'язок, а й ізоморфізм соціальних капіталів індивіда та деякої мережевої спільноти. Спільним знаменником для аналізу зв'язків та взаємозалежності між індивідуальним та соціальним капіталами є обмін інформацією, що включає обмін професійною і загальнокультурною інформацією і практичними навичками, тобто знанням науковим, загальнокультурним і повсякденним соціально-технологічним.

Для активіста теоретично можливі два його стани та його екологічної структури: спокійна (нормальна) та мобілізаційна (мобілізація особистих ресурсів і міжособистісних та інших мереж). Але в реальності, за несприятливих умов соціально-економічного та культурного контекстів, спокійний стан фактично є спокійно-напруженим станом. Звідси, типологічно існує три основні режими відтворення соціального капіталу екологічних активістів: “спокійний” (теоретична норма), спокійно-напружений (реально норма) та мобілізаційний.

Вимірювання якісного стану та ресурсів соціального капіталу в моніторингу “Українське суспільство–2013” здійснювалось за допомогою таких індикаторів: наявний рівень членства в громадських організаціях, об’єднаннях або рухах; особиста участь в громадсько-політичних заходах протягом останнього року; вибір найефективніших форм впливу громадськості на прийняття рішень органами влади; мотивація участі в діяльності громадських організацій, об’єднань або громадських ініціатив та перешкоди для такої участі; рівень готовності і передумови для участі в різних видах громадської діяльності¹.

Рух може бути дійсно масовим у традиційному (мітинг, масові акції протесту) або сучасному (віртуальна форма об’єднання і дії) розумінні. Але наразі в його основі лежать два соціальні утворення: первинна структура та середовище, що його породжує.

Первинна структура є соціальною мікроструктурою, основою якої є вибудована індивідом система мереж, що дає йому змогу нарощувати соціальний капітал і водночас захищатися від надлишкового тиску зовнішнього середовища. Ця структура функціонує в режимі перманентного переключення мереж з метою концентрації глобального в локальному і в зворотному напрямі. Концепція первинної екологічної структури розроблена О.Яницьким [9, 10].

---

¹ Детальний аналіз отриманих емпіричних даних представлено в інших статтях цього збірника. Див.: статті С.Дембіцького, Т.Нікітіної, Т.Любивої, О.Резніка, В.Степаненка.

Її специфіка полягає в тому, що її мережі – це не тільки мережі з іншими акторами сьогодні, а й зі своїм минулим, груповим, сімейним та індивідуальним. Водночас її мережі – це мережі, звернені до бажаного або конструктивного майбутнього.

Середовище, що породжує первинну структуру – це мікросередовище, яке формується в наявних легальних інституціональних системах з метою створення колективних соціальних акторів (ініціативних груп і соціальних рухів), націлених на розвиток альтернативних, зокрема проєкологічних форм соціального життя.

Методологія дослідження соціальних рухів у суспільстві соціогенних ризиків з необхідністю передбачає також аналіз їхньої політики, яка, за висловом У.Бека, є субполітикою або неполітичною політикою, тобто здійснюється непарламентськими методами. Розширення структури соціальних можливостей досягається найчастіше саме такими методами (в ході дій посередників або, навпаки, прямих переговорів між конфліктуючими сторонами, громадських слухань за участю місцевого населення тощо).

На відміну від “директивних” методів управління сучасні соціальні рухи практикують “горизонтальні” методи, засновані на переговорах з метою досягнення консенсусу або, як мінімум, компромісу між протиборствующими сторонами. Політика соціального руху дедалі більше зміщується від управління до регулювання (“governance”), тобто до процесу, в якому право голосу мають зацікавлені сторони. Цей процес спирається на зростання громадянської самосвідомості у світі, а також на мережевий характер сучасних рухів, який полегшує і прискорює обмін інформацією.

“Гібридний характер” сучасних ризиків примушує лідерів рухів до міждисциплінарної взаємодії, стимулює опанування ними способами соціальної і політичної інтерпретації природничо-наукового або технічного знання. Це необхідна форма міждисциплінарної і міжвідомчої комунікації для вироблення комплексних (системних) політичних рішень і проєктів, які відповідають потребам сучасно-

го соціуму. Така інтерпретація є доволі складною і далеко не завжди усвідомленою проблемою. Складність полягає в тому, що природничі й технічні науки мають специфічні правила і коди своєї внутрішньої і зовнішньої політики [11]. Особливо актуальною така інтерпретація є під час аналізу процесів соціально-екологічного метаболізму.

О.Яницький розрізняє зовнішню і внутрішню політику руху. Зовнішня політика – це його публічна політика, мета якої полягає у зміні, удосконаленні (модернізації) насамперед державної політики за допомогою колективних дій, спрямованих на інституціоналізацію вимог, що висуваються рухом. Така політика також ставить за мету інституціоналізацію організацій громадянського суспільства, які виникають у процесі еволюції. Внутрішня політика – це політика лідерів руху (або його ядра) стосовно пересічних його активістів або інших рухів аналогічного типу.

Цілком поділяю думку О.Яницького, що лише за допомогою якісних методів можна побудувати динаміку зв'язку “колективний актор + контекст”, побачити ситуацію зсередини, зрозуміти механізм його розвитку, співвіднести динаміку контексту з об'єктом свого інтересу. З досвіду проведення власних досліджень можу стверджувати ефективність використання методу включеного спостереження, глибинних інтерв'ю та перманентного неформального включення в повсякденну діяльність соціального руху, зокрема екологічного [12, 13, 14]. О.Яницький використовує метод побудови хронік руху і конфліктів, оскільки він дає динаміку соціального руху, розкриває його мережеву структуру, розстановку сил та багато іншого [9]. Російський соціолог влучно зазначає, що *“рух спільно з контекстом різного рівня являє собою якусь динамічну машину з кількома сполученими судинами, якими “перетікають” ідеї, актори та ресурси”* [5, с. 58]. З урахуванням зазначеної особливості соціальних рухів найбільш ефективними методами вивчення їх якісного змісту є не опитування громадської думки, а тривале, бажано включене, спостереження, метод “вивчення випадку” (case study) або інший різновид лонгітюдного дослідження.

Література

1. Халий И. Современные общественные движения. Инновационный потенциал российских преобразований в традиционалистской среде / Халий И. – М. : Ин-т социологии, 2007.
2. Snow D.A. Ideology, Frame Resonance and Participant Mobilization / D.A. Snow, R. D. Benford // International Social Movement Research. – 1988. – Vol. 1. – P. 197–217.
3. Бауман З. Философские связи и влечения постмодернистской социологии / З.Бауман // Вопросы социологии. – 1992. – Т.1. – С. 3–20.
4. Tarrow S. Power in Movement. Social Movements, Collective Action and Politics / S.Tarrow. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1995.
5. Яницкий О. Н. Социальные движения в современном обществе: вопросы теории / О.Н. Яницкий // Социологические исследования. – 2013. – №3. – С. 50–59.
6. Мардарь И.Б. Виртуальная экология гражданского общества / И.Б. Мардарь // Социологические исследования. – 2009. – №7. – С. 52–59.
7. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Фукуяма Ф. – М. : АСТ, 2004.
8. Радаев В.В. Экономическая социология: новые подходы к институциональному и сетевому анализу / Радаев В.В. – М. : РОССПЭН, 2002.
9. Яницкий О.Н. Россия: экологический вызов (общественные движения, наука, политика) / Яницкий О.Н. – Новосибирск : Сибирский Хронограф, 2002. – С. 257–277.
10. Яницкий О.Н. Изменяющийся мир России: ресурсы, сети, места / О.Н.Яницкий // Мир России. – 2010. – №3. – С. 3–22.
11. Irwin A. Misunderstanding Science? The Public Reconstruction of Science and Technology / A.Irwin, B.Wynne eds. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996.
12. Стегній О. Інституціоналізація екологічних інтересів у суспільстві соціогенних ризиків / Стегній О. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002.
13. Стегній О. Тенденції розвитку асоціативних груп інтересів (на прикладі екологічного руху в Україні) / О.Стегній // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 222–235.
14. Стегній О. Соціологічне прочитання природи / Стегній О. – К. : ТОВ “Центр екологічної освіти та інформації”, 2012.

*В.Тарасенко,
доктор соціологічних наук;
М.Сакада,
кандидат філософських наук*

ПРО СТАН ГРОМАДЯНСЬКОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Одним з особливих національних завдань, що його постійно декларують влада і провладні політичні сили, є формування громадянського суспільства в Україні на засадах загальноприйнятих цивілізаційних принципів. “Україна йде європейським шляхом. Ми будуємо наше суспільство, – заявив Президент України В.Янукович у зверненні у зв’язку з 70-ю річницею трагедії Бабиного Яру, – на основі принципів демократії, гуманізму, толерантності й соціальної справедливості” [1]. З цієї заяви глави держави випливає, що процес формування громадянського суспільства в Україні не є лише наміром верхів, він уже йде, розгортається. У 2010 р. проголошено курс на модернізацію країни, після чого основні зусилля спрямовано на подолання економічної кризи, розвиток базових і перспективних секторів економіки, боротьбу з корупцією, перебудову системи соціального захисту населення, здійснення адмінреформи, оптимізацію системи судочинства, спрощення умов для підприємницької діяльності тощо. Словом, відбуваються перетворення, які створюють підґрунтя для виникнення відносин, інститутів, норм, цінностей, стереотипів поведінки і мислення акторів суспільства саме громадянського типу.

Проте цілеспрямоване утвердження засад цього суспільства – вельми непросте завдання для управлінських центрів і структур, що вимагає не лише відповідних соціо-технологій та соціоінженерій, а й умілого їх застосування. Крім того, потрібно долати серйозні перепони, що постають на шляху становлення громадянського суспіль-

ства. Це насамперед різного роду суперечності, колізії, нестикування, розбіжності, що відбивають інерцію руху, боротьбу інтересів і прямий спротив реформаторському курсу, коли пріоритети громадянського суспільства ігноруються чи й зовсім не визнаються.

Можна у зв'язку з цим вказати на такі блокуючі даний процес суперечності, як протиріччя між законодавчою і виконавчою владами, намірами вищої державної влади й інтересами місцевих бюрократичних груп, сформованих за регіональними і галузево-корпоративними принципами; між центральним державним управлінням і місцевим самоврядуванням; між правом і корупцією; між різноспрямованими прагненнями громадян у сфері геополітичного вибору (Європа – Росія); між масовими прихильниками однієї чи двох державних мов; між Сходом і Заходом України; між міським та сільським соціумами і т.д.

Значним негараздом у зв'язку з цим є також той хаос, який нерідко виникає у певних сферах суспільства, коли внаслідок помилок влади починають діяти самодіяльні, самоврядні групи, фірми, фонди, об'єднання (зокрема й тіньові, замасковано фальшиві), що вдаються до порушення законів, до різних махлювань і маніпуляцій, обману громадян, клієнтів, аби забезпечити свій, до того ж цинічний, прагматичний інтерес. Пам'ятні, наприклад, трасти за президентства Л. Кучми, що ошукали тисячі й тисячі людей; так звані ПОПи на селі як спосіб закабалення селян; ваучерні приватизації як прямий підкуп і обман населення владою. А рейдерство – це, по суті, спалах “точкової” війни за перерозподіл власності, коли озброєні палицями нападники в масках і охоронці об'єктів сходяться у двобої, інколи доводячи “битву” до пролиття крові. І все це – з легкої руки суддів, що приймали конфліктні рішення, уможливлюючи різного роду рейдерські схеми. Практична реалізація цих схем (найбільш поширеною вона виявила себе в Криму) торувала шлях не до громадянського, а до “дикого”, хуліганського суспільства.

Особливе гальмо щодо формування громадянського суспільства – доля такого виробника, як селянство, яке

настільки опущене в глибоку соціально-економічну та правову яму, що воно не може захистити від розорення свої села – базу власної життєдіяльності, припинити їх сходження у небуття. Останні поступово зникають з карти України, обмежуючи життєвий простір селянства. Якщо, за повідомленням газети “Урядовий кур’єр” [2], за останні 22 роки в Україні кількість населених пунктів (підкресливо, переважно сільських) зменшилася на 348 одиниць, то це, поза сумнівом, означає складну метаморфозу передусім сільського соціуму. Він “усихає”, зменшується, деградує, і чи справедливо говорити про формування громадянського суспільства в його сільській частині за наявності цих процесів? Можливо, справді існує ризик тієї перспективи для села й сільського соціуму, яку дехто подумки намічає: мовляв, або село і його соціум будуть замінені просто “сільською виробничою територією” (як на Заході, де важко знайти село в українському розумінні), або на його місці побудують соціальні містечка, сконцентрувавши в них сільгоспвиробників. Як стверджують деякі журналісти, ця думка “проробляється” в середовищі великих “грошових мішків”, котрі бачать себе майбутніми інвесторами будівництва таких містечок. На додачу зауважимо, що відсутність в Україні політичної нації, а також нерозв’язаність не те що практичних, а навіть концептуальних питань місцевого самоврядування є свідченням того, що будь-чий сподівання на швидке конструювання громадянського суспільства – марні.

Поставимо запитання: що ж таки досягнуто у справі формування суспільства нового типу? У ЗМІ з цього питання стрічаються різні точки зору, версії, підходи. Одна з них пропагує переконання в тому, що громадянське суспільство в Україні, хоча й вельми повільно, але все ж формується на основі посилення індивідуальної та групової активності громадян. Інша точка зору заперечує попередню: мовляв, посилюється не так громадянська активність, як пряма боротьба за владу, власність, землю, багатство, комфорт. До того ж усе важче стає “борцям” досягати ком-

промисів, урівноваження інтересів, не припиняється їх лобіювання у парламенті, уряді. А протистояння опозиції з владою просто дихає непримиренністю. Опозиція в Україні настільки агресивна, що на діалог з владою може не йти, а напругу шкодити їй, наприклад, блокуванням трибуни Верховної Ради, паралізуючи її роботу чи закликаючи до боротьби з владою (наприклад, акції “Повстань, Україно!”, “Україна без Кучми!”, “Геть неукраїнську владу”, “Україна без Януковича”).

Третя точка зору визнає наявність в українському суспільстві тільки початкових елементів громадянськості, натяків на неї. Мабуть, вона найближча до істини.

Отже, можна стверджувати, що громадянське суспільство в Україні ще не в реальності, а в теорії, у свідомості, заповненій уявленням про те, що громадянське суспільство – це засіб і сфера постійної боротьби з владою. Навпаки, це важіль її урівноваження. “Саме громадянське суспільство, – справедливо зауважує А.Кінах, – здатне зробити свою державу правовою”. “Не праві ті, – продовжує він, – хто вбачає в громадянському суспільстві лише джерело підтримки існуючого політичного устрою, як і ті, для кого воно – лише осередок опозиції. Істина, як завжди, посередині – суспільство й держава є взаємодоповнюючими та взаємоконтролюючими, але не ворогуючими силами” [3].

На нашу думку, ця ідея А. Кінаха є плідною логічною підставою для більш-менш адекватної характеристики громадянського суспільства, яке виступає урівнюючою альтернативою держави, взаємодіючи з нею на основі диктатури права, принципів демократії, гуманізму, толерантності, соціальної справедливості та врівноваженості інтересів. Таке суспільство не може підім’яти під себе державу, як і воно, своєю чергою, не може задушити державу. Практика взаємодії цих двох протилежностей потребує також конституційно закріплених компромісів, противаг, стримувачів.

Водночас вони впливають одна на одну так, що зміна однієї відбувається за погодженням з іншою. Зрозуміло,

що за такого алгоритму взаємодоповнюваності держава не набуде ознак гоббсівського Левіафана, а й суспільство не підпаде під “п’яту” певних сил, які зроблять його диктатором над державою. Головне, що забезпечується рівномірний та справедливий поділ влади, узгодженість державного управління та місцевого самоврядування і врівноваженість інтересів (загальнодержавного, місцевих, корпоративних, індивідуальних). Коли повноцінно функціонує громадянське суспільство, то держава, по суті, стає його офіційним обслуговувачем, піднімаючи на належний рівень справжню цінність людини, особистості.

Громадянськість – така узагальнююча характеристика суспільства, яка фіксує високий рівень його самосвідомості, спаяності, солідарності, внутрішньої стабільності, організованості, громадської активності, який врівноважує відповідальність з боку держави і суспільства за розв’язання проблем їх спільної життєдіяльності, перспективного розвитку та історичної долі. У громадянському суспільстві дуже значуща роль референдумів, плебісцитів, опитувань масової та громадської думки, компромісів, публічних обговорень, домовленостей тощо, завдяки чому актуальні проблеми глибше усвідомлюються народом, нацією, різними прошарками населення, до того ж це може відбуватися без допомоги офіційної пропаганди, яка нерідко маніпулює свідомістю. Завдяки таким масовим дискусіям швидше конституюється загальноприйнятна відповідь на проблеми, способи їх розв’язання. Своєю чергою, свобода дискусій множить пропозиції, збільшуючи простір для їх зважування і вибору. Ставлення ж влади до референдумів, плебісцитів, частота їх проведення – показник справжньої чи позірної орієнтованості її на утвердження громадянського суспільства. В Україні украї потрібними були референдуми з проблем пенсійної реформи, земельного ринку, мовної політики, політвибору ЄС – Євразійський союз, однак влада їх не провела. Хитруючи, маневруючи і, де треба, вдаючись з допомогою чиновників навіть до обману, вона свого добивалася, продемонстру-

вавши тим самим, що побудова громадянського суспільства в її намірах далеко не на першому місці, адже, зігнорувавши всенародне опитування, вона не допустила до розв'язання проблем тих, кого вони безпосередньо стосуються.

Той чи інший стан громадянськості суспільства – соціальне явище, що акумулює в собі історичну пам'ять, знання досвіду пращурів, попередніх поколінь. Усе це гарантує від повторення історичних помилок.

Термін “стан (міра) громадянськості суспільства” ще незвичний в українській соціологічній науці, однак практика підштовхує соціологів до необхідності його аналізу й наукової розробки, що, треба визнати, ще слабко помічається.

Слід сказати, що матеріали моніторингу 2013 р. свідчать лише про початковий, невиразний, вельми суперечливий момент появи перших слабких ознак громадянського суспільства. Як і за даними попередніх моніторингових опитувань, спостерігається орієнтованість респондентів на традиційне уявлення про громадянське суспільство як силу, що спроможна протистояти державі й боротися з нею, гарантувати підтримку протестів, пікетів, вуличних слідувань, мітингів, зібрань. Отже, акцентується не спільність з державою, а роз'єднаність з нею, віддаленість від неї. Причому дистанція між переконаннями опитаних і характеризованими ними ж рисами держави сприймається так, ніби вона залежить головним чином тільки від поведінки влади. Це і є свідчення односторонності соціальної свідомості респондентів, яка громадянське суспільство вбачає не як відносну, а як абсолютну протилежність державі, а саму державу – як монополіста впливу на всі суспільні процеси та інститути.

Якщо взяти до уваги таку, здавалося б, неодмінну рису громадянськості суспільства, як довіра громадян до влади (адже останні самі обирають владу, точніше, її функціонерів, виконувачів), то показник цієї ознаки (*табл. 1*) надто низький. Недовіра Президентів: (38,6% + 28,4%) до-

рівнює 67%. Недовіра ВР України: (44,4%+32,4%) дорівнює 76,8%. Недовіра урядові (42,5%+29,8%) дорівнює 72,3%. Як бачимо, при складанні показників “зовсім не довіряю” та “переважно не довіряю” різко вирізняється високий пік недовіри трьом найвищим гілкам влади. Крім того, чимало респондентів на момент опитування перебували в стані невизначеності зі своєю довірою до вищої влади – відповідно 22,1%; 18,6%; 19,5%.

Таблиця 1

Який рівень Вашої довіри (%)

	<i>Президентів України</i>	<i>Верховній Раді України</i>	<i>Урядові України</i>
Зовсім не довіряю	38,6	44,4	42,5
Переважно не довіряю	28,4	32,4	29,8
Важко сказати, довіряю чи ні	22,1	18,6	19,5
Переважно довіряю	8,7	3,8	7,2
Цілком довіряю	2,2	0,8	0,9

Рівень недовіри респондентів органам місцевої влади теж високий: (30,3%+29,8%)=60%, хоча дещо нижчий, ніж рівень недовіри верховній владі (табл. 2).

Таблиця 2

Який рівень Вашої довіри місцевим органам влади? (%)

Зовсім не довіряю	30,3
Переважно не довіряю	29,8
Важко сказати, довіряю чи ні	26,0
Переважно довіряю	12,3
Цілком довіряю	1,6

Тих, кому важко визначитися з довірою-недовірою місцевій владі, більше чверті (26%). Цифра не мала. Очевидно, багатьох діяльність місцевих властей не влаштовує, і це не може не блокувати формування відносин, норм і цінностей громадянського суспільства на периферії. Ідеться

про те, що саме місцева влада має найбільшою мірою відповідати за створення основ громадянського суспільства, зокрема, численних його неформальних інститутів, самодіяльних та самоврядних груп. Останні найчастіше є найближчими саме до цієї влади. “Доки вони (інститути й самодіяльні групи, об’єднання. – *В.Т., М.С.*) належним чином не візьмуть на себе функції управління суспільством, суспільними процесами, а головне самі чітко не визначаться зі своїм місцем у суспільстві, – приєднаємося тут до думки політолога М.Головатого, – владні структури активно використовуватимуть важелі контролю та ущемлення” [4]. Мабуть, це так, однак справа ця історично дуже тривала.

Звісно, недовіра до влади визначається, з одного боку, відчуженістю від неї громадян, а з другого – відчуженістю влади від громадян. Якщо в суспільстві з вини влади не розв’язуються життєво значущі проблеми, то негативного ставлення людей до влади, відчуження від неї не уникнути, а це й спрямовує вектор оцінок громадської активності не на користь держави, а проти неї. “Якою мірою діюча влада розв’язує проблеми підвищення добробуту населення і зменшення соціальної нерівності?” – запитувала анкета. Відповіді пронизав, по суті, соціальний негативізм оцінок: зовсім не вирішує – 46,7%, вирішує лише для видимості – 36,1%, вирішує посередньо – 11,1%, вирішує добре – 1,8%, вирішує повністю – 0,3%, важко відповісти – 3,9%. У ситуації такої структури оцінювання зусиль влади не варто чекати збіжності її прагнень з прагненнями населення й суспільства.

Негативне ставлення до влади пов’язане ще й з іншою колізією її відносин з громадянами, всім суспільством. Це – нав’язування її ідеологами і пропагандистами хибного стереотипу, буцімто Україна як пострадянська, постсоціалістична країна далі не може розвиватися інакше, аніж ідучи шляхом західних розвинутих держав, тобто будуючи ліберальну соціальну демократію капіталістичного типу. Справа в тому, що це нав’язування маскує

розкол геополітичної ситуації у світі, в якому існують країни (наприклад, Китай, В'єтнам), що дають приклад побудови ліберальної соціально-економічної системи не капіталістичного, а соціалістичного спрямування. Крім того, замовчується факт розбіжності менталітету владної та бізнесової еліти і народних мас. Еліта вже давно "пішла європейським шляхом", осідлавши стандарти Заходу, навіть де в чому перевершивши деякі з них (демонструє заможність, небачену розкіш, будинки, палаци, яхти, власні літаки – багатство, аристократизм), а маси не спроможні досягти пропонованих їм стандартів. Як же їх досягти, коли їм не належать ні влада, ні власність, ні суспільні багатства, а розбагатіла еліта не стелить їм стежку до них? Не можуть маси позитивно сприймати таку еліту, вірити в декларований нею міф та продемонстрований спосіб індивідуалістичного життя.

Скажемо, ще про один чинник і джерело рис громадянського суспільства – громадські організації, які потужно, злагоджено ще не проявили себе. Їхню роль у сучасному українському соціумі респонденти оцінюють неоднозначно: дуже важлива – 10,4%, скоріше важлива – 28,1%, важко визначити однозначно – 22,2%, скоріше не важлива – 10,7%, зовсім не важлива – 7,2%, не знаю – 21,4%. Зрозуміло, що ці організації повинні й множитися, і набувати значно потужнішого діяльнісного потенціалу.

Підсумовуючи, наголосимо, що результати досліджень вказують на наявність особливої психології в українському суспільстві. Це – психологія спротиву владі, недовіри їй, психологія внутрішньої, прихованої нетолерантності. На такому ґрунті навряд чи може формуватися громадянське суспільство, спаяне з державою хоча б на засадах декларованих нею "світлих" перспектив.

Ніде правди діти: найбільшим гальмом громадянського суспільства, ми переконані, виступає сама ж держава, котра в чомусь сприяє його слабким паросткам, а в чомусь гасить їх на корні. Ще у 2005 р. Уповноваженою Верховної Ради з прав людини було зроблено особливий висно-

вок про українську державу. “Згідно зі статтею 3 Конституції України, – сказала вона на представленні в парламенті Щорічної доповіді про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні (6 липня 2005 р.), – головним обов’язком держави є забезпечення прав і свобод людини. Проте головним порушником прав і свобод людини, на думку Уповноваженого, є безпосередньо сама держава” [5]. Як за таких суперечливих умов захищати людські права і свободи без громадянського суспільства?

Держава продала і передала свою власність як надбання народу в приватні руки, зробивши одних громадян надзвичайно багатими, а інших – надзвичайно бідними. І тепер вона, попередньо вчинивши тотальну несправедливість, вустами влади закликає до справедливості, гуманізму, демократії, толерантності. Як же за таких умов глибокої нерівності та несправедливості можна всього цього досягти? Тільки на підставі зміни соціального типу держави і влади. Тоді й піде рости і процвітати громадянське суспільство в Україні.

Література

1. *Будуємо* суспільство на основі принципів толерантності // *Голос України*. – 2011. – 30 вересня.
2. *Події* та коментарі // *Урядовий кур’єр*. – 2013. – 2 серпня.
3. *Кінах А.* Суспільство і держава є взаємодоповнюючими, але не ворогуючими силами / *А.Кінах* // *Голос України*. – 2010. – 27 квітня.
4. *Головатий Н.* Расколотое сознание / *Н.Головатий* // *День*. – 2002. – 23 ноября.
5. *Виступ* Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової на представленні в парламенті Щорічної доповіді про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні 6 липня 2005 р. // *Голос України*. – 2005. – 22 липня.

*М.Шульга,
член-кореспондент НАН України,
доктор соціологічних наук*

ФЕНОМЕН ГРОМАДЯНСЬКОЇ ДЕПРИВАЦІЇ

Серед численних суспільних явищ у нашій країні дедалі помітнішою стає громадянська депривація. Як відомо, депривація – це стан невдоволеності, який виникає в особистості на ґрунті розбіжностей між її реальним станом і станом, до якого вона прагне, між її потребами і можливістю їх задовольнити. Термін “депривація” вживається у різних галузях знання – загальній, дитячій, соціальній психології, у соціології, в економічних науках та деяких інших. Кожна зі згаданих дисциплін, користуючись одним і тим же терміном, має певні відмінності у змісті поняття, оскільки відображає певний аспект самого явища. У найбільш узагальненому вигляді це поняття відображає явище, пов’язане з недоотриманням чогось, неможливістю задовольнити певні потреби особистості. Оскільки потреби особистості мають широкий діапазон прояву, як за змістом, так і за рівнем їх значущості для життєдіяльності, то існує декілька критеріїв класифікації депривації. Розрізняють абсолютну й відносну депривацію, виділяють різні типи депривації: економічну, соціальну, етичну та інші. Ми пропонуємо виділяти як окремий тип громадянську депривацію. Вона полягає у звуженні можливостей задоволення громадянських потреб, у неможливості задоволення потреб особистості як громадянина з причини різноманітних обмежень, перешкод, в умисному нагромадженні формальностей і використанні їх у корисливих цілях.

Формування громадянської депривації має об’єктивні й суб’єктивні передумови. Об’єктивними передумовами виникнення громадянської депривації в нашому суспільстві є кардинальна зміна суспільних відносин. Перехід

до приватної власності утворив величезний прошарок нових відносин між людьми. Кількість суспільних зв'язків, яка припадає на одну особу, примножилась, ущільнилась і урізноманітнилась. З'явилася безліч комунікацій між окремою особою і різноманітними соціальними інститутами, яких раніше не було. Громадяни опинились у системі нових для них соціальних зв'язків. Більшість населення не може розібратись у цих комунікаціях, відчуває дискомфорт. Про це свідчать дані наших досліджень. З думкою "раніше люди краще почувалися, бо кожен знав, як вчинити правильно" погоджуються 69% опитаних.

Суб'єктивними передумовами формування громадянської депривації є низький рівень правотворчого процесу, непрофесійний, низький рівень організації державного і місцевого управління, а нерідко умисне заплутування відносин для отримання чиновниками, певними фірмами, корпораціями власних вигод, спонукання громадян до корупційних дій тощо. Конституційне твердження, що Україна стала правовою державою, не переконує її громадян. На запитання "Чого Вам не вистачає?" 72% громадян відповідає: "Дотримання діючих у країні законів".

Як засвідчує практика, державні й недержавні інститути не можуть створити сприятливі для громадян умови, налагодити прості й прозорі способи спілкування, розробити дохідливі варіанти документів, з якими має справу пересічна людина, зробити якісними адміністративні послуги для населення. Громадянин вимушений багато разів ходити в офіційні установи для того, щоб вирішити життєве питання, вистоювати кількагодинні, а іноді й багатоденні черги навіть з дріб'язкових питань. А якщо йдеться про серйозніші речі, то ваші справи зовсім кепські. Спробуйте приватизувати ділянку землі, отримати дозвільну документацію на будівництво будинку, увести в державний реєстр власності гараж, оформити пенсію або допомогу на дитину, поховати людину, узаконити спадщину. Наприклад, для початку будівництва приватного будинку належить оформити не менше дванадцяти документів,

кожен з яких забирає по декілька днів стояння у чергах, у різноманітних відмовах, у вимогах додаткових документів для отримання довідки тощо. При цьому слід мати на увазі, що якщо забудовник протягом трьох років не розпочав будівництво, то треба оформляти всю цю документацію заново. І це йдеться лише про етап будівництва будинку. А потім ще потрібна документація на введення його в експлуатацію, а потім ще його необхідно зареєструвати в Державній реєстраційній службі України.

Звуження можливостей задоволення потреб проявляється і в тому, що скорочується середовище комфортного проживання особистості. В останні роки, наприклад у Києві, забудовувалися сквери, частина парків, дитячі та спортивні майданчики, інші місця відпочинку та рекреації. На їх місці зводилися житлові будинки, торговельно-розважальні комплекси. Жителі постраждалих мікрорайонів безсилі протистояти порушенню своїх прав. Звернення громадян у різні органи державної влади та місцевого самоврядування зі скаргами на утиски прав були безрезультатними. Влада знаходить різні відмовки замість вирішення питання по суті. Наприклад, посилається на те, що рішення про передачу в оренду відповідної ділянки землі прийняла Київрада іншого скликання ще кілька років тому і нічого не може зробити – мовляв, усе робиться за законом, звертайтеся до суду. Подібні ситуації провокують протестні дії громадян, призводять до пікетування державних установ, перекриття вулиць і шляхів, зіткнення з охоронними структурами об'єктів будівництва, руйнування огорож тощо. На цій основі зростають протестні настрої населення, знижується рівень довіри до державних інститутів, наростає суспільна напруженість. А на особистісному рівні посилюється громадянська депривація. Вона посилює ступінь агресивності особистості, на груповому рівні формує ворожість, конфронтаційні установки. Хотілося б попередити, що в деяких випадках стан групової громадянської депривації призводить до активних соціальних дій з дуже серйозними політичними наслідками. На-

приклад, подібна ситуація склалася влітку 2013 р. у Стамбулі, де через рішення влади вирубати парк Гезі в районі Таксим, заради будівництва торгово-розважального комплексу, почалися акції протесту, які переросли в масові виступи по всій Туреччині.

Ще однією з причин громадянської депривації є глибоко вкорінений в українську культуру патерналізм. Він є архетипічним елементом нашої культури. Вважається, що проста людина у громадських і державних справах дуже мало що може вдіяти, що вона залежна від зовнішніх обставин. На запитання *“Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?”* 49% опитаних вважають, що різною мірою від зовнішніх обставин (у 1992 р. таких було 55%). А частка тих, хто вважає, що його життя різною мірою залежить від самого себе, становить 21%. І ця частка практично не змінилась за двадцять років – у 1992 р. їх було 20%. Наша людина чинить опір тій моделі, яка таїть у собі загрозу розриву особистості зі співтовариством, яка стверджує, що єдиною опорою людини в суспільстві є вона сама. Але це одночасно означає, що наш громадянин покладає дуже великі надії у своєму житті на державу.

Традиційно в нашому суспільстві вважається, що вирішення всіх важливих для людини справ залежить від держави, її інститутів, осіб, які персоніфікують державу, – чиновників. У громадян дуже високі експектації щодо держави. Це проявляється у відповідях на запитання нашого дослідження, що опосередковано засвідчують патерналістські та етатистські орієнтації. Наведемо два приклади. Значна частина громадян очікує, що Президент, уряд повинні брати на себе більшу відповідальність за стан справ у країні. Перший приклад – 52,5% населення вважає, що Президент має бути главою уряду і брати на себе всю повноту відповідальності за зовнішню та внутрішню політику (як у США). Другий приклад – 29% висловлюється за те, щоб повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю, а ще 44%

вважає, що слід поєднати державне управління і ринкові методи.

У суспільній свідомості укорінені уявлення, що усі значущі для громадянина проблеми має вирішувати держава. Аби держава успішно виконувала цю функцію, громадянин, за умовчанням, добровільно передає право державній владі на прийняття рішень, які безпосередньо стосуються його, при цьому, знову ж за умовчанням, передаючи і всі ризики, що впливають при прийнятті рішень. У суспільній свідомості утримуються стереотипи, що виправдовують всебічну підлеглість громадянина державі, стереотипи, що акцентують увагу на турботі держави за своїх громадян.

В умовах таких традицій не слід розраховувати на швидке формування якісних інститутів громадянського суспільства. Швидко можна сконструювати лише імітаційні громадські організації. А укорінити серед населення моделі поведінки, притаманні громадянському суспільству, можна лише відтворюючи їх у декількох поколіннях поспіль, формуючи усталену традицію. Проте формування таких традицій поки що заблоковано існуючими реаліями.

В умовах, коли не сформовані й не відтворюються в суспільстві інститути громадянського суспільства, гасло, що успіх людини залежить від її власних зусиль, так і залишається гаслом, оскільки поточна практика свідчить про його нежиттєздатність. Адже переважна більшість нечисленних ініціатив громадян вгасає з тієї причини, що їх реалізація не може відбутися через існування десятків різноманітних приписів, які висуває перед громадянином держава у вигляді законів, підзаконних актів, інструкцій. Подібна негативна практика усвідомлюється суспільством. Її результатом стає безініціативність громадян, або пошук ними шляхів обходу офіційних приписів, пошук способів скорочення часу на тяганину. Показником пасивності громадян є те, що 87% з них не належать до жодної громадської організації, об'єднання або руху.

Потужним чинником, який сприяв формуванню громадянської депривації, є втрата зворотного зв'язку грома-

дянина з державою. Раніше він знав до кого звертатися, до якого державного чи партійного органу апелювати, щоб розв'язати свою життєву проблему. Тепер державні органи, як правило, переадресовують звернення громадян з однієї інстанції в іншу і, врешті-решт, радять звертатися до суду. Для більшості наших громадян суд, по-перше, все ще є інфернальною точкою в суспільному просторі. Похід до суду для них сприймається як пляма на власній репутації. Згадайте сакраментальну фразу: “під судом і слідством не перебував”. Можуть сказати, що у правовій державі слід звикати до цього інституту, вчитися правовій культурі. Можливо, що й слід. Але наявна практика спілкування громадян з судами поки що їх не надихає. Адже 56% респондентів вважають, що сьогодні в Україні суди служать тому, хто більше заплатить. Можливо тому, 92% наших громадян за останні 12 місяців не зверталися до суду. 5% звертались, але безрезультатно і тільки 3% отримали відповідь. Вони не вірять у свою можливість вплинути на владу через суд. На запитання про можливість контролювати діяльність владних структур 76,5% з опитаних відповіли, що не мають такої можливості.

По-друге, у наших умовах звернення до суду – заздалегідь програшна для пересічного громадянина річ. Навіть якщо людина виграє суд, то це ще не означає, що вона розв'яже свою проблему і досягне мети. Державна виконавча служба виконує лише 10–30% судових рішень [1]. Ці дані підтвердила й Уповноважений з прав людини Верховної Ради України В.Лутковська, щоправда, чітко назвавши, що виконується лише 30% рішень судів [2].

Не краща ситуація в нашій державі навіть із виконанням рішень Європейського суду з прав людини. За інформацією цього суду, Україною не виконано 95% прийнятих рішень за позовами українців [3]. Громадянську депривацію підживлює несправедливе, принизливе ставлення держави до своїх громадян і улесливе ставлення до іноземних. Так, з 1 вересня 2005 р. Президент України В.Ющенко своїм Указом встановив безвізовий режим в'їзду в

Україну та транзитного проїзду через територію України для громадян держав – членів Європейського Союзу і Швейцарії. Назустріч Україні ніхто з цих держав не пішов. Наші громадяни вимушені проходити принизливі процедури отримання європейських віз, збираючи купу довідок із зазначенням річного доходу, гарантією від своєї установи про збереження місця роботи після приїзду, образливим змістом бесід у посольствах і консульствах.

Отже, можна зробити такі короткі висновки.

По-перше, громадянська депривація в українському суспільстві набула широких масштабів і проникла майже в усі сфери суспільства.

По-друге, громадянська депривація є проявом кризи взаємовідносин держави і громадянина.

По-третє, без подолання громадянської депривації неможливо сформувати інститути громадянського суспільства.

Література

1. Демченко Сергій: “Неефективність механізму виконання рішень зводить нанівець захист прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб” // Судова влада. – 2010. – №25 (960) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // http://zib.com.ua/ua/1-femida_na_holostomu_hodu.html

2. Валерія Лутковська: “Виконання судового рішення є невід’ємною складовою фундаментального права – права на справедливий суд” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ombudsman.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2700:2013-05-23-06-46-02&catid=14:2010-12-07-14-44-26&Itemid=75

3. Судові рішення Європейського суду з прав людини – проблеми їх виконання в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pon.org.ua/socialny-zahyst/do-vidoma-regioniv/2044-sudovi-rishennya-yevropejskogo-sudu-z-prav.html>

*В.Казаков,
кандидат соціологічних наук*

УКРАЇНА: СУБ'ЄКТИ СОЦІАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ

Ця стаття є своєрідним продовженням однієї з попередніх – “Україна – 2006: ситуація соціальної напруженості”.

У рамках соціології конфлікту і, як наслідок, у конфліктології існують дві основні концепції революційної або конфліктної ситуації, спрямовані на пояснення причин, умов, механізму виникнення революційних або інших широкомасштабних масових конфліктів.

Перша, як найбільш відома у Радянському Союзі та пострадянській Україні і Росії – марксистська. Друга – ліберальна, нині її дотримуються такі відомі соціологи, як Гідденс, Дарендорф, Гантінгтон і багато інших.

Засновником першої концепції є Маркс, але у найбільш точному формулюванні її висловив Ленін. Засновником другої, можна сказати, є Алексіс де Токвіль, але найточніше її сформулював Джеймс Девіс.

Не можна сказати, що ці концепції суперечать одна одній, вони багато у чому збігаються. Так, у обох з них вказується, по суті, на три ознаки конфліктної (революційної) ситуації, що виникає в суспільстві (державі). Більше того, можна сказати, що дві ознаки з трьох у цих концепціях тотожні, щоправда, формулюються вони по-різному. У ліберальних теоріях це зумовлено ще й тим, що ці дві ознаки фіксуються різними авторами, що створює деяку видимість їх відмінності. Проте між цими концепціями існує деяка якісна принципова відмінність за третьою ознакою конфліктної ситуації (у марксистській концепції вона загалом є другою). Коротко і схематично у рамках марксистської концепції стверджується, що конфліктна ситуація формується в умовах економічного спаду або кризи, коли виникає загострення, більше за звичайне, нужденність та бідність пригнічених класів. І навпаки,

у рамках ліберальної концепції йдеться про те, що конфліктна ситуація широкомасштабних конфліктів виникає в умовах економічного піднесення за поліпшення матеріального становища мас.

Водночас, незважаючи на таку істотну відмінність між концепціями, взаємовідносини між ними значно складніші. По-перше, вони є збіжними і в тому, що обидві виходять з тези, що конфліктна ситуація виникає в умовах відхилення від рівноваги, за тих або інших флуктуацій, зокрема, в умовах зростання або спаду економічного виробництва. В умовах рівноваги, економічної (і політичної) стабільності масштабні соціальні конфлікти практично неможливі.

По-друге, у найабстрактнішому сенсі, кожна з цих концепцій є найбільш адекватною і характерною для різних історичних епох, різних конкретно-історичних ситуацій і обставин, а також для пояснення дій різних суб'єктів (соціальних груп, класів тощо), їх різних мотивів, цілей, інтересів, що реалізуються і досягаються. Конкретніше можна сказати, що марксистська теорія пояснює поведінку так званих “нижчих” класів, а ліберальна – класів “середніх”. Перша є адекватнішою у ситуації домінування в соціальному конфлікті класів “нижчих”, друга стає більш адекватною, аніж перша, у ситуації, коли домінування в конфлікті переходить до “середніх” класів.

Ще конкретніше: в індустріальну епоху, період слаборозвинутого, нерозвинутого або навіть розвинутого капіталізму “нижчим” класом, що домінує у масовому соціальному конфлікті, є пролетаріат, робітничий клас, найнятий робітник індустріального типу з високою мірою своєї концентрації, організації, мобільності, зі своїми професійними і політичними організаціями, інститутами. Його дії в масовому соціальному конфлікті є дуже специфічними.

У постіндустріальну епоху, епоху високорозвинутого капіталізму домінуючим суб'єктом у широкомасштабному соціальному конфлікті стає постіндустріальний “середній клас”, значними складовими якого є “офісний планктон”, не найнятий робітник, а працівник-підприємець або самозайнятий, а також деякі інші соціальні групи.

З цього погляду розглянуті концепції не суперечать одна одній, ба, навіть не є різними, а ефективно доповнюють одна одну. Узагальнюючи наведене, можна сказати, що наразі робітничий клас як клас “нижчий” у ході соціального конфлікту бореться за своє існування і матеріальні умови свого життя, а “середній клас” – за реалізацію своїх надій і очікувань, які, щоправда, можуть уявлятися ним у різній формі.

Власне, йдеться про два основні суб’єкти соціального конфлікту з різними потребами, інтересами, мотивами і цілями своїх дій, а також із різною логікою поведінки, яку можна виразити деякою (дуже спрощеною) формулою (моделлю, схемою).

Для нижчих класів вона, ймовірно, може виражатися як економічний спад/криза (формулу можна розширювати, поглиблювати, удосконалювати), тобто як матеріальна заклопотаність, істотні матеріальні проблеми, незадоволення основних матеріальних потреб і інтересів (“не виситає”), як побоювання і тривога – розчарування і обурення (“готовність до протесту, тих або інших дій”) – протест, участь у тих чи інших діях (“конфліктна ситуація, конфлікт”).

Для середніх класів формулу, ймовірно, можна виразити як економічне піднесення – надії і очікування (“оптимізм”) – незадоволення надій – побоювання і тривога – розчарування і обурення (“готовність до протестних дій”) – протест, участь у тих або інших акціях (“конфліктна ситуація, конфлікт”).

Слід зазначити, що, по-перше, у реальності поведінка згаданих суб’єктів відповідно до цих формул може накладатися, поєднуватися, перетинатися між собою. В одних випадках це поєднання може бути простою механічною сукупністю, їхньою певною сумою, в інших – поведінка одного із суб’єктів є каталізатором поведінки іншого, у третіх – поведінка кожного з них може слугувати мультиплікатором для їхньої спільної протестної діяльності.

По-друге, як зазначено вище, для виникнення конфліктної ситуації незадоволення суб’єктів повинно відхилитися

тися від рівноваги. Проте виникає питання: а) яким має бути це відхилення за своєю кількісною величиною для того, щоб виникла конфліктна ситуація або конфлікт? б) сама рівновага є як історичною, так і ситуативною; вона дуже мінлива і різна в окремі періоди часу, тому емпірично встановити її за тривалий період часу і на тривалий період часу дуже проблематично. Ймовірно, вона буде варіативною і ситуативною. У рамках економіки подібні проблеми (а і б) вирішуються на основі вивчення і узагальнення історичної практики, великого обсягу емпіричного матеріалу за тривалий історичний період.

По-третє, навіть за значного відхилення від рівноваги і формування конфліктної ситуації, цих фактів недостатньо для виникнення конфлікту. У рамках соціології конфлікту досить стійкою є наявність точки зору стосовно того, що конфлікт – це конфліктна ситуація плюс привід, який може бути дуже різним і ситуативним.

Тобто, власне, емпіричні дані можуть бути дуже суперечливими і неоднозначними. Так, відповідно до результатів, отриманих у ході дослідження, що постійно проводиться Інститутом соціології НАН України вже понад десять років (1992–2013 рр.), 1998 р. 60,6% респондентів стверджували, що їм бракує можливості придбавати найнеобхідніші продукти харчування, 2000 р. їхня чисельність становила 57,8%, 2004 (рік помаранчевої революції) їх було лише 37,4%, 2012 р. – 31,8%, а 2013 р. – лише 23,4%.

Крім того, 1998 р. 46,6% опитаних заявляли, що їм бракує необхідного одягу, 2004 р. – таких було 32,3%, 2012 р. – 24%, а 2013 р. – 16,3%.

Водночас ці дані дають підстави для висновку, що нижчий клас – у даному випадку робітничий клас – може бути суб'єктом конфліктної ситуації й соціального конфлікту в Україні. Про це свідчать й інші дані, отримані в результаті проведеного моніторингу.

Водночас, якщо кількість тих, хто боїться зростання цін, в останнє десятиліття була порівняно стабільною, коливаючись десь навколо цифри у 80%, то кількість осіб,

які побоюються безробіття і не виплат зарплат та пенсій, починаючи із 2008 р. (початку світової кризи), значно збільшилася: перших з 54,4% 2008 р. до 78,1% 2013 р., останніх – з 51,6% 2008 р. до 75,4% 2013 р.

Потенційним суб'єктом конфліктної ситуації і конфлікту може бути також і середній клас. Притаманне йому в конфліктній ситуації почуття надії відзначили багато респондентів. Так, у відповідь на запитання *“Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про власне майбутнє?”* (позначте всі можливі відповіді), 2013 р. 35,4% опитаних позначили “наявність у себе почуття “надії”. Варто зауважити, що 2013 р. до середнього класу віднесла себе третина населення країни (33,5% опитаних).

Наступними порівняно масовими почуттями виявилися почуття тривоги – 33,1%, розгубленості – 23,5%, страху – 21,4%, оптимізму – 19,2% тощо.

При цьому у відповідь на запитання *“Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?”* (позначте всі можливі відповіді), почуття “надії” позначили 32,1% опитаних, почуття тривоги – 30,9%, страху – 22%, розгубленості – 17,1%, оптимізму – 14,1% тощо.

Загалом ситуація, що склалася в Україні, доволі суперечлива. Так, 57,9% респондентів вважають її напруженою, а 19,3% ще й критичною та вибухонебезпечною. При цьому 42,5% вважають, що треба активно протестувати проти постійного погіршення життєвих умов, проте 59,2% опитаних стверджують, що масові виступи (мітинги, демонстрації) проти падіння життєвого рівня та на захист власних прав у їхньому місті або селі мало ймовірні. Ще 52,8% респондентів заявляють, що у випадку, якщо такі акції протесту й відбуватимуться, то вони особисто, радше, не братимуть у них участі. 32,2% опитаних вважають, що не готові брати участь у цих акціях протесту, оскільки жодна з них не є ефективною і припустимою настільки, щоби брати у ній участь. І справді, 80,1% опитаних відзначили, що впродовж останніх 12 місяців не брали участі ні в яких акціях протесту.

А.Зоткін
кандидат соціологічних наук

ТЕНДЕНЦІЇ АВТОНОМІЗМУ ТА УНІТАРИЗМУ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ (2009–2013 РР.)

Прояви політичних інтересів громадян України у площині доцентрових (унітаризм) та відцентрових (автономізм) прагнень нами було проаналізовано за результатами омнібусного опитування в 2009 р. [1]. Тоді нами було висунуто три основні гіпотези, які ми змогли перевірити за результатами опитування у 2013 р. По-перше, автономістські інтереси різних регіональних спільнот України є такими, що коливаються у часі та просторі, багато в чому вони ситуативні та подеколи прямо залежать від наявної політичної кон'юнктури, зовнішньополітичних факторів тощо. По-друге, доцентрові прагнення в політичних інтересах населення сучасної деінституціоналізованої України навряд чи можна чітко “прив'язувати” до конкретних регіональних спільнот, оскільки зміни політичної ситуації в країні можуть “потягти” за собою зміни у розстановці пріоритетів і самій конфігурації політичних інтересів тих чи інших регіональних спільнот. Причиною цього є залежність суспільства в цілому та його складових (у нашому випадку – регіональних спільнот), зокрема, від держави та змін в інституті державної влади. По-третє, автономістські інтереси частини українського суспільства поки що мають риси не стільки усвідомленого політичного інтересу для досягнення певних цілей за допомогою механізмів інститутів автономної влади, скільки прояв реакції самозахисту в умовах невдоволеності від невирішеності питань своєї культурно-цивілізаційної самоідентифікації. Загостренню таких настроїв сприяє прихід до влади у центрі політичних сил, яких представники тих чи інших регіональних спільнот сприймають як чужинців. І чергове

зміщення одних регіоналів іншими у верховній владі здатне призвести до географічного “переміщення” відцентрових інтересів (а краще сформулювати – захисної реакції у формі дистанціювання від центру, що став “чужим”) з одних регіонів до інших.

Опитування 2009 р. проводилося під час президентства В.Ющенка. Саме тоді нами було зафіксовано прояв інтересу до автономізму частки мешканців Сходу та Півдня країни, переважна більшість яких проголосувала за кандидатуру В.Януковича під час виборів Президента України у 2004 р. і за Партію регіонів та КПУ під час позачергових виборів до Верховної Ради України у 2007 р. З 2005 по 2010 рр. В. Янукович та Партія регіонів перебували в опозиції до президента В.Ющенка та урядів (за винятком періоду другого уряду В.Януковича у 2006–2007 рр.). У 2010 р. на виборах Президента України переміг В.Янукович, а Партія регіонів стала партією влади. Тобто маємо ситуацію зміни політичної кон’юнктури, про що йшлося у висловлених декількома роками раніше припущеннях, а саме – зміна розстановки політичних сил, базові електоральні “ядра” яких формуються на основі культурно-цивілізаційної самоідентифікації регіональних спільнот. У період 2005–2010 рр. вищі владні позиції займали політичні сили, базові електоральні “ядра” яких знаходяться на Заході та частково у Центрі країни. У період 2010–2013 рр. до вищої державної влади прийшли партія та лідер, що спираються передусім на регіональні спільноти Сходу та Півдня.

Порівняльний аналіз демонструє наявність певної залежності конфігурації політичних інтересів у площині відцентрових та доцентрових прагнень від зміни політичної кон’юнктури (приходу на вищі керівні позиції “своїх” або “чужих” політичних сил). З *таблиці 1* можна бачити, що сегмент громадян, які проявляли інтерес до набуття областю їх проживання автономії (“автономісти”), дещо зменшився (у цілому з 14,5 до 12,7%). Сегмент унітаристів, тобто тих, хто висловився проти надання області його

Таблиця 1
Ставлення громадян України до перспектив набуття
областями їх проживання статусу автономії,
2009–2013 рр. (%)

	2009	2013
Так, хотів би, щоб область, у якій я проживаю, окремо набула статусу автономії	5,0	5,2
Так, хотів би, щоб область, у якій я проживаю, набула статусу автономії спільно з однією чи кількома сусідніми областями	9,5	7,5
Ні, не хотів би, щоб область, у якій я проживаю, окремо чи спільно із сусідніми областями набула статусу автономії	48,2	53,6
Я проживаю в автономному утворенні (АРК)	3,8	4,4
Важко відповісти	18,5	16,8
Мені це байдуже	15,1	12,5

проживання статусу автономії, навпаки, збільшився на 5% (з 48,2 до 53,6%). Невеликі коливання (у межах похибки вибірки) можна спостерігати у сегментах “байдужих” та тих, хто не визначився.

Утім, висновки щодо підтвердження висунутих раніше припущень дають нам підстави зробити порівняльний аналіз результатів відповідей респондентів у 2009 та 2013 рр. у регіональному розрізі (табл. 2 і табл. 3). Так, якщо у 2009 р. сегмент респондентів Західного макрорегіону України, які підтримали ідею набуття областю їх проживання статусу автономії, загалом становив 5,4%, то у 2013 р. він збільшився більш як утричі (до 16,8%). Протилежну тенденцію можна спостерігати у Східному макрорегіоні України, третина мешканців (33,9%) якого були у 2009 р. прихильниками втілення ідеї автономізму для областей свого проживання. Проте у 2013 р. сегмент автономістів на Сході помітно зменшився (до 21,8%). Практично незмінними залишилися показники умовних груп автономістів у Центрі (4,4% у 2009 р. та 5,3% у 2013 р.) та на Півдні (11,1% у 2009 р. та 11,2% у 2013 р.).

Розділ перший

Таблиця 2

Ставлення громадян України до перспектив набуття областями їх проживання статусу автономій: регіональний розподіл, 2009 р. (%)

	Захід	Центр	Південь	Схід	ЗАГАЛОМ
Так, хотів би, щоб область, у якій я проживаю, окремо набула статусу автономії	2,0	1,8	3,6	11,5	5,0
Так, хотів би, щоб область, у якій я проживаю, набула статусу автономії спільно з однією чи кількома сусідніми областями	3,4	2,6	7,5	22,4	9,5
Ні, не хотів би, щоб область, у якій я проживаю, окремо чи спільно із сусідніми областями набула статусу автономії	61,3	58,1	42,5	32,6	48,2
Я проживаю в автономному утворенні (АРК)	0,0	0,0	18,7	0,2	3,8
Важко відповісти	20,1	18,9	12,0	21,3	18,5
Мені це байдуже	13,2	18,6	15,6	12,1	15,1
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Також доволі помітні зміни відбулися в сегменті прихильників унітарного устрою країни. Якщо на Заході та у Центрі країни вони залишилися на попередньому рівні (у середньому 60,0 та 58,0% відповідно), то на Півдні та Сході їх частка помітно збільшилася. На Сході приріст умовної групи унітаристів становив майже 8,0% (з 32,6% у 2009 р. до 40,2% у 2013 р.). На Півдні приріст цієї ж умовної групи становив понад 12,0% (з 42,5% у 2009 р. до 54,9% у 2013 р.).

Можна бачити, що збільшення умовних груп автономістів та унітаристів відбулося переважно за рахунок зменшення часток “байдужих” та тих, кому було важко відповісти. Так, на Заході сегмент унітаристів залишився практично незмінним. Утім, збільшення в 3,5 раза частки

Таблиця 3
Ставлення громадян України до перспектив набуття
областями їх проживання статусу автономії:
регіональний розподіл, 2013 р. (%)

	<i>Захід</i>	<i>Центр</i>	<i>Південь</i>	<i>Схід</i>	<i>ЗАГАЛОМ</i>
Так, хотів би, щоб область, у якій я проживаю, окремо набула статусу автономії	8,4	2,5	5,2	6,5	5,2
Так, хотів би, щоб область, у якій я проживаю, набула статусу автономії спільно з однією чи кількома сусідніми областями	8,4	2,8	6,0	15,3	7,5
Ні, не хотів би, щоб область, у якій я проживаю, окремо чи спільно із сусідніми областями набула статусу автономії	59,8	58,0	54,9	40,2	53,6
Я проживаю в автономному утворенні (АРК)	0,0	0,2	16,2	0,0	4,4
Важко відповісти	12,7	19,8	9,6	24,9	16,8
Мені це байдуже	10,7	16,8	8,1	13,1	12,5
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

автономістів відбулося паралельно з істотним зменшенням частки респондентів, які зазначили, що їм важко відповісти на запитання (з 20,1% у 2009 р. до 12,7% у 2013 р.), та незначним зменшенням сегменту “байдужих” (з 13,2% у 2009 р. до 10,7% у 2013 р.). Аналогічну ситуацію можна спостерігати на Півдні, де сегмент автономістів залишився незмінним. Помітне збільшення сегменту унітаристів (на 12,4%) відбулося за рахунок зменшення майже удвічі частки “байдужих” (з 15,6% у 2009 р. до 8,1% у 2013 р.) та незначного скорочення сегменту респондентів, що не визначилися з відповіддю. На Сході ж, навпаки, збільшення частки унітаристів відбулося за рахунок скорочення сегменту автономістів, а групи “байдужих” та тих, хто не визначився з відповіддю, трохи збільшилися.

Таким чином, виходячи з наших попередніх припущень і наявності фактів зміни кон'юнктури у розстановці політичних сил по лінії “влада – опозиція” та змін у співвідношенні умовних груп автономістів та унітаристів у регіональних спільнотах, можемо зробити поточний висновок, що гіпотези стосовно відцентрових та доцентрових прагнень і пов'язаних з ними політичних інтересів в українському суспільстві підтверджені. Після приходу до влади В.Януковича та Партії регіонів спільноти Сходу та Півдня країни, що раніше висловлювали вищий рівень відцентрових прагнень, були заспокоєні приходом до влади “своїх” політичних сил (за критерієм культурно-цивілізаційної ідентифікації), рівень напруженості у сприйнятті державної влади, яку раніше очолювали “чужі”, знизився. Думаємо, що одночасно зі зменшенням напруженості, страхів перед потенційними загрозами від “чужих” зменшується й прагнення дистанціювання від центральної влади. Автономія як засіб політичного самозахисту регіональної спільноти від центральної влади стає непотрібним. Оскільки автономія сприймається регіональними спільнотами не як механізм політико-адміністративного, економічного, культурного самоврядування регіону, а як засіб політичного самозахисту, можливі такі стрімкі зміни у громадській думці та, відповідно, часово-просторові зміни у відцентрових або доцентрових прагненнях. Адже респонденти західного макрорегіону України, що відчули у 2010 р. прихід до центральної влади політичних сил з інших регіонів, продемонстрували у 2013 р. помітне зростання відцентрових прагнень, що помітно у зростанні інтересу до отримання статусу автономії як механізму політичного самозахисту від центральної влади, яку очолили політичні “чужинці”. Доволі чітко зазначена тенденція простежується й за іншими показниками.

Як зазначалося, різні регіональні спільноти України мають різну культурно-цивілізаційну самоідентифікацію. Багатоскладовий характер українського суспільства має зовнішнє вираження насамперед через наявність вели-

ких мовних груп. Проблеми культурно-цивілізаційної самоідентифікації для різних регіональних спільнот мають вихід через політичне вирішення мовних питань. Якщо під час підсилення політики утвердження в Україні та всіх її регіонах єдиної державної мови (станом на 2009 р.) можна було спостерігати високий рівень відцентрових прагнень у регіонах, для яких характерна або переважно російськомовна, або змішана культурно-мовна конфігурація. За результатами опитування 2013 р. можемо констатувати, що ідея унітарного державного устрою України перестала бути прерогативою переважно для україномовної частини українського суспільства (табл. 4). Частка унітаристів у складі україномовної групи залишилася практично незмінною за досліджуваний період. Унітаристи у складі російськомовної та змішаної мовної групи продемонстрували зростання на 10%. Деяко змінилася й частка автономістів у складі мовних груп. З 2009 до 2013 рр. помітно зменшилися частки автономістів у складі російськомовної (майже на 9%) та змішаної (понад 5%) мовних груп. Тоді як у складі україномовної групи частка автономістів збільшилася вдвічі (з 5,6 до 11,4%).

Дані таблиці 4 свідчать, що дисбаланс за рівнем прагнення до автономізму, який спостерігався у 2009 р. у різних мовних групах, у 2013 р. є виправленим. Наразі в різних мовних групах українського суспільства інтерес

Таблиця 4

**Зміни конфігурації умовних груп “автономістів”
та “унітаристів” в українському суспільстві
за мовною ознакою, 2009–2013 рр. (%)**

Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтеся у Вашій родині (вдома)?	Автономісти 2009 р.	Автономісти 2013 р.	Унітаристи 2009 р.	Унітаристи 2013 р.
Переважно українською	5,6	11,4	59,8	58,2
Переважно російською	24,7	15,9	33,7	44,3
І українською, і російською	14,9	9,5	51,7	61,6

до автономізму має фактично однаковий рівень, без значних відмінностей між ними. Якщо у 2009 р. максимальна різниця за показниками інтересу до автономізму між мовними групами становила 19%, то у 2013 р. – лише 6%. Конфігурація за рівнем зацікавленості різних мовних груп в унітарному державному устрої України ще має доволі значні відмінності. Утім, можемо констатувати, що максимальна різниця між групами за рівнем інтересу до унітаризму також помітно зменшилася: з 26% у 2009 р. до 17% у 2013 р. Без проведення спеціальних досліджень важко визначити фактори, що сприяли такому збалансуванню відцентрових та доцентрових прагнень у різних мовних груп українського суспільства. Можемо припустити, що певну стимулюючу роль зіграли політичні ініціативи Партії регіонів (а саме, Закон України “Про засади державної мовної політики”, прийнятий 3 липня 2012 р.) та контрзаходи, що були організовані опозиційними партіями (акція голодування на сходах Українського дому на Європейській площі м. Києва на знак протесту проти прийняття означеного Закону; відмова декількох обласних та міських рад на Заході та у Центрі України від виконання цього Закону). Можливо, ці політичні акції сприяли зменшенню прагнень дистанціювання від центральної влади у російськомовної та змішаної мовної груп та, навпаки, підсилили відцентрові настрої у частки україномовної групи.

Як результат спостережень відцентрових та доцентрових прагнень серед громадян України за період з 2009 до 2013 рр., можемо зробити висновок про підтвердження висловлених нами раніше припущень. По-перше, інтереси різних регіональних спільнот щодо адміністративно-територіального устрою залежать від наявної політичної кон’юнктури. По-друге, відцентрові та доцентрові прагнення в політичних інтересах населення не можна чітко “прив’язувати” до конкретних регіональних спільнот. По-третє, автономістські інтереси частки українського суспільства

поки що мають риси не стільки усвідомленого політичного інтересу для досягнення певних цілей за допомогою механізмів інститутів автономної влади, скільки засобу політичного самозахисту в умовах невдоволеності від невирішеності питань своєї культурно-цивілізаційної самоідентифікації. Отже, інститут автономії як механізм самоврядування для більшості регіональних спільнот не є затребуваним, оскільки відцентрові прагнення в українському суспільстві мають не раціональне підґрунтя, а радше емоціональне забарвлення в умовах стрімких змін політичної кон'юнктури.

Література

1. *Зоткин А.* Автономизм в Украине как механизм реализации политических интересов / А.Зоткин // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – №3. – С. 84–110.

*О.Резнік,
доктор соціологічних наук*

ДИНАМІКА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ПРАКТИК В УКРАЇНІ

За умов, коли інституціональні перетворення перехідних суспільств часто набувають характеру амбівалентності, спрямованість розвитку публічної сфери та перспективи формування громадянського суспільства багато в чому залежать від поведінкової суб'єктності активних громадян. Здатність суспільства успішно контролювати державні інститути пов'язана з поширеністю систематичних, відтворюваних і постійних громадсько-політичних дій різних соціальних суб'єктів. Йдеться про громадянсько-політичні практики, які розглядаються як багатовимірне явище, сукупність дій, які під впливом різних детермінант зароджуються, усталюються і поступово заповнюють простір публічної сфери. Ці практики стають способами реалізації соціальних інтересів різних верств суспільства, врівноважуючи та стабілізуючи його соціальну структуру. За умов, коли традиційні, патерналістські стратегії поведінки населення стають неефективними, активні соціальні суб'єкти, володіючи необхідними ресурсами й навичками, шукають нові зразки громадянської поведінки, серед яких через селекцію виокремлюються найефективніші й, отже, спроможні стати визначальними у створенні нових політичних структур. Відтак, громадсько-політичні практики в перехідному суспільстві стають соціальним ресурсом для здобуття соціальних позицій та благ, збільшуючи шанси у стратифікаційному суперництві та спрямовуючи перебіг політичної інституціоналізації. Крім цього, через громадсько-політичні практики виявляється феномен громадянськості – усвідомлення громадянином своїх прав та обов'язків у житті країни, створення умов для якнайповнішого розкриття всього потенціалу людини, її творчого самовираження.

Розрізняють конвенціональні (традиційні) та неконвенціональні (нетрадиційні) форми громадсько-політичних практик, які залежать від традицій політичної участі. До конвенціональних форм можна віднести достатньо рутинну поведінку, здійснювану через інституціональні канали і прийнятну для панівної в суспільстві політичної культури. Традиційні практики демонструють або підтримку політичного режиму, або прагнення змінити політику режиму чи вплинути на неї.

Водночас неконвенціональна практика пов'язана переважно із протестною поведінкою. До неконвенціональних форм громадсько-політичних практик, включно з насильницькими, вдаються тоді, коли традиційні форми з різних причин стають недоступними або ж не мають бажаного результату. Відносно нетрадиційна чи незвичайна політична поведінка кидає виклик установленим інститутам і доміантним нормам або відкидає їх і таким чином справляє стресовий вплив на учасників та їхніх опонентів. Різні форми нетрадиційної політичної поведінки використовуються для одержання соціальних вигод групами, яким бракує ресурсів. Однак вони діють переважно в рамках наявної системи. Незважаючи на те, що неконвенціональні форми є нормативно не санкціонованими, у певних політичних культурах, зокрема в американській, вони є цілком органічними, тобто суб'єкт, який змушений застосувати "неконвенціональні" форми, хоча й не убезпечений від критики, звинувачень чи навіть санкцій, все ж не стає злочинцем в очах громадськості. Водночас у більшості демократичних суспільств законні демонстрації, які належать до неконвенціональних форм громадянської активності, стали буденним явищем.

Дослідження громадсько-політичних практик вимагає фіксації здійснених поведінкових актів. Йдеться про дії, які відбулися у минулому і не залежать у момент опитування від настрою респондента, його оцінки та інших суб'єктивних чинників, котрі можуть вплинути на об'єктивність картини життя особистості. З погляду методоло-

гічного вивчення громадсько-політичних практик потребує порівняльних або моніторингових досліджень, оскільки усталеність і відтворюваність фактичних дій можна зафіксувати лише за умови спостереження ефекту тривалих тенденцій поведінки окремих угруповань, які регулярно потрапляють до вибіркової сукупності.

Емпіричну базу утворюють результати трьох *загальнонаціональних репрезентативних омнібусів* “Громадська думка в Україні–2006”, “Громадська думка в Україні–2007” та “Громадська думка в Україні–2009”, моніторингового дослідження “Українське суспільство” за 2013 р., здійснюваних Інститутом соціології НАН України, та *загальнонаціонального репрезентативного опитування, проведеного Центром соціальних та маркетингових досліджень “СОЦІС” у березні 2011 р., до програми яких були включені авторські запитання.* Отже, результати п’яти обстежень дають змогу спостерігати динаміку громадсько-політичних практик у роки інтенсивних політичних перетворень в Україні (табл. 1).

Спалахи громадянської активності впродовж останніх двадцяти років вплинули на функціонування політичної сфери. Масові виступи 1989–1991 рр. сприяли демократизації та набуттю Україною державного суверенітету. Громадянська активізація в середині 2000-х років стала одним із чинників зміни влади, що пройшла не за сценарієм наступності. Порівнюючи результати досліджень, треба мати на увазі те, що після піку громадянської активності, спричиненої президентськими виборами 2004 р., неминучим було зниження залученості населення до політичних заходів.

Привертає увагу те, що серед громадсько-політичних практик найбільш поширеними є переконування друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів. Політичні дискусії з найближчим оточенням є найпростішим та безпечним способом донести свою думку, оскільки соціальна взаємодія з цією категорією людей передбачає загалом адекватні реакції співрозмовника і слугує

Таблиця 1
Динаміка відповідей населення України на запитання
“У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто
брали участь упродовж останніх 12 місяців?” (%)

	<i>Варіанти відповіді</i>	2006	2007	2009	2011	2013
<i>Конвенціональні практики</i>	Переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	22,5	12,1	10,2	10,3	12,5
	Носив символіку політичного характеру	7,8	1,7	2,1	1,9	2,6
	Вступав у контакт з офіційними представниками влади	3,9	2,3	1,3	1,5	2,6
	Вступав у контакт з активістами політичних організацій	6,3	2,7	2,7	3,8	4,1
	Брав участь у роботі передвиборних штабів	8,2	–	–	–	–
	Брав участь у роботі громадських організацій	–	2,9	2,4	2,6	3,1
	Розсилав повідомлення політичного змісту через мобільний телефон та електронну пошту	0,8	0,2	2,5	0,3	0,7
<i>Неконвенціональні практики</i>	Збирав підписи під колективними зверненнями	3,1	1,9	0,4	2,0	3,1
	Не купував певні товари з політичних міркувань	2,9	2,2	2,7	0,9	2,9
	Брав участь у законних мітингах і демонстраціях	7,9	4,9	4,0	3,1	2,8
	Брав участь у голодуваннях протесту	0,3	0,2	0,2	0,1	0,1
	Брав участь у бойкоті (відмовлявся виконувати рішення адміністрації, органів влади)	0,2	0,3	0,4	0,4	0,2
	Брав участь у несанкціонованих мітингах, демонстраціях чи страйках	0,6	0,3	0,6	0,6	0,5
	Пікетував державні установи	0,7	0,3	0,4	0,4	0,2
	Блокував шляхи сполучення	0,2	0,2	0,4	0,3	–
	Брав участь у захопленні будівель державних установ	0,1	0,1	0,1	0,0	–
	Інше	0,7	0,7	0,1	0,9	0,2
	У жодному із таких заходів участі не брав	64,7	79,9	83,7	78,3	80,1
	ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ ЗАГАЛОМ	35,3	20,1	16,3	17,6	20,2
	<i>Конвенціональні громадсько-політичні практики загалом</i>	<i>33,3</i>	<i>16,7</i>	<i>13,5</i>	<i>14,1</i>	<i>18,9</i>
	<i>Неконвенціональні громадсько-політичні практики загалом</i>	<i>17,2</i>	<i>10,1</i>	<i>8,7</i>	<i>7,0</i>	<i>6,9</i>

* Сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді.

своєрідним первинним майданчиком для “відточення” власних громадянських здібностей. Після парламентських виборів 2006 р. політична активізація істотно знизилася: участь у переважній більшості конвенціональних форм громадсько-політичних заходів істотно зменшилася – майже удвічі. Втім, результати соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України за 2013 р. засвідчили невелике зростання майже по всіх позиціях конвенціональних громадсько-політичних практик.

Особливістю українського суспільства є те, що зниження показників конвенціональних форм громадсько-політичних практик не спричинило поширення неконвенціональних форм. Участь у неконвенціональних заходах також відчутно знизилася: 2006 р. – 17,2%; 2007 р. – 10,1%; 2009 р. – 8,7%; 2011 р. – 7,0%; 2013 р. – 6,9%. Аналізуючи динаміку неконвенціональних практик, потрібно взяти до уваги те, що у дослідженні, яке провів Інститут соціології НАН України у березні 2005 р., загалом 20,9% опитаних дали ствердну відповідь на запитання “*Чи брали Ви участь в акціях протесту в період “помаранчевої революції”?*”. Згідно з даними другої хвилі опитування Європейського соціального дослідження (ESS), яке проводилося у січні–березні 2005 р., 24% населення України упродовж останніх 12 місяців брало участь у неконвенціональних практиках. Якщо порівняти результати другої (2005 р.), третьої (2007 р.), четвертої (2009 р.) та п’ятої (2011 р.) хвиль опитувань ESS стосовно такої форми неконвенціональних практик, як участь у санкціонованих мітингах або демонстраціях, то зафіксовано різке зниження – від 21,6% до 7,1%, 6,5% та 3,6% відповідно. За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України за 2013 р., у санкціонованих мітингах або демонстраціях узяло участь 2,8% населення. Таким чином, різні дослідження засвідчили, що впродовж 2004–2013 рр. відбулося істотне зниження протестних практик.

Часто характер політичного розвитку країни за певних умов чи ситуацій залежить від активної верстви населення, коли майбутній розвиток виявляється не предметом

суспільного вибору більшості населення, а об'єктом примусового диктату тієї групи, інтереси і волю якої соціально-економічна та політична моделі майбутнього найбільшою мірою виражає. В історії існує багато прикладів, коли мобілізована невелика меншість може домінувати над гірше організованою більшістю. Усе це зумовлює зосередження уваги на об'єктивних діях громадян. Саме крізь призму настанов суб'єктів громадсько-політичних практик потрібно вивчати проблему інституціоналізації політичної сфери.

У нашому випадку потрібно орієнтуватися на суб'єктів, які виявляють громадянську активність. І хоча кількість суб'єктів-“активістів” невелика, проте значущою є їхня соціальна функція. “Активісти” не стільки є джерелом формування громадської думки щодо певної соціальної проблеми, скільки своєю активною позицією можуть функціонально впливати на схвалення чи спротив щодо неї. Саме “діяльнісна” функція “активістів” ставить питання про прогностичну вартість певної соціально-політичної проблеми. Тому позиція “активістів”, а саме їхні ціннісні орієнтації та соціальні настанови стосовно різних аспектів розвитку суспільства є змістовним показником можливого “наповнення” неінституціоналізованого соціального простору. Водночас підтримка лише пасивним населенням певних політичних кроків повинна стати для влади сигналом, що в разі політичного загострення розраховувати на активний суспільний захист цих кроків не варто.

У зв'язку з цим цікавим буде розподіл відповідей груп респондентів, які брали чи не брали участь у громадсько-політичних заходах, на запитання, які відображають ставлення до певних сценаріїв соціально-культурного розвитку України (табл. 2).

Проголошення у 1989 р. української мови єдиною державною поклало початок поступовій інституціоналізації української державності. Такий курс не вимагав від російськомовного населення відмови від своєї рідної мови, а тільки мав за мету впровадити більш послідовне вивчення української мови у регіонах, де переважає російсь-

Таблиця 2

Розподіл відповідей груп респондентів, які брали чи не брали участь у громадсько-політичних заходах, на запитання щодо проблем соціально-культурного розвитку України, 2013 р. (%)

	<i>Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?</i>		
	<i>Так</i>	<i>Ні</i>	<i>Важко сказати</i>
“Активісти”	28,7	58,1	13,2
“Пасивні”	38,6	46,9	14,5
<i>Загалом</i>	36,6	49,2	14,2
	<i>Чи підтримуєте Ви ідею подвійного громадянства в Україні?</i>		
	<i>Так</i>	<i>Ні</i>	<i>Важко сказати</i>
“Активісти”	36,7	50,1	13,2
“Пасивні”	39,2	45,5	15,3
<i>Загалом</i>	38,6	46,4	15,0

комовне населення. Однак це викликало напруженість, хоча більш активних форм протесту не простежувалося. Ідея впровадження офіційної двомовності мотивується серед її прихильників не утисками на мовному ґрунті, а радше міркуваннями “підстрахування”. Власне, в українському політикумі достатньо політичних сил, які експлуатують цю тему. Активне пропагування цієї ідеї під час виборчих перегонів викликає напруженість у суспільстві. З одного боку, російська мова зберігає свій потужний потенціал завдяки значній кількості носіїв, сталій традиції, а також сучасному розвитку друкованих та електронних ЗМІ, а з другого – державний статус української надає їй перспективу поширення, оскільки володіння нею впливає на здатність виконувати професійні обов’язки в межах державної чи громадської діяльності, що є важливою умовою підвищення власного соціального статусу, а отже, зберігається своєрідний мовний баланс, що сприяє стабільності. Втім, за результатами двовимірного аналізу стає очевидним, що серед “активістів” більше половини тих, хто не підтримує надання російській статусу офіційної. Водночас серед “пасивних” також ви-

явилося дещо більше тих, хто також проти надання російській статусу офіційної, ніж прихильників цього кроку.

Аналогічний розподіл спостерігається і щодо доцільності впровадження подвійного громадянства. Цей, на перший погляд, привабливий крок має сумнівні перспективи з погляду збереження суверенітету України. За нетривалої історії існування України не достатньо сформована і національно-державна ідентичність населення. Тому наявність великої кількості населення з іншим громадянством дає змогу сусіднім державам втручатися у внутрішні справи під приводом “захисту співвітчизників”. Відтак не дивно, що до цієї неоднозначної ідеї половина “активістів” ставиться негативно. Серед пасивного населення також переважають противники впровадження подвійного громадянства.

Аналіз розподілу відповідей “активістів” і “пасивних” щодо зовнішньополітичних перспектив України дає змогу

Таблиця 3

Розподіл відповідей груп респондентів, які брали чи не брали участь у громадсько-політичних заходах, на запитання щодо геополітичних перспектив України, 2013 р. (%)

	<i>Як Ви ставитеся до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі?</i>		
	<i>Скоріше негативно</i>	<i>Важко сказати</i>	<i>Скоріше позитивно</i>
“Активісти”	37,2	18,7	44,1
“Пасивні”	26,4	23,4	50,3
<i>Загалом</i>	28,5	22,5	49,0
	<i>Як Ви ставитеся до вступу України до Європейського Союзу?</i>		
	<i>Скоріше негативно</i>	<i>Важко сказати</i>	<i>Скоріше позитивно</i>
“Активісти”	27,7	23,6	48,6
“Пасивні”	28,0	31,9	40,1
<i>Загалом</i>	28,0	30,3	41,7

побачити відмінності в оцінюванні основних можливих векторів інтеграції (табл. 3).

Серед “активістів” позитивніше сприймається перспектива вступу України в Європейський Союз, тоді як серед “пасивних” більшою популярністю користується ідея приєднання України до союзу Росії й Білорусі. Слід звернути увагу на те, що серед активістів 37,2% тих, хто негативно ставиться до приєднання нашої країни до східнослов’янського союзу. Тоді як серед пасивних кількість противників європейської інтеграції становить 28%, що переважає з кількістю противників цього геополітичного вектору серед активістів (27,7%). Таким чином, можна констатувати, що кроки української влади на європейську інтеграцію викличуть менший спротив громадськості, ніж просування в бік східнослов’янського вектору.

Громадсько-політичні практики різних соціальних верств змушують владу коригувати свою політику, що відбивається на спрямованості політичної інституціоналізації перехідного суспільства. Отже, виявлення інформації про ставлення суб’єктів громадсько-політичних практик щодо різних резонансних в українському суспільстві подій буде корисним для врахування владою при формуванні внутрішньої і зовнішньої політики. Принаймні, запропонований підхід може стати підґрунтям для продукування адекватного знання про закономірності функціонування перехідних суспільств.

*Т.Нікітіна,
кандидат соціологічних наук;
Т.Любіва,
кандидат соціологічних наук*

ГРОМАДЯНСЬКА АКТИВНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

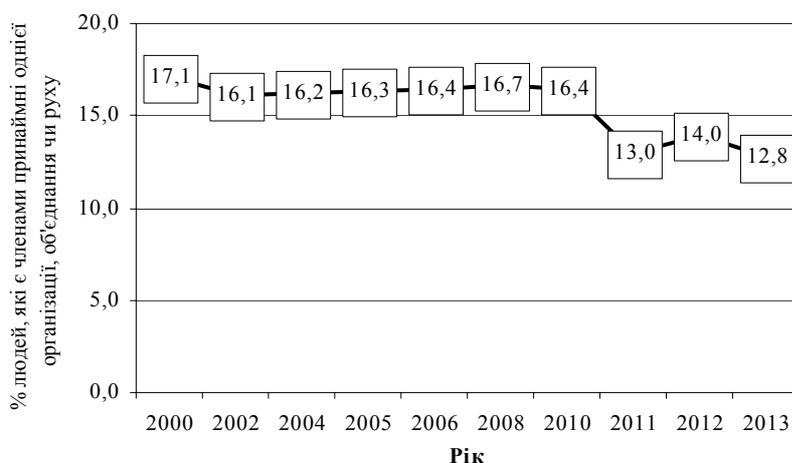
Громадянська активність разом із чітким розподіленням влади всередині держави, рівністю усіх перед законом і вільними та незалежними медіа є визначальними підвалинами громадянського суспільства [1, с. 3]. Починаючи з розпаду СРСР і до сьогодні, в Україні спостерігається стабільно низький рівень громадянської активності. У даній статті ми ставимо за мету визначити детермінанти громадянської активності, з'ясувати причини її низького рівня та з'ясувати, які організації чи особи, на думку населення України, можуть захистити права громадян.

Нами використані дані всеукраїнського дослідження Інституту соціології НАНУ “Українське суспільство – 2013”, а також попередніх років моніторингового дослідження “Українське суспільство”. Дані усіх досліджень репрезентативні для дорослого населення України (18 років і старше).

Членство в організаціях, об'єднаннях та рухах є одним із показників громадянської активності. В Україні протягом багатьох років спостерігається дуже низький рівень участі у громадських організаціях, об'єднаннях чи рухах. На *рисунок* зображена динаміка участі принаймні в одній із таких організацій, об'єднань чи рухів, як: клуб за інтересами, органи самоорганізації населення, суспільно-політичний рух, екологічний рух, громадська організація, фонд, асоціація, нетрадиційна профспілка, творча спілка, спортивний клуб, товариство, професійне об'єднання, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ), студентське товариство, молодіжна організація, релігійна організація, церковна громада, об'єднання фермерів. У жодній з названих організацій не бере участі

Розділ перший

більше 5% українців. Найчисленішими є релігійні організації, церковні громади (3,1%), клуби за інтересами (2,3%), професійні об'єднання (2,3%) та спортивні клуби, товариства (2,2%).

Рисунок. Членство в організаціях, об'єднаннях чи рухах (%)

Детермінанти членства в організаціях, об'єднаннях та рухах розкриті у статті К.Гацькової та М.Гацькова “Слабкі сторони громадянського суспільства в Україні: механізми пояснення” [3].

Ще одним вагомим показником громадянської активності населення є участь у громадсько-політичних заходах. Тільки 14,7% дорослого населення України за останні 12 місяців брали участь принаймні в одному із таких громадсько-політичних заходів, як: носіння символіки політичного характеру, контакт з офіційними представниками влади, контакт з активістами політичних організацій, участь у роботі громадських організацій, збір підписів під колективними зверненнями, розсилка повідомлень політичного змісту з мобільного телефону або електронною поштою, бойкотування (відмова від покупки) товарів з політичних міркувань, участь у законних мітингах, демонст-

раціях, страйках, участь у голодуваннях протесту, участь у бойкоті (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади), участь у несанкціонованих мітингах, демонстраціях, страйках, пікетування державних установ.

Для виявлення детермінант участі населення у громадсько-політичних заходах використаємо ті ж самі індикатори, що були застосовані для визначення детермінант членства в організаціях, об'єднаннях та рухах [3] і застосуємо метод логістичної регресії. Залежною змінною виступає участь у громадсько-політичних заходах (1 – участь принаймні у одному із вищеперелічених громадсько-політичних заходів, 0 – відсутність участі у жодному із громадсько-політичних заходів). Для вирішення даного завдання логістична регресія є найбільш адекватним методом, оскільки даний метод застосовується тоді, коли необхідно з'ясувати, які змінні найсильніше пов'язані з імовірністю реалізації конкретної категорії іншої змінної [2, с. 153]. Як незалежні змінні, які можуть виступати детермінантами громадянської активності населення, у рівняння регресії введені такі: стать¹, зайнятість², політична ідентифікація³, освіта⁴, вік⁵, самооцінка соціальної позиції в суспільстві⁶, рівень довіри сім'ї та родичам⁷, самооцінка матеріального становища⁸, місце проживання⁹, локус контролю¹⁰.

¹ 0 – жінка, 1 – чоловік.

² Працюючий: 1 – так, 0 – ні; студент: 1 – так, 0 – ні; пенсіонер: 1 – так, 0 – ні; непрацюючий (безробітний, домогосподарка, не маю постійного місця роботи): 1 – так, 0 – ні.

³ 1 – респондент називає політичну течію, що вважає найближчою собі, 0 – не називає такої течії (запитання “У політичному спектрі зазвичай вирізняються окремі більш або менш самостійні течії. Нижче наведено декілька таких течій. Виберіть, будь ласка, одну з них, яка найближча Вам”).

⁴ 1 – початкова, неповна середня, 5 – повна вища.

⁵ Вік у повних роках.

⁶ 1 – найнижче становище, 7 – найвище становище.

⁷ 1 – зовсім не довіряю, 5 – цілком довіряю.

⁸ 0 – найнижчий, 10 – найвищий.

⁹ 1 – Київ, 2 – місто з населенням понад 250 тис. осіб, 3 – невелике місто, 4 – село.

¹⁰ 1 – Здебільшого від зовнішніх обставин, 5 – Здебільшого від мене.

Таблиця

Значення нестандартизованих коефіцієнтів
бінарної логістичної регресії

	<i>B</i>	<i>Стд. похибка</i>	<i>Значущість</i>
Стать	0,053	0,147	0,717
Працюючий	0,627	0,490	0,200
Студент	1,063	0,600	0,077
Пенсіонер	0,052	0,531	0,922
Непрацюючий	0,646	0,511	0,206
Політична ідентифікація	0,913	0,153	0,000
Освіта	0,135	0,062	0,031
Вік	0,007	0,006	0,271
Самооцінка соціальної позиції в суспільстві	-0,101	0,086	0,243
Рівень довіри сім'ї та родичам	-0,226	0,102	0,027
Матеріальний стан	0,169	0,063	0,007
Місце проживання	-0,098	0,082	0,231
Локус контролю	0,082	0,064	0,200
Константа	-2,677	0,834	0,001
N	1656		
R квадрат Нейджелкерка	0,087		

Результати логістичної регресії наведені у *таблиці*.

Виходячи з отриманих результатів бінарної логістичної регресії, детермінантами громадянської активності виступають:

1. Ідентифікація із політичною течією – якщо респондент визначився, яка політична течія йому найближча, то він/ вона, більш імовірно, братиме участь у громадсько-політичних заходах.

2. Освіта – чим вона вища, тим більш імовірно є участь.

3. Оцінка матеріального становища сім'ї – вища оцінка матеріального становища своєї родини пов'язана із вищим рівнем громадянської активності.

4. Вищий рівень довіри сім'ї та родичам зумовлює нижчу імовірність громадянської активності.

5. Студенти є імовірними учасниками громадсько-політичних заходів.

Таким чином, чим більш політично визначеними, освіченими та матеріально забезпеченими є люди, тим вищим є шанс, що вони будуть активнішими.

Було зафіксовано цікаву тенденцію зменшення шансів громадянської активності за збільшення довіри сім'ї та родичам. З одного боку, чим більше людина включена у сімейні відносини, тим менше у неї сил/бажання/насаги включатися у громадсько-політичні заходи. З другого боку, явище досить низької довіри багатьом соціально-політичним інститутам і громадським організаціям на противагу високій довірі сім'ї протягом років незалежності України є стабільним. У 2013 р. тільки 17,8% повністю чи переважно довіряють благодійним фондам та громадським організаціям, тоді як зовсім або переважно не довіряють 41,6% дорослого населення України. Ці значення для індикатора довіри до сім'ї становлять 94,4% та 1,7% відповідно. У разі порушення власних прав люди насамперед покладаються на їх захист членами сім'ї та родичами (38,7%), далі на знайомих і колег (25,3%), міжнародний суд та міжнародні організації (19,7%) і тільки після цього на українські правоохоронні органи та суд (18,2%). Явище довіри стає одним із визначальних для участі у діяльності громадських організацій: загальна зневіра у власних можливостях захистити свої права та інтереси (30,0% опитаних) є другим чинником того, що заважає участі людей у діяльності громадських організацій, об'єднань або громадських ініціативах, після байдужості, пасивності людей до суспільного життя (48,7%). Четвертим чинником знову є недовіра до громадських організацій, об'єднань (25,6%).

Проте яким чином могло б бути можливим підвищення рівня довіри? Респонденти визначають як найбільш ефективні форми впливу громадськості на прийняття рішень органами влади: участь у мітингах та демонстраціях (28,6%), вивчення громадської думки (26,4%), використання "гаря-

чих” телефонних ліній та Інтернет-сторінок органів влади (22,8%), проведення референдумів (22,1%). При цьому створення і діяльність органів самоорганізації населення (ОСН) (8,6%) та участь в існуючих або створення нових громадських організацій та об’єднань (7,1%) є останніми з ефективних форм на думку респондентів.

Таким чином, в Україні продовжує спостерігатися низький рівень членства у громадських організаціях, об’єднаннях та рухах, так само як і низький рівень участі у громадсько-політичних заходах. На даний час найбільш громадянсько активними є люди з вищою освітою, з вищою самооцінкою матеріального становища, політично неіндиферентні. Водночас значна частина населення України не довіряє благодійним фондам та громадським організаціям, і не вважає їх ефективними формами впливу громадськості на прийняття рішень органами влади. Натомість населення більш схильне довіряти найближчим – сім’ї та родичах; вбачаючи в сім’ї та родичах тих, хто реально може захистити права у разі їх порушення.

Література

1. *Lutsevych O.* How to Finish a Revolution: Civil Society and Democracy in Georgia, Moldova and Ukraine / O.Lutsevych [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Russia%20and%20Eurasia/0113bp_lutsevych.pdf
2. *Крамер Д.* Математическая обработка данных в социальных науках / Дункан Крамер. – М. : Изд. центр “Академия”, 2007. – 288 с.
3. *Gatskova K.* The Weakness of Civil Society in Ukraine: A Mechanism-Based Explanation / K.Gatskova, M.Gatskov [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dokumente.ios-regensburg.de/publikationen/wp/wp_ios_323.pdf

*С.Дембіцький,
кандидат соціологічних наук*

СОЦІОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА СТАНУ ГРОМАДСЬКОЇ АКТИВНОСТІ В УКРАЇНІ

Дослідження “Українське суспільство – 2013” містить три блоки запитань, які безпосередньо стосуються поведінкових аспектів громадської активності респондентів: 1) про членство в громадських організаціях, об’єднаннях та рухах; 2) про участь у суспільно-політичних заходах за останні 12 місяців; 3) про активність у мережі Інтернет*. Розглянемо рівень активності по кожному з цих аспектів.

Не дивно, що найвищий рівень зафіксований для активності в мережі Інтернет (*табл. 1*). Приблизно кожний четвертий демонструє хоча б один вид активності в мережі. Утім, найбільша кількість відповідей припадає на варіанти “Читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій” та “Відстежую новини суспільно-політичного життя” (*табл. 1 та 2*), які відображають лише найелементарнішу активність у мережі Інтернет.

Таблиця 1
Рівень Інтернет-активності респондентів (%)

<i>Рівень участі</i>	<i>З урахуванням усіх видів активності</i>	<i>Без урахування двох найпопулярніших видів активності</i>
Не проявляють активності в мережі Інтернет	73,2	88,3
Проявляють один вид активності	13,7	7,6
Проявляють два й більше видів активності	13,1	4,1

*Для аналізу використано запитання, автором якого є Н.Бойко. Див. стор.375-381 даного видання.

Таблиця 2

Розподіл респондентів за різними видами активності в Інтернет-просторі (%)

<i>Вид активності</i>	<i>Кількість</i>
Читання інформації на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій	15,9
Відстеження новин суспільно-політичного життя	15,6
Читання блогів, сторінок політиків, громадських діячів	5,9
Звернення до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем	2,9
Залишення коментарів на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань	2,6
Обговорення на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальних питань соціально-політичного, громадського життя	1,9
Підтримання соціальних заходів, ініційованих користувачами в мережі (як-то, допомога хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)	1,9
Висловлення своєї думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо	1,3
Звернення до громадських, міжнародних організацій	1,0
Самостійне ініціювання через Інтернет певних соціальних заходів та дій	0,7

Друге місце займає активність у суспільно-політичних заходах (табл. 3). Так, кожний п'ятий узяв участь хоча б в одному з видів відповідних заходів за останні 12 місяців. При цьому значно більше відповідей припадає на непротестну активність (наприклад, переконання друзів у своїх політичних поглядах, контакти з офіційними представниками влади, участь у роботі громадських організацій тощо) порівняно з протестною (наприклад, участь у мітингах, голодуванні, пікетуваннях тощо).

Але, як і у випадку з активністю в мережі Інтернет, значна частина такої активності припадає на найелементарніший її вид – переконання друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів (по-іншому –

Таблиця 3

**Рівень участі респондентів
у суспільно-політичних заходах (%)**

<i>Інтенсивність участі</i>	<i>З урахуванням усіх видів активності</i>	<i>З урахуванням лише непротестної активності</i>	<i>З урахуванням лише протестної активності</i>
Не брали участі в СПЗ	79,8	81,4	94,2
Брали участь в одному з видів СПЗ	11,7	12,2	5,1
Брали участь у двох і більше видах СПЗ	8,5	6,4	0,7

Таблиця 4

**Розподіл респондентів за участю
в різних суспільно-політичних заходах (%)**

<i>Непротестні заходи</i>	<i>Кількість</i>	<i>Протестні заходи</i>	<i>Кількість</i>
Переконання друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	12,5	Відмова від купівлі певних товарів з політичних міркувань	2,9
Вступ у контакт з активістами політичних організацій	4,1	Участь у законних мітингах, демонстраціях, страйках	2,8
Участь у роботі громадських організацій	3,1	Участь у несанкціонованих мітингах, демонстраціях, страйках	0,5
Збирання підписів під колективними зверненнями	3,1	Участь у бойкоті (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	0,2
Носіння символіки політичного характеру	2,6	Пікетування державних установ	0,2
Вступ у контакт з офіційними представниками влади	2,6	Участь у голодуваннях протесту	0,1
Розсилка повідомлень політичного змісту з мобільного телефону або електронною поштою		0,7	

Таблиця 5

Членство в організаціях, об'єднаннях чи рухах (%)

<i>Інтенсивність участі</i>	<i>З урахуванням усіх видів активності</i>
Не є членом жодної організації, об'єднання чи руху	87,1
Є членом однієї організації, об'єднання чи руху	9,8
Є членом двох і більше організацій, об'єднань чи рухів	3,1

“політичні теревені”). Інші види активності істотно відстають від нього (табл. 4).

Членство в громадських організаціях, об'єднаннях та рухах є найменш представленим видом громадської активності (табл. 5). Про своє членство у відповідних організаціях вказав приблизно кожний восьмий. Однак жодний з видів організацій не набрав і п'яти відсотків. Більше одного відсотка набрали лише шість видів організацій: релігійні організації та церковні громади (3,1%), клуб за інтересами (2,3%), професійне об'єднання (2,3%), спортивний клуб, товариство (2,2%), об'єднання співвласників у багатоквартирних будинках (1,9%), студентське товариство, молодіжна організація (1,7%).

Цікавим є те, чи пов'язані описані вище аспекти активності між собою, а також, чи пов'язані вони з декларованою готовністю узяти участь у громадському житті? Для відповіді на першу частину запитання був використаний кореляційний аналіз, для відповіді на другу – покрокова регресія. Як змінні, що відображають різні аспекти активності, виступає точна кількість видів Інтернет-активності респондента, суспільно-політичних заходів, у яких він брав участь, та кількість громадських організацій, членом яких він є.

З першого питання в усіх випадках спостерігається приблизно однаковий зв'язок. Так, Інтернет-активність демонструє коефіцієнти кореляції 0,28 ($p < 0,001$) та 0,24 ($p < 0,001$) для суспільно-політичної активності та участі в діяльності громадських організацій відповідно. Щодо

зв'язку між суспільно-політичною активністю та участю в діяльності громадських організацій коефіцієнт кореляції дорівнює 0,29 ($p < 0,001$). Таким чином, різні аспекти громадської активності слабо пов'язані між собою.

З другого питання був зафіксований дуже низький вплив реальної активності на такі аспекти готовності до участі в громадському житті, як допомога нужденним, сиротам та інвалідам, організація дозвілля та відпочинку, в забезпеченні правопорядку, озелененні свого міста/ села, прибиранні та впорядкуванні території за місцем проживання, діяльності об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ) та діяльності органів самоорганізації населення. Пояснюючий потенціал з перелічених пунктів не перевищує 3,5%, що свідчить про невідповідність між декларованою готовністю до громадської діяльності в конкретних сферах та наявним досвідом громадської активності. Можливо, низька чутливість відповідних запитань анкети (про готовність до участі в громадському житті) пов'язана з їх сензитивністю, оскільки в них йдеться про соціально схвальну поведінку.

Децю інша ситуація спостерігається при дослідженні впливу реальної громадської активності на готовність до громадської діяльності за умови зовнішньої підтримки. В цьому випадку пояснюючий потенціал зростає до 9,2% ($F = 47,5$; $df = 3$; $p < 0,001$). При цьому основний вклад роблять суспільно-політична активність (6,6%) та Інтернет-активність респондента (2,3%).

Тепер перейдемо до порівняння різних соціальних груп у контексті їх громадської активності. Розглянемо відмінності між статевими, віковими (молодий, середній та похилий вік), освітніми (неповна та повна середня освіта, середня спеціальна освіта, вища освіта) та регіональними (Захід, Центр, Південь та Схід) групами.

Для перевірки загального впливу зазначених факторів на різні аспекти громадянської активності був використаний однофакторний дисперсійний аналіз. Зведені результати представлені нижче (*табл. 6*).

Розділ перший

Таблиця 6

Результати дисперсійного аналізу

Аспекти громадської активності	Зовнішні фактори			
	Стать	Вік	Освіта	Регіон проживання
Інтернет-активність	F = 12,2; df = 1; p < 0,001	F = 39,3; df = 2; p < 0,001	F = 49,0; df = 2; p < 0,001	F = 2,3; df = 3; p = 0,075
Участь у суспільно-політичних заходах	F = 4,2; df = 1; p = 0,042	F = 1,9; df = 2; p = 0,148	F = 8,4; df = 2; p < 0,001	F = 2,2; df = 3; p = 0,082
Членство в громадських організаціях	F = 1,6; df = 1; p = 0,200	F = 0,4; df = 2; p = 0,661	F = 2,8; df = 2; p = 0,061	F = 7,9; df = 3; p < 0,001

Таблиця 7

Вплив статі на громадську активність
(середні значення)

Стать	Середній рівень Інтернет-активності	Середній рівень участі в суспільно-політичних заходах
Чоловіча	0,59	0,40
Жіноча	0,42	0,32

Таблиця 8

Вплив освіти на громадську активність
(середні значення)

Освіта	Середній рівень Інтернет-активності	Середній рівень участі в суспільно-політичних заходах
Неповна та повна середня освіта	0,34	0,30
Середня спеціальна освіта	0,63	0,42
Вища освіта	1,00	0,53

Таким чином, найбільш чутливою до впливу зовнішніх факторів є Інтернет-активність – стать, вік та освіта впливають на її рівень. Меншого впливу зазнає участь у сус-

пільно-політичних заходах. На її рівень впливають стать та освіта. Що стосується членства в громадських організаціях, то лише регіон проживання демонструє відповідний вплив. Розглянемо детальніше відмінності.

Чоловіки загалом демонструють більшу громадську активність порівняно з жінками (*табл. 7*). Збільшення освіти приводить до зростання як Інтернет, так і суспільно-політичної активності (*табл. 8*). Водночас збільшення віку приводить до падіння Інтернет-активності (молодь – 0,70, середній вік – 0,62, похилий вік – 0,19). Стосовно впливу регіону проживання на членство в громадських організаціях, то в Західному, Центральному та Південному регіонах фіксується приблизно однаковий рівень (0,22, 0,22 та 0,20 відповідно), а в Східному – значно нижчий (0,06).

Підсумовуючи наведені дані, можна зробити висновок про доволі низьку громадську активність населення України та її слабкий зв'язок з декларованою готовністю до відповідної діяльності. Крім цього, чоловіки, молодь та респонденти з вищим рівнем освіти з більшою імовірністю демонструють вищу громадську активність.

*В.Степаненко,
кандидат філософських наук*

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ У ПАТЕРНАЛІСТСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Наявність конституційного права громадян (та реальні можливості його реалізації) щодо створення громадських організацій, розгалуженість їх мережі, сталість розвитку, активність та ефективність їх діяльності є важливими ознаками розвитку громадянського суспільства в країні. Власне, громадські неурядові організації (НУО) є акторами громадянського суспільства, тими інститутами, що надають цій комплексній та багатовимірній концепції ознак суб'єктності. Статистичні показники розвитку та участі в громадських організаціях також традиційно вважаються одним із найбільш поширених і доступних в емпіричних дослідженнях індикаторів розвитку громадянського суспільства та громадської активності населення.

Яку ж функціональну роль виконують громадські організації, незалежні групи й об'єднання громадян у нормативній моделі демократії з розвинутим громадянським суспільством? Видається, можна окреслити такі складові цієї інтегральної ролі, а саме:

- адекватне, ефективне представництво потреб та інтересів різних соціальних груп і суспільства в цілому;
- посередництво (медіація) у знаходженні компромісів і порозумінь між різними груповими та суспільними інтересами й урядовими рішеннями;
- формування у громадян соціальних якостей і практичних навичок активного громадянства, співпраці, довіри та толерантності – те, що в сучасній соціальній теорії визначається “соціальним капіталом” окремих громад і всього суспільства;
- функція “соціальної чутливості” – реагування щодо будь-яких деформацій цивільності у різних сферах сус-

пільного життя (політиці, економіці, культурі, повсякденному житті).

Національне законодавство, зокрема ст. 36 Конституції України, надає громадянам право на вільний плюралістичний вибір щодо членства та участі у громадських організаціях, діяльність яких відповідає їх потребам та інтересам і не суперечить закону. Наскільки ж активно громадяни користуються цим своїм правом? Згідно з даними 2013 р. моніторингу Інституту соціології НАН України, переважна більшість респондентів (понад 85%) не належать до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів (табл. 1). Або точніше, переважна більшість опитаних не належать до громадських організацій чи, як, наприклад, у випадку з часто формальним членством у традиційних професійних об'єднаннях (профспілках), не вважають своє членство в них значущим або своїм усвідомленим вибором.

Таблиця 1

**Членство в громадських організаціях,
об'єднаннях або рухах, 2013 р. (%)**

Громадська організація, об'єднання або рух	%
Клуб за інтересами	2,3
Органи самоорганізації населення (ОСН)	0,4
Суспільно-політичний рух	0,8
Екологічний рух	0,5
Громадська організація, фонд, асоціація	0,8
Нетрадиційна профспілка	0,3
Творча спілка	0,8
Спортивний клуб, товариство	2,2
Професійне об'єднання	2,3
Об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ)	1,9
Студентське товариство, молодіжна організація	1,7
Релігійна організація, церковна громада	3,1
Об'єднання фермерів	0,2
Інша організація, об'єднання, рух	0,6
Не належу до жодної з громадських організацій, об'єднань або рухів	87,2

І хоча дієвість сучасного громадянського суспільства не зводиться до формального членства громадян у неурядових організаціях та об'єднаннях, тим не менш цей показник залишається доволі важливим, адже йдеться про легальну та ефективну форму (механізм) участі громадян у політиці та соціальному житті, формування навичок та практик самоорганізації людей. Симптоматично, що показник участі громадян у громадських організаціях у країні є стало низьким, принаймні з 1995 р., і навіть бурхливі політичні події кінця 2004 р. і в подальшій період не змінили ситуації у цьому відношенні. Втім, Україна тут не є особливим випадком і подібна "неохочість" участі громадян у добровільних громадських організаціях [1, с. 29] була і почасти (з деякими варіаціями по окремих країнах) залишається характерною ознакою посткомуністичної, а особливо пострадянської Європи 2000-х років. Хоча тим часом статистика демонструє значну кількість і навіть динаміку зростання неурядових громадських організацій у країні. Так, згідно з офіційними даними державної статистики станом на початок 2012 р. було зареєстровано (включно з міжнародними, всеукраїнськими, місцевими організаціями, їх осередками, філіями та відокремленими структурними підрозділами) 71 767 громадських організацій (для порівняння, у 2008 р. їх офіційно налічувалось понад 50 тис.) [2]. Щоправда, більша частина зареєстрованих організацій є ситуативними, малоактивними або навіть віртуальними проектами, часто створеними під конкретні завдання короткого проміжку часу і згідно з експертними оцінками [3, с. 10] у кращому разі лише десята частина зареєстрованих організацій є активними і діючими.

Водночас виникає закономірне запитання: чому громадяни активно не долучаються хоча б до таких, реально діючих громадських організацій, не намагаються захищати свої інтереси або розв'язати свої проблеми на публічній арені громадянського суспільства? Відповідь на це полягає у спектрі різноманітних факторів, які можна в цілому

окреслити як ознаки деформованої соціальності у переважно ще патерналістському суспільстві, яким все ще залишається посткомуністичне, а особливо пострадянське суспільство. Втім, на період 2010-х років вже є певним спрощенням пов'язувати соціальну пасивність лише з минулим історичним досвідом, на чому акцентують увагу деякі дослідники [1, с. 32]. Слід також брати до уваги й нові ефекти патерналістської суспільної соціалізації людей у пострадянському укладі.

Серед основних причин, які насамперед заважають участі людей у діяльності громадських організацій, самі респонденти називають: “байдужість, пасивність людей до суспільного життя” (48,7%), “загальну зневіру у власних можливостях захистити свої права та інтереси” (30%), “відсутність вільного часу” (27%) і “недовіру до громадських організацій та об'єднань” (25,6%). Більшість цих факторів мають відношення до стійкого патерналістського комплексу та відносин системної інституціональної недовіри, настроїв розчарування щодо існуючих політичних, а особливо владних, інститутів та політичних лідерів. Дається взнаки і історичне спотворення та новітні дискредитації самої суті добровільної суспільної самоорганізації та ініціативи, зокрема, і через поширення практик платних масових акцій та маніфестацій. Інституціональний клімат патерналізму підживлюється і соціально-економічними стратегіями виживання у кризовий період та соціокультурними тенденціями індивідуалізації життєвого простору людей до обмеженого кола родичів, друзів, знайомих, збереженням та активним відтворенням соціальних відносин, побудованих за принципом “патрон – клієнт”, особливо у взаєминах громадян з чиновниками або особами, здатними розв'язати їхні проблеми у “неформальний” спосіб. Соціально-структурною основою патерналізму є складні процеси соціальної диференціації з досить повільним та непослідовним формуванням самодостатнього “середнього класу” та демографічне старіння населення країни.

Питання довіри у цілому несприятливому інституціональному середовищі – ключове для діяльності громадсь-

Розділ перший

ких організацій. За даними моніторингу 2013 р., менш ніж п'ята частина респондентів довіряють діяльності благодійних фондів та громадських організацій, а понад 40% опитаних висловлюють щодо них недовіру (табл. 2). Водночас позитивними моментами є те, що: 1) рівень відносної довіри респондентів до громадських організацій дещо зріс порівняно з 2006 р. (табл. 2) і 2) 17,8% довіри – є доволі непоганим показником порівняно з рівнем довіри щодо інших інститутів, особливо владних (для порівняння: лише 3,6% довіряють уряду, 8,1% – Верховній Раді, близько 14% – місцевим органам влади), а також щодо політичних партій – лише 6,7% опитаних довіряють їм.

Таблиця 2

Рівень довіри благодійним фондам,
громадським організаціям, 2006, 2013 рр. (%)

Рівень довіри	2006	2013
Зовсім не довіряю	23,2	17,6
Переважно не довіряю	26,8	24,0
Важко сказати, довіряю чи ні	37,8	40,5
Переважно довіряю	10,3	16,4
Цілком довіряю	1,9	1,4

Однією з проблем розвитку громадських організацій у країні є також те, що люди часто не можуть висловити своє чітке ставлення до них. Видається, це пов'язано не лише з соціальною байдужістю громадян чи обережним ставленням до будь-яких організаційних утворень, а й із недостатністю інформації щодо реально діючих і успішних громадських організацій, низькою результативністю та нестабільністю діяльності багатьох організацій, а також з питаннями адекватності їх представництва всього спектру інтересів та захисту прав громадян.

Водночас респонденти досить високо оцінюють важливість соціальної ролі громадських організацій у житті сучасного українського суспільства – 38,5% опитаних вважа-

Таблиця 3

**Наскільки важливу роль можуть відігравати
громадські організації у кожній з таких сфер
українського суспільства, 2013 р. (%)**

<i>Сфера суспільного життя</i>	<i>Важлива</i>	<i>Важко сказати</i>	<i>Не важлива</i>	<i>Не знаю</i>
Політика та виборчі кампанії	37,3	25,5	27,6	9,6
Контроль за владою та боротьба з корупцією	42,6	19,1	30,0	8,3
Надання допомоги бідним і соціально вразливим верствам населення	58,5	19,8	15,3	6,5
Захист природного середовища	61,3	20,3	12,8	5,6
Захист громадянських прав та свобод	54,5	21,3	17,2	6,9
Пропаганда здорового способу життя, профілактика наркоманії та алкоголізму	64,9	17,7	11,1	6,4
Дозвілля громадян – спорт, туризм, культурні ініціативи та клуби за інтересами	60,4	20,1	13,2	6,3
Благоустрій місць сумісного проживання, підтримка житлового фонду та помешкань, організація кондомініумів	54,7	23,0	13,3	8,9
Історична і культурна спадщина, просвіта та наука	54,5	23,5	12,7	9,3

ють цю роль загалом важливою. Наскільки ж важливу роль, на думку респондентів, можуть відігравати громадські організації в різних сферах сучасного українського суспільства? Нас цікавили відповіді на це запитання як спроба окреслити орієнтири та потенціал розвитку громадського сектору саме з огляду на певний соціальний запит від самих людей, їх очікувань у реалізації своїх потреб та інтересів від діяльності громадських організацій (табл. 3).

Пріоритетні напрями розвитку та діяльності громадських організацій, на думку респондентів, повинні бути спрямовані передусім у соціальну сферу – соціальну допо-

могу та патронаж, здоров'я, екологію, дозволя, благоустрій та культуру. Натомість, сфера політичної діяльності та виборчі кампанії – традиційний напрям прикладання зусиль НУО, де українські громадські організації часто є найпомітнішими, особливо у виборчі періоди, поступаються тут своєю пріоритетністю у громадській думці. Така структура актуальних запитів щодо громадських організацій з боку суспільства не зовсім відповідає і наявній структурі напрямів діяльності громадських організацій, серед яких у 2010 р. найбільша частка припадала на оздоровчі та фізкультурно-спортивні об'єднання (16,7%), об'єднання професійної спрямованості (10,4%), молодіжні організації (9,6%), об'єднання ветеранів та інвалідів (8,6%), освітні та культурно-виховні організації (5,2%) [3, с. 10].

Отже, маємо досить суперечливу картину перспектив розвитку громадських організацій у все ще патерналістському за своїми ознаками суспільстві. З одного боку, громадяни визнають важливість громадських організацій. Хоча захист своїх власних інтересів доволі часто відбувається або у звичний неформальний спосіб, або поза організаційним дахом наявних НУО. Численні приклади спонтанних суспільних ініціатив від захисту прилеглих прибудинкових територій від забудівель “впритул” до різних протестних акцій і Інтернет-форумних віртуальних та реальних мобілізацій стали вже звичним явищем суспільного розвитку країни. З іншого боку, таким спонтанним ініціативам часто бракує організаційного досвіду та послідовності. Власне, в такій ситуації і можуть проявити себе громадські організації, довести свою потрібність суспільству, ефективність у обстоюванні суспільних та соціальних інтересів, підвищити свій рівень довіри серед громадян. Актуальним викликом для громадських організацій є й такий вибір: або бути клітинкою патерналістського суспільства з усіма його неформальними правилами гри, залишатись напівпрофесійними менеджерськими структурами “третього сектору” чи навіть бізнес-проект-

тами у сфері соціального підприємництва, або своїм існуванням та реальною діяльністю стати каталізаторами нових інституціональних змін через поширення вдалих практик самоорганізації громадян та представництва їх інтересів.

Література

1. *Ховард М.М.* Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе / Ховард М.М. – М. : Аспект пресс, 2009. – 191 с.

2. *Показники* Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (ЄДРПОУ) на 1 січня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/express/expr2012/01_12/13_.zip

3. *Показники* розвитку громадянського суспільства в Україні / Вінніков О.Ю., Красносільська А.О., Лациба М.В. ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Агентство “Україна”, 2012. – 80 с.

*М.Паращевін,
кандидат соціологічних наук*

РЕЛІГІЯ ЯК ФАКТОР СУСПІЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ НАСЕЛЕННЯ

За даними різних опитувань, формальна релігійність нашого населення є доволі високою. Протягом останнього десятиліття різні дослідження фіксували її на рівні 70–80%. Зокрема, у моніторинговому опитуванні Інституту соціології 2013 р. 75% респондентів відзначили, що вони вірять у Бога. Доволі часто, розглядаючи питання релігійності, на цьому і спиняються, хіба що додаючи показники релігійної активності (відвідування храмів, частота молитов і т.п.). Проте для соціологічного аналізу, для розуміння місця релігії в суспільстві важливими є не ці цифри, а міра впливу на світогляд людини наявності (чи відсутності) релігійних переконань, впливу на ставлення до соціальних інститутів та інших людей, урешті-решт, на повсякденну поведінку. Адже релігія пропонує не лише систему ритуалів, а й цілісний світогляд та ціннісний комплекс, у якому визначається, що припустиме, а що ні, що є добрим, а що – поганим. І якщо цей ціннісний комплекс не “береться до виконання”, то про яку соціальну роль релігії може йтися? Яке значення з соціологічного погляду має наявність релігійних переконань, регулярне відвідування церкви, якщо це жодним чином не визначає інших питань життя? Тому саме до цього аспекту сучасної релігійності ми й звернемося. А саме, розглянемо, чи є відмінності між релігійними та нерелігійними особами за низкою моментів, пов’язаних із суспільною активністю, орієнтацією на активне перетворення світу (або, навпаки, на пасивне прийняття того, що є).

Здійснюючи таке порівняння, можемо побачити, що суттєвих відмінностей між віруючими і невіруючими особами практично немає. Наприклад, звертаючись до уяв-

лень про те, від чого залежить життя людини, можна було б очікувати, що серед віруючих осіб буде більш вираженою орієнтація на залежність від зовнішніх обставин (оскільки вони мають зважати на Бога, різні вищі сили, вірять у долю), тоді як невіруючі мають спиратися більше на свої сили (звичайно, зважаючи на всілякі випадковості, незалежні від людини). Проте серед нашого населення подібних відмінностей між віруючими та невіруючими не спостерігається. Як серед перших, так і серед других, близько половини вважають, що їхнє життя скоріше зумовлене зовнішніми силами, а близько 1/5 вважають, що вони самі творять своє життя (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіли відповідей на запитання “Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?”, 2013 р. (%)

Групи респондентів	Відповіді			Разом
	Переважаючо від зовнішніх обставин*	Однаковою мірою від самої людини і від зовнішніх обставин	Переважаючо від самої людини**	
Вірять у Бога	48,6	30,1	21,2	100,0
Не вірять у Бога	49,3	28,4	22,4	100,0

*Об'єднані варіанти відповідей “Здебільшого від зовнішніх обставин” та “Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин”.

**Об'єднані варіанти відповідей “Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин” та “Здебільшого від мене”.

Певною мірою пов'язаним із розглянутим вище запитанням є питання планування свого життя. Адже саме по собі планування життя має зумовлюватися готовністю до його зміни, а не лише очікуванням того, як все саме собою складеться, так би мовити, “як Бог дасть”. І тут так само істотних відмінностей між віруючими та невіруючими не спостерігається. Як серед перших, так і серед дру-

Таблиця 2

Розподіли відповідей на запитання
 “На який термін Ви плануєте своє життя?”, 2013 р. (%)

Групи респондентів	Строк планування						Разом
	Взагалі не планують	До тижня	На 1-3 місяці	На 6-12 місяців	Більш ніж на рік	Важко відповісти	
Вірять у Бога	23,5	20,3	13,6	16,9	12,1	13,7	100,0
Не вірять у Бога	23,3	20,9	22,3	11,6	11,6	10,2	100,0

гих, трохи більше п’ятої частини кардинально взагалі нічого не планують, ще такі ж частки будують плани не більш ніж на тиждень, і невеликі частки створюють плани більш ніж на рік (табл. 2).

Відмінності мають місце лише щодо планування на один–три місяці (в цьому випадку трохи переважають невіруючі) та на строк від півроку до року (тут трохи переважають віруючі). Але ці відмінності є не такими великими, до того ж якщо порівняти середні бали за даною шкалою у групах віруючих та невіруючих, то ці середні бали значуще не відрізнятимуться.

З погляду суспільної активності в сучасному світі важливою є сфера політики, адже, по-перше, ми часто стикаємося у повсякденному житті з наслідками прийняття політичних рішень, і, по-друге, є повноправними громадянами, які самі мають обирати тих, хто керуватиме країною, і контролювати їх. Тобто помітною частиною суспільної активності є активність суспільно-політична. Але і щодо такої активності між віруючими та невіруючими значущих відмінностей не спостерігається.

По-перше, в обох цих групах лише незначна частка проявляє великий інтерес до політики (відповідно 7,6% та 5,4%), тоді як переважна більшість цікавиться нею помірно (відповідно 64,8% та 61,6%).

По-друге, між цими групами немає значущих відмінностей щодо активних протестів проти погіршення умов життя. Теоретично можна було б очікувати, що релігійні люди мають бути в даному питанні дещо пасивнішими, ніж нерелігійні, оскільки в домінуючому в нашій країні християнстві закладено повагу до влади, вимогу майже завжди коритися їй, і, крім цього, самі релігії містять високу міру фаталізму, приписуючи ті чи інші негаразди покаранню за гріхи, долі, і відносячи воздаяння за страждання на потойбічне життя. І якоюсь мірою праві були теоретики, звинувачуючи релігію у забезпеченні покори існуючій владі.

У наш час такі очікування не справджуються. Частки тих, хто вважає, що потрібно за будь-яку ціну зберегти порядок, мир та спокій, та тих, хто вважає, що потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя, у групах віруючих та невіруючих практично не відрізняються (табл. 3).

І так само між віруючими та невіруючими немає значних відмінностей у відповідях на конкретніше запитання – щодо готовності до особистої участі в демонстраціях протесту на захист своїх прав. Якщо не враховувати меш-

Таблиця 3

Розподіли відповідей на запитання “Що, на Вашу думку, краще 1 – терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою чи у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом?”, 2013 р. (%)

Групи респондентів	Варіанти відповідей			Разом
	Потрібно за будь-яку ціну зберегти порядок, мир та спокій	Важко відповісти	Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя	
Вірять у Бога	31,4	25,7	42,9	100,0
Не вірять у Бога	29,6	27,8	42,6	100,0

Розділ перший

канців Західного регіону нашої країни (оскільки для них характерне поєднання значно більшого, ніж у середньому по країні, рівня релігійності, та більшого рівня готовності до участі в протестних мітингах і демонстраціях), то виявиться, що і серед віруючих, і серед невіруючих частки готових брати участь у подібних діях становить дещо менше 1/5 (19,4% та 15,8% у відповідних групах), а частки неготових до цього трохи перевищують половину (54,1% та 58,9% відповідно).

По-третє, не спостерігається відмінностей і стосовно міри традиціоналізму/новаторства. Зазвичай віруючі вважаються носіями саме традиціоналістського світогляду. Адже релігія є переважно носієм чітких істин, які не можуть змінюватися разом зі змінами соціального життя (що часто і стає причиною конфліктів церков із сучасним

Таблиця 4

Розподіли відповідей на запитання
 “До якого з цих типів людей залежно від їх ставлення
 до новинок, швидкості їх сприйняття та використання
 Ви б віднесли себе?”, 2013 р. (%)

Групи респондентів	Типи людей						Разом
	Людина, яка створює нові ідеї і прагне до їх впровадження	Людина, яка швидко сприймає новинки і використовує їх раніше за інших	Людина, яка використовує новинки після того, як їх почали успішно застосовувати інші	Людина, яка обережно ставиться до новинок і використовує їх після того, як їх стала застосовувати значна частина інших	Людина, яка вкрай обережно ставиться до новинок і застосовує їх, коли ними користуються практично всі	Важко відповісти	
Вірять у Бога	5,8	12,7	25,3	23,8	16,0	16,4	100,0
Не вірять у Бога	6,9	13,4	26,4	18,5	18,5	16,2	100,0

світом). Відповідно, віруючі також мають дотримуватися скоріше традицій, аніж шукати новизни. Проте в реальності цього немає. У нашому опитуванні ставилося запитання, в якому з'ясовувалося, наскільки швидко люди звикають до новинок, опановують їх (або самі готові до їх створення). За цим показником було виділено п'ять типів людей – від творців новинок, до тих, хто звертається до їх використання лише тоді, коли вони набувають масового поширення. І розподіл за цими типами як у групі віруючих, так і в групі невіруючих виявився практично однаковим (табл. 4).

Підтвердження цих даних можемо знайти у відповідях на інше запитання, яке фіксує міру традиціоналізму, але має інше формулювання. Зокрема, респондентам пропонувалося визначити, наскільки для них є близькими по духу люди, які в житті твердо дотримуються стійких, перевірених звичаїв, традицій і правил. Визначатися треба було за п'ятибальною шкалою від 1 (максимальна віддаленість) до 5 (максимальна близькість). У групі віруючих середній бал за даною шкалою склав 3,73, а в групі невіруючих – 3,54. Відмінність між цими середніми є статистично значущою, але, як бачимо, невеликою.

Іншим запитанням, навпаки, фіксувалася готовність до змін. Тут пропонувалося оцінити близькість до себе людей, які підтримують позитивний досвід минулого і водночас сприяють просуванню сучасних життєвих цінностей. І тут значущих відмінностей між віруючими і невіруючими немає (в першій групі середній бал склав 3,58, а в другій – 3,43).

Нарешті, не виявилось значущих відмінностей і в орієнтаціях на життя у своє задоволення. Теоретично серед віруючих такі орієнтації мають бути поширені меншою мірою, оскільки всі основні релігії наголошують на тимчасовості перебування в цьому світі, на примарності багатства та чуттєвих задовольень, які лише закривають шлях до справжнього життя. Невіруючі ж, навпаки, знаючи, що це життя є єдиним і неповторним, мали б активніше

Розділ перший

прагнути до того, аби взяти від нього все можливе. Проте визначаючи, наскільки близькими для них є люди, які орієнтуються переважно на споживання матеріальних благ, отримання задоволення від життя, і віруючі, і невіруючі більш схилилися до визначення своєї несхожості з такими людьми, причому між цими групами відмінностей майже не було (в обох групах середній бал склав 2,57).

Отже, бачимо, що віруючі люди нашої країни мало відрізняються від невіруючих ані за мірою самостійного планування життя, ані за тривалістю цього планування, ані за зацікавленістю у політиці та готовністю до суспільно-політичної активності, ані за мірою традиціоналізму та гедонізму. Відповідно можна припустити, що релігійні переконання сучасних мешканців України є або значною мірою поверховими, магічними, укоріненими не в змісті вчення, а в ритуалах, або є такими, що пов'язані переважно з внутрішнім світом віруючих, і не розглядаються як безпосередні дороговкази щодо формування повсякденного життя. В обох випадках можна говорити про доволі слабку соціальну роль релігії в нашому суспільстві і марність сподівань на залучення релігійних організацій до поліпшення морального клімату в країні.

*Н.Лавриненко,
кандидат філософських наук*

ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ ТА ДЕМОКРАТІЯ: ДІЙСНО “БЛИЗНЮКИ-БРАТИ”?

З багатьох причин гендерну рівність вважають важливою складовою кожного сучасного суспільства, яке прагне бути демократичним. По-перше, гендерної рівності вимагає реалізація принципу соціальної справедливості; по-друге, гендерний баланс у всіх сферах зайнятості та у сфері прийняття важливих економічних та політичних рішень сприяє повнішому використанню всіх потенційних можливостей як чоловіків, так, особливо, і жінок; підвищує ефективність їх діяльності у всіх сферах життя.

Запропонована Європейською Комісією Дорожня карта ЄС з забезпечення рівності між чоловіками та жінками (прийнята у 2006 р.) [1, с. 13] визначає пріоритети спільної роботи в напрямі забезпечення гендерної рівності. Пріоритетами визначені: рівна оплата та надання можливості поєднання роботи та сімейного життя. Одним з можливих шляхів усунення гендерної різниці в оплаті праці (відповідно і в рівні доходів) є просування жінок, що мають високу професійну освіту та відповідну мотивацію до зайнятості у високооплачуваних секторах зайнятості, особливо у сфері управлінської праці всіх рівнів.

Одним із результатів посткомунізму була реконфігурація гендерних відносин у бік формування системної переваги чоловіків над жінками. Підставою й іманентною причиною такої реконфігурації гендеру послугувало формування нового виду нерівності – економічної (замість статусної нерівності, що існувала в “радянському” суспільстві) та нового класу великих власників.

Мирна революція в економічних відносинах, нова значна економічна нерівність потребувала ідеологічного оформлення, оскільки десятиліття тому теза переходу до капіталістичних відносин не знайшла б підтримки у переважній більшості населення. Тому ідеологічним ресурсом, що

дав змогу мобілізувати населення до ухвалення нового класу великих власників, послуговували ідеї демократії і націоналізму. І кожна з цих ідеологій внесла свою специфіку в подальший розвиток гендерних відносин у пострадянській Україні.

Демократичні ідеї рівності виконували переважно просвітницьку функцію, але освіта приносить плоди не одразу (у тому числі й у сфері гендерних відносин), для отримання реального ефекту потрібен тривалий час, впродовж якого змінюються покоління людей. Відчутнішим результатом демократизації було підтягування гендерної складової українського законодавства до рівня передових європейських країн. У цілому орієнтація Української держави на демократичні цінності сприяє егалітаризації гендерних відносин, але внесок ідей націоналізму треба оцінювати як неоконсервативний, що закріплює патріархатні відносини та підпорядковує інтереси особистості інтересам національної держави. Націоналістична ідеологія, з одного боку, відроджуючи маскуліність (прославляючи мужність козаків Запорізької Січі і створюючи маскарад сучасного, рядженого в костюми з минулого, козацтва), а з другого – конструюючи і прославляючи культ “берегинь домашнього вогнища” як символу справжньої жіночності і жертвовності – дає змогу виправдати систему нової економічної (класової і гендерної нерівності, прикриваючи її суперечності нібито вищими і важливішими, з погляду побудови національної держави, інтересами). Проте домінантою причиною, що визначила посилення неоконсервативної ідеології в нових національних державах, було формування нових класів, що супроводжувалося перерозподілом доступу до ресурсів. У боротьбі за ці ресурси гендер та консервативні гендерні стереотипи використовуються як “природний обмежувач” для тієї або іншої статі, частіше для жіночої.

Нова ситуація перерозподілу ресурсів вимагала, щоб індивіди, якщо вони хочуть добитися конкурентної спроможності в змаганні за обмежені матеріальні й духовні ресурси, шукали механізми і відповідну ідеологію для того,

щоб усувати конкурентів у сфері праці, політики, в ухваленні управлінських рішень високого рівня. Така ідеологія була віднайдена шляхом реанімації і легітимації патріархатних гендерних стереотипів. Типові з них: “Політика – це не жіноча справа”, “Коли робочих місць не вистачає, чоловіки повинні отримувати їх першими”, “Чоловіки є кращими керівниками, ніж жінки” тощо. Стереотипне твердження “Жінки не мають обіймати керівних посад” було обрано й застосовувалося у моніторингових опитуваннях населення України як індикатор їх прихильності до неоконсервативного патріархатного гендерного мислення. Значний часовий діапазон моніторингу (20 років) дає змогу дослідити динаміку ступеня згоди населення України з неоконсервативною ідеологією протягом значного для історії становлення Української держави періоду її історії.

Відомо, що Україна проголосила метою свого розвитку побудову демократичного суспільства, яке надає рівні можливості для всіх громадян незалежно від їх статі. Завданням цієї статті є дослідження на прикладі української дійсності останнього десятиріччя залежності гендерної свідомості населення (мислення на засадах гендерної рівності) від загального ступеня розвитку демократичного руху в нашій країні.

За даними *таблиці 1*, населення України, на порозі своєї національної незалежності, значною мірою було прихильне до консервативних, патріархатних за своєю суттю, по-

Таблиця 1

Динаміка ступеня згоди населення України стосовно стереотипного судження, що “жінки не мають обіймати керівних посад”, 1992–2012 рр. (%)

	1992	2000	2004	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	34,8	16,6	13,0	13,9	15,1	19,1	18,4	19,4
Не згоден	50,1	70,2	75,7	75,7	72,0	70,3	69,1	67,5
Не знаю	14,3	13,2	11,2	10,4	12,9	10,5	12,5	12,8
Не відповіли	0,8	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,2

глядів на взаємовідносини статей. Понад третина населення України (34,8%) дотримується думки, що “жінки не мають обіймати керівних посад”. Ця позиція суперечить статті 24 Конституції України, яка закріплює рівні права для всіх членів суспільства незалежно від національної належності, віку та статі. Тільки половина опитаних громадян України у 1992 р. дотримується демократичної думки з цього питання (50,1%). Кожний шостий (14,3) взагалі не має чіткої власної думки з цього приводу.

З початку 90-х років, коли Україна стала відкритою до ознайомлення та прийняття західних теорій та практики гендерної рівності, процес гендерної просвіти населення, особливо молоді, відбувається дуже швидко. Значно вплинули на розвиток гендерних та жіночих досліджень та пропаганду їх результатів перші всеукраїнські конференції найбільших жіночих організацій (1992–1995) – Союзу українок, Жіночої громади, Співки жінок України. З’явилося багато публікацій у ЗМІ з гендерної проблематики. І хоча не всі ці матеріали були науково коректними, багато трансливалося і неоконсервативних гендерних стереотипних суджень, обізнаність населення стосовно демократичних поглядів на взаємовідносини статей значно зросла.

У період з 1995 по 2002 рр. відбувалася інституціоналізація жіночих і гендерних досліджень, за рахунок західних фондів функціонували літні школи і всеукраїнські освітні програми з проблематики гендерної рівності. Цей просвітницький період щодо гендерної просвіти мав значні позитивні результати. У опитуванні 2000 р. відсоток згодних з антидемократичним твердженням, що “жінки не мають обіймати керівних посад” зменшилося удвічі (16,6%). Відповідно частка прихильників гендерної рівності у цьому питанні зросла до 70,2%.

Тенденція збільшення прихильників гендерної рівності продовжувалася ще протягом чотирьох–п’яти років (*табл. 1*): у 2004 та 2005 рр. вже 2/3 опитаних не згодні з твердженням, що “жінки не мають обіймати керівних посад”. Згодні тільки 13,0% – 2004 р. та 13,9% у 2005 р.

Як відомо, 2004 р. був роком “помаранчевої революції”, коли демократичні погляди та настрої в суспільстві не тільки значно поширилися, а й проявилися в реальних діях. Дуже показовим є той факт, що пік демократичних поглядів населення України збігається з піком віри населення у гендерну рівність як повагу до кожної особистості незалежно від її статевої належності. Потім, починаючи з 2006 р. і по наш час, спостерігається відкат самосвідомості населення України до більш неоконсервативних поглядів стосовно взаємовідносин статей та гендерної рівності. Так, уже кожний п’ятий з опитаних у 2012 р. згоден з антидемократичним висловлюванням, що “жінки не мають обіймати керівних посад”. Але роки просвітницької роботи в царині гендерного рівноправ’я та розвитку демократичних відносин у країні все ж таки не минули даремно. Більша частина населення (67,5%) у 2012 р. все ж таки не згодна з цим антидемократичним гендерним стереотипним судженням. У 1992 р. так вважала тільки половина опитаних (50,1%).

Аналіз даних *таблиці 2*, яка показує ступінь задоволеності населення європейських країн процесами демократизації, що відбуваються в їх країнах, засвідчує, що дійсно час “помаранчевої революції” та наступний 2005 р. були піком демократичних настроїв у нашому суспільстві. Потім спостерігається чітка тенденція зростання незадоволеності населення тим, як діють демократичні принципи у суспільстві. Останнє моніторингове опитування, що було здійснене у 2013 р., свідчить, що тільки 12,9% населення вважають, що Україні вдалося стати демократичною державою. Але у 2005 р. українці ще демонструють достатньо високу задоволеність розвитком демократії в своїй країні: середній бал – 4,7 (*табл. 2*). Потім спостерігається стійка тенденція зменшення цього показника до середнього балу 2,52 у 2009 р. Ту саму тенденцію маємо й щодо прихильності населення до принципів гендерної рівності: у історичний період “помаранчевої революції” – час піку демократичних настроїв населення України – спостерігається і найбільша його прихильність до поглядів, що ґрунтуються на принципах гендерної рівності.

Розділ перший

Таблиця 2

Ступінь задоволеності тим, як працює (діє) демократія в країні, у населення деяких європейських країн,* 2005–2011 рр.
(середній бал за шкалою: 0 – “зовсім не задоволений”, 10 – “повністю задоволений”)

	2005	2007	2009	2011
Бельгія	5,56	5,49	5,17	5,20
Болгарія	-	2,69	2,43	3,14
Велика Британія	5,14	4,93	4,88	4,97
Данія	7,31	7,45	7,36	6,94
Іспанія	6,07	5,93	5,83	5,10
Нідерланди	5,66	6,08	6,23	6,18
Німеччина	5,28	5,24	5,54	5,31
Норвегія	6,23	6,63	6,68	6,93
Польща	3,70	4,36	4,81	5,04
Португалія	3,35	4,24	4,05	3,54
Росія	-	3,58	3,94	3,85
Словаччина	3,84	4,78	4,96	4,17
Угорщина	4,10	3,52	3,01	4,42
Україна	4,31	3,22	2,52	3,17
Франція	4,87	4,66	4,58	4,24

*За результатами Європейського соціального дослідження 2005, 2007, 2009, 2011 рр.

Це дає нам підстави для висновку, що дійсно гендерний паритет у суспільстві – не примха і не вигадка агресивних прихильників сучасного феміністського руху. Гендерна рівність у всіх сферах життєдіяльності людей є однією з важливих складових дійсно демократичного суспільства. Ступінь розвитку демократичного устрою суспільства тісно пов’язаний з типом домінуючих у цьому суспільстві гендерних відносин – демократичних або неоконсервативних.

Література

1. Жінки та чоловіки на ринку праці України. Порівняльне дослідження України та ЄС. – 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.undp.org.ua/files/ua_25051Women_and_Men_on_the_Ukrainian_Labour_Market_Ukrainian_with_cover.pdf

*А.Арсенко,
кандидат історичних наук;
Є.Суйменко,
доктор філософських наук*

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

З часу виходу зі складу СРСР і набуття незалежності в 1991 р. Україна зіткнулася з необхідністю вибору нового вектора інтеграції в сучасному світі. З одного боку, більшість населення України з самого початку виступала за розширення і поглиблення взаємовигідної співпраці з колишніми радянськими республіками. Це було зумовлено тим, що розрив традиційних господарських зв'язків з ними, передусім з Росією, штовхав у економічну прірву нашу країну, що була, навіть за визначенням західних політологів, “однією з індустріальних, аграрних і військових опор Радянської держави” [1, р. 3]. Прагнення народу України до розвитку зв'язків з державами – членами Співдружності Незалежних Держав (СНД) і відтворення Євро-Азіатського союзу як історично приреченого об'єднання цілком і повністю відповідало його корінним інтересам. Тому що у складі єдиного народногосподарського комплексу СРСР Україна в ХХ ст. досягла апогею в своєму соціально-економічному розвитку, увійшла до десятка найрозвинутіших країн Європи і слугувала взірцем для наслідування для багатьох держав світу.

З другого боку, наслідком розвалу єдиного народногосподарського комплексу СРСР, як свідчать розрахунки фахівців, стало скорочення на одну третину ВВП України і розкручування маховика деіндустріалізації економіки, деградації робочої сили і депопуляції України. Проходження безперспективним курсом “наздоганяючого розвитку” в прокрустовому ложі західної “транзитології” перетворило Україну на сировинний придаток “золотого мільяр-

да” планети і постачальника дешевої робочої сили для розвинутих країн. Тому значна частина українського народу дотепер бачить у реінтеграції колишніх радянських республік оптимальний шлях до подолання свого жебрацького становища у складі одного з суверенних осколків колишнього СРСР. До речі, останній з кожним роком дедалі більше і більше втрачає свою здатність до відновлення державного суверенітету як системи і ставить під сумнів перспективи свого подальшого існування в рамках нинішньої територіальної цілісності.

В умовах дедалі більшої залежності України від російського енергетичного чинника її економічний стан міг би значно покращити у разі входження в Митний союз (МС). Спільні розрахунки учених Інституту народногосподарського прогнозування РАН і Інституту економіки і прогнозування НАН України не так давно засвідчили, що сукупна вигода України від приєднання до МС могла б становити близько 10 млрд дол., у тому числі від експорту товарів у зону МС – понад 5 млрд, від зниження цін на газ – близько 3 млрд, від скасування експортного мита на російську нафту – від 2 до 3,5 млрд дол. За іншими оцінками, вступ України до МС зумовив би економію 8 млрд дол. для нашої країни тільки за рахунок цін на газ. Крім того, у разі реалізації цього кроку українські експортери чорних металів і труб знизили б витрати і отримали безперешкодний доступ на російський ринок [2, с. 20]. Попри явні вигоди “східного вектора” в інтеграційній політиці України, правлячі кола останньої під тиском олігархічних кланів віддають перевагу “західному напрямку” в своїх довгострокових, але безуспішних спробах зближуватися з Європейським Союзом (ЄС).

Стратегічний курс на європейську інтеграцію, проголошений можновладцями в Україні в рамках багатовекторної дипломатії, привів до того, що Україна була однією з перших країн СНД, що підписали Угоду про партнерство і співпрацю з ЄС, але на тривалий час “застрягла” на етапі “західних оглядин”. Орієнтація України на євроат-

лантичну інтеграцію, особливо на розширення зв'язків з агресивним військовим блоком НАТО, не стільки сприяла втіленню в життя її європейського інтеграційного курсу, скільки дедалі віддаляла її від традиційних союзників на “пострадянському просторі”, передусім від Росії, і загрожувала в історичний тупик стагнації економіки. Остання протягом багатьох десятиріч була тисячами ниток пов'язана з колишніми радянськими республіками і хворобливо відреагувала на їх раптовий розрив у результаті злочинної змови російсько-українсько-білоруської “трійки” в особі Єльцина–Кравчука–Шушкевича в Біловезькій пущі.

Понад 20 років проведення “радикальних економічних реформ” за євроатлантичними лекалами зовсім не привели до появи в нашій країні обіцяного “ефективного власника”, та зате витіснили її на периферію капіталістичного розвитку, майже повністю знищили машинобудівну промисловість, якою завжди пишалась Україна. З традиційних старих галузей обробної індустрії в Україні залишилися тільки металургійна і хімічна промисловість. При цьому необхідно відзначити, що українська металургія в січні–червні ц.р. різко понизила виробництво готового прокату чорних металів – на 5,6% – порівняно з аналогічним періодом 2012 р. Виробництво хімічних речовин і хімічної продукції за той же період знизилося ще більше – на 22,1%. У цілому ж промислове виробництво в Україні порівняно з червнем 2012 р. зменшилося на 5,7% [3, с. 7]. Зафіксована в першому півріччі 2013 р. глибина падіння виробництва в нашій країні була єдиним своєрідним рекордом у країнах СНД, які всі без винятку примножили свій виробничий потенціал у названий період.

Нинішній крен України у бік “цивілізованого світу” відбувається на тлі поглиблення фінансово-економічної кризи в Старому і Новому Світі, яка має системний характер і є одночасно і доктринальною, і світоглядною, і соціальною. Глибока рецесія в наші дні, після завершення глобальної депресії, вцент сотрясає всі країни Євразії і ЄС: як ті, які стояли біля колиски “європейського ринку”,

так і ті, які інтегрувалися в ЄС як новобранці “останньої хвилі” в ході розширення ЄС на Схід. У зв’язку з вичерпанням усіх мирних резервів розвитку західний капіталізм настирливо шукає шляхи виходу з кризи на стежці війни, упроваджує в економічну практику принципи “військового кейнсіанства”, розробляє плани нової глобальної бійні – третьої світової війни. Остання, поза всяким сумнівом, буде ядерною війною і може призвести до знищення не тільки всього живого на Землі, а й самої Землі.

У цьому контексті відомий російський соціолог, академік РАН В.Жуков відзначає: “Європейський Союз загрузнув у власних проблемах, НАТО і США зав’язли в масштабних військових конфліктах, заплуталися у фінансових нетрях. Значить на зміну концепції недовір’я і підозр могла б прийти нова модель Євразійського Союзу у вигляді союзу вільних країн. Стосовно Європи, Америки і світу в цілому, ЄвразЕС – миролюбний конкурент, у якого немає територіальних або інших претензій до країн, що знаходяться в зоні впливів інших політичних центрів, а базою для інтеграції є загальна історія, географічне положення, єдиний соціокультурний простір, взаємна зацікавленість у пошуках форм взаємодії з іншими державами” [4, с. 20]. Проте керманічі зовнішньої політики України, на відміну від її народу, як і раніше вибудовують свої зовнішньополітичні пріоритети під антинародним рухівським гаслом “Геть від Москви!”

На відміну від русофобської позиції українських кланово-олігархічних можновладців населення України, як свідчать результати опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2013 р., дедалі більше схиляється у бік розвитку інтеграції з Росією та іншими країнами СНД (*табл. 1*), попри антиросійську пропагандистську кампанію та нав’язування позитивного іміджу ЄС як привабливої вітрини гламурного капіталізму в нашій країні протягом останніх більш як 20 років. Відмовляючись від широкого розвитку співробітництва у “східному” напрямку, Україна фактично виконує стратегічне замов-

лення країн Заходу, насамперед США, зацікавлених у торпедуванні ЄврАзЕС. З цією метою західні держави використовують могутній арсенал засобів – від обіцянок прийняти Україну до складу ЄС до надання допомоги у розробці її місцевих родовищ сланцевого газу. Все це підпорядковано вирішенню головного завдання Заходу – не допустити створення ЄврАзЕС з участю України як одного зі світових центрів сили.

За даними опитування Інституту соціології НАН України у 2013 р., майже половина (48,0%) респондентів у найближчі п'ять років убачають головним союзником України Росію та інші країни СНД. Деяко менше третини (29,6%) респондентів у такому ж часовому майбутньому вважають головним союзником України Європейський Союз. Лише 2,4% опитаних вважають, що головним союзником України будуть США і 3,1% – Китай. Для кожного шостого (16,9%) з опитаних було важко відповісти на це запитання.

Таблиця 1

**Головні союзники України в оцінках населення
(2013, N=1800, %)**

<i>Кого Ви бачите головним союзником України у найближчі п'ять років?</i>	<i>%</i>
Росію та країни СНД	48,0
Європейський Союз	29,6
США	2,4
Китай	3,1
Важко відповісти	16,9

Особливої уваги заслуговують відмінності у думці населення України щодо її головних союзників. У цьому контексті варто розглянути передусім вікові особливості у відповідях респондентів на це запитання (*табл. 2*). Частина опитаних, які вважали, що в найближчі п'ять років головним союзником України буде Росія та інші країни СНД, коливалася від 37,0% серед молоді до 55,6% у стар-

Розділ перший

шій віковій підгрупі. У молодіжній підгрупі частки тих, хто вважав, що основним союзником України буде Росія та країни СНД чи Європейський Союз, були однакові. В інших вікових підгрупах респондентів, які відзначали Росію та країни СНД як головного союзника України в найближчі п'ять років, було відносно більше, ніж тих, хто в такій якості обирає Європейський Союз.

Таблиця 2
Вікові відмінності у оцінці головних союзників України
(2013, N=1800, %)

Кого Ви вбачаєте головним союзником України у найближчі 5 років?	Вік			У цілому
	До 30	30–54	Понад 55	
Росія та країни СНД	37,0	47,4	55,6	48,0
Європейський Союз	37,0	31,1	22,6	29,6
США	3,8	1,6	2,8	2,4
Китай	2,7	2,8	3,9	3,1
Важко відповісти	19,5	17,1	15,1	16,9

Регіональні відмінності у розподілі відповідей на запитання про головних союзників України виявилися досить контрастними (табл. 3). Для більш ніж половини (58,2%) респондентів із Західної України таким союзником є Європейський Союз, а Росію та інші країни СНД серед них

Таблиця 3
Регіональні відмінності у оцінці головних союзників України (2013, %)

Кого Ви вбачаєте головним союзником України у найближчі п'ять років?	Регіони				У цілому
	Захід	Центр	Південь	Схід	
Росія та країни СНД	15,0	38,6	59,3	76,4	48,0
Європейський Союз	58,2	33,2	22,2	8,3	29,6
США	6,1	1,9	1,9	0,5	2,4
Китай	0,9	4,9	3,9	1,5	3,1
Важко відповісти	19,9	21,3	12,7	13,3	16,9

називали рідше (15,0%). У Центрі Росію та інші країни СНД і Європейський Союз як основних союзників України в найближчі п'ять років називали майже однаково часто — 38,6% та 33,2% респондентів відповідно. Більше половини опитаних на Півдні та Сході вважають головним союзником України Росію та країни СНД.

Ставлення населення України до ідеї приєднання нашої країни до Союзу Росії та Білорусі характеризується так: “скоріше негативно” до згаданої ідеї ставляться 28,5% респондентів, “скоріше позитивно” — 48,9%, більше п'ятої частини респондентів вибрали відповідь “важко сказати”, 0,2% опитаних не відповіли на це запитання (*табл. 4*).

Таблиця 4

Ставлення до ідеї приєднання України до Союзу Росії та Білорусі (2013, N=1800, %)

<i>Як Ви ставитеся до ідеї приєднання України до Союзу Росії та Білорусі?</i>	<i>%</i>
Скоріше негативно	28,5
Важко сказати	22,4
Скоріше позитивно	48,9

Найбільше противників ідеї приєднання України до Союзу Росії та Білорусі — у віковій групі до 30 років (37,3%), менше порівняно з ними — у віковій групі 30–54 роки (29,0%), ще менше — у віковій групі понад 55 років. З другого боку, майже така ж частка молоді до 30 років, як і противників ідеї приєднання України до Союзу Росії та Білорусі, “скоріше позитивно” ставиться до згаданої ідеї (36,7%). У віковій групі 30–54 роки частка прихильників ідеї приєднання України до Союзу Росії та Білорусі становить майже половину опитаних (48,5%), у віковій групі понад 55 років — більше половини опитаних (57,1%). Не змогли визначити свого ставлення до цієї ідеї відповідно 26,0% респондентів (до 30 років), 22,5% (30–54 роки) і 20,3% (більше 55 років) (*табл. 5*). Цілком зрозуміло, що негативне ставлення більш ніж третини

Розділ перший

молоді до ідеї приєднання України до Союзу Росії та Білорусі значною мірою сформоване антиросійською та антибілоруською пропагандою українських засобів масової інформації, а також є наслідком фальсифікації історії трьох слов'янських братніх народів у шкільних і вузівських підручниках.

Таблиця 5

Вікові відмінності у ставленні населення до ідеї приєднання України до Союзу Росії та Білорусі (2013, %)

Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до Союзу Росії та Білорусі?	Вік			У цілому
	До 30	30–54	Понад 55	
Скоріше негативно	37,3	29,0	22,6	28,5
Важко сказати	26,0	22,5	20,3	22,4
Скоріше позитивно	36,7	48,5	57,1	48,9

Регіональні відмінності у негативному ставленні до ідеї приєднання України до Союзу Росії та Білорусі найбільш вагомо простежуються на Заході (59,9%), зменшуються майже вдвічі у Центрі (31,6%), стають ще меншими на третину на Заході (19,3%) і набувають мінімального значення на Сході (8,0%). І, навпаки, регіональні відмінності у позитивному ставленні до ідеї приєднання України до Союзу Росії та Білорусі суттєво зростають з Заходу на Схід. 13,5% респондентів на Заході, 41,4% – у Центрі, 63,8% – на Півдні і 72,7% – на Сході, відповідаючи на запитання “Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до Союзу Росії та Білорусі?”, дали позитивну відповідь. Приблизно однакова частка опитаних на Заході і в Центрі (відповідно 26,5% і 27,0%), на Півдні і Сході (відповідно 16,8% і 19,3%) не змогли визначитися з цього питання. Таким чином, майже половина респондентів у Центрі і переважна більшість опитаних на Півдні та Сході є переконаними прихильниками ідеї приєднання України до Союзу Росії та Білорусі (табл. 6).

Запитання щодо перспектив вступу України до Митного союзу Росії, Білорусі і Казахстану є відносно новим у

Таблиця 6
Регіональні відмінності у ставленні до ідеї приєднання
України до Союзу Росії та Білорусі (2013, %)

<i>Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до Союзу Росії та Білорусі?</i>	<i>Регіони</i>				<i>У цілому</i>
	<i>Захід</i>	<i>Центр</i>	<i>Південь</i>	<i>Схід</i>	
Скоріше негативно	59,9	31,6	19,3	8,0	28,5
Важко сказати	26,5	27,0	16,8	19,3	22,4
Скоріше позитивно	13,5	41,4	63,8	72,7	48,9

порядку денному нашої країни і тому недостатньо відомим пересічному українцю. На наш погляд, саме цим фактором пояснюється той факт, що майже третина респондентів, відповідаючи на запитання про вступ України до Митного союзу, обрала відповідь “важко сказати”. Частка тих, хто “скоріше позитивно” ставиться до вступу України до Митного союзу Росії, Білорусі і Казахстану, становить майже половину респондентів (45,1%), а “скоріше негативно” – майже вдвічі менше (25,5%) (табл. 7).

Таблиця 7
Ставлення до вступу України до Митного союзу Росії,
Білорусі і Казахстану (2013, N=1800, %)

<i>Як Ви ставитесь до вступу України до Митного союзу Росії, Білорусі і Казахстану?</i>	<i>%</i>
Скоріше негативно	25,5
Важко сказати	29,1
Скоріше позитивно	45,1

Як свідчать дані опитування, частка противників вступу України до Митного союзу Росії, Білорусі і Казахстану становить 29,9% у віковій групі до 30 років, 26,6% у віковій групі 34–54 роки і 21,4% у віковій групі понад 55 років. На запитання “Як Ви ставитесь до вступу України до Митного союзу Росії, Білорусі і Казахстану?” відповіли “важко сказати” 33,7% у віковій групі до 30 років, 28,6% у віковій групі 30–54 роки, 27,5% у віковій групі

Розділ перший

понад 55 років. Кількість прихильників вступу України до Митного союзу зростає зі збільшенням віку респондентів і становить 36,4% у віковій групі до 30 років, 44,9% у віковій групі 30–54 роки і 51,2% у віковій групі понад 55 років (табл. 8).

Таблиця 8

Вікові відмінності прихильників і противників вступу України до Митного союзу Росії, Білорусі і Казахстану (2013, %)

Як Ви ставитесь до вступу України до Митного союзу Росії, Білорусі і Казахстану?	Вік			У цілому
	До 30	30–54	Понад 55	
Скоріше негативно	29,9	26,6	21,4	25,5
Важко сказати	33,7	28,6	27,5	29,1
Скоріше позитивно	36,4	44,9	51,2	45,1

Найбільш негативне ставлення до вступу України до Митного союзу Росії, Білорусі і Казахстану зафіксоване у Західному регіоні, де 54,5% респондентів заявили, що вони “скоріше негативно” ставляться до цього питання. У центральному регіоні таких респондентів було приблизно вдвічі менше – 26,1%. За ним йдуть Південь (16,9%) і Схід (10,1%). Від третини до п’ятої частини респондентів не змогли визначити свою позицію у цій доленосній проблемі для України. “Скоріше позитивно” ставляться до вступу України до Митного союзу Росії, Білорусі і Казахстану 12,4% опитаних на Заході, 38,1% у Центрі, 58,8% на Півдні і 67,8% на Сході (табл. 9).

Більше половини опитаних (54,4%) негативно ставляться до вступу України до НАТО. Майже третина (30,8%) респондентів відзначали, що їм важко визначити своє ставлення до такого кроку. Скоріше позитивно до українського членства в цій організації налаштовані 14,4% респондентів (табл. 10).

У кожній з вікових груп респондентів, які негативно ставилися до вступу України до НАТО, було більше, ніж

Таблиця 9
Регіональні відмінності у ставленні до вступу України до Митного союзу Росії, Білорусі і Казахстану (2013, %)

Як Ви ставитеся до вступу України до Митного союзу Росії, Білорусі і Казахстану?	Регіони				У цілому
	Захід	Центр	Південь	Схід	
Скоріше негативно	54,5	26,1	16,9	10,1	25,5
Важко сказати	33,1	35,8	24,4	22,1	29,1
Скоріше позитивно	12,4	38,1	58,8	67,8	45,1

Таблиця 10
Ставлення населення України до членства в НАТО (2013, N=1800, %)

Як Ви ставитеся до вступу України до НАТО?	%
Скоріше негативно	54,4
Важко сказати	30,8
Скоріше позитивно	14,4
Не відповіли	0,3

тих, хто позитивно налаштований щодо такого кроку. В кожній з цих груп негативне ставлення до вступу України до НАТО було домінуючим. Зі збільшенням віку респондентів розбіжність у ставленні до вступу України до НАТО була контрастнішою (табл. 11).

Опитані в усіх регіонах, за винятком Заходу, частіше висловлювали негативне ставлення щодо вступу України до НАТО, ніж підтримували такий крок. Лише в Західно-

Таблиця 11
Вікові відмінності у ставленні населення України щодо вступу до НАТО (2013, %)

Як Ви ставитеся до вступу України до НАТО?	Вік			У цілому
	До 30	30–54	Понад 55	
Скоріше негативно	44,7	54,4	60,8	54,4
Важко сказати	37,6	30,6	27,5	30,8
Скоріше позитивно	17,8	15,0	11,8	14,4

Розділ першій

му регіоні частка позитивно налаштованих до вступу в цю організацію (35,4%) була більшою, ніж частка тих, хто ставився до цього негативно (22,8%). Але навіть тут позитивне ставлення до вступу України до НАТО не було домінуючим — найчастіше (41,8%) респонденти вказували, що їм важко відповісти на це запитання (табл. 12).

Таблиця 12

**Регіональні відмінності у ставленні населення
щодо вступу України до НАТО (2013, %)**

Як Ви ставитесь до вступу України до НАТО?	Регіони				У цілому
	Захід	Центр	Південь	Схід	
Скоріше негативно	22,8	50,0	63,7	77,9	54,4
Важко сказати	41,8	35,6	25,7	21,1	30,8
Скоріше позитивно	35,4	14,4	10,6	1,0	14,4

Ставлення населення до вступу України до Європейського Союзу характеризується такими результатами, одержаними у результаті опитування: “скоріше негативно” до вступу в ЄС ставляться 27,9% респондентів, “скоріше позитивно” – 41,6%. Звертає увагу на себе той факт, що, незважаючи на цілеспрямовану агітацію за вступ до ЄС протягом понад 20 років, майже третина опитаних не визначилась з цього питання (табл. 13).

Найбільше симпатій до ЄС висловлює молодь, майже половина опитаних якої (48,8%) позитивно ставиться до

Таблиця 13

**Ставлення населення до вступу України
до Європейського Союзу (2013, N=1800, %)**

Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?	%
Скоріше негативно	27,9
Важко сказати	30,3
Скоріше позитивно	41,6
Не відповіли	0,3

вступу України в ЄС. Найменше респондентів, які “скоріше позитивно” ставляться до вступу нашої країни до ЄС, – у віковій групі більше 55 років (34,2%). З другого боку, найбільш негативно ставляться до вступу в ЄС опитані у віковій групі більше 55 років (34,9%), менш негативно – молоді до 30 років (21,6%). Близько третини респондентів у всіх трьох вікових групах вибрали відповідь “важко сказати” (табл. 14).

Таблиця 14

Вікові відмінності у ставленні населення до вступу України до Євросоюзу (2013, %)

Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?	Вік			У цілому
	До 30	30–54	Понад 55	
Скоріше негативно	21,6	26,1	34,9	27,9
Важко сказати	29,6	30,3	30,8	30,3
Скоріше позитивно	48,8	43,7	34,2	41,6

Регіональні відмінності у ставленні населення до вступу України до ЄС відзначаються тим, що негативне ставлення до цього питання найменше поширене на Заході (7,2%), найбільше – на Сході (47,6%). “Скоріше позитивно” до вступу України до ЄС найбільше налаштовані на Заході (67,7%). Значно меншою мірою підтримують цей крок респонденти в Центрі (45,8%), на Півдні (37,8%) і на Сході (17,9%) (табл. 15).

Таблиця 15

Регіональні відмінності у ставленні населення до вступу України до Євросоюзу (2013, %)

Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?	Регіони				У цілому
	Захід	Центр	Південь	Схід	
Скоріше негативно	7,2	20,3	36,0	47,6	27,9
Важко сказати	25,4	33,9	26,2	34,5	30,3
Скоріше позитивно	67,4	45,8	37,8	17,9	41,6

Розділ перший

Таким чином, результати опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2013 р., переконливо свідчать про те, що населення України, попри деякі вікові і регіональні розбіжності з цього питання, однозначно підтримує “східний” вектор інтеграції України. Переважна більшість опитаних висловились проти вступу України в агресивний воєнний блок НАТО, який на порозі ХХІ ст. перетворився на “глобальне” НАТО і поширив зону своєї відповідальності на весь світ. Прислухаються українські можновладці до голосу народу у цьому відношенні чи проігнорують, як завжди, думку населення з цього питання, покаже недалеке майбутнє.

Література

1. *Garnett S.W.* Keystone in the Arch: Ukraine in the Emerging Security Environment of Central and Eastern Europe / S.W.Garnett. – Wash., DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1997. – 145 p.
2. *Загашвили В.* Региональный вектор интеграционной политики России / В.Загашвили // Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – № 5. – С. 15–26.
3. *Глебо А.* Украина: деиндустриализация продолжается / А.Глебо // Экономическая и философская газета. – 2013. – № 30.
4. *Жуков В.И.* Потенциал Евразийского Союза: политико-социологическая компаративистика / В.И.Жуков // Социологические исследования. – 2012. – № 7. – С. 17–23.

Розділ другий

**Соціоекономічні
та соціоструктурні
перетворення
українського сьогодення**

*А.Малюк,
кандидат соціологічних наук*

ВЛАСНІСТЬ І СТАВЛЕННЯ ДО НЕЇ УКРАЇНЦІВ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ГЛОБАЛЬНОГО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Домінуючий в Україні політико-ідеологічний дискурс зображує системну трансформацію, яка відбулася в “пост-соціалістичних” країнах як наслідок неефективності радянської моделі планового господарства, заснованої на суспільній власності порівняно з західною “ринковою моделлю”. Безальтернативним шляхом до забезпечення економічного зростання і добробуту населення проголошується відмова від “адміністративно-командної системи” і повернення на “магістральний шлях цивілізації”, керуючись програмою Вашингтонського консенсусу.

Результати “ринкових реформ” на пострадянському просторі виявилися провальними. Замість створення високорозвинутої економіки “як на Заході” – деіндустріалізація, масова втрата високопродуктивних робочих місць, дезорганізація і руйнування виробництва машинних засобів виробництва, а разом з ними – деградація соціальної і духовної сфери суспільства, експортно-сировинна орієнтація економіки в поєднанні з її залежністю від “доларового імперіалізму” США. Як наслідок – зубожіння населення. Проголошення абстрактних ліберальних цінностей свободи і демократії обернулося пануванням фінансово-сировинної олігархії над трудящою більшістю. Чекати від “ринкових реформ”, що встановлюють системне панування приватної власності, іншого результату неможливо: їх ідеологія і логіка суперечать логіці розвитку сучасних індустріальних виробничих сил (ІВС) суспільства.

Проявом зростання масштабів і складності сучасного промислового виробництва є зростання масштабів розподілу праці в промисловості, з яким пов’язана необхідність

розвитку спеціалізації й кооперації виробництва. Тому сучасні ІВС організовані за принципом технологічних ланцюгів. Це означає, що кінцевий продукт великого індустріального наукоємного виробництва є результатом кооперації зв'язаних єдиним технологічним процесом підприємств, що виконують певну спеціалізовану роль у єдиному ланцюгу. Кожне підприємство вбудовано в систему поділу і комбінування праці технологічного ланцюга і займає в ньому чітко визначене місце. Вже одне це вимагає скасування стихійності й анархії ринкових відносин, знищення ринкової конкуренції на користь інтеграції в рамках виробництва за єдиним планом. Не “соціалісти вороги ринку, а передова техніка й продиктована нею спеціалізація робочої сили і виробничого процесу”, – казав американський економіст Дж.К.Гелбрейт [1, с. 71]. Утвердження системного панування приватновласницьких відносин руйнує технологічні зв'язки між підприємствами і створює умови відторгнення виробництвом науково-технічного прогресу.

Це модель породження відсталості. Вона унеможлиблює здійснення прогресивних структурних і технологічних змін. Адже останні пов'язані з переходом від кооперації в рамках підприємств окремих машин до інтегрованих у масштабах галузей і суспільства систем автоматизованих машин. Це досягається на основі централізованого накопичення і розподілу ресурсів за панування крупних форм реального усупільнення праці, виробництва, капіталу у формі горизонтальної і вертикальної інтеграції підприємств. Ринкові відносини з їх економічною відокремленістю приватних підприємств і гонитвою за приватним короткостроковим прибутком руйнує цю інтеграцію, що веде до деградації продуктивних сил.

Переконуючи суспільство, що утвердження системного панування приватнокапіталістичних відносин як ладу відособлених атомізованих економічних одиниць, зв'язаних лише ринком, дасть змогу досягти рівня розвитку капіталістичних індустріально-розвинутих країн (КІРК), рефор-

матори фактично організовували перехід до відсталого, периферійного капіталізму.

Розвиток суспільного характеру виробництва при капіталізмі виявляється в процесах концентрації і централізації капіталу, інтегруючих відособлених приватнокапіталістичних виробників у межах монополістичних об'єднань з нетоварною внутрішньою організацією виробництва. Таким чином, розвиток капіталу йде в руслі його усупільнення, розвитку колективних корпоративних форм власності. Саме в посиленні суспільного характеру виробництва і полягає прогресивна роль капіталізму в історії.

Отримавши досвід Великої депресії 1929–1933 рр., з метою захисту великого машинного виробництва від дії “невидимої руки” ринку, країни Заходу пішли шляхом усупільнення виробництва й одержавлення економіки, утвердження в ній системного панування вертикально-інтегрованих міжгалузевих комплексів у формі транснаціональних корпорацій, що долають стихію ринку за допомогою кооперації економічних зв'язків, створення проєтованих і планованих технологічних ланцюгів підприємств, що належать до різних переділів і передають один одному продукцію за трансфертними цінами.

Вибрана відповідно до досягнутого після Другої світової війни рівня розвитку ІВС конкретно-історична форма усупільнення останніх у вигляді багатогалузевих вертикально-інтегрованих концернів має ряд особливостей. Найважливіша з них – зміна ставлення до виробництва заради прибутку і принципу його максимізації. Приватновласницький капіталізм не робить відмінностей між короткостроковим і довгостроковим прибутком, між отриманням прибутку з виробництва сировини, проміжного і кінцевого виробництва. Вертикальна інтеграція означає якраз відмову від отримання приватних прибутків з проміжних виробництв заради досягнення інтегрального ефекту, що максимізує прибуток з виробництва кінцевого продукту з найбільшою доданою вартістю.

Звідси впливає сформульований С.Губановим закон вертикальної інтеграції. Згідно з ним рентабельність про-

міжного виробництва повинна дорівнювати нулю – лише тоді досягається максимум кінцевих результатів суспільного відтворення. Іншими словами, отримання прибутку з видобувного і проміжного виробництва мінімізується і допускається тільки з кінцевого оброблювального виробництва. Таким чином вертикальна інтеграція власності й виробництва піднімає привласнення основної маси доданої вартості по системній вертикалі з рівня приватного галузевого підприємства на рівень міжгалузевої корпорації, а усередині корпорації – з рівня здобуваючого і проміжного виробництва на рівень кінцевого, спеціалізованого на випуску продукції з високою доданою вартістю [2, с. 60]. Робиться це задля максимуму розширеного відтворення сукупної доданої вартості, максимальної системної конкурентоспроможності.

Великі міжгалузеві корпорації є формою організації єдиних вертикально-інтегрованих технологічних ланцюгів, що охоплюють повний цикл відтворення певних видів кінцевої наукоємної продукції з великою доданою вартістю. Ці ланцюги об'єднують усередині корпорації технологічно суміжні підприємства добувної і оброблювальної індустрії, підрозділи НДР і НДВКР, інфраструктури оптової і роздрібною торгівлі, спеціалізованої мережі середніх і малих підприємств. Результатом вертикальної інтеграції власності є досягнення інтегрального ефекту, що веде до зниження витрат і собівартості кінцевого продукту за рахунок виключення приватного прибутку раніше відособлених проміжних підприємств. У таких ланцюжках підвищення продуктивності, зниженні трудомісткості і витрат у попередніх ланках не нівелюється прибутковістю самостійних приватних підприємств, а передається по ланцюжку, досягаючи максимального ефекту на виході. Тому вертикально-інтегровані корпорації сильніше зацікавлені в науково-технічному прогресі й запровадженні інновацій, що скорочують витрати виробництва, підвищують продуктивність праці, ніж приватнокапіталістичні підприємства. Таким чином, інтегральний ефект досягається шляхом

перетворення товарних ланцюгів, що складаються з приватних відособлених підприємств, зв'язаних ринковими, товарно-грошовими відносинами в інтегровані усередині корпорацій технологічні ланцюги. Ланки останніх зв'язані нетоварними, неринковими відносинами, підпорядкованими централізованому плануванню. Товарні ланцюги усередині корпорацій перетворюються на нетоварні, персоніфікована приватна капіталістична власність поступається місцем інтегрованим, деперсоніфікованим, безособовим, колективним формам капіталістичної власності.

Саме досягнутий рівень інтеграції власності, усупільнення виробництва в конкретно-історичній організаційно-економічній формі транснаціональних корпорацій відрізняє капіталізм ядра від роздрібленого, децентралізованого, дезінтегрованого приватновласницького капіталізму периферії, який породжує слаборозвинутість і залежність, підлеглість ядру світової капіталістичної системи (СКС). Захисники приватної власності й ринкових реформ стверджують, що переваги КІРК пов'язані з пануванням абстрактних вільного ринку, приватної власності й вільної конкуренції. Насправді, ці переваги – наслідок реально досягнутого рівня усупільнення і централізації виробництва в конкретно-історичній формі економіки вертикально-інтегрованих міжгалузевих корпорацій, що обмежує систему приватного прибутку і продовжує виявлену Марксом тенденцію скасування капіталу як приватної власності, поки що в межах капіталізму. На даному етапі розвитку капіталізму ефект усупільнення виробництва й інтеграції власності реалізується як зростання концентрації капіталу і прибутків у руках мегакорпорацій.

На цьому тлі догматична позиція антирадянських ринкових фундаменталістів, що не бачать бачити реальну діалектику суспільного розвитку, є наслідком не раціонально-наукового підходу, а політико-ідеологічної позиції, що виражала вимоги легалізації тіньового приватного капіталу і затвердження його системного панування.

У результаті руйнування радянської економіки в Україні виникла заснована на приватнокапіталістичній влас-

ності економічна система зі зруйнуваною цілісністю технологічних ланцюгів. Роздріблення за допомогою приватизації єдиних ланцюгів на відособлені приватні підприємства-переділи спричинило відокремлення видобутку сировини від її високотехнологічної переробки. Дезінтеграція добувних і високотехнологічних виробництв закріплена складанням експортно-сировинної моделі економіки, заснованої на пануванні паразитичних інтересів приватної олігархічної власності в добувних галузях економіки. Роз'єднання добувної й оброблювальної промисловості призвело до її дезорганізації, особливо машинобудування, викликало історично безпрецедентну деіндустріалізацію. Деіндустріалізація лежить в основі системної кризи, що супроводжується погіршенням якості і рівня життя населення, зростанням недоспоживання і товарного дефіциту (проявом якого є інфляція) в результаті руйнування промислового виробництва, зубожінням, депопуляцією і зростанням соціальної нерівності.

Подолання периферійності і соціально-економічний прогрес на основі інноваційного розвитку можливий тільки за рахунок розвитку ІВС нового типу. В межах виробничих відносин, властивих периферії СКС, за панування децентралізованої приватної власності, яка до того ж є компрадорською, здійснення нової технотронної індустріалізації, якісне піднесення в розвитку ІВС принципово неможливе. Отже, головне питання, з яким стикається українське суспільство, – це питання про власність, вибір таких її форм, які забезпечать науково-технічний прогрес і створення на його основі наукоємного високоавтоматизованого виробничого комплексу, що дає змогу з мінімальними затратами праці й ресурсів максимально задовольняти суспільні потреби.

На основі яких форм власності може бути забезпечений прогресивний соціально-економічний розвиток українського суспільства?

На основі тих їх форм, які відповідають характеру, масштабу і складності сучасних ІВС. Відомо, що в зоні

ядра СКС такою є зрощена з державою корпоративна вертикально-інтегрована власність, що орієнтує виробництво на випуск продукції з максимальною доданою вартістю. Дана форма власності об'єднує технологічно суміжні виробництва в єдині міжгалузеві технологічні ланцюги, підпорядковані централізованому плануванню й управлінню. Вона концентрує фінансовий і промисловий капітал і робочу силу, достатні для здійснення великих інвестицій і виробництва інновацій, створення і освоєння високих наукоємних технологій. Саме ця форма власності визначає в даний час мінімальний рівень усупільнення виробництва, необхідний для розвитку неоіндустріальних виробничих сил.

Соціально-економічний прогрес України пов'язаний зі створенням загальнодержавних інституційно оформлених відносинами єдиної власності науково-виробничих комплексів, що інтегрують єдині технологічні ланцюги, охоплюють повний цикл відтворення кінцевої наукоємної продукції. У цих ланцюгах мають бути з'єднані ланки різних переділів, добувних і оброблювальних виробництв, виробництва засобів виробництва і предметів кінцевого споживання, підрозділи НДР і НДОКР, збуту готової продукції. Економічна система заснована на таких комплексах, аналогічних ТНК, підпорядкована системі загальнодержавного планування, орієнтована на зростання продуктивності праці й купівельної спроможності населення. Шлях до неї пролягає через усунення паразитичних інтересів приватнокапіталістичної власності.

Ця приватна власність сприймається населенням України як неефективна, несправедлива і нелегітимна, що систематично фіксується даними моніторингу Інституту соціології НАН України. Громадяни України досить низько оцінюють результати ринкових приватновласницьких реформ. За даними дослідження 2013 р., на запитання *“Чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) великі підприємства?”* схвально відповіли 17% громадян, негативно – 65,8%, а ще 17,1% не відпові-

ли зовсім. На аналогічне запитання щодо передачі у приватну власність землі схвалили приватизацію 19,3% населення України, а 63,3% негативно поставилися до передачі землі у приватну власність, не відповіли 18,1%.

Громадяни фактично вважають за необхідне відмовитися від радикально ринкового курсу реформ, який відповідає інтересам лише приватнокапіталістичної власності. На запитання *“Яким чином, на Вашу думку, держава повинна брати участь в управлінні економікою?”* тільки 8,1% громадян висловилися на користь мінімізації участі держави в управлінні економікою та застосуванні суто ринкових методів економічного регулювання. Тобто маються на увазі методи, що найбільшою мірою відповідають економічній системі, в якій панує дезінтегрована приватнокапіталістична власність. Натомість більшість громадян – 68,5% – відкидають приватновласницький ринковий екстремізм. З них 27,2% виступають за перехід до планової економіки на основі державної власності (треба відзначити, що ця альтернатива в даному запитанні сформульована некоректно – як “повернення” до планової економіки, тобто планомірність соціально-економічного розвитку на відміну від стихійного ринкового регулювання трактується як щось архаїчне та застаріле, що принципово невірно), а 41,3% вважають, що треба поєднати державне управління і ринкові методи. Ця остання думка свідчить, що в суспільстві є розуміння того, що виробничі відносини на зразок відносин, властивих державно-корпоративному капіталізму КІРК, а не відносини дезінтегрованого приватновласницького капіталізму периферії, до якої завели Україну “ринкові реформи”, є мінімально необхідним підґрунтям соціально-економічного прогресу на даному етапі суспільного розвитку. Ухилилися від відповіді на запитання 16,8% громадян. Тільки 3,4% громадян оцінили суспільство, в якому встановлене системне панування приватнокапіталістичної власності як справедливе, 74,1% вважають його несправедливим. Лише 8,4% громадян вважають Україну соціальною державою, 60,4%

вважають, що Україні не вдалося стати соціальною державою, тобто вважають державу антисоціальною.

Необхідним кроком на шляху до економіки неоіндустріального типу є націоналізація стратегічних галузей як засобу усунення паразитичних інтересів приватного капіталу. Передусім землі та сировинних і інфраструктурних галузей народного господарства. Обернення привласнюваної олігархією сировинної ренти, яка потім через біржу перетворюється на спекулятивний капітал, на користь всього суспільства. Українське суспільство добре розуміє необхідність націоналізації. На запитання “*Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави великих приватних підприємств?*” позитивно відповіли 66% громадян. За збереження приватновласницької системи висловилися 16,2% населення, а 17,6% не дали відповіді. Що стосується повернення у власність держави приватної землі, то його підтримують 60,8% громадян, вважають недоцільним 20,3%, а 18,7% ухилилися від відповіді. Проте націоналізація – тільки перший крок. Вона має бути підкріплена реальним усупільненням виробництва у формі вертикальної інтеграції економіки, без якої неможлива неоіндустріалізація.

Література

1. *Гэлбрейт Дж.* Новое индустриальное общество / Гэлбрейт Дж. – М. : Прогресс, 1969. – 480 с.
2. *Губанов С.* Державный прорыв. Неоиндустриализация России и вертикальная интеграция / Губанов С. – М. : Книжный мир, 2012. – 224 с.

*В.Резнік,
доктор соціологічних наук*

ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ ТА ВИРОБНИЧИЙ КАПІТАЛ (2006–2013 РР.)

Соціальна легітимація приватної власності – зумовлений різними чинниками процес виникнення, усталення та розвитку відповідної соціальної легітимності, тобто суб'єктивного визнання, прийняття та схвалення громадянами існування приватної власності [1, с. 218–220, 355–362]. Легітимність і легітимація взаємопов'язані тут як статичний та динамічний аспекти громадської налаштованості стосовно приватної власності: поняття “легітимність” позначає систему особистих уявлень і переконань особи, а термін “легітимація” – зміну або перетворення цієї системи, що може мати наслідком певну соціально-поведінкову активність. Іншими словами, легітимація є соціально-психологічним процесом, що зумовлює перетворення легітимності у часі, тобто генетично пов'язує як мінімум два стани легітимності – вихідний та кінцевий (якщо не брати до уваги проміжних станів). Загалом йдеться про особисте усвідомлене примирення людей із соціальним порядком приватновласницьких відносин, невимушену готовність жити за його правилами. Відтак соціальна легітимація приватної власності є суттєвою передумовою соціальної злагоди та упорядкованості в суспільстві за умов відсутності суцільного соціального контролю, що його пов'язують із тоталітарними режими.

З'ясування тенденцій легітимації можливе за порівняння кількісних мір проявів легітимності як мінімум у два моменти часу спостережень за останньою – початковий

та кінцевий*. Для вимірювання зазначених проявів було створено систему емпіричних показників [1, с. 425–235, 501–505]. Сукупно ці показники фіксують ставлення та думки опитуваних, що відображають емоційні та когнітивні складові налаштованості громадськості щодо приватизації та приватної власності. Система емпіричних показників структурована для вимірювання стану легітимності приватної власності на три загальних об'єкти – землю, малі та великі підприємства. Водночас показники структуровані з огляду на необхідність вимірювання основних трьох проявів легітимності приватної власності на кожен із зазначених об'єктів:

- 1) несхвальної/схвальної думки із приводу їх приватизації;
- 2) негативного/позитивного ставлення до їх перебування у приватній власності;
- 3) схвальної/несхвальної думки із приводу можливої зворотної їх націоналізації.

Загалом така вимірювальна модель при опитуваннях допомагає встановити якість (прихильність, неприхильність або невизначеність), кількісні міри проявів та однозначність/неоднозначність налаштованості людей стосовно приватної власності на чинники виробництва. Зокрема, в останньому випадку йдеться про з'ясування того, чи означає, наприклад, визнання приватизації як головного джерела появи приватних підприємств та земель одночасно й позитивне ставлення до їх існування, а відтак — запе-

---

*Зазначеному порівнянню підлягають міри проявів легітимності приватної власності у 2006 та 2013 рр. Це є можливим на підґрунті первинного аналізу двох масивів соціологічних даних:

- 1) загальнонаціонального репрезентативного омнібусу “Громадська думка в Україні – 2006”, проведеного методом роздаткового анкетування Інститутом соціології НАН України у квітні–травні 2006 р. Вибірка $N = 1800$ пропорційно репрезентує доросле (віком понад 18 років) населення 24 областей України, АР Крим та м. Києва;
- 2) загальнонаціонального опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України 2013 р. у межах реалізації проекту “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін”.

речення доцільності їх націоналізації. Або навпаки: чи переростає неприйняття приватизації як джерела появи приватних підприємств та земель у негативне ставлення до їх існування, а відтак – у переконання в необхідності їх націоналізації? Чи, можливо, раціональні думки та емоційні ставлення особистості у цих випадках суперечливі? Тобто загалом йдеться про спробу змодельювати концептуально та на рівні розробки засобів вимірювання неоднорідність і приватної власності, і почуттів громадськості стосовно неї.

Відтак опитувані самовизначалися із власними думками та ставленнями стосовно приватної власності на землю, великі і малі підприємства у межах 5-позиційних порядкових поляризованих шкал 9 показників-запитань (табл. 1–9). Для спрощення і полегшення порівнянь відсотків 5-позиційні порядкові поляризовані шкали показників перетворено у 3-позиційні порядкові поляризовані шкали. При цьому альтернативи-відповіді зазначених 5-бальних шкал, що відповідні максимальному та поміркованому виявам певної полярної позиції опитуваного, об'єднано в єдину агреговану полярну позицію. У підсумку можна порівнювати за роками відсотки “зосередження” опитуваних на умовних “полюсах” легітимації та делегітимації приватної власності, а також на умовній нейтральній позиції невизначеної налаштованості стосовно останньої.

Таблиця 1

Думка щодо виправданості приватизації малих підприємств
(% до тих, хто відповів)

Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) малі підприємства?	2006	2013
	N=1800	N=1800
Скоріше ні*	28,0	34,7
Важко відповісти**	24,6	17,0
Скоріше так	47,4	48,2
Всього	100,0	100,0

*Розбіжність значуща на рівні 5%.

**Розбіжність значуща на рівні 1%.

Розділ другий

За такого порівняння передусім спостерігається зменшення часток опитуваних із невизначеністю власних думок та ставлення стосовно приватної власності на малі підприємства (табл. 1–3).

Таблиця 2

Ставлення до існування малих приватних підприємств
(% до тих, хто відповів)

Як Ви ставитесь до існування в Україні малих приватних підприємств?	2006	2013
	N=1800	N=1800
Скоріше негативно	19,3	22,2
Важко відповісти*	23,8	15,7
Скоріше позитивно*	56,8	62,1
Всього	100,0	100,0

* Розбіжність значуща на рівні 5%.

Таблиця 3

Думка щодо доцільності націоналізації малих приватних підприємств
(% до тих, хто відповів)

Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави малих приватних підприємств?	2006	2013
	N=1800	N=1800
Скоріше так	30,5	32,6
Важко відповісти**	26,4	18,2
Скоріше ні*	43,1	49,2
Всього	100,0	100,0

* Розбіжність значуща на рівні 5%.

** Розбіжність значуща на рівні 1%.

За рахунок цього значуще зросли відсотки опитуваних, що: 1) не вважають слушною приватизацію малих підприємств; 2) позитивно ставляться до існування малих приватних підприємств; 3) не вважають доцільною зворотну націоналізацію малих приватних підприємств. Водночас не зазнали значущих змін відсотки опитаних, що у цих трьох випадках виявили протилежні думки та ставлення. І 2006, і 2013 р. відсотки схвальної думки щодо при-

ватизації малих підприємств, позитивного ставлення до існування малих приватних підприємств та несхвальної думки щодо їх націоналізації значуще перевищують відсотки відповідних протилежних їм позицій у межах шкал показників*. Попри певне збільшення із часом частки тих, хто заперечує виправданість приватизації малих підприємств, рівень прийнятності для громадян приватної власності на малі підприємства у 2013 р. загалом вищий, ніж у 2006 р.

Зменшення відсотків опитуваних із невизначеністю власних думок та ставлення спостерігається також і стосовно приватної власності на великі підприємства (табл. 4–6).

Таблиця 4

**Думка щодо виправданості приватизації
великих підприємств (% до тих, хто відповів)**

<i>Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) великі підприємства?</i>	2006	2013
	<i>N=1800</i>	<i>N=1800</i>
Скоріше ні*	57,9	65,9
Важко відповісти*	25,0	17,1
Скоріше так	17,1	16,9
Всього	100,0	100,0

* Розбіжність значуща на рівні 1%.

Таблиця 5

**Ставлення до існування великих приватних підприємств
(% до тих, хто відповів)**

<i>Як Ви ставитесь до існування в Україні великих приватних підприємств?</i>	2006	2013
	<i>N=1800</i>	<i>N=1800</i>
Скоріше негативно	39,1	43,2
Важко відповісти*	26,3	20,0
Скоріше позитивно	34,6	36,9
Всього	100,0	100,0

* Розбіжність значуща на рівні 5%.

* Розбіжності значущі на рівні 1% в усіх зазначених випадках.

Таблиця 6

Думка щодо доцільності націоналізації великих приватних підприємств (% до тих, хто відповів)

Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави великих приватних підприємств?	2006	2013
	N=1800	N=1800
Скоріше так**	58,2	66,2
Важко відповісти*	24,7	17,6
Скоріше ні	17,1	16,2
Всього	100,0	100,0

* Розбіжність значуща на рівні 5%.

** Розбіжність значуща на рівні 1%.

Натомість значуще зросли частки опитаних із несхвальною думкою щодо приватизації великих підприємств та із схвальною думкою щодо націоналізації великих приватних підприємств. Частки опитаних із протилежними думками у цих двох випадках не зазнали значущих змін. Також незначуще змінилися відсоткові частки опитуваних як із позитивним, так із негативним ставленням до існування великих приватних підприємств. І 2006, і 2013 р. відсотки опитаних із несхвальною думкою щодо приватизації великих підприємств та схвальною думкою щодо їх націоналізації значуще перевищують відсотки опитуваних із протилежними думками у межах шкал показників*. Відсоток негативного ставлення опитаних до існування великих приватних підприємств значуще перевищує відсоток опитуваних із позитивним ставленням у даному випадку у 2013 р.** Загалом рівень прийнятності для громадян приватної власності на великі підприємства у 2013 р. нижчий, ніж у 2006 р.

Подібний висновок доводиться робити також із приводу думок та ставлення опитуваних стосовно приватної власності на землю (табл. 7–9).

* Розбіжності значущі на рівні 1% в усіх зазначених випадках.

** Розбіжність значуща на рівні 5%.

Таблиця 7

Думка щодо виправданості приватизації землі
(% до тих, хто відповів)

<i>Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) землю?</i>	2006	2013
	<i>N=1800</i>	<i>N=1800</i>
Скоріше ні*	53,5	63,4
Важко відповісти	22,3	17,0
Скоріше так	24,2	19,5
Всього	100,0	100,0

* Розбіжність значуща на рівні 1%.

Таблиця 8

Ставлення до існування приватної землі
(% до тих, хто відповів)

<i>Як Ви ставитесь до існування в Україні приватної землі?</i>	2006*	2013
	–	<i>N=1800</i>
Скоріше негативно	–	53,4
Важко відповісти	–	19,4
Скоріше позитивно	–	27,1
Всього	–	100,0

*В опитуванні 2006 р. даний емпіричний показник не використовувався через брак можливості його включення до анкети.

Таблиця 9

Думка щодо доцільності націоналізації приватної землі
(% до тих, хто відповів)

<i>Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави приватної землі?</i>	2006	2013
	<i>N=1800</i>	<i>N=1800</i>
Скоріше так*	51,4	60,9
Важко відповісти*	27,6	18,7
Скоріше ні	21,0	20,3
Всього	100,0	100,0

* Розбіжність значуща на рівні 1%.

Підставою для нього є значуще зростання із часом відсотків опитаних із несхвальною думкою щодо приватизації землі та зі схвальною думкою щодо націоналізації приватної землі за одночасної відсутності значущої мінливості відсотків опитаних із протилежними думками. Водночас

спостережено значуще зменшення відсотка опитаних із невизначеністю власної думки стосовно націоналізації приватної землі. Через невикористання з об'єктивних причин показника під час опитування 2006 р. немає можливості встановити наявність чи відсутність таких тенденцій у випадку ставлення до існування приватної землі (табл. 8). Утім, 2013 р. відсоток негативного ставлення до існування приватної землі значуще перевищує відсоток відповідного позитивного ставлення, а відсотки несхвальної думки щодо приватизації землі та схвальної думки щодо її націоналізації значуще перевищують відсотки відповідних протилежних їм думок та ставлення як 2006, так і 2013 р.* Відтак загалом рівень прийнятності для громадян приватної власності на землю у 2013 р. нижчий, ніж у 2006 р.

Можливі також загальні зауваги та припущення стосовно спостереженої вище мінливості кількісних мір думок та ставлень опитаних як проявів легітимності приватної власності на землю, великі та малі підприємства. Зокрема, у переважній більшості розглянутих випадків зазначеної мінливості у часі (табл. 1–9) спостерігалось своєрідне “розосередження” опитаних із умовної нейтральної позиції невизначеної налаштованості стосовно приватної власності у напрямках умовних “полюсів” її легітимності та нелегітимності. Можна припустити, що здебільшого самовизначення власної позиції стосовно приватної власності тими, хто донедавна цього не робив, а не зміна такої позиції тими, хто її вже мав, є наразі головним джерелом кількісного зростання або усталення “полюсів” легітимності та нелегітимності приватновласницьких відносин. Не виключено, що відбувається соціальна поляризація і поглиблюється розкол громадськості із приводу приватної власності на землю та виробничий капітал.

Прихильні емоційно-оцінні судження (ставлення) опитаних стосовно приватної власності (табл. 2, 5 і 8) у відсотковому вимірі значуще переважають прихильні раціо-

---

* Розбіжності значущі на рівні 1% в усіх зазначених випадках.

нально-оцінні судження (думки) стосовно приватизації (табл. 1, 4 і 7) та неприхильні – стосовно націоналізації приватної власності (табл. 3, 6 і 9)**. Тобто позитивна емоційна налаштованість опитуваних стосовно приватної власності на певний чинник виробництва відчутно більше поширена, ніж позитивна раціональна налаштованість стосовно приватизації як головного джерела походження її та негативна налаштованість стосовно її можливої націоналізації. Утім, ця тенденція потребує окремого вивчення.

Наостанок тенденції легітимації приватної власності на землю та виробничий капітал варто розглянути в узагальненому порівняльному контексті. Для цього на підґрунті вихідних показників (табл. 1–9) обчислено сумарні усереднені індекси легітимації приватної власності на кожен із трьох чинників виробництва та індекс легітимації приватної власності загалом. Інтерпретація значень індексів цілком відповідна інтерпретації шкал вихідних показників (табл. 10).

Таблиця 10

**Сумісність шкал вихідних показників
та бальних шкал індексів**

Інтерпретація	Шкали вихідних показників			Шкали індексів	
	Думка щодо виправданості приватизації	Ставлення до існування	Думка щодо доцільності націоналізації	Бали	Інтервали
Делегітимація	Скоріше ні	Скоріше негативно	Скоріше так	1	$1 \leq I^* < 2$
Невизначеність, нейтральність	Важко відповісти	Важко відповісти	Важко відповісти	2	$I = 2$
Легітимація	Скоріше так	Скоріше позитивно	Скоріше ні	3	$2 < I \leq 3$

*I – значення Індексу.

** Розбіжності значущі: а) на рівні 1% у випадках ставлень та думок стосовно приватної власності на малі та великі підприємства (табл. 1–6); б) на рівні 5% у випадках ставлення та думок стосовно приватної власності на землю (табл. 7–9).

Розділ другий

Індекс легітимації приватної власності загалом є сумою значень усіх дев'яти вихідних показників (табл. 1–9) у балах, усередненою діленням на 9. Індекс легітимації приватної власності на малі підприємства – сума значень відповідних трьох вихідних показників (табл. 1–3) у балах, усереднена діленням на 3. Індекс легітимації приватної власності на великі підприємства – сума значень відповідних трьох вихідних показників (табл. 4–6) у балах, усереднена діленням на 3. Індекс легітимації приватної власності на землю – сума значень відповідних трьох вихідних показників опитування 2013 р. (табл. 7–9) у балах, усереднена діленням на 3, а також сума значень відповідних двох вихідних показників опитування 2006 р. (табл. 7 і 9) у балах, усереднена діленням на 2. Придатність вимірювання на основі таких індексів підтвердив аналіз надійності (узгодженості) вихідних показників на основі коефіцієнта Альфа Кронбаха.

Відтак тенденції соціальної легітимації приватної власності унаочнено (рис.).

Рисунок. Тенденції соціальної легітимації приватної власності у 2006–2013 рр. (Індекси легітимації за загальними вибірками опитувань)

2-бальний рівень умовної нейтральності є своєрідним критерієм ідентифікації тенденцій легітимації: тренди, локалізовані нижче нього на площині графіка, свідчать про нелегітимність, а тренди, локалізовані вище, – відповідно про легітимність. З огляду на такі підстави інтерпретації легітимною є приватна власність на малі підприємства, а відповідну легітимацію тут можна оцінити як загалом стагнуючу упродовж останніх 7 років. Натомість приватна власність на великі підприємства та приватна власність на землю – нелегітимні, і відповідно легітимація у цих двох випадках має спадний характер, тобто є делегітимацією. Зрештою, тренд легітимації приватної власності на чинники виробництва загалом підсумовує усі три зауважені вище тренди легітимації та делегітимації: він локалізований між ними, але нижче 2-бального рівня легітимності, має спадний характер делегітимації.

Зауважені тенденції, свідчать про певні загрози чинному соціальному порядку приватновласницьких відносин. Навряд чи наразі можна вести мову про масові схильності до його докорінної зміни. Адже приватна власність на малі підприємства залишається стало легітимною. Однак нелегітимність і поглиблення делегітимації приватної власності на великі підприємства та землю створюють сприятливу соціально-психологічну атмосферу для масової підтримки і потурання спробам радше не націоналізації, а перманентної реприватизації цих чинників виробництва. За таких умов чинний капіталістичний соціальний порядок навряд чи може виявити свої переваги в економічній ефективності, терпляче очікуваній громадськістю. І з часом може постати питання й про його зміну.

Література

1. Резнік В. С. Легітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії / Резнік В.С. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – 512 с.

*І.Мартинюк,
доктор соціологічних наук*

ОСОБЛИВОСТІ СТАТУСНО-РОЛЬОВОЇ СТРУКТУРИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Проблема вивчення рольової реальності набула нині неабиякого значення у зв'язку з тими численними політичними, економічними, соціоструктурними та соціокультурними змінами, які відбуваються в пострадянських суспільствах, зокрема і в Україні, в останні два десятиліття. Подальша розбудова українського суспільства вимагає теоретичного осмислення виявлених з допомогою емпірії проявів закономірностей, чинників та механізмів, які визначають функціонування соціальної регуляції в умовах різновекторних тенденцій, що спричиняють ситуацію нестабільності. Тож актуалізується потреба у з'ясуванні специфіки їх дії в існуючих умовах, для яких характерна незавершеність процесу соціальних трансформацій, аналізі перспектив стабілізації суспільства принаймні на соціально-психологічному рівні. Адже спосіб відображення перемін у рольових практиках може сприяти посиленню як конструктивних, так і деструктивних можливостей для розвитку суспільства в цілому та його структурних складових зокрема. Регуляція соціальної поведінки в ситуації соціальної нестабільності вимагає врахування фактора людської активності і його репрезентацій у соціальних формоутвореннях. Ідеї рольової теорії, зорієнтовані на структурно-статусні особливості способу життя, дають змогу істотно переосмислити поняття соціальної регуляції, розглянути його як проєктивну міру і норму соціальної творчості, а концепт рольової регуляції дає підставу для інноваційної інтерпретації певних соціально-історичних явищ, пов'язаних з життєвим світом людини, нації, соціуму.

Під соціальною роллю розуміється нормативно регульована участь суб'єкта в конкретному процесі соціальної

взаємодії з певними рольовими партнерами; з погляду проекції на сферу суспільної взаємодії індивідуальних акторів це стійкий зразок поведінки, який відповідає певній статусній позиції, нормативно схвалений і очікуваний від кожного, хто займає цю позицію. Статус у соціології традиційно інтерпретується як узагальнена характеристика позиції суб'єкта в соціумі або в певній площині аналізу позиції суб'єкта в багатовимірному соціальному просторі (економічний статус, статус у малій групі тощо). Статус є реальним показником місця суб'єкта в системі соціальної організації, де через сукупність приписів і норм встановлюються відносно жорсткі форми прийнятної поведінки. Виходячи з цього, суспільство можна уявити як систему взаємодіючих суб'єктів, що посідають певні позиції, а позицію – як структурно оформлену одиницю суспільної взаємодії. Соціальна роль, яка розкривається в сукупності засвоених індивідом норм, приписів і еталонних зразків поведінки, слугує динамічною, або функціональною, проекцією соціального статусу. У зазначеній інтерпретації вона означає сукупність дій, які здійснює суб'єкт відповідно до займаної ним позиції.

Трансформація соціально-рольової і соціально-статусної структур життєдіяльності, зумовлена зрушеннями, що заторкнули усі сфери українського суспільства, призвела до руйнації значної частини відносно усталених, тривалих у часі соціально-статусних ніш, модернізації індивідуальних рольових наборів. Для сучасного рівня суспільної взаємодії характерною є соціально-психологічна багатовимірність групової належності, яка ускладнює процес рольової самоідентифікації суб'єкта і зумовлює специфіку набуття соціального капіталу. Розпад звичних форм колективної взаємодії, атомізація, спричинена запровадженням неоліберальних реформ, ініціювали феномен мультиплікації міжособистісних та міжгрупових взаємодій, одночасного позиціонування суб'єкта у різних соціальних просторах (культурних, соціально-професійних, територіальних, етнічних тощо), у результаті чого виникають чудер-

нацькі, еклектичні з погляду ціннісних пріоритетів поєднання форм рольової поведінки (“бандити в мундирах”, мільйонери-комуністи і т.д.) .

Вивчення тенденцій рольової самоідентифікації суб’єктів, їхнього позиціонування в системі суспільних відносин має бути орієнтоване на з’ясування сутності актуалізованих традиційних та знов утворених механізмів міжгрупової та внутрішньогрупової взаємодії, тенденцій індивідуалізації/ інтеграції, регулятивної ефективності групових приписів, норм, санкцій, адекватності експектацій тощо. На рівні індивідуального суб’єкта це вимагає дослідження способів і засобів активності, спрямованої на покращення власної соціальної позиції суб’єктів, визначення легітимності засобів, за допомогою яких суб’єкт прагне опанувати вищі рівні соціального статусу, та потрібних для цього форм капіталу (культурного, особистісного, соціального, економічного) або їх комбінацій. Дискурс рольової реальності набув останнім часом якісно нового характеру, що викликане низкою причин, основна з яких – поява більш складного типу соціальності. Ускладнення соціальної організації життя сучасної людини парадоксальним чином відбувається на тлі певної її десоціалізації, втрати інтересу до соціального життя.

Деякі ролі, а їх більшість, не є особистісно значущими для людини (пішохід, пацієнт, покупець і т.д.). Їх відсутність або наявність людина практично не усвідомлює, механічно здійснюючи ряд відповідних стререотипних дій. Навпаки, інші ролі, насамперед ті, які пов’язані з головним статусом, сприймаються, як частина “Я”. Їх втрата або дисонанс з іншими рівнозначними ролями може переживатися як внутрішня трагедія. Саме щодо них ситуація нестабільності породжує небезпеку їх втрати, бо такі ролі зазвичай є результатом надбаного життєвого досвіду, який унаслідок суспільних трансформацій може втратити свою цінність. Саме на самовизначення респондентів щодо такого типу рольової взаємодії було спрямоване запитання, використане під час проведення моніторингу громадсь-

кої думки в 2013 р.: “Кожний з нас належить до різних спільнот, про які можна сказати “це – Ми”. Скажіть, будь ласка, котрі з таких “Ми” найважливіші для Вас особисто?” (допускалося не більше 5 виборів з 15 запропонованих варіантів відповіді), розподіл відповідей наведений у таблиці.

Таблиця
Пріоритети рольової самоідентифікації респондентів (%)

<i>Перелік спільнот</i>	<i>Ранг</i>	<i>% до відповіді</i>
Родичі і друзі	1	53,5
Громадяни України	2	35,9
Однолітки, люди одного покоління	3	32,1
Жителі одного міста, села	4	30,6
Люди, з якими мене об'єднують спільні захоплення	5	16,7
Люди однієї віри	6	16,1
Люди однієї національності	7	15,9
Люди схожого достатку	8	15,2
Люди, з якими я разом працюю (вчуся)	9	14,9
Люди однієї професії	10	14,2
Жителі одного регіону	11	12,3
Люди спільної історичної долі	12	11,8
Люди з однаковим освітнім рівнем	13	6,1
Люди близьких політичних поглядів	14	6,0
Інше	15	1,0

Аналіз наведених даних засвідчує, що за ступенем значущості практики рольової взаємодії респондентів можна поділити на чотири категорії. До першої за важливістю належать ролі, які набуваються у сфері взаємодії в найближчому мікросередовищі – серед родичів і друзів – цю позицію відзначили 53,5% учасників опитування. Така ситуація є цілком природною; навпаки, подив викликає те, що до найважливіших даних тип ролей віднесли лише трохи більше половини опитаних.

До другої категорії слід віднести соціально-рольові номінації, що мають приблизно однаковий рівень значущості – 30–35%. Це “громадяни України” (35,9%), “однолітки, люди одного покоління” (32,1%), “жителі одного міста, села” (30,6%), в яких задаються статусні координати акторів щодо громадсько-політичного, соціально-часового та соціально-просторового вимірів.

Третя категорія найчисленніша, до неї входять види рольового спілкування, які отримали від 17 до 11 відсотків виборів, а саме: “люди, з якими мене об’єднують спільні захоплення” (16,7%), “люди однієї віри” (16,1%), “люди однієї національності” (15,9%), “люди схожого достатку” (15,2%), “люди, з якими я разом працюю (вчуся)” (14,9%), “люди однієї професії” (14,2%), “жителі одного регіону” (14,2%), “люди спільної історичної долі” (11,9%). Ця категорія об’єднує досить широке коло різноманітних сфер взаємодії, статуси яких виявилися приблизно однаково важливими для респондентів. Слід відзначити порівняно високу значущість статусно-рольових позицій у сфері дозвіллевих захоплень. На мій погляд, це є ознакою високого самореалізаційного ефекту, пов’язаного з набуттям і підтримкою статусу у самостійно обраній царині життєдіяльності, тоді як національність, вірування, регіон проживання тощо більшою мірою залежать від життєвих обставин, традицій, походження, аніж від самого суб’єкта рольової поведінки. Порівняно висока значущість кожного з цих статусів вказує на збереження за цими видами статусів їх традиційної ролі самоідентифікаторів у системі суспільних координат.

Закономірною видається і посередня значущість статусно-рольових позицій у площині належності до історичних зрушень: з одного боку, ідеологічний міф про “єдину спільноту – радянський народ” втратив значну частину своєї сили, з другого – чимала частина населення відчуває ностальгію за простими уніфікованими істинами епохи тоталітаризму.

Подібна за результатом, але діаметрально протилежна за вектором розвитку ситуація спостерігається щодо само-

ідентифікації стосовно свого статусу як жителя того чи того регіону. Останніми роками регіональний чинник дедалі частіше виступає значущим, ґрунтуючись на реальній економічній, політичній та соціокультурній диференціації соціального простору України. Можна очікувати, що відчуття спільної історичної долі і відповідне позиціонування зменшуватиметься, тоді як підстави для регіональної диференціації дедалі зміцнюватимуться.

Що ж до порівняно невисокої значущості для учасників опитування статусів у фаховому чи виробничому (або навчальному середовищі), надто якщо порівнювати з часами існування СРСР, то вона є результируючою, з одного боку, зрослої соціальної мобільності населення, більшого спектру використання свого трудового потенціалу, з другого – нестабільністю ситуацій у сфері зайнятості, постійною готовністю адаптуватися до ймовірних змін, а відтак архаїчністю орієнтацій на довготривалу взаємодію у сфері професійної активності.

Нарешті, до четвертої категорії – малозначущих – потрапили статусно-рольові позиції, пов'язані з рівнем освіти (6,1%) та політичними поглядами (6%). Вважаю це цілком закономірним з огляду на те, що цінність і престиж вищої освіти (й освіти взагалі) знизився, поступаючись місцем показникові майнових статків; поширшали водночас і можливості її здобуття. Що ж до політики, то збайдужіння населення до соціально-рольових практик у цій сфері є прямим наслідком розчарування, що настало після відносно короткочасної ейфорії з приводу поступу демократії.

Таким чином, отримані під час проведеного дослідження результати свідчать, що в українському суспільстві зростає варіативність соціально-рольових практик, котрі не є настільки ж однозначно передбачуваними, як це було за часів казарменого соціалізму. Образно кажучи, колишній моноліт формальної одностайності, що видавався за взірць соціальної злагоди, розлетівся на друзки численних розмаїтих соціальних практик. За цих умов чітко вималью-

вується подвійність регулятивної функції соціальних ролей за ситуації суспільної нестабільності. З одного боку, звичні ролі виявляються “останнім притулком” консервативних уявлень, стереотипів, норм поведінки, бо радикальні трансформації соціуму меншою мірою зачепили коло ближнього спілкування особистості – сім’ю, родичів, друзів, сусідів тощо. Тут значно меншою мірою змінилися (якщо змінилися взагалі) очікування та відповідні їм приписи, що водночас втілюють ряд традиційних норм побудови міжособистісних взаємин. Можна сказати, що соціальне регулювання спустилося на рівень побутових традицій і звичок і за рахунок збереження і підтримки цієї частини рольового набору надало суспільству стабілізуючого впливу всупереч і напротивагу аномійним процесам. Навряд чи буде великим перебільшенням стверджувати, що саме завдяки усталеності значної частини рольових форм поведінки суспільство не поринуло у прірву загального хаосу.

З другого боку, за умов ситуації стабільної нестабільності більш виразно окреслюється інноваційна функція рольової регуляції поведінки, яка зазвичай залишається латентною в періоди усталеного способу життя суспільства. Вона реалізується завдяки оновленню рольового набору актора, набуття нових ролей і відмови від ряду попередніх. Такі зміни мають місце й у періоди стабільності, але якщо у цей час є переважним чином “плановими”, природними зумовленими переходами від одного відтинку життєвого шляху до іншого (показовою є соціально-вікова динаміка рольових статусів: учень – студент-працівник – пенсіонер), то на крутозламі історії нові ролі особистість може як набувати, так і втрачати з калейдоскопічною швидкістю.

Наостанок доводиться констатувати, що під впливом згаданих (і багатьох не згаданих) чинників форми і механізми рольової регуляції соціальної поведінки зазнали істотних змін, і цей процес трансформації ще далекий від завершення.

*С.Макеєв,
доктор соціологічних наук*

СКЛАДНІ ТА ПРОСТІШІ СПОСОБИ ОЦІНЮВАТИ СТРАТИФІКОВАНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА

Дослідження соціальної нерівності (соціальної стратифікації) не мають суто академічного інтересу, оскільки в межах ліберальної демократії та ліберальної риторики подолання нерівності визнається пріоритетним завданням. Не біда, що ніяких успіхів у її вирішенні не спостерігається з часів виникнення писемності, адже у переговорах між тими, хто прагне влади, і громадянами вона постійно присутня: громадяни очікують більшої рівності, політики не скупляться на відповідні обіцянки.

У соціології розроблено декілька способів оцінювати ситуацію з нерівністю. У вивченні мобільності, а також у Європейському соціальному дослідженні, у проекті міжнародного соціального дослідженні (ISSP), у моніторингу Інституту соціології НАН України використовується класова схема Еріксона–Голдторпа–Портокаро (EGP-схема), а класи (максимально 11, які часто об'єднуються у 7) виокремлюються на підставі двох десятків індикаторів. До складних за методикою формування належать класова схема Е.Райта та класифікація на підставі обчислення соціально-економічного індексу (SEI), в якій основними індикаторами є рівень освіти, дохід респондента, престиж професії. Простими є способи оцінки на підставі відповідей на одне запитання, коли індивідів просять оцінити стан нерівності за певною шкалою або розмістити себе на уявній соціальній драбині з чітко фіксованим низом та верхом і масштабом у 7 чи 11 позицій.

Нещодавно кількість складних способів зросла. В Англії, країні з традиційно постійною увагою до проблем соціального розшарування, колектив британських соціологів операціоналізував теорію капіталів П.Бурдьє, створивши необхідні методичні передумови репрезентативного кіль-

кісного обстеження, що дає змогу виявляти і пред'являти обґрунтовану соціально-класову карту суспільства в межах національної держави. У 2011 р. на замовлення ВВС відбувся емпіричний етап, а на самому початку 2013 р. у журналі "Sociology" дев'ять авторів, що вельми незвично для соціологічних статей, оприлюднили перші результати обробки даних [1, р. 219–250]. Збирання інформації здійснено у два етапи. На першому спеціалізована лабораторія ВВС виконала інтернет-обстеження, про яке мультимедійна корпорація завідомо і наполегливо сповіщала громадян, запрошуючи до участі. Воно розпочалося 26 січня 2011 р., а до липня було отримано 161 400 повністю заповнених анкет. Як виявилось, масив не був репрезентативним для Великої Британії, в ньому переважали освічені респонденти з високим професійним статусом, що репрезентувало, радше, аудиторію ВВС. І тому у квітні 2011 р. компанією GfK проведено репрезентативне для країни інтерв'ювання за тією ж анкетною (N=1026).

В інструментарії дослідження втілений доволі складний комплекс показників, що представляють капітали. А саме, *економічний капітал*, тобто дохід домогосподарства, заощадження, вартість майна, яке перебуває у власності, вимірювався в грошових одиницях, причому два останніх об'єднувалися в один показник – "накопичення" (assets); *соціальний капітал* (респондентів запитували, чи знайомі вони з представниками будь-якої з 37 професій) фіксувався двома підсумковими показниками: середній статус професій, з представниками яких респондент знайомий і середнє значення кількості професій, з представниками яких він знайомий; *культурний капітал* (інтереси у вільний час, музичні смаки, використання медіа, переваги в їжі) представляли 27 змінних, а дані оброблялися за допомогою множинного аналізу відповідностей. Кожен індивід отримував певну кількість умовних балів залежно від того, наскільки він залучений у ту чи іншу практику або наскільки йому подобаються ті чи інші заняття, які потім зводилися в два показники: "рафінована" (highbrow) культура та "модна, доступна, випадкова" (emerging) культу-

ра (культурні практики, які обираються “з нагоди, за потребою”). Таким чином, шість комбінованих показників використовувалися для виявлення класової структури, по два на кожен капітал: дохід домогосподарства, накопичення, середній статус професій знайомих респондента, середнє значення кількості професій знайомих респондента, рафінована культура, модна і доступна культура.

Належність до класу встановлювалася методом аналізу латентних класів (latent class analyses), методом групування респондентів, які мають схожі значення трьох різновидів капіталів, а не змінних, що притаманне факторному аналізу. Зазвичай метод застосовується до категоріальних змінних, але автори знайшли доречним застосувати його і до порядкових. Перелік семи отриманих класів, їхня частка в репрезентативній вибірці і короткий опис виглядають так:

- еліта (6%): великий економічний капітал (особливо заощадження), значний за розмірами соціальний капітал, дуже великий рафінований культурний капітал;
- укорінений (established) середній клас (25%): великий економічний капітал, високий статус контактів, але відносно мало контактів у середньому, рафінований і модний (доступний) культурний капітал;
- технічний середній клас (6%): великий економічний капітал, дуже велике середнє статусу контактів, але відносно мало контактів у середньому, середній культурний капітал у показниках рафінованого та модного (доступного);
- нові забезпечені (affluent) працівники (15%): середній за розмірами економічний капітал, порівняно низьке середнє статусу контактів, але велика їх кількість, середній рафінований, але великий модний (доступний) культурний капітал;
- традиційний робітничий клас (14%): порівняно маленький економічний капітал, але прийнятне багатство, мало контактів, слабкий рафінований і модний (доступний) культурний капітал;

➤ непостійні працівники в обслуговуванні (emergent service workers) (19%): клас утворюють переважно молоді люди з порівняно невеликими накопиченнями, але прийнятним доходом, середній рівень контактів, великий модний (доступний), але маленький рафінований культурний капітал;

➤ прекаріат (15%): маленький економічний капітал і найнижчий рівень за всіма показниками інших капіталів; відносно новий термін для позначення зайнятих на робочих місцях у сфері послуг без перспектив професійного просування і гарантій стабільного працевлаштування.

Відповідно до обраної статистичної методики “класи” гомогенні за показниками кожного з капіталів, але внутрішньо неоднорідні за соціально-демографічними характеристиками і професіями. Цим фактично дискримінується архаїчний поділ на “білі” та “сині” комірці, як і практично виводить з ужитку як класифікаційний прийом розрізнення між розумовою і фізичною працею. Якщо подати частку кожного класу у вигляді кривої, то вона виходить ламаною, не плавною, з помітною лівою асиметрією у бік класів з малими обсягами трьох видів капіталу.

В опублікованій статті не заявлено намір побудувати саме стратифіковану модель класів, слідуючи в цьому сталому в англо-американських роботах порядку класового аналізу, коли “шкала” оголошується номінальною за самою своєю природою. Проте всі шість використовуваних ознак капіталів внутрішньо побудовані як ієрархії, а у висновку зустрічається вираз “нижчі рівні класової структури” (lower levels of the class structure) [1, p. 246], тобто ситуацію представлено як таку, що нібито ми весь час маємо справу з порядковою шкалою. Ось тут-то і виникає враження, ніби уявлення про стратифікацію моделі проривається в текст поза волею авторів, які вважають за краще дотримуватися канонічної термінології, не в останню чергу через її високий статус у вивченні нерівностей. Поза волею ще й тому, що застосована статистична техніка – аналіз латентних класів – зазвичай у літературі представлена як така, що внаслідок оперування категоріальними змін-

ними дає диференційовану, а не стратифіковану картину агрегації ознак [2, р. 6–7].

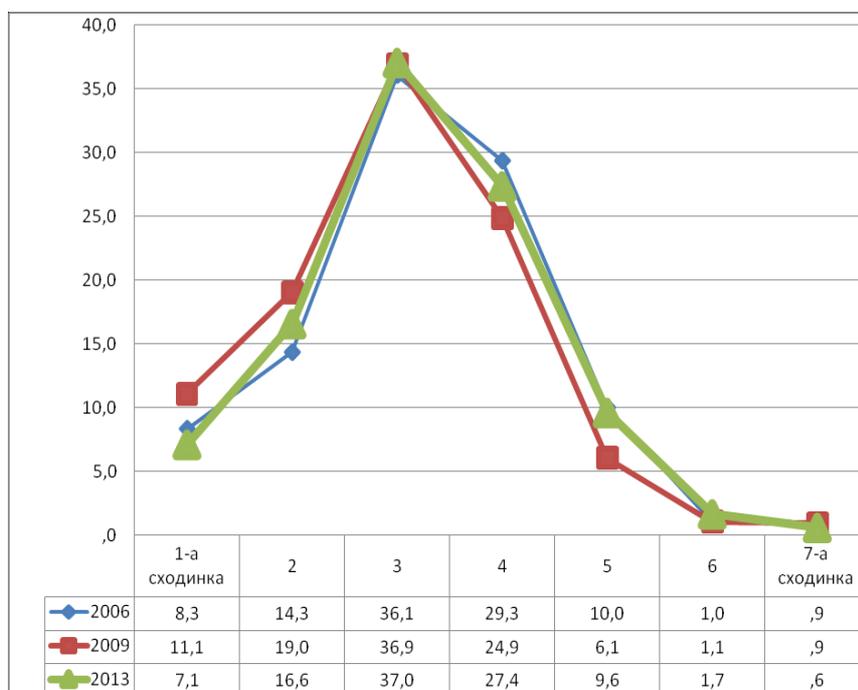
Водночас певний досвід застосування складних оригінальних методик накопичений і у вітчизняній соціології. Одна з них у 2008 р. була розроблена Н.Коваліско, згідно з якою операціоналізувалися у вигляді порядкових шкал три концепти: “позиції”, “диспозиції”, “практики”, загальна кількість аналізованих ознак складала майже чотири десятки, розраховувалися середні індекси, що слугували підставою для об’єднання індивідів у страти. За такого підходу, як і у випадку з британськими колегами, заздалегідь невідомо, скільки страт (класів) буде отримано. У остаточному підсумку опитування у Львові виділено п’ять страт міського населення обласного центру: “вища” страта (1%), страта 2 (19%), страта 3 (8%), страта 4 (27%), “нижча страта (45%)” [3, с. 58]. Таким чином, розподіл виразно зміщений у бік нижчих страт.

Утім, наявність мудрованих способів вимірювання нерівностей не означає, що остаточно втрачають пізнавальний статус невігядливі прийоми фіксувати ситуації та стани розшарування. Одним з них є використовуваний і в моніторингу Інституту соціології НАН України, в якому респондентам пропонується розмістити себе на уявній соціальній драбині, де перший ступінь означає нижче становище, а 7 – вища. При цьому соціологи виходять з ряду небезпідставних припущень. Передусім люди здатні порівнювати себе з іншими і роблять це (1), вони володіють якимось “відчуттям місця” в суспільстві та сприйнятливі до змін умов персонального і сімейного матеріально-фінансового існування (2), зовнішній спостерігач (експерт, політик, аналітик) абстрагується від непростого запитання про те, яким саме є “реальне” розшарування, адже якщо індивід відчуває себе в певному місці соціальної ієрархії, то цим визначається його самопочуття і його можливі вербальні та реальні реакції на зовнішні обставини (3).

На рисунку представлена динаміка розташування себе респондентами на таких уявних сходинах.

Три точки порівняння представлені 2006 р., тобто до світової фінансової кризи, 2009 р., коли її наслідки позна-

Розділ другий

Рисунок. Динаміка розташування на сходинках деякої “драбини”: на найнижчій – ті, хто має найнижче становище, а на найвищій – ті, хто має найвище становище (%)

чилися і в Україні, а також 2013 р., роком дуже помірного зростання економіки. Характер розподілу, як легко переконалися, безумовно, подібний: розподіл за позиціями асиметричний, усі три криві зміщені у бік нижчих сходинок. Вплив кризи позначається досить суттєво, зміни найбільш істотні на перших двох і на четвертому щаблі (арифметична середина драбини, ті, хто вважає себе “середніми”, “благополучними”). Якщо у 2006 р. на перших двох локалізували себе майже чверть (23%) опитаних, то в 2009 р. майже кожен третій (30%), а в 2013 р. – 24%. Від наслідків кризи українці ще не оговталися, на четвертому щаблі в 2006 р. перебували 29% опитаних, а сімома роками пізніше – 27%. У 2013 р. у самому низу драбини, “на дні”

суспільства бачить себе кожний чотирнадцятий українець (7%), а до верхівки суспільства, на 6-у та 7-у сходинки, відносять себе 2% громадян держави. Отже, згідно з такими даними, українці не прибіднюються, скоріше це нагадує реальну оцінку ними власної ситуації. Якщо вона погіршується, то вони на це відповідно і реагують.

Навіть поверхове порівняння “складних” і “простих” способів дає змогу сформулювати принаймні п’ять правил оцінок ступеня стратифікованості суспільства:

- прийнятними слід вважати класифікації з 5–9 позицій;
- “ідеальний тип” оцінки стратифікованості: якщо розподіл за позиціями нагадує нормальний, то в суспільстві доволі справедливий доступ до шансів, можливостей, матеріальних і соціальних благ;
- “емпіричний тип” оцінки стратифікованості розвинутих суспільств “складним” способом – переважно лама на крива (приклад Великої Британії);
- емпірично встановлена складним і простішим способом виразна асиметрія у бік нижчих позицій свідчить про гостру проблему із соціальною рівністю (приклад України);
- немає сенсу запитувати, складні чи прості способи точніше чи адекватніше фіксують ситуацію стратифікації, оскільки важливіше те, що в обох випадках оцінка ситуації достовірна і надійна.

Література

1. *A New Model of Social Class? Findings from the BBC’s Great British Class Survey Experiment* / Mike Savage, Fiona Devine, Niall Cunningham, Mark Taylor, Yaojun Li, Johs. Hjellbrekke, Brigitte Le Roux, Sam Friedman and Andrew Miles // *Sociology*. – 2013. – Vol. 47. – № 2.
2. *Collins L.M. Latent Class and Latent Transition Analysis. With Applications in the Social, Behavioral, and Health Sciences* / Linda M. Collins, Stephanie T. Lanza. – John Wiley & Sons, Inc., 2010. – 285 p.
3. *Ковалиско Н. Теория практик, практики и исследование стратификационных порядков* / Н.Ковалиско // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2010. – №2. – С. 49–63.

*І. Прибиткова,
доктор економічних наук*

СТРУКТУРА МІГРАЦІЙНИХ ПОТОКІВ І ПЕРЕСУВНІ РИНКИ ПРАЦІ В УКРАЇНІ

За даними обліку міграційних подій, що його щорічно здійснює Державна служба статистики України, загальний обсяг зареєстрованих переміщень у країні, які охоплюють усіх мігрантів незалежно від напрямків їх пересування, країн, регіонів та типів поселення, складав у 2008–2012 рр. відповідно 1406,6, 1272,2, 1350,8, 1321,7 та 1390,6 тис. осіб. Розподіл мігрантів за потоками свідчить про те, що в Україні домінують внутрішні регіональні переміщення людей, сягаючи відповідно 57,9%, 57,7%, 58,5%, 57,4% та 54,3% їх загального обсягу. А основним типом міграційного руху в країні залишається перерозподіл населення між сільською місцевістю та міськими поселеннями в межах свого регіону (області, територіальної автономії).

Досить вагомою складовою міграційного руху в Україні є міжрегіональна міграція: обсяг територіальних пересувань населення з одного регіону до іншого в межах країни становив упродовж 2008–2012 рр. понад третину усієї валової міграції: 37,4%, 38,2%, 38,1%, 39,1% та 39,2%. Найменшою є частка міграційних потоків, що поєднують Україну з країнами СНД, Балтії та далекого зарубіжжя: міждержавний обмін мігрантами між ними забезпечив лише 4,3%, 4,1%, 3,4%, 3,5% та 6,5% усієї валової міграції у країні у 2008–2012 рр. Для порівняння зазначимо, що частка зовнішньої міграції становила в 1999–2000 рр. відповідно 11,2% та 9,4%.

Упродовж 2000-х років в Україні відбувалася диверсифікація потоків міждержавної міграції. Якщо загальний обсяг зареєстрованих переміщень населення між Україною та іншими державами, що включають усіх мігрантів

незалежно від напрямків їх пересування і країн, зменшився загалом удвічі, то в міграційному обміні з країнами далекого зарубіжжя за цей самий період він скоротився в 2,2 раза, а з країнами СНД – в 1,9 раза. Внесок країн СНД у валову міграцію збільшився у 2002–2008 рр. з 71,9% до 74,3%, а країн далекого зарубіжжя зменшився з 28,1% до 25,7%. У наступні роки, коли Україна зазнала вразливих руйнівних впливів світової фінансової кризи, цей тренд деякою мірою змінився: внесок країн далекого зарубіжжя в загальні обсяги валової міграції почав потроху зростати (з 25,7% у 2008 р. до 31,6% у 2011 р.), а країн СНД відповідно меншати (з 74,3% у 2008 р. до 68,4% у 2011 р.). Проте географія міждержавних потоків в Україні, що набула з початку 2000-х років рис просторової структури міграційних пересувань в країні, яка існувала на початку 1990-х років, й досі зберігає ці характерні пропорції.

Зміна розмірів і структури міграційних потоків супроводжується поліпшенням міграційної ситуації в Україні. Вже 2005 р. вона стає країною, що приймає іммігрантів, а її міграційні втрати у 2004–2005 рр. компенсують колишні співвітчизники з країн СНД. А в 2006 р., уперше з початку 1990-х років, в Україні реєструється приріст населення за рахунок міграційного обміну з далеким зарубіжжям. У наступні роки ця тенденція закріплюється. І хоча кількість міграційного припливу населення з-за кордону невелика, проте сам цей факт знаменує злам у розвитку міграційної ситуації в Україні та її трансформацію з країни походження емігрантів у країну призначення для іммігрантів як з країн СНД, так і далекого зарубіжжя. У 2006–2011 рр. щорічний міграційний приріст зберігається на рівні 14,0–17,0 тис. новоприбульців в Україну за рахунок міждержавної міграції. А у 2012 р. кількість іммігрантів з країн далекого зарубіжжя зростає порівняно з попереднім роком у 2,4 раза і становить 76,4 тис. осіб. При цьому виїзд українців за кордон упродовж 2010–2012 рр. стабілізується на рівні 14,6 тис. осіб.

Таким чином, ми не бачимо підстав для алармістських тверджень про дев'ятий вал міграційного лиха, що вщент руйнує демографічний потенціал України.

Внутрішня міграція населення України існує в декількох площинах, основною з яких є переселення, закріплене процедурою реєстрації за новим місцем проживання. Якщо не постійне місце проживання зберігається, йдеться, як правило, про внутрішню трудову міграцію населення, зайнятого економічною діяльністю поза його межами. Так, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., з 17 250,1 тис. осіб, зайнятих економічною діяльністю, 98,1% працювали на території проживання, 1,2% – в іншому регіоні, а ще 0,7% – в іншій державі. Серед регіонів перше місце посідає Київська область: 17,6% її городян та 15,7% селян, зайнятих економічною діяльністю, працювали в столиці України.

Середній вік українців, зайнятих на робочих місцях в інших регіонах України, сягав 36,7 року. Рівень їхньої освіти був досить високим: на 1000 зайнятих економічною діяльністю вищу освіту мали 245 працівників, базову вищу – 12, неповну вищу – 231, повну загальну – 436, базову загальну – 71. І тільки 5 з 1000 осіб, місце роботи яких знаходилось в інших регіонах України, мали початкову загальну освіту.

Структура видів економічної діяльності населення, місце роботи якого знаходилось в інших регіонах України, свідчить про їх переважну належність до третинного/сервісного сектора економіки вже в 2001 р. У той самий час зайнятість внутрішніх трудових мігрантів у вторинному/індустріальному секторі була майже вдвічі меншою (31,4% vs 64,8%). Зауважимо принагідно, що співвідношення зайнятого населення за видами економічної діяльності, місце роботи якого знаходилось в іншій державі, характеризується дещо іншими пропорціями (42,2% vs 51,3%). Вища частка зайнятості трудових мігрантів з України у вторинному/індустріальному секторі економіки зарубіжних країн зумовлена їх переважним працевлаштуванням на будівництві (35,5%).

І, нарешті, зазначимо, що в Україні немає такої області/ регіону, який би не постачав Києву робочу силу. Серед його найбільш потужних донорів трудових ресурсів на час Всеукраїнського перепису населення 2001 р. були Київська область (112 982 осіб), а також Чернігівська, Житомирська, Черкаська області: відповідно 8704, 3778 та 2426 осіб. Загальний обсяг запозиченої Києвом у інших регіонах робочої сили дорівнював на цей час 139 680 осіб. До цього додамо, що 6766 киян допомагали, своєю чергою, робочою силою населеним пунктам Київської області.

Трудова маятникова міграція населення, як і за радянської доби, залишається однією з основних форм внутрішньої міграції в Україні. Її основу завжди становили трудові пересування сільських мешканців у міські поселення. У 1960–1985 рр. сільське населення, постійно зайняте в різних галузях економіки міських поселень, зросло в 2,7 раза й дорівнювало на 1 січня 1986 р. 1689,8 тис. осіб. А частка маятникових мігрантів серед загальної чисельності сільського населення працездатного віку збільшилась у 1960–1985 рр. у 3,7 раза й сягала на початок 1986 р. 19,4%. Отже, щоп'ятий сільський мешканець працездатного віку працював у місті. Скорочення загальної чисельності сільського населення через його природні та міграційні втрати, що відбувалось упродовж останніх двадцяти років, звичайно, вплинуло на абсолютні обсяги трудової маяткової міграції. Проте їх зменшення не було значним. Станом на 1 січня 2005 р. чисельність сільських мешканців, які працювали за межами свого населеного пункту, становила 1523,8 тис., а їх частка серед загальної кількості зайнятих селян зросла до 40,2%. З них працювали в містах та селищах міського типу 28,5%.

Активізація трудової маяткової міграції населення спостерігається по всій території України. Трудові пересування відбуваються практично в усі міські поселення країни нарівні із зустрічними переміщеннями працездатних контингентів з цих міст у сільську місцевість та інші міські поселення. При цьому обсяги трудової маятково-

вої міграції в приміських зонах великих міст значно перевищують обсяги трудових пересувань населення в приміських районах малих і середніх міст. А, проте, сумарний обсяг трудових маятникових переміщень у містах–обласних центрах був у 1981 р. на 180 тис. осіб менше, аніж в інших міських поселеннях України.

Трудова маятникова міграція являє собою переміщення робочої сили в чистому вигляді. Іншими словами, це територіальне переміщення одного з основних ресурсів суспільного виробництва, “людської складової” продуктивних сил. Трудова маятникова міграція має *зворотний характер, регулярний одноденний цикл і не супроводжується зміною місця проживання населення*. Економічна функція трудової маятничкової міграції полягає у перерозподілі трудових ресурсів поміж окремими сферами застосування праці, їх галузевих та територіальних перегруповуваннях і, в остаточному підсумку, забезпеченні кількісної та якісної рівноваги між сукупністю і структурою робочих місць, з одного боку, та наявними трудовими ресурсами й структурою їх кваліфікації – з другого. Досягнення цієї мети опосередковується переміщенням працівників у місця застосування праці. Таке переміщення називається *трудовим*, а сукупність одиничних трудових пересувань, об’єднаних спільністю напрямку, визначеного точками входу й виходу, – *трудопоток*. Таким чином, в економічному аспекті трудова міграція, що забезпечує з’єднання робочої сили з засобами виробництва, *являє собою, по суті, рух робочої сили у формі територіального та міжгалузевого перерозподілу трудових ресурсів, а також професійно-кваліфікаційного просування кадрів*. І в цій якості усі види трудової міграції є невід’ємною складовою пересувних/мобільних ринків праці, що забезпечують їх безперебійне функціонування.

На відміну від трудової маятничкової міграції, яка може тривати роками, утворюючи різноманітні усталені локальні зв’язки з постійними робочими місцями в межах приміських зон великих, середніх та малих міст, звичайна

стаціонарна трудова міграція функціонує лише упродовж певного часу, потрібного для виконання тимчасової роботи за контрактом, договором або усною домовленістю. Як правило, потоки внутрішньої трудової стаціонарної міграції – це пересування працівників на довші дистанції в межах власної країни, тимчасом як ареали трудових маятникових переміщень обмежені виключно короткими радіусами.

Звернемось до результатів соціологічного дослідження, щойно проведеного Інститутом соціології НАН України, в рамках якого ми вивчали розподіл працівників за місцем роботи щодо місця постійного проживання як усередині країни, так і за її межами. Зокрема, виявилось, що у 2013 р. 45,3% дорослого населення України працювало за місцем проживання, 9% – в інших населених пунктах країни, а 0,5% – за її межами. Решта українців на час проведення опитування не працювали. Зауважимо, що до цього контингенту увійшли, крім безробітних, непрацюючі пенсіонери, домогосподарки, інваліди. Дві третини зайнятих в інших населених пунктах власної країни, працювали в містах, одна третина – у сільських населених пунктах.

Більша частка цього контингенту – це трудові маятникові мігранти (70%). Вони доїжджають на роботу в інші населені пункти щодня, а тривалість їх трудової поїздки в обидва кінці триває переважно годину, зрідка – дві години. Решта мігрантів, залучених до трудового процесу в інших населених пунктах, виїжджає на роботу або на весь термін праці або раз на півроку, інколи – раз на місяць або на тиждень.

Зарубіжні трудові мігранти виїжджають на роботу за межі України, як правило, на термін до півроку або від півроку до року. Досвід їх заробітчанських експедицій налічує зазвичай два–три трудових відвідування ринків праці інших країн. Але найчастіше вони вирушають за кордон у пошуках роботи більш як тричі. І саме для них праця в зарубіжних країнах набуває рис своєрідного професійного вибору. Цього року висловили намір поїхати

Розділ другий

за кордон на роботу 9,6% українців. А про бажання виїхати з України назавжди оголосили 24,1% співвітчизників. Серед них обрали напрямок виїзду за кордони колишнього Радянського Союзу 16,8% працюючих в інших населених пунктах України та 14,3% працюючих за місцем проживання. А до Росії воліли б виїхати 8,0% українців, які тимчасово заробляють на життя в інших регіонах України, й 6,9% таких, хто працює за місцем проживання (табл.).

Зауважимо, що ці судження окреслюють лише міграційні настанови співвітчизників, які перетворюються з

Таблиця
Міграційні настанови і плани жителів України, 2013 р. (%)

Міграційні настанови і плани	Усі жителі України, які мають роботу	Розподіл працівників за місцем роботи відносно місця постійного проживання		
		У тому числі		
		за місцем постійного проживання	в іншому населеному пункті країни	за межами України
<i>Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де живете?</i>				
Так, хотів би	28,2	26,7	34,2	62,5
Важко сказати	17,9	17,3	20,5	25,0
Ні	53,9	56,0	45,3	12,5
<i>Куди саме Ви б хотіли поїхати?</i>				
До іншої місцевості в Україні	8,5	7,9	11,8	-
До Росії	7,5	6,9	8,0	44,4
До інших республік колишнього СРСР	2,0	2,1	1,9	-
За кордон колишнього СРСР	14,6	14,3	16,8	-
Ще не знаю куди	25,2	25,8	21,1	44,4
Ніколи і нікуди я не виїжджав би	42,2	42,9	40,4	11,2
<i>Чи збираєтесь Ви у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки?</i>				
Так	9,6	7,3	17,5	77,8
Ні	90,4	92,7	82,5	22,2

евентуальних на реальних мігрантів тільки у разі, якщо вони безповоротно вирішать виїхати з України і підтвердять свій намір конкретними організаційними заходами. Помітимо також, що вибір країн потенційної еміграції є скоріше свідомим, оскільки 30,1% українців хоча б один раз відвідували Росію після проголошення незалежності України, а 11,7% – країни Європейського Союзу.

Зміцнення міграційних настанов, безперечно, свідчить про погіршення якості життя в індивідуальних, групових та масових оцінках громадян країни. Сьогодні на теренах України функціонує потужне пульсуюче демографічне поле. Великі людські потоки щодня пронизують її соціально-просторовий континуум, в якому сконцентровані різноманітні можливості. Українці шукають роботу, житло, правду. Якщо не знаходять їх в Україні, шукають деінде. І знаходять. Пересувні ринки праці – істинно народний винахід, торжество здорового глузду, перемога феномену самоорганізації знизу.

*С.Оксамитна,
доктор соціологічних наук;
С.Стукало,
кандидат філософських наук*

СУБ'ЕКТИВНА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ У ПОРІВНЯЛЬНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Соціальна стратифікація і соціальна мобільність становлять два взаємозалежні аспекти соціальної структури суспільства, дослідження яких залишається ключовим для сучасної соціології. Зазвичай у центрі дослідницької уваги перебуває міжгенераційна соціально-класова і освітня мобільність, знання про яку уможливають оцінку глибини стратифікованості суспільства, стабільності, зростання чи зменшення рівності/нерівності можливостей, а також використовуються для опрацювання і втілення певних заходів соціальної політики у розвинутих демократичних країнах. Йдеться про ті види соціальної мобільності, які умовно можна вважати “об’єктивними” і про які ми знаємо на підставі порівняння об’єктивних статусних, класових чи освітніх характеристик індивідів та їхніх батьків. З 1999 р. у межах міжнародного дослідницького проекту ISSP (International Social Survey Programme) започаткована традиція дослідження суб’єктивної соціальної мобільності, тобто уявлення індивідів про те, наскільки характеристики їхнього статусу зайнятості у дорослому віці різняться порівняно зі статусами їхніх батьків. За десять років повторне міжнародне дослідження ISSP–2009 щодо соціальної нерівності за участю значно більшої кількості країн, включаючи Україну, уможливило подальше розширення соціологічних уявлень щодо суб’єктивної соціальної мобільності та її динаміки.

У межах міжнародного дослідження ISSP суб’єктивна соціальна мобільність вимірювалася за відповідями на

запитання, у якому респондентам пропонувалося порівняти їхню поточну роботу чи останнє місце роботи з тією, яку мав батько, коли опитаним було 14–15–16 років, та визначити, чи статус їхньої роботи є (був) значно вищим, вищим, таким же, нижчим чи значно нижчим, аніж у батька. Кожній з п'яти відповідей присвоювався певний бал із рівномірними інтервалами на шкалі від 0 до 100: значно вищий статус – 100 балів, вищий – 75, такий же – 50, нижчий – 25, значно нижчий – 0 балів, що уможливило обрахування середнього значення суб'єктивної соціальної мобільності загалом та для кожної країни окремо в межах 100 балів.

Середнє значення суб'єктивної соціальної мобільності, за даними 2009 р., для усіх вікових категорій респондентів становило 56 балів, коливаючись від 72 до 38 балів (табл. 1). Найбільшою мірою сприйняття власної статусної належності як вищої, аніж у батьків, притаманне мешканцям Китаю, за яким з великим відривом слідують Кіпр, Португалія і Польща. Як і за даними попереднього

Таблиця 1

Суб'єктивна соціальна мобільність,
за даними ISSP 2009 та 1999 рр.

Країна	Середнє значення, 1999	Середнє значення, 2009
Китай	–	72
Кіпр	64	62
Португалія	65	61
Польща	58	60
Болгарія	60	59
Австрія	58	59
Швейцарія	59	59
Фінляндія	–	59
Данія	–	59
Південна Африка	–	59
Норвегія	56	58
Бельгія	–	58
Іспанія	63	58

Розділ другий

Продовження таблиці 1

<i>Країна</i>	<i>Середнє значення, 1999</i>	<i>Середнє значення, 2009</i>
Італія	–	58
Словаччина	56	58
Франція	62	57
Швеція	54	57
Сполучені Штати	58	57
Ізраїль	60	56
Британія	57	56
Австралія	61	56
Нова Зеландія	56	56
Словенія	55	56
Німеччина	56 (Західна Німеччина) 57 (Східна Німеччина)	56
Венесуела	–	56
Естонія	–	55
Хорватія	–	55
Угорщина	57	54
Росія	54	54
Латвія	55	54
Аргентина	–	53
Чеська Республіка	54	53
Україна	–	53
Чилі	50	53
Філіппіни	54	52
Туреччина	–	51
Південна Корея	–	51
Тайвань	–	51
Ісландія	–	47
Японія	37	38
Середнє	57	56

дослідження, найнижче середнє значення суб'єктивної соціальної мобільності характерне для Японії, яке лежить посередині між оцінками статусів як нижчих чи рівних батьківським, але не більше того.

Серед основних чинників впливу на суб'єктивну соціальну мобільність найважливішим вважається реальна

міжгенераційна соціальна мобільність, тобто індивіди, які здійснили висхідну соціальну мобільність, порівняно з батьками, схильні саме так і оцінювати власні досягнення. На відміну від інших країн, у тому числі більшості європейських, у Китаї, за результатами соціологічних досліджень, з кожним наступним поколінням слабшає залежність класової (статусної) належності дітей від класової належності батьків, тобто зростають шанси щодо міжгенераційної мобільності [4]. Високий показник суб'єктивної соціальної мобільності, очевидно, значною мірою зумовлений як розширеними структурними можливостями для мобільності, так і зменшенням відносної нерівності можливостей. Також швидкий економічний розвиток Китаю протягом кількох останніх десятиліть мав наслідком серед іншого різке скорочення бідності. Зокрема, дослідники зазначають, що з 1981 по 2010 р. 680 млн китайців вибралися зі злиднів. Індекс крайньої бідності з 84% у 1980 р. знизився до нинішніх 10% [1].

Окрім Польщі, серед колишніх соціалістичних країн дещо вище середнього оцінюють досягнуті порівняно з батьками статуси респонденти Болгарії та Словаччини. Середні оцінки суб'єктивної соціальної мобільності мешканців пострадянських країн (Естонія, Росія, Латвія, Україна) перебувають у межах 53–55 балів.

Порівняння результатів дослідження суб'єктивної соціальної мобільності з десятирічним інтервалом для цілої низки країн виявило домінуючу тенденцію до значної подібності середніх оцінок, коливання яких є незначними. Про порівняно помітніше зменшення середнього значення оцінок суб'єктивної мобільності можна говорити лише щодо Португалії, Іспанії, Франції, Ізраїлю та Австралії, з'ясування більш чи менш правдоподібних причин потребувало би окремого дослідження.

Для виявлення певних тенденцій суб'єктивного сприйняття соціальної мобільності доречно аналізувати відповіді лише тих респондентів, яким на момент опитування виповнилося не менше 35 років. Це зумовлюється тим, що

Розділ другий

у змісті відповідного запитання опитувальника закладена необхідність порівняння респондентами свого статусу зі статусом батька, коли індивідові було 14–15–16 років, а батькові, відповідно, щонайменше 35–40.

Середнє значення оцінки суб'єктивної мобільності для українських респондентів, старших 35 років, становить 54 бали, які означають, що загалом українці вважають статус їхньої роботи таким, котрий ледь-ледь перевищує статус роботи батьків (табл. 2). Лише один відсоток становить різниця між кількістю індивідів, які максимально високо оцінили статус своєї роботи, порівняно з батьком (9%), та максимально низько (8%). Близько третини вважають свій статус не значно, але вищим (31%). Ще приблизно третина оцінює як однаковий (35%), і майже кожен шостий (17%) вважає статус власної зайнятості нижчим, аніж у батька. Отже, переважна більшість респондентів бачать свої заняття як статусно однакові з батьківськими або ж помірно вищі чи нижчі.

У більшості країн соціальний простір продовжує залишатися диференційованим на міський та сільський, що означає також суттєву диференціацію структурних умов соціалізації, здобуття освіти, набуття когнітивних і пове-

Таблиця 2
Розподіл оцінок суб'єктивної мобільності в Україні, 2009 р.

<i>Тепер запитання щодо Вашої роботи (чи останнього місця роботи, якщо Ви тимчасово не працюєте). Якщо порівняти Вашу роботу з тією, яку мав Ваш батько, коли Вам було 14–15–16 років, то, на Вашу думку, статус Вашої роботи є (чи був)...</i>		
	<i>Відсоток</i>	<i>Бали</i>
Значно вищим, ніж у батька	9	100
Вищим	31	75
Таким же	35	50
Нижчим	17	25
Значно нижчим	8	0
Разом	100	
Середнє		54

дінкових навичок взаємодії з іншими, переходу від освіти до зайнятості, мобільності на ринку праці та кар'єрного просування, умов задоволення культурних потреб тощо. Не викликає сумнівів те, що структура міського простору за можливостями здобуття освіти, працевлаштування, зміни роботи чи посади, кількістю висококваліфікованих і управлінських робочих місць, галузей промисловості та різноманітних сфер обслуговування від побутового до фінансового й інформаційного є значно більш об'ємною, багатшаровою та якісно різноманітною. В історії нашої країни представники не одного покоління пов'язували перспективи «вибитися в люди», досягти більшого, ніж батьки, саме з переїздом до міста. Цілком логічним видається припущення про те, що містяни мали би вище, ніж селяни, оцінювати власні статуси зайнятості, порівняно з батьками. Країни – учасниці ISSP–2009 суттєво різняться за часткою населення, яке під час опитування визначило місце проживання як велике місто та передмістя, невелике місто, село (ферма, хутір). Україна далеко не єдина країна, де частка сільського населення (за самооцінкою респондентів) перевищує третину. До таких країн також належать Австрія, Бельгія, Болгарія, Хорватія, Кіпр, Данія, Фінляндія, Франція, Італія, Японія, Латвія, Норвегія, Філіппіни, Польща, Словаччина, Словенія, Південна Африка, Швеція, Швейцарія, Туреччина та, звичайно ж, Китай, де найбільша кількість респондентів (74%) віднесли себе до сільських мешканців.

Усупереч висловленому припущенню, у більшості країн не виявлено значних відмінностей середніх оцінок суб'єктивної соціальної мобільності мешканцями великих міст, невеликих міст та сільської місцевості (табл. 3).

Лише щодо кількох країн можемо говорити про тенденцію дещо вищого оцінювання суб'єктивної соціальної мобільності респондентами переважно з великих міст, порівняно з мешканцями сіл. Йдеться про Кіпр, Болгарію, Нову Зеландію, Туреччину та Південну Корею. Протилежна тенденція, коли сільські мешканці дещо вище оцінюють

Таблиця 3

Середні оцінки суб'єктивної соціальної мобільності
 мешканцями великих міст, невеликих міст та сіл
 (респонденти старші 35 років)

<i>Країна</i>	<i>Велике місто (з перед- містям)</i>	<i>Невелике місто</i>	<i>Село (ферма, хутір)</i>
Китай	68	74	73
Кіпр	63	60	59
Болгарія	62	59	58
Австрія	61	63	62
Польща	60	58	62
Словаччина	60	58	57
Британія	60	56	59
Австралія	60	66	58
Південна Африка	59	57	59
Норвегія	59	57	58
Іспанія	59	57	58
Швейцарія	56	59	61
Бельгія	58	57	60
Франція	58	58	55
Сполучені Штати	58	58	–
Фінляндія	57	61	58
Данія	57	59	63
Італія	56	57	59
Ізраїль	56	56	55
Швеція	55	54	60
Нова Зеландія	57	57	51
Словенія	56	58	57
Хорватія	56	55	55
Німеччина	55	55	58
Угорщина	55	55	53
Аргентина	55	53	52
Туреччина	55	51	51
Латвія	54	55	53
Чилі	54	55	52
Естонія	53	57	54
Філіппіни	53	53	52
Чеська Республіка	52	54	52
Україна	52	54	56
Південна Корея	52	51	48

Продовження таблиці 3

Країна	Велике місто (з перед- містям)	Невелике місто	Село (ферма, хутір)
Росія	51	56	57
Тайвань	50	49	55
Японія	39	39	37
Середнє	58	57	60

себе на тлі наявної у батьків роботи, аніж містяни, характерна для Китаю, Швейцарії, Данії, Швеції, Тайваню, Росії та України. Цілком можливо, що навіть незначне покращення статусу чи умов зайнятості сприймається сільськими мешканцями як перевернення здобутків батьків, а містяни в ситуації значно більше диференційованого соціального простору, але й ширшої бази порівняння себе з іншими можуть дещо недооцінювати власні здобутки.

Отже, в Україні місце проживання виявляє себе чинником, який впливає на суб'єктивну соціальну мобільність. Окрім типу поселення, статистично значущий вплив на таку мобільність виявили ще три незалежні змінні: реальна міжгенераційна соціальна мобільність, вік індивідів та наявність досвіду керівництва [2].

Дані підтверджують схильність сільських мешканців України частіше оцінювати статус власної роботи як вищий чи значно вищий, ніж у батьків (44%), порівняно з мешканцями великих міст (36%).

Таким чином, поряд з традиційними "об'єктивними" мобільностями, як-то насамперед соціально-класова та освітня, дослідницька увага сучасних соціологів поширилася на суб'єктивне сприйняття соціальної мобільності, яке, хоча й зумовлене насамперед реальною міжгенераційною соціальною мобільністю, виявилось залежним від низки інших чинників, включаючи тип поселення, вплив якого не є однозначним у різних країнах. Очевидно, запо-

Розділ другий

чаткована традиція зважати на суб'єктивну соціальну мобільність, досліджуючи мобільність “об'єктивну”, має хороші перспективи продовження і поглиблення, оскільки таке поєднання сприятиме кращому розумінню того, як саме соціальна мобільність впливає на різноманітні орієнтації, ставлення та поведінку індивідів у різних країнах.

Література

1. *Капіталізм* виходить на поклон // Український тиждень. – 2013. – № 23(291). – С. 42–43.
2. *Оксамитна С.* Міжгенераційна класова і освітня мобільність / Світлана Оксамитна. – К. : НаУКМА, Аграр Медіа Груп, 2011. – 287 с.
3. *Kelly S. M.* Subjective social mobility: data from thirty nations / S.M.Kelly, C.G.Kelly // The International Social Survey Programme, 1984–2009: charting the globe / ed. by M.Haller, R.Jowell, T.W.Smith. – London and New York : Routledge, 2009. – P. 106–124.
4. *Lui L.* A Comparative Study of Intergenerational Mobility / Li Lui // Sociological Research. – 2013. – Vol. 52. – No 1. – P. 16–27.

*О.Іващенко,
кандидат соціологічних наук*

КИЇВ У ТРЕНДІ СОЦІАЛЬНОГО ВИРІВНЮВАННЯ ЧИ ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОГО ЗБІДНЕННЯ?

*Спеціалісти кажуть, що люди стали
жити краще.*

*– А люди стверджують, що цього не
відчують.*

– То вони ж не спеціалісти.

Запис у Facebook, серпень 2013.

Україна в першій статті своєї Конституції задекларувала себе соціальною, правовою і демократичною державою, проте за двадцять років це положення так і залишилось декларацією, про що свідчать дані 2013 р. – громадяни, незалежно від місця проживання, вказують на майже повну невдачу реалізації державою цих конституційних положень. Адже тих, хто вважає, що Україні повністю вдалося стати правовою державою, налічується до 7%, демократичною – 13%, соціальною – 8%, а за більшої критичності киян таких ще менше – 2%:9%:7% відповідно. Соціальна держава, нагадаємо, соціально-орієнтована в тому, що перерозподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості для забезпечення кожному громадянину гідного рівня життя, проте справедливим теперішнє українське суспільство можуть назвати заледве 3,7% громадян. Економічні блага держави розподіляються таким чином, що абсолютна більшість українців впродовж останнього десятиліття свій матеріальний рівень життя оцінюють в межах 3–5 бальних східців (відлік від найнижчого нульового значення) уявної соціально-економічної 10-сходиноквої драбини. Відмінним тут є рівномірніший розподіл серед киян – по 25% з третьої по п'яту сходинку, тоді як у великих і малих містах (більше

Розділ другий

і менше 250 тис. населення) третя сходинка вдвічі, а на селі – втричі більше “населена” за п’яту. Поточного року третині мешканців міст вистачає коштів лише на продукти харчування, іншій третині – загалом на прожиття, а 15% вдається задовольнити всі необхідні потреби без заощаджень. Варто зазначити, що кияни порівняно з усією країною ще загалом зберігають певні ознаки кращого добробуту за незмінної частки тих, хто живе в повному достатку – 1,1%, однак цього року вже чітко вирізнялася слабо помічена в попередні 2011–2012 рр. тенденція до їхнього загального збіднення. За останні чотири роки за всіма

Таблиця
Самооцінка матеріального становища сімей
за місцем проживання (%)

	Україна		Київ		Велике місто		Невелике місто		Село	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013	2009	2013	2009	2013
1. Часто немає грошей та харчів – інколи жебракуюмо	0,6	0,8	2,1	–	0,5	0,2	0,6	0,9	0,5	1,5
2. Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	3,3	3,7	2,1	1,1	3,9	3,2	2,9	4,6	3,4	5,0
3. Вистачає лише на продукти харчування	35,0	37,8	21,1	31,2	32,8	38,1	33,7	37,1	40,1	50,9
4. Вистачає загалом на прожиття	37,3	33,3	26,3	43,0	39,5	38,7	39,6	38,0	35,1	32,1
5. Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	18,8	12,1	35,8	20,4	19,1	15,6	16,8	14,8	17,5	8,7
6. Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	4,5	2,9	11,6	3,2	3,4	4,2	5,5	4,4	3,5	1,5
7. Живемо в повному достатку	0,6	0,2	1,1	1,1	0,7	–	1,0	0,2	0,0	0,4
	100		100		100		100		100	

базовими позиціями українського благополуччя істотно погіршилися оцінки свого матеріального рівня мешканцями столиці, котрі раніше завжди успішніше виглядали на тлі решти країни, а тепер навіть заощадження їм вдається робити не так часто, як мешканцям інших великих і малих міст (*табл.*). Таким чином, опитування громадської думки дає підстави стверджувати, що, починаючи з 2010 р., перерозподіл матеріальних благ у країні відбувся за рахунок збіднення столиці та села, яке стало ще біднішим, ніж було дотепер, тим самим вкотре унаочивши цілковиту позірність конституційного визначення держави Україна як соціальної, де панує принцип добробуту не для всіх, а тільки для обраних.

Інакше кажучи, отримані дані надають столиці певної вагомості вже як окремого дослідницького об'єкта в контексті іншого предметного поля соціально-економічної проблематики, змінюючи акценти з питання економічної нерівності в столиці порівняно зі всією країною на вивчення пріоритетів державного регулювання соціальної політики. За даними 2013 р., вже не кияни ведуть перед у процесі самоідентифікації як представники середнього класу, їм узагалі тепер найважче визначитись з цього приводу (17,3%), а мешканці інших великих міст – 34,7% : 39,8%, хоча у відкиданні можливості саме такого самопозиціонування відмінностей між городянами та киянами майже немає – 48% киян і 49% мешканців великих міст до середнього класу себе не відносять. Такі кількісні характеристики наявності середнього класу в соціально-структурному просторі міста, звичайно, важливі, однак сутнісна наповнюваність “зрілості” такої соціальної групи як соціального класу серед киян усе ж вагоміша, адже вони вдвічі частіше визнають саме свою відповідальність за те, як складається їхнє життя, на відміну від мешканців інших міст, які, навпаки, втричі частіше визнають пріоритетність впливу зовнішніх обставин на життєвий успіх. Може тому кияни, незважаючи на факти погіршення матеріального рівня життя, покладаючись

здебільшого на себе, переважно задоволені життям загалом – 41%, ніж решта мешканців великих міст – 30%? Важливо зазначити також, що кияни вдвічі рідше за мешканців інших міст (і малих, і великих) прагнуть жити краще чи не гірше за більшість, натомість значно випереджаючи громадські прагнення решти країни жити відповідно до сучасних цивілізованих життєвих стандартів – таких серед столичних жителів 64,3%, коли для мешканців великих і малих міст таке бажання притаманне 49,7% і 46,5% відповідно.

І дійсно, як можна вважати соціальним стандартом, що забезпечує гідний рівень життя, розмір мінімального прожиткового мінімуму для працездатних осіб, що лише поточного року зрівнявся з розміром мінімальної зарплати, склавши 1147 грн з січня по листопад, а з грудня “сягне” 1218 грн за почасової оплати 6,88 грн, що на кінець року становитиме 7,3 грн. Цікаво, що лише один відсоток опитуваних у великих і наполовину менше (0,6%) у малих містах вказали суму 1200 гривень, що забезпечує прожитковий мінімум однієї особи на місяць, коли більшість громадян впевнено калькулює щомісячні мінімальні прожиткові витрати однієї особи зовсім в інших розмірах. Якщо 2000 грн достатньо для майже чверті мешканців малих міст і 20% селян, то у великих містах і столиці – це вибір лише десятої частини мешканців, бо чверть мешканців великих міст обирає опцію 3000 грн, котра задовольняє до 19% киян, хоча найбільше серед них – 23,2% – схиляються до круглої суми 5000 грн, що порівняно з рештою опитаних у країні вже не має присмаку столичної зухвалості – 15% у великих містах, і до 10% у малих і на селі теж вважають саме таку суму грошовим еквівалентом місячної вартості повсякденного життя українців. Зауважимо, такий майже вп’ятеро більший за розмір встановленого державою прожиткового мінімуму бажаний респондентами матеріальний рівень життя проблематично забезпечити в країні з середньою номінальною заробітною платою 3000–3380 грн (січень–червень 2013 р.), яка

лише в Києві досягла рівня 4561–5107 грн, за даними Держкомстату. Хоча аналіз зростання доходів у трьох найзаможніших містах України Києві, Одесі, Харкові вже фіксує випередження темпів зростання прибутків Києва – 7% саме Одесою – 10%, Харків залишається на третьому місці з 4% у сьогоднішніх вимірюваннях порівняно з періодом 2009–2011 рр., згідно з експертною оцінкою компанії GFK Ukraine [1].

Яким чином забезпечують українці своє повсякденне життя за таких низьких доходів і високих потреб? Таким питанням переймаються не тільки самі українці чи органи податкової служби, а й дослідники, й поки що іншого пояснення, крім апелювання до резервів сімейної та можливостей тіньової економіки, трудової міграції, не було висунуто аналітиками. Висока здатність українців до адаптації, сформована впродовж тривалої важкої бездержавної історії дається взнаки навіть при державній незалежності, не зменшуючи своєї актуальності навіть після двадцяти двох років пострадянського періоду. Проте масової розчарованості життям через несприйняття нових суспільних реалій та невпевненості в своїх силах у відповідях респондентів–мешканців великих міст не спостерігається, причому найменше схильні до такого стану кияни – серед них їх 47,9, тоді як у великих містах загалом таких на десятину менше – 37,9%, а от у малих містах і селах таких лише 25%. Загальновідомо, що українці у прагненні побудови свого дрібнобуржуазного життєвого світу досить вагомо матеріально орієнтовані, тут великої різниці у відповідях і уподобаннях залежно від міста і села, чи навіть столиці не спостерігається – густина бальних оцінок рівномірно розподіляється без особливостей поділу на місто – село, причому найсильніший прояв матеріальної орієнтації притаманний майже однаково столиці і селу 9,4%–6,7% за 4,1–4,6% у великих і малих містах. Однаковою мірою всі українці бояться зростання цін і невиплати заробітних плат і пенсій; видається, що, зважаючи на стабільність соціологічних даних, ця тривога вже є

іманентною для всього пострадянського українського суспільства, відмінними час від часу бувають перестороги щодо безробіття, до 2009 р. такого страху зазнавали лише 50%, а одразу після – 80%, а тепер у межах 75%, хоча раніше (71% 2000 р.) майже так боялися голоду, тепер цей страх мають лише чверть громадян. Щоправда, постгеноцидна історична травма Голодомору далась взнаки більше на селі – тут голоду й дотепер бояться майже 37% людей. Важливо також, що фінансових можливостей купувати навіть найнеобхідніші продукти харчування не вистачає 29% селянам, незважаючи на те, що живуть на своїй землі, мають присадибну ділянку і сяку-таку худобу й птицю, на противагу 15% киян і 20–22% містян узагалі, а що тоді казати про можливість харчуватися відповідно до своїх смаків, – це взагалі недосяжне бажання для більшості селян – 55%, як, до речі, й для значної частини мешканців великих і малих міст 46,7–40,4%, і навіть 38% киян. Саме в незадоволенні потреби в найголовнішому – якісному харчуванні – й криється економічна й політична неспроможність держави забезпечити гідний рівень життя своїм громадянам, які з 1996 р. живуть ніби в соціальній чи правдивіше асоціальній державі. Найбільше опитувані незадоволені нестачею необхідної медичної допомоги – від 40% містян до 52% селян вказують на цю проблему; юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів не вистачає до 50% городян і 52,5% селянам за ненабагато кращої ситуації з правом у столиці – 39%. Стабільно давно опитуваннями фіксується подолання нестачі в одязі, навіть модному, значною більшістю українських громадян, що стало можливим після руйнування системи радянського товарного дефіциту, хоч і за теперішнього майже цілковитого зникнення вітчизняної галузі легкої промисловості, адже потреби в її продукції задовольняються завдяки 82% імпорту одягу і взуття.

Складні матеріальні умови з приводу низьких доходів і високих цін звично відбиваються на пошуку додаткових

заробітків, можливостей яких не вистачає 49% мешканцям малих і 42% великих міст, а для села й того більше – 54%, з невеликим лагом для киян – 37,5% та відповідно на недоступності повноцінних відпусток від 55% для киян і до 60% для селян. Як завжди переважна більшість громадян перебувають у пошуку такої роботи, що підходить, і тут, як не дивно, перед ведуть кияни – 51%, навіть за умов більшої столичної пропозиції працевлаштування, бо в інших містах, ймовірно, значнішою виступає наявність роботи взагалі як такої, тому про нестачу підходящої роботи говорять менше – 42%. Лише третині громадян вдається реалізувати можливості працювати з повною віддачею, що співмірно за чисельністю загалу, котрому вистачає вміння жити в нових суспільних умовах. Схвально, що українці, попри всі пострадянські матеріальні негаразди і випробування, не зневірені, не знижують своєї трудової мотивації, – зацікавленість у змістовній роботі властива 45–54% громадян, що, безперечно, дає надію на здатність самих українців до подолання скрути завдяки працелюбству, здатності до прийняття нестандартних рішень (45%), ініціативності та самостійності при розв’язанні життєвих проблем (47–50%). Якщо до працевлаштування за межами місця проживання вдається п’ята частина мешканців малих міст і третина селян, то городяни великих міст більше усвідомлюють необхідність здобуття сучасних науково-технічних знань – 36% і 44% киян, що, безперечно, відповідає їхній життєвій позиції: 20% активно включені в нове життя й сприймають ринкові відносини природним способом життєдіяльності, а 30–38% постійно перебувають у пошуку себе в нових умовах, – і це за умов відсутності сподівань у більш як половини респондентів на покращення життя. Критичності оцінок щодо нинішніх умов життя загалом не бракує абсолютній більшості українських громадян, незалежно від місця проживання, лише 6–7% некритично сприймають сьогоднішнього дня. Резерви терпіння вичерпуються, і головним чином у киян – на терплячість за важкого життя вони все менше

Розділ другий

погоджуються – якщо 37,8% загальної кількості респондентів складають частку незгодних на пролонгацію такого стану в країні, саме серед киян таких уже майже 41%, що більше на десятину, ніж у цілому по країні. От тільки свою громадянську відповідальність за стан у країні кияни, хоча й більше, але ще не повною мірою усвідомили, як загалом усі громадяни України, бо за двадцять два роки нехай електоральної, але демократії 56% киян і 64–67,5% городян інших міст – основних платників податків, залишатись їй надалі осторонь відповідальності за ту політико-економічну систему несоціальної і неправової пострадянської України, що їй постала здебільшого завдяки електоральному вибору всіх і кожного, просто не можна. Адже саме місто і містяни історично несуть той імпульс спонуки до необхідних політичних і економічних змін, постави довгоочікуваної дійсно соціально орієнтованої держави вільних і заможних громадян.

Література

1. *Прес-реліз* Gfk Ukraine від 22 липня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gfk.ua/public_relations/press/press_articles/

*Л.Малиш,
кандидат соціологічних наук*

СТРАТИФІКАЦІЯ ЖИТТЄВИХ МОЖЛИВОСТЕЙ МІСТЯН

Позиція індивіда в соціальному просторі зумовлена передусім наявністю у нього влади, багатства, престижу та знань, що спричиняє існування чималої кількості показників, придатних для більш чи менш точної фіксації їхнього обсягу у представників певних соціальних категорій. Однак, претендуючи на створення цілісного уявлення щодо притаманних соціуму станів нерівностей, соціолог має звертатися не лише до розподілу у ньому перелічених ключових ресурсів, а й інших, визнаних індивідами за важливі для їхньої ефективної участі в основних формах соціальної діяльності.

Набір індикаторів, використаних у дослідженні Інституту соціології НАНУ, реалізованому у 2013 р., дає можливість з'ясувати, чи вистачає населенню України низки ресурсів та можливостей. При цьому висновки даної розвідки стосуються мешканців великих міст (з чисельністю понад 250 тис. осіб) як таких, які мають кращі життєві шанси порівняно з жителями інших типів населених пунктів.

Як можна побачити з *таблиці 1*, не всі наведені в опитувальнику ресурси та можливості однаковою мірою цікавлять містян: респонденти найчастіше вказували на відсутність інтересу до сучасних політичних знань (25,1%), модного та красивого одягу (24%), дещо рідше — до сучасних науково-технічних та економічних знань (19,1% та 16,9% відповідно) та можливості мати додатковий зарібок (14,5%). Так само відрізняється і рівень задоволеності міських жителів наявними у них ресурсами: найчастіше вони констатують достатність кількості необхідного одягу (64,7%), можливостей з купівлі найнеобхідніших продук-

тів (58,5%), необхідних меблів (50,4%), дещо рідше зазначають, що їм вистачає хорошого житла (44%). Водночас 57,1% опитаних скаржаться на те, що не має достатніх можливостей повноцінно проводити відпочинок, ще 45,8% не вистачає юридичної допомоги для захисту своїх прав, не мають можливості харчуватися відповідно до своїх смаків, одержати необхідну медичну допомогу та повноцінно проводити дозвілля 45,5%, 43,8% та 42,7% респондентів відповідно.

Загалом, наведені дані дають підстави вести мову радше про задоволення базових потреб населення, але не про наявність у нього засобів для повноцінного життя, яке б виходило за межі фізичного виживання. При цьому той факт, що чимало опитаних говорить про достатню розвинутість у них якостей, які сприяють успішній соціальній адаптації (приміром, 46,3% респондентів вистачає ініціативи і самостійності під час розв'язання життєвих проблем, 45% – упевненості у своїх силах, 36,2% – рішучості у досягненні своїх цілей, 35,1% – уміння жити в нових суспільних умовах), вказує на порушення механізму меритократичного розподілу ресурсів в українському суспільстві.

Для визначення того, яким чином містяни стратифіковані за життєвими можливостями, спочатку подані у таблиці змінні були згруповані засобами факторного аналізу. При цьому до уваги не бралися оцінки респондентами достатності сучасних економічних, політичних чи науково-технічних знань, а також модного та красивого одягу і можливості мати додатковий заробіток через наявність значної кількості тих, для кого перелічені ресурси та можливості не становили інтересу (частка таких для різних змінних варіювала від 14,5% до 25,1%). Серед усіх інших індикаторів аналізувалися лише кейси, які містили оцінку індивідами достатності того чи іншого блага, трибальна шкала якої (1 – не вистачає, 2 – важко сказати, вистачає чи ні, 3 – вистачає) засобами процедури оптимального шкалювання (зокрема, з застосуванням

Таблиця 1

Оцінка містянами достатності ресурсів та життєвих можливостей, 2013 р. (%)¹

<i>Ресурси та можливості</i>	<i>Не вистачає</i>	<i>Важко сказати</i>	<i>Вистачає</i>	<i>Не цікавить</i>
Вміння жити в нових суспільних умовах	27,7	32	35,1	5,2
Здоров'я	34,3	21	44	0,7
Робота, що підходить	42,9	16,1	30,7	10,2
Необхідний одяг	14,3	18,4	64,7	2,6
Хороше житло	36,3	16,6	44,3	2,8
Сучасні економічні знання	32,1	30,5	20,5	16,9
Упевненість у своїх силах	27,1	26,5	45	1,3
Необхідна медична допомога	43,8	30,7	22,5	2,9
Модний та красивий одяг	27,7	23,3	24,9	24
Необхідні меблі	21,1	18,9	50,4	9,5
Сучасні політичні знання	25,7	25,7	23,6	25,1
Рішучість у досягненні своїх цілей	26,1	33,7	36,2	4
Юридична допомога для захисту своїх прав та інтересів	45,8	31,3	15,3	7,6
Можливість повноцінно проводити відпустку	57,1	17,4	21,6	4
Можливість мати додатковий заробіток	41,6	21,1	22,8	14,5
Можливість купувати найнеобхідніші продукти	19,1	20,5	58,5	1,9
Ініціатива і самостійність під час розв'язання життєвих проблем	21,9	28,2	46,3	3,5
Повноцінне дозвілля	42,7	25,8	26,9	4,6
Можливість працювати з повною віддачею	30,3	24,3	36,5	9
Можливість харчуватися відповідно до своїх смаків	45,5	22,6	30,5	1,5
Сучасні науково-технічні знання	37,2	29,3	14,4	19,1

¹У таблиці подано дані по тих, хто відповів на запитання, частка відмов від відповіді на вказані запитання не перевищує 1%.

методу категоріальних головних компонент) була квантифікована перед проведенням факторного аналізу (метод головних компонент, обертання методом Варімакс). У результаті ресурси та можливості містян було загреговано у три групи.

Перша група змінних, умовно названа “Можливості, пов’язані з соціальним включенням”, об’єднує оцінки достатності роботи, що підходить; необхідного медичного догляду; юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів, можливості повноцінного проведення відпустки; повноцінного дозвілля; можливості працювати з повною віддачею; можливості харчуватися відповідно до своїх смаків. Даний фактор пояснює 35,47% загальної дисперсії, узгодженість змінних, включених до нього, виміряна за допомогою а Кронбаха, становить 0,799.

Другий фактор презентує характеристики індивіда (як його особистісні риси, так і стан здоров’я), важливі для успішної адаптації. Він базується на визначенні респондентами того, чи вистачає їм уміння жити в нових суспільних умовах, здоров’я, впевненості у своїх силах, рішучості в досягненні своїх цілей, ініціативи і самостійності під час розв’язання життєвих проблем. Цей фактор описує 9,19% загальної дисперсії, його змінні узгоджені між собою (а Кронбаха = 0,779).

У третій фактор увійшли базові ресурси та можливості індивіда, які стосуються його виживання: достатність необхідного одягу, хорошого житла, необхідних меблів, можливості купувати найнеобхідніші продукти. Він описує 7,32% загальної дисперсії, ознаки узгоджені між собою (а Кронбаха = 0,706).

Загалом, наведені фактори визначають 51,98% загальної дисперсії, критерії факторного рішення є прийнятними (КМО = 0,885, критерій сферичності Бартлета значущий на рівні $p < 0,001$). Узгодженість включених до факторів ознак дала змогу побудувати на їх основі три індекси, які описують наявні у індивіда ресурси та можливості: індекс наявності можливостей, пов’язаних з соціальним

включенням (СВІ) індекс наявності можливостей, пов'язаних з індивідуальними характеристиками (ІХІ) та індекс наявності можливостей задоволення базових потреб (БП). Індекси побудовано регресійним методом, їхні значення стандартизовані.

На основі одержаних індексів засобами кластерного аналізу (метод К-середніх) було виділено три основні групи

Таблиця 2

Характеристики груп містян з різними життєвими можливостями, 2013 р.
(середній бал за шкалою: -3 – “мінімальне значення індексу”, 3 – “максимальне значення індексу”)

Доступність можливостей, групи	Значення індексів для груп			
	Параметри	СВІ	ІХІ	БП
Значні можливості	Середнє	1,01	1,22	0,78
	Стандартне відхилення	0,57	0,68	0,43
Помірні можливості	Середнє	-0,17	-0,31	0,25
	Стандартне відхилення	0,81	0,6	0,6
Незначні можливості	Середнє	-0,76	-0,8	-1,35
	Стандартне відхилення	0,74	0,45	0,61

містян: зі значними, помірними та незначними життєвими можливостями, характеристики яких наведено у таблиці 2.

Як видно з наведених у таблиці даних, індивіди, належні до першої групи, мають найкращі, а належні до останньої — найгірші життєві можливості. При цьому оцінки достатності всіх трьох видів благ у тих, хто належить до групи осіб зі значними можливостями, вищі, аніж за вибіркою в цілому. У представників групи осіб з помірними можливостями значення індексів близькі до середніх значень за вибіркою та є трохи нижчими для можливостей, пов'язаних з соціальним включенням та індивідуальними характеристиками і трохи вищими для благ, які дають змогу задовольнити базові потреби. Третя група характе-

ризується нижчими за загальновибіркові значеннями всіх трьох індексів, особливо низько представниками цієї групи оцінені можливості задоволення базових потреб.

З'ясування основних чинників життєвих можливостей індивідів було реалізовано засобами побудови дерев рішень (метод CHAID), де залежною змінною була належність індивіда до групи осіб з певним рівнем можливостей, а як незалежні змінні виступили стать, вік, освітній рівень, регіон проживання респондента, матеріальний стан сім'ї респондента. Значущий вплив на доступність для індивіда життєвих можливостей здійснювали два останні предиктори з переліку, на основі яких було правильно передбачено групову належність у 51,6% кейсів².

Визначальним для доступності індивідам життєвих можливостей виявився матеріальний стан сім'ї респондента, за яким серед тих, кому грошей вистачає щонайбільше на продукти харчування, частка належних до групи осіб зі значними можливостями є суттєво нижчою за аналогічний показник за вибіркою в цілому, а частка осіб з незначними можливостями — помітно вищою (12,1% проти 31% та 47,9% проти 28,6% відповідно). Натомість серед тих, чиїх доходів вистачає принаймні загалом на прожиття, належних до першої групи — 41,7%, а до третьої — 17,6%³. Крім того, серед респондентів з зазначеним

---

² Оптимальна якість прогнозу була досягнута для групи осіб зі значними можливостями (62,4% вірних передбачень), дещо меншою вона виявилася для групи осіб з незначними можливостями (60,8% вірних прогнозів), а найгіршими прогностичні можливості вказаних предикторів виявилися для групи осіб з помірними можливостями (групова належність коректно визначена лише для 37% кейсів).

³ Матеріальний стан сім'ї респондента у даному питанні визначався за шкалою: 1 – часто не маємо грошей та харчів – інколи жебракуємо; 2 – не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо; 3 – вистачає лише на продукти харчування; 4 – вистачає загалом на прожиття; 5 – вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень; 6 – вистачає на все необхідне, робимо заощадження; 7 – живемо у повному достатку. У процесі аналізу було виявлено описану подібність у рівні життєвих можливостей для категорій 1–3 та 4–7 (по 36,3% та 63,7% розглянутих кейсів відповідно).

рівнем доходів у разі їхнього проживання на Сході чи Півдні кількість належних до групи осіб зі значними можливостями зростає до 54%, тоді як серед мешканців Центру та Заходу найбільшою є частка представників групи осіб з помірними можливостями.

Отже, більшість мешканців великих міст має можливість задоволення своїх базових потреб на кшталт купівлі найнеобхідніших продуктів, одягу чи меблів. Водночас потреби більш високого рівня, зокрема, у повноцінному відпочинку та відновленні здоров'я, у значної частки містян залишаються незадоволеними. Доступність різних життєвих можливостей зумовлюється передусім рівнем матеріальної забезпеченості сім'ї індивіда. Однак диференціюючі можливості цієї змінної є обмеженими, оскільки за подібністю життєвих можливостей можна розрізнити лише дві групи осіб: вкрай злидених, яким вистачає грошей щонайбільше на необхідні харчі, та решту. Визначення того, наскільки гомогенною є ця остання категорія, потребує додаткових розвідок.

*Н.Толстих,
кандидат соціологічних наук*

СПОЖИВЧІ МОЖЛИВОСТІ НАСЕЛЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Споживання є одним із показників добробуту населення. Обсяги та якість споживання значною мірою визначають ступінь задоволеності людини життям, а забезпечення необхідними та якісними товарами та послугами відіграє роль критерію ефективності економіки країни. Своєю чергою, сфера споживання людини визначається фізіологічними запитами, культурою та вподобаннями, а реальні обсяги споживання – доходами населення та системою державної підтримки.

Ринкові трансформації в Україні мали наслідком стрімке падіння рівня життя переважної більшості населення, скорочення програм державного забезпечення соціальної сфери, руйнування фондів суспільного споживання і допомоги. Утім, як свідчать статистичні дані та результати численних опитувань, оселі більшості населення України мають сучасні побутові прилади, мобільним зв'язком охоплене все населення, що стало результатом скоріше технологічного розвитку сучасного світу, ніж піднесення добробуту. Це не повинно відвертати увагу від можливостей населення забезпечувати щоденні потреби, умови для виживання. Як свідчать дані офіційної статистики, сьогоднішні середні показники споживання за деякими важливими продуктами харчування відстають від відповідних показників 1990 р. Так, споживання м'яса та м'ясопродуктів у 1990 р. становило 68 кг на особу, в 2011 р. – 51 кг; молока та молочних продуктів – 372 кг та 205 кг відповідно; цукру – 50 кг та 39 кг відповідно [1, с. 417]. Для більшості населення недоступними є поліпшення житлових умов, поїздки на відпочинок, відвідування театрів. У сучасному світі шанси на успішний соціально-економічний

розвиток, для якого дедалі актуальнішим є використання знань та творчого потенціалу людей, отримують тільки ті країни, населення яких має доступ до всебічних можливостей задоволення необхідних потреб і людського розвитку.

Вартісною оцінкою необхідного для задоволення найважливіших потреб сучасної людини споживання, включно з соціальними і культурними вимогами, є прожитковий мінімум. В Україні офіційно встановлений розмір прожиткового мінімуму сьогодні становить 1108 грн на особу на місяць. За даними опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України, у 2013 р. середній розмір середньоподушного доходу в домогосподарствах 92,6% опитаних (7,4% респондентів не дали відповіді на запитання про розмір доходу їхніх сімей) становив 1551,8 грн, тобто був майже в півтора раза вищим офіційно визначеного розміру прожиткового мінімуму. Але середньоподушні доходи в домогосподарствах 42,4% усіх респондентів виявилися нижче офіційно встановленого прожиткового мінімуму, у третини (35,1%) опитаних – від одного прожиткового мінімуму до двох. І лише 15,1% респондентів називали дохід, що більш як удвічі перевищував офіційний соціальний стандарт.

Якісна оцінка наявного рівня споживання дає підстави стверджувати, що більшість населення задовольняє найнеобхідніші потреби в харчуванні та одязі, але не має можливостей для реалізації потреб більш високого рівня. Так, респондентів, які відзначали достатність можливостей для придбання найнеобхідніших продуктів харчування (52,4%) та необхідного одягу (60,5%), було відповідно вдвічі та втричі більше, ніж тих, хто відзначав нестачу таких можливостей. Але частка респондентів, які не можуть харчуватися відповідно до власних смаків (47,2%), навпаки, майже вдвічі перевищувала частку тих, хто може собі це дозволити (26,4%). Модний та красивий одяг є доступним для 22,1% опитаних; кількість респондентів, які не можуть своєчасно поновлювати свій гардероб, була дещо вища (29,6%). Необхідна медична допомога сьогодні

Таблиця 1

Споживчі можливості в самооцінках населення України
(2013, N=1800, %)

<i>Чи вистачає Вам ...?</i>	<i>Не вистачає</i>	<i>Важко сказати, вистачає чи ні</i>	<i>Вистачає</i>	<i>Не цікавить</i>	<i>Не відповіли</i>
Можливості купувати найнеобхідніші продукти харчування	23,3	21,4	52,4	2,5	0,3
Можливостей харчуватися відповідно до власних смаків	47,2	23,2	26,4	2,8	0,3
Необхідного одягу	16,3	18,9	60,0	4,4	0,4
Модного та красивого одягу	29,6	20,2	22,1	27,7	0,4
Необхідної медичної допомоги	45,7	25,4	24,7	3,7	0,5
Повноцінного дозвілля	46,7	23,1	21,6	8,2	0,4
Можливості повноцінно проводити відпустку	58,6	16,2	15,6	9,1	0,6

є недоступною для 45,7% опитаних. На нестачу можливостей повноцінно проводити дозвілля та відпустку вказували 46,7% та 58,6% респондентів відповідно (табл. 1).

Утім, на тлі зменшення за попередні роки чисельності респондентів, яким не вистачало можливості забезпечувати необхідний раціон і придбання необхідного одягу, все ще залишається значною група осіб, яким таких можливостей не вистачає. Так, 23,3% респондентів відзначали недоступність найнеобхідніших продуктів, а 16,3% вказували на нестачу необхідного одягу. Серед опитаних з середньодушовими доходами нижче прожиткового мінімуму такі відповіді дали 31,1% і 21,3% респондентів відповідно. Загалом сфера споживання 42,2% з опитаних обмежується продуктами харчування. Ще третина (33,3%) респондентів вказували, що наявних коштів їхнім сім'ям вистачає загалом на прожиття. На поточне споживання, яке обмежується всім необхідним, але не залишає коштів для заощаджень,

витрачаються доходи 87,6% опитаних. Отже, переважна більшість населення України сьогодні не має фінансових можливостей бути повноцінним споживачем високоякісних дорогих товарів та послуг чи заощаджувати кошти для придбання житла чи отримання освіти на комерційній основі.

Низькі доходи населення зумовлюють звуження можливостей саморозвитку людини та сферу культурного споживання. Протягом року перед опитуванням тільки п'ята частина (19,4%) респондентів здійснили подорож чи поїзду на відпочинок. Навіть у підгрупі опитаних представників родин з доходами вище подвійного розміру прожиткового мінімуму це могла собі дозволити лише третина (33,5%) респондентів. Відвідували концерти, театри за цей час 11,5% усіх опитаних; у підгрупах з доходами нижче прожиткового мінімуму та вище подвійного його розміру відповідні показники становили 7,2% та 20,6% респондентів. Користувалися вдома Інтернетом 44,8% усіх опитаних. Але якщо в підгрупі респондентів з доходами вище подвійного розміру прожиткового мінімуму таких респондентів було 59,4%, то серед малозабезпечених респондентів, тобто з доходами менше прожиткового мінімуму, цей показник становив 33,4%.

Рівень споживання товарів та послуг, що виходять за сферу необхідних потреб, виявився низьким навіть у підгрупах представників родин з доходами вище прожиткового мінімуму. Як урядові органи, так і переважна більшість експертів постійно відзначають, що розмір прожиткового мінімуму необхідно переглянути і збільшити, оскільки він не відповідає ні фізіологічно та санітарно встановленим вимогам щодо рівня необхідного споживання людини, ні соціальним потребам, які передбачають участь у соціальному та громадському житті суспільства. За даними опитування, середній розмір прожиткового мінімуму, який, на думку респондентів, є сьогодні достатнім для цього соціального стандарту, становив 3121,2 грн на особу на місяць, що майже втричі перевищує офіційно встановлений розмір.

Розділ другий

Середній за масивом розмір прожиткового мінімуму помітно коливався в різних соціальних підгрупах (табл. 2). Порівняно вищі, ніж у представників інших вікових груп, вимоги до соціального стандарту висували респонденти середнього віку – 3284,7 грн. Спостерігається зростання вимог до достатнього рівня прожиткового мінімуму зі зростанням рівня освіти респондентів: якщо середнє значення цього показника для респондентів з початковою чи неповною середньою освітою становило 2915,2 грн, для респондентів із середньою спеціальною освітою – 3195,9 грн, то для респондентів з повною вищою освітою достатній розмір прожиткового мінімуму становив уже 3565,4 грн. Очікувано, що найвищий розмір достатнього прожиткового мінімуму серед опитаних представників різних типів поселенської мережі був у киян (4078,9 грн), а найнижчим – серед респондентів з невеликих міст (2863,9 грн). Для респон-

Таблиця 2

Уявлення про достатній розмір прожиткового мінімуму в різних соціальних групах (2013, N=1800)

<i>Соціальні характеристики респондентів</i>	<i>Розмір прожиткового мінімуму (середнє значення), грн на одну особу на місяць</i>
Вік, років	
До 30	3048,1
30–54	3284,7
Старші 55	2901,6
Освіта	
Початкова, неповна середня	2915,2
Середня загальна	3037,6
Середня спеціальна	3195,9
Перший ступінь вищої	3487,0
Повна вища	3565,4
Тип поселенської мережі	
Київ	4078,4
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	3348,6
Невелике місто	2863,9
Село	2965,3

дентів з великих міст середній розмір достатнього прожиткового мінімуму становив 3348,6 грн, для опитаних мешканців сіл – 2965,3 грн.

Необхідно зауважити, що індивідуальні значення, вказані значною частиною респондентів, не були такими ж високими, як середній за масивом розмір достатнього прожиткового мінімуму (табл. 3). Так, один з п'ятнадцяти (6,9%) респондентів вважав достатнім офіційно встановлений його розмір. Третина (30,2%) усіх респондентів як достатній прожитковий мінімум називала цифру, що не більше ніж удвічі перевищувала його офіційно встановлений розмір. Така ж сама (30,2%) чисельність усіх опитаних як достатній розмір прожиткового мінімуму називала дохід, що перевищував подвійний офіційно встановлений його розмір, але не був більшим потрібного розміру. Отже, подвійний розмір прожиткового мінімуму був би достатнім для 37,1% опитаних, а збільшений до потрібного – для 67,3%. Тільки один з п'ятнадцяти опитаних (6,2%) респондентів вважав достатнім для прожиткового мінімуму понад п'ятикратний його офіційний розмір.

Обмежені споживчі можливості населення України є наслідком довготривалого економічного занепаду, який підсилюється внаслідок глобальної фінансово-економічної кризи. Середня заробітна плата в Україні в червні 2013 р., за даними офіційної статистики, становила 3380 грн [2],

Таблиця 3

Уявлення населення України про достатній розмір прожиткового мінімуму (2013, N=1800, %)

<i>Як Ви вважаєте, який дохід у розрахунку на одну особу на місяць забезпечує зараз прожитковий мінімум?</i>	<i>%</i>
До 1108 грн	6,9
1109–2216 грн	30,2
2217–3324 грн	30,2
3325–4432 грн	12,4
4433–5540 грн	12,4
Понад 5541 грн	6,2
Не відповіли	1,7

однак помітно різнилася за професіями, галузями економіки та областями. Крім того, треба враховувати, що з неї ще сплачуються податки, що зменшує суму, яку працівник може витратити на споживання. Розподілена в домогосподарствах з урахуванням непрацевдатних осіб заробітна плата, яка залишається головним джерелом існування для більшості населення, не забезпечує рівня споживання навіть у межах офіційного прожиткового мінімуму. Високим залишається і рівень безробіття в Україні, який, за методологією МОП, становить 8,0% серед економічно активного населення віком 15–70 років і 8,6% серед осіб працевдатного віку [3]. В умовах скорочення виробництва і за загальної економічної нестабільності значна частина населення не може знайти високооплачувану постійну роботу, стають поширеними неповна зайнятість та невивплата чи несвоєчасна виплата заробітної плати, що зумовлює звуження споживчих можливостей населення. Соціологи фіксують наявність невизначеності й ризиків у соціально-економічному становищі України. За даними опитування, 75,4% респондентів вважають, що сьогодні їхні співгромадяни бояться невивплати зарплат, пенсій тощо. На думку 78,1% респондентів, у суспільній свідомості залишається високою загроза безробіття. Зростання цін як ризику, що відчуває населення, назвали 79,6% респондентів.

Низькі фінансові можливості домогосподарств визначають недостатній для виживання та всебічного розвитку людського потенціалу розмір споживання більшості населення України. Це означає погіршення здоров'я громадян, зниження їхнього освітнього та культурного потенціалу, а для країни в цілому — неспроможність обирати засновані на використанні знань виграшні стратегії соціально-економічного розвитку, які б забезпечили її конкурентоспроможність у сучасному світі. Крім того, обмежене споживання стримуватиме вихід економіки країни з кризи, оскільки тільки високий платоспроможний попит

широких верств населення є дієвим поштовхом розвитку виробництва. Вихід з ситуації системної кризи потребує нестандартних рішень. Серед них має бути припинення комерціалізації охорони здоров'я та освіти, плата за які недоступна сьогодні для більшості населення. Тільки запропонований і реалізований державою комплекс заходів, спрямованих на підвищення соціальних стандартів і споживчих можливостей населення, є запорукою подолання країною економічної кризи і піднесення добробуту її громадян.

Література

1. *Статистичний щорічник України–2011* / за ред. О.Г.Осауленка. – К., 2012.
2. *В Украине средняя заработная плата выросла на 127 гривен* [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://podrobnosti.ua/economy/2013/07/26/919889.html>.
3. *Економіка України за січень–червень 2013 року* // Урядовий кур'єр. – 2013. – 30 липня. – С. 6.

О.Беленок

НЕРІВНІСТЬ ЗА ТЕРМІНАМИ ПРОЖИВАННЯ У МІСТІ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

Із лібералізацією управління міграційними процесами після розпаду СРСР поживавішали внутрішні переміщення населення України, головним чином доцентрові – з сільської місцевості до міської, з менших міських поселень до більших. Не від хорошого життя часто подаються індивіди з глибинки до великих міст. Це – один з прямих наслідків дії рентної моделі економіки, значних центр-периферійних відмінностей. Частина населення України не може знайти застосування своїх навичок і здібностей у себе на малій батьківщині і прагне до великих міст, які з часом поглинають її. Великі міста завжди притягували найактивніших, амбіційніших, сильніших індивідів, а з переходом від заборонно-дозволяючого до реєстраційного режиму обліку громадян великі міста, особливо ж столиця держави, діють щодо цього подібно “міграційному пілососу” (Н.Зубаревич). У великих містах більше можливостей для працевлаштування, забезпечення гідного рівня життя, отримання якісної освіти, цікавого дозвілля. Не можна не брати до уваги і намагання нових мешканців великих міст підвищити свій соціальний статус, закласти, таким чином, кращі стартові позиції для власних дітей.

При аналізі результатів моніторингу–2013 з-поміж багатьох диференціюючих ознак нами розглядатиметься одна, а саме – термін проживання респондентів у даному населеному пункті. “В основі резидентальної (*від лат. resident – той, хто проживає*) стратифікаційної системи міститься диференціація соціальних груп за строками проживання в країні (регіоні, місті та ін.). Тут ставлення до людини визначається кількістю років, які він сам (*первинна резидентність*) чи покоління його пращурів (*вторинна резидентність*)

дентність) прожили на території даної соціально-територіальної системи” [1, с. 2]. Тих, хто народився у великому місті, будемо умовно називати *корінними* – вони становили близько 53% опитаних. Тих, хто живе в ньому більшу частину життя, – *вкоріненими* – таких у підвибірці 39,4%. Тих, хто приїхав до великого міста у свідомому віці за кращою долею і живе в ньому до 10 років, – *приїжджими* (*не вкоріненими*) – таких 7,6%. Відповідні цифри для малих міст – 47,2%, 40,8% і 12,0%. Означений підхід відповідає суті концепції тристадійності міграційного процесу, висунутої Л.Рибаківським. Звісно, серед виділених нами корінних мешканців міст багато потомків приїжджих, і тому в подальших дослідженнях більш коректно корінними вважати мешканців міста щонайменше у третьому поколінні або тих, у кого пращури жили в місті в дореволюційний період (Л.Борусяк). Фактор активності–пасивності (чи індивіди самостійно зробили свій вибір на його користь у свідомому віці, чи переїхали у дитинстві з батьками) при переїзді до великого міста нами за браком даних окремо не враховувався.

У статті використана традиційна типологія населених пунктів (Київ; місто з населенням понад 250 тис. осіб; невелике місто; село). Далі в тексті першу та другу групи територіальних поселень об’єднуємо до групи, яку будемо умовно вважати великим містом (N=683), а третю – малим (N=498). Специфіка київського соціуму має, на наш погляд, з’ясуватися на матеріалах окремого репрезентативного дослідження. З масиву соціологічних даних ми виокремили три основних групи респондентів з розміром доходів за місяць на одного члена сім’ї: 1) розмір доходу не перевищує один прожитковий мінімум (ПМ); 2) розмір доходу дорівнює 1–2 ПМ; 3) розмір доходу перевищує 2 ПМ. Станом на момент опитування ПМ дорівнював 1108 грн.

Сам факт переїзду до більш розвинутого в соціально-економічному відношенні населеного пункту є беззаперечним індивідуальним досягненням. Більш цілеспрямовані, енергійні приїжджі йдуть на серйозні зміни в своєму житті.

Досягнення високого соціального статусу потребує від них значно більше власних зусиль, ніж від індивідів, які народилися в столиці чи в іншому великому місті. На запитання *“Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?”* відповідь *“активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності”* надали 21,9% корінних мешканців великих міст, 13,4% вкорінених і 28,8% приїжджих, у малих містах – 18,3%, 18,3% і 23,3% відповідно. Можна констатувати, що серед приїжджих активних адаптантів, за їхніми самооцінками, дещо більше, ніж серед місцевих мешканців, і це більш наочно спостерігається у великих містах.

Аналіз даних дав змогу виявити особливості психічних станів приїжджих порівняно з корінними. Щодо *почуттів, які виникають у респондентів, коли вони думають про своє майбутнє*, то на надію вказали 41,3% корінних, 32,0% вкорінених і 48,1% приїжджих мешканців великих міст (у малих містах – менше – 36,6%, 35,6% і 33,3% відповідно), на оптимізм – 23,5%, 20,4% і 30,8% респондентів відповідно у великих містах; 17,9%, 22,3% і 20,0% респондентів у малих містах. Водночас наведені дані щодо більш позитивного психологічного стану приїжджих до великих міст порівняно як з місцевими мешканцями, так і з мігрантами до малих міст дещо затьмарюються чималими показниками тривоги і розгубленості приїжджих до великих міст. На тривогу посилаються 31,0% корінних, 41,3% вкорінених і 38,4% новоприбулих мешканців великих міст, 34,0%, 38,1% і 28,3% аналогічних категорій мешканців малих міст; на розгубленість – 24,1%, 21,6% і 28,8% відповідно (у великих містах), 24,3%, 22,8% і 35,0% (у малих містах). Отже, боротьба за *“місце під сонцем”* супроводжується серед мігрантів до великих міст досить амбівалентними почуттями.

Особливості планування свого життя старими та новими мешканцями міст убачаються з *таблиці 1*.

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на запитання
 “На який термін Ви плануєте своє життя?” залежно
 від розміру міста і терміну проживання в ньому, 2013 р. (%)

	Мешканці великих міст			Мешканці малих міст		
	корінні	вкорінені	приїжджі	корінні	вкорінені	приїжджі
На місяць	23,9	25,9	30,8	27,7	28,1	21,7
На рік	22,7	21,3	15,4	24,7	21,7	33,3
Більш ніж рік	16,6	12,0	11,5	10,6	10,8	6,7
Не планую	22,7	21,3	13,5	23,0	24,6	20,0
Важко відповісти	14,1	19,5	28,8	14,0	14,8	18,3

Планування життя терміном на місяць спостерігається частіше серед мігрантів до великих міст, на рік – серед корінних та вкоріненних мешканців. А мігранти до малих міст частіше планують своє життя на рік, ніж на місяць. Виходячи з відповідей респондентів на запитання, чи вистачає їм упевненості в своїх силах, виявилось, що більш упевнені у своїх силах мешканці великих міст, ніж малих (44,9% проти 37,0%), а серед перших – корінні, ніж приїжджі, і навіть вкорінені (показники 49,4%, 40,4%, 39,8% відповідно).

Сума позитивних відповідей на запитання “Якою мірою Ви задоволені своєю роботою в цілому” (“скоріше задоволені” + “цілком задоволені”) серед корінних мешканців великих міст – 42,6%, серед вкоріненних – 35,0%, серед приїжджаних – 32,4%. Серед мешканців малих міст спостерігається зворотна тенденція: чим менший строк проживання, тим вища задоволеність роботою (відповідні показники – 38,0%, 42,4% і 48,6%). Вочевидь, наявність роботи як такої має більшу ціну в малому місті, ніж у великому.

Для великих міст однією з наріжних соціальних проблем є житлова. Не вистачає хорошого життя у великих містах: 39,3% корінним мешканцям, 28,3% вкоріненним

і 57,7% новоприбулим. Аналогічні показники дефіциту життя у малих містах дещо менші – 33,0%, 33,3% і 41,7% відповідно. Можливо, млявість українських реформ за останні 20 років пояснюється дією своєрідного механізму гальмування: облаштування новоселів, які поповнюють лави управлінських, наукових, викладацьких кадрів у великих містах відтягує у непродуктивний бік значний інтелектуальний потенціал, який мав би ліпше використовуватися “тут і тепер”.

Пошук роботи, вступ до вишу, відкриття бізнес-справи та вирішення інших життєвих проблем полегшується для приїжджих шляхом використання специфічного капіталу – соціальних мереж, що ґрунтуються на солідарності родичів, земляків, громади і системі взаємної підтримки. Відповідаючи на запитання *“Які, на Ваш погляд, зв’язки – стосунки найкраще сприяють вирішенню життєвих проблем та захисту громадянина?”*, на знайомства між людьми вказали 54,3% корінних мешканців великих міст, 52,8% – вкорінених і дещо менше (46,1%) приїжджих до великих міст. Щодо такого фактору, як родинні стосунки, то тут різниця між старими і новими мешканцями великих міст ще більша. Вказали на них відповідно 61,2%, 63,6% і 48,1% опитаних респондентів великих міст. Сусідські стосунки не встигли налагодити приїжджі до великих міст (на них вказали 9,6%), але й серед корінних і вкорінених мешканців цей тип соціальних зв’язків не вельми популярний (лише 15,0% і 14,9% посилянь відповідно). Проте мігранти до великих міст більші сподівання покладали на стосунки в громадських та політичних організаціях (19,2% посилянь проти 11,4% і 13,8% серед корінних і вкорінених мешканців відповідно). На відміну від ситуації у великих містах приїжджі до малих міст частіше посиляються на факт знайомства між людьми (58,3%), ніж корінні та вкорінені мешканці (50,4% і 49,3%).

Частота згадувань про родинні стосунки в приїжджих до малих міст зіставна із відповідними показниками корінних та вкорінених: 70,0%, 65,4%, 67,5%. Отже, родинні

зв'язки слугують соціальним капіталом для мешканців малих міст незалежно від терміну проживання, а у великих містах дія цього типу соціальних зв'язків дещо вщухає для приїжджих, відбувається певне послаблення їх соціальних зв'язків із місцями вибуття. Взагалі ж “первісна бідність соціального капіталу підштовхує мігрантів до більш активного, порівняно з місцевим населенням, освоєння соціальних мереж і створення нових зв'язків (іноді корупційного характеру), що в кінцевому рахунку стає соціальною та економічною перевагою перед спільнотою, що приймає” [2, с. 1].

Матеріальне становище своєї сім'ї в цілому як бідне оцінили 39,0% корінних мешканців великих міст, 48,1% вкорінених і лише 23,1% приїжджих до великих міст, як середнє – 57,7%, 47,4% і 76,9% відповідно. Щодо мешканців малих міст, то 46,4% корінних з них оцінили матеріальне становище своєї сім'ї як бідне, а 48,9% – як середнє (решта вказали інші позиції). Відповідні показники серед вкорінених – 46,8% і 48,8%, серед приїжджих до малих міст – 40,0% і 56,7%. Таким чином, приїжджі до міста випереджають місцевих мешканців за самооцінкою матеріального становища своєї сім'ї, причому особливо це стосується великих міст. А от за середнім сукупним доходом на члена сім'ї (табл. 2) це підтверджується лише у розрізі малих міст. Очевидно, самооцінки новоприбулих до великих міст вищі за їхні реальні статки.

Таблиця 2

Відмінності в самооцінках доходів респондентів залежно від розміру міста і терміну проживання в ньому, 2013 р. (%)

Середній сукупний дохід на одного члена сім'ї за останній місяць (ПМ)	Мешканці великого міста			Мешканці малого міста		
	корінні	вкорінені	приїжджі	корінні	вкорінені	приїжджі
< 1 ПМ	29,9	25,6	38,3	46,7	45,0	41,4
1-2 ПМ	44,6	47,2	44,7	42,1	45,5	37,9
> 2 ПМ	25,5	27,2	17,0	11,2	9,5	20,7

Для розуміння життєвого світу людини дуже важливо знати, в який спосіб вона сама соціально ідентифікує себе, належністю до яких спільнот пишається, який соціальний простір вважає своїм, наскільки сильно розвинуті в неї почуття місцевого патріотизму, вкоріненості. Передусім себе вважають мешканцем міста, в якому живуть, 18,1% корінних мешканців великих міст, 13,0% – вкорінених і лише 9,6% приїжджих. Натомість серед мігрантів до великих міст фіксуємо більшу ідентифікацію з громадянством України (73,1%), ніж у корінних (55,6%) і вкорінених мешканців (55,8%), вочевидь, як компенсацію недостатніх соціальних зв'язків і рівня захисту своїх прав на новому місці проживання. У мешканців малих міст зберігається тенденція зростання ідентифікації зі своїми містами, залежно від терміну проживання в них, але на більш високому рівні, ніж у великих містах. Насамперед вважають себе мешканцями свого міста 37,0% корінних містян, 31,5% – вкорінених і 18,6% новачків зі стажем проживання до 10 років включно.

Статус корінних мешканців великого міста, а тим більше столиці був і залишається престижним. Але ж міський статус дістався корінним від народження, за нього їм не довелося боротися, як приїжджим. Багато приїжджих сприймають місто прибуття переважно утилітарно. Для них діє стимул усілякими засобами закріпитися у великих містах, аби не повертатися з відчуттям лузера на очі знайомих. Ті індивіди, кому вдалося зачепитися у великих містах, характеризуються діловитістю, практичністю, цілеспрямованістю, раціональністю і наполегливістю, часто мають “конвертовану” спеціальність на ринку праці. Між цими групами існують певні взаємні претензії (приїжджі дорікають корінним у необґрунтованому снобізмі, в тому, що вони розучилися напружено працювати і т.ін., а корінні критикують мігрантів за шалений кар'єризм, недостатню повагу до історії і культури міста прибуття тощо).

Звісно, самодостатні люди з місцевого населення не сприймають своє міське походження, свою столичність

(чи належність до мешканців іншого великого міста) як засадничі критерії самоідентифікації, ба більше, саморекламами. З іншого боку, приїжджі виступають каталізатором позитивних змін, додають великим містам динаміки, конкуренції і соціокультурного різнобарв'я.

Загальноприйнято, що новоприбулі, які реалізували власний міграційний план, водночас є потенційними мігрантами. Результати моніторингу свідчать про те, що досить багато приїжджих до великих міст ставляться до них як до тимчасового (транзитного) місця проживання, як плацдарму для подальшої міграції (табл. 3).

Таблиця 3

Міграційні настанови міського населення України залежно від розміру міста та терміну проживання в ньому, 2013 р. (%)

Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де живеєте?	Мешканці великого міста			Мешканці малого міста		
	корінні	вкорінені	приїжджі	корінні	вкорінені	приїжджі
Так, хотів би	27,1	17,2	38,5	25,5	18,8	43,3
Ні	57,1	70,8	38,5	56,6	66,8	46,7
Важко відповісти	15,8	12,0	23,0	17,9	14,4	10,0

Щодо мешканців міст, незалежно від їх розміру, більше бажання виїхати з них задекларували приїжджі, менше – вкорінені, проміжну позицію зайняли корінні. От тільки мігранти до малих міст виявили більше бажання їх залишити, ніж приїжджі до великих міст, у тому числі до столичного мегаполісу.

Фактором включення новоприбулих до територіальних громад великих міст є спільна відповідальність за все, що відбувається в них, готовність розділити їхні долі. Наведемо один приклад. Згодні без оплати взяти участь у діяльності об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ) лише 13,3% корінних, 18,7% вкоріненіх і 9,6% новоприбулих мешканців великих міст. Щодо

Розділ другий

малих міст аналогічні показники: 17,5%; 23,2% і 16,7% відповідно. Згодні за оплату взяти участь у діяльності ОСББ 21,4% корінних, 14,6% вкорінених і 17,3% новоприбулих мешканців великих міст, а в малих містах – 26,5%; 17,7% і 26,7% відповідно. Отже, загальна за масивом підтримка такого типу діяльності не досягає рівня 50%, у великих містах громадяни менше згодні займатися справами своїх будинків, ніж у малих. Особливою пасивністю в означеному сенсі вирізняються приїжджі до великих міст.

Міський простір великих міст завойовують нові міські мешканці, які тією чи іншою мірою несуть на собі відбиток культури попереднього місця проживання – міста з меншим соціоекономічним статусом, смт, села. Проникнення до великих міст носіїв іншої системи цінностей супроводжується певним зіткненням культур, які заको-

Таблиця 4

Ступінь згоди респондентів з деякими проєктивними твердженнями стосовно адаптації в новому культурному середовищі залежно від розміру міста і терміну проживання в ньому, 2013 р. (середній бал *)

Твердження	Мешканці великого міста			Мешканці малого міста		
	корінні	вкорінені	приїжджі	корінні	вкорінені	приїжджі
Я впевнений(а), що зможу спілкуватися з місцевими жителями – представниками нової для мене культури	3,99	3,79	4,17	3,90	3,71	3,47
Я впевнений(а), що зможу впоратись із стресами, прилаштувувачись до нової для мене культури	3,86	3,57	3,79	3,79	3,61	3,27
Мені подобається жити у незнайомому для мене культурному середовищі	3,21	2,91	3,00	3,11	2,84	2,93

* Середній бал обчислений за шкалою від 1 до 7 балів, де 1 бал – “Зовсім не погоджуюсь”, 7 балів – “Повністю погоджуюсь”.

вані в поведінці старих і нових мешканців. Задля кращої інтеграції до нового соціального середовища і нової спільноти, мігрант має бути соціально і комунікативно компетентним, а приймаюча сторона – превентивно толерантною. Біографії, у тому числі міграційні історії, можуть багато розповісти про перебіг та результати адаптації та аккультурації у великих містах приїжджих з периферії та їхніх потомків.

Хоча соціальні настанови не є те саме, що поведінка реальна, судячи з наших даних (*табл. 4*), приїжджі більш відкриті до нових контактів порівняно з корінними мешканцями міст та особливо – вкоріненими у конкретному місці проживання. Родина вкорінених свого часу вже пережила щонайменшу одне велике переселення, й, мабуть, тому не уявляє себе здатною на чергову соціальну адаптацію. Мігранти до малих міст демонструють більшу обережність перед новими культурами, ніж приїжджі до великих.

Контрасти проживання в різних типах поселень України з погляду соціального престижу, доступності життєвих благ, можливостей для самореалізації особистості мають бути мінімізовані в процесі здійснення соціально орієнтованої політики держави. У міру цього фактор резидентності слабшатиме як чинник соціальної нерівності, однак з соціально-психологічного погляду ще довго залишатиметься диференціюючим.

Література

1. *Вахитайн В.С.* Резидентность как фактор социальной стратификации [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ecsoc.hse.ru/date/292/588/1234/ecsoc_t4_n3.pdf

2. *Кузнецов И., Мукомель В.* Формирование этнических ниш в российской экономике [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/nz/2007/1/ku18.html>

*В.Пилипенко,
доктор соціологічних наук;
О.Гончарук,
кандидат соціологічних наук*

СІЛЬСЬКІ РЕФОРМИ В ОЦІНКАХ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Складність “впровадження” ринку шляхом реформ полягає в тому, що за своєю суттю він є способом життя мільйонів, певним світоглядом, менталітетом. Перед будь-якою реформою, що ставить своїм завданням стимулювати, поглибити ринкові відносини, постає питання: яку конкретну форму ринку передбачається створити? При цьому йдеться про конкретний “рівень” ринку, до якого суспільство реально може перейти, не зазнавши при цьому фіаско. Аби його уникнути, необхідно передусім виявити домінуючий у суспільстві менталітет, саму здатність людей за інших умов відповідно перебудувати свій спосіб життя.

З такого погляду вельми актуальним і корисним бачиться аналіз ставлення населення до економічних перетворень, оцінок ринкових реформ представниками різних соціальних груп.

Як свідчать результати моніторингу 2013 р., серед зайнятого населення України частка працівників сільгосп підприємств становить 1,5%. До цього можна додати 0,2% фермерів. Для порівняння зазначимо, що ідентифікують тип своєї зайнятості представники інших соціальних груп так: підприємці (у великому або середньому бізнесі) – 0,6%; спеціалісти у галузі науки, культури, охорони здоров’я – 5,0%; представники дрібного бізнесу – 3,5%; підсобні працівники – 8,6%; пенсіонери, що не працюють, – 25,3%; домогосподарки – 6,3%; зареєстровані безробітні – 1,2%.

Якщо ми, аналізуючи реформаційні процеси, пов’язуємо їх з менталітетом населення, не можна лишати поза увагою селянство. Методологія соціоекономічних та соціо-

культурних досліджень вимагає оцінки ситуації й на селі. Історія засвідчила, що коли у продавця-капіталіста входження в ринок стимулювало перебудову виробництва, то у селянина наслідки спілкування з ринком були (нерідко) протилежними. Йдеться про те, що зв'язок селянина з ринком призводить не до прогресу, а навпаки, до господарського застою і навіть до деградації. Скажімо, для маси селян капіталістичної Росії, котрі продавали свій хліб, молоко та інші продукти, їхні товари не були істинними товарами. Адже для виробника-продавця вони володіли споживчою вартістю: через кілька місяців після продажу багато таких продавців повинні були купувати ті ж товари, але зазвичай за дорожчою ціною. Участь селян у торгівлі в подібних випадках була чинником не економічного прогресу, а регресу [1, с. 173–174].

Радянська історична наука розвивалась під тиском тези про Росію як країну капіталістичну (середньо розвинутого капіталізму). Ця теза була однією з ідеологічних передумов виправдання ладу, який виник після 1917 р. як післякапіталістичного соціалізму, закономірного етапу світової історії. Хворобливий вплив даної тези охопив і оцінку західної історії. Зазвичай переоцінюються і ступінь зрілості буржуазних економічних відносин, і гарантованість їхнього зростання. Розвиток нового базису набуває, зрештою, вигляду фатального процесу [2, с. 22]. Більшовики до свого приходу до влади (на відміну від інших політичних партій) у своїй ненависті до існуючого суспільного і політичного ладу були готові опиратись на будь-яку силу. Але практично наймогутнішою силою в країні було багатомільйонне селянство. Більшовики об'єднали цю силу (котра була докапіталістичною опозицією змінам) з антикапіталістичною ідеологією. Ця ідеологія робила спробу поєднати елементи розколотого суспільства (тобто докапіталістичну соціокультурну основу) з модернізацією, запозиченням наукової й технічної бази ліберальної цивілізації.

Ця утопічна спроба закінчилась у підсумку відновленням панування послідовно доринкових відносин, створен-

ням суспільства на утопічній основі, яке зазнало повного банкрутства. Адже воно (суспільство) виявилось не в змозі привести свої відтворювальні потенції, реальні практичні можливості у відповідність зі зростаючими потребами, виявилось нездатним відтворювати необхідні ресурси.

Важка спадковість з погляду можливості формування розвинутого ринку не знімає необхідності просування у даному напрямі. Значущість аналізу саме селянського менталітету сьогодні полягає в тому, що, по-перше, останній (спрямований на “зрівнялівку”) наявний у суспільстві. Культурні зрушення йдуть автоматично за зміною середовища, наприклад, при переїзді із села в місто. Масове переселення сільських мешканців у міста в 1920–1930-х роках і в післявоєнний час призвело до того, що в 1940–1960-х роках міста виявились “захопленими” вчорашніми селянами. Природним наслідком цього став посилений перехід до їхніх (селянських) рук впливу і влади. Виникла псевдоурбанізація, тобто урбанізація, але без розвитку відповідної міської культури.

Окрім того, запанувала система розподілу дефіциту, не створювались сприятливі умови для розвитку приватної ініціативи, а відтворювались давні зрівняльні цінності, що аж ніяк не сприяли формуванню ринкового менталітету. Сказане великою мірою детермінує “оцінку” сучасних ринкових реформ на селі.

Як свідчать дослідження, населення країни, незалежно від сектору зайнятості, переважно негативно оцінює результати сільських реформ. Так оцінюють результати реформ на селі 39,8% представників державного сектору, 36,4% – приватного, 34,5% – змішаного (працюють у державному і приватному секторах), 39,5% – тих, хто не працює.

З погляду статусу зайнятості найлояльніше ставляться до результатів “сільських” реформ самозайняті (8,0% респондентів даної групи населення переважно позитивно оцінюють результати реформ на селі). Серед роботодавців таких 7,2%, найманих працівників – 5,1%, тих, хто не

працює – 4,2%. У віковому розрізі найбільш негативно оцінюють результати реформ громадяни передпенсійного та пенсійного віку – 43,0%. Серед 30–54-літніх таких 41,6%, молоді віком до 30 років – 26,2%.

Серед освітніх груп населення найбільш жорстке ставлення до реформ на селі демонструють громадяни з початковою загальною освітою. Залежно від віросповідання найбільш критично до результатів реформ на селі ставляться католики – 52,4% респондентських відповідей. Серед нерелігійних таких 36,6%, православних – 38,6%, греко-католиків – 46,6%.

Характерними є особливості у ставленні до реформ на селі залежно від місця проживання опитаних. Так, якщо серед мешканців столиці переважно негативно оцінюють результати цих реформ 35,6% респондентів, то серед мешканців великих міст таких 32,2%, невеликих міст – 37,8%, селян – 46,4%. Як бачимо, найнегативніше результати реформ на селі оцінюють самі селяни.

Певне уявлення про ставлення населення до “сільських” реформ дає думка громадян стосовно того, хто найбільшою мірою скористався результатами цих перетворень. З погляду сектору зайнятості найбільше результатами реформ на селі скористались самі селяни. Так, лише 1,0% працівників державного сектору вважають, що найбільшою мірою скористались результатами реформи на селі рядові селяни. Серед працівників приватного сектору таких також 1,0%, тих, хто не працює, – 1,4%. Найбільше ж серед опитаних тих, хто вважає, що результатами реформ скористалось керівництво колишніх колективних господарств. Серед працівників державного сектору такої думки дотримуються 50,2%, приватного – 40,4%, змішаного – 50,0%, тих, хто не працює, – 47,7%. Велика частка серед респондентів різних секторів зайнятості й тих, які вважають, що результатами “сільських” реформ найбільшою мірою скористались корумповані чиновники. Аналогічні оцінки наслідків реформ на селі дають і респонденти залежно від статусу зайнятості.

У віковому розрізі найбільш жорстко оцінюють “користувачів” наслідків реформ на селі громадяни старшого віку. Так, серед 30–54-літніх 48,6% вважають, що результатами реформ найбільшою мірою скористалися керівники колишніх колективних господарств, серед 55-літніх і старших за віком таких 50,2%, а тих, кому до 30 років, – 38,5%.

В оцінках того, хто скористався результатами “сільських” реформ, існують певні відмінності залежно від освітнього рівня респондентів. Так, 50,4% громадян з повною вищою освітою дотримуються думки, що наслідками реформ на селі передусім скористалися керівники колишніх господарств. Серед респондентів з повною середньою освітою таких 45,0%, початковою загальною – 37,5%. Респонденти всіх освітніх груп серед основних “суб’єктів-переможців” реформаційних процесів на селі називають також корумпованих чиновників, власників та керівників нових сільгоспвиробництв, бізнесові структури.

Цікава закономірність спостерігається в оцінках того, хто має найбільший зиск з реформ на селі, залежно від місця проживання. Якщо серед респондентів-киян 31,1% дотримуються думки, що найбільшою мірою виграли від “сільських” реформ керівники та спеціалісти колишніх колективних господарств, то серед мешканців великих міст (з населенням понад 250 тис.) таких 40,5%, малих міст – 45,7%, а селян – 56,8%. Як свідчать дані дослідження, селяни найбільш “жорстко” налаштовані й стосовно інших фігурантів – користувачів сільських реформ: власників нових сільгоспвиробництв, корумпованих чиновників. Більш негативно (порівняно з міськими жителями) селяни ставляться і до ролі фермерів у користуванні результатами реформ на селі.

Слід зазначити, що ставлення населення до економічних перетворень загалом, уявлення представників різних соціально-професійних та соціально-демографічних груп про те, хто найбільшою мірою скористався їх результатами, певною мірою визначають особливості їхньої поведінки в нових економічних умовах. Нині стало очевидним,

що успіх ринкових реформ вирішальною мірою залежить від готовності та здатності людей реалізувати свої економічні інтереси, від психологічного настрою включатися в процес економічних перетворень.

Теоретична думка сьогодення обертається навколо сакраментального питання: відсутність очевидного успіху в реформуванні суспільства – це результат апріорі вибраного курсу чи наслідок того, що правильні заходи обличені на півдорозі й не доведені до логічного кінця? Гадаємо, можна стверджувати, що розгляд планів ринкових реформ в Україні через призму їх узгодження з логікою того чи іншого економічного напрямку (економічної школи) – не головне. Тут важливим є не стільки обґрунтування намірів і продемонстрованих умінь, скільки всебічне усвідомлення ініційованих процесів.

Економічні реформи протягом усього періоду демократизації не були центром уваги політиків-реформаторів, їх пріоритети не визначали логіки соціально-економічного процесу. В орбіту дослідницького інтересу повинно включатись коло проблем, що виходять за межі позитивістського тлумачення намірів “демократів-ринковиків” чи економічної доктрини трансформації радянського суспільства. Вироблення системного образу майбутнього українського суспільства було і залишається невід’ємною складовою будь-яких серйозних реформ в економіці (у тому числі “сільських” перетворень).

Література

1. *Рыдзюнский П.Г.* Утверждение капитализма в России 1850–1880 / Рыдзюнский П.Г. – М., 1978.
2. *Соловьев Э.Ю.* Эпоха ранних буржуазных революций и моральная философия И.Канта : диссер. в форме научн. доклада... д.филос.н. / Э.Ю.Соловьев. – М., 1991.

*О.Іваненко,
кандидат філософських наук*

УКРАЇНЦІ “ТРЕТЬОГО ВІКУ”: ЯК ВПЛИНУЛА ПЕНСІЙНА РЕФОРМА НА ЖИТТЯ

Сьогодні, на початку ХХІ сторіччя, в Україні спостерігається стала тенденція до зменшення кількості працездатного населення. Лише за часів незалежності країна втратила 5 млн громадян працездатного віку (за прогнозами, до середини другого тисячоліття їхня частка становитиме третину загальної кількості населення країни) [1], відбуваються зниження народжуваності й постаріння населення, поповнюються лави безробітних, відтак ефективність здійснення соціального захисту, гарантованого Конституцією, зведено до мінімуму, особливо в сільській місцевості, де проживає третина населення України (14 млн 226 тис. 489 осіб від загальної кількості населення 45 млн 573 тис. 607 осіб станом на 1 травня 2012 р.). За даними переписів, за останнє півстоліття сільське населення країни зменшилося ледь не вдвічі (1959 р. його кількість становила 54,3%, 1979 р. – 39,2%, 2001 р. – 32,8%, 2007 р. – 31,9%, а 2010 р. – 31,4% [2]).

Сьогодні Україна – це урбаністична країна з переважаням міського населення над сільським. 1926 р., наприклад, частка міського населення України становила 18,5%, а основна маса – 81,5% – були сільські мешканці. За даними Держкомстату, тільки за період 1939–1989 рр. рівень урбанізації в країні зріс майже удвічі. Найбільш урбанізованими є промислові регіони країни – Донецька область (91% міського населення), Луганська (87%), Дніпропетровська (83%), Харківська (80%), Запорізька (77%). Відповідно переважно сільськими є Закарпатська (63% сільського населення), Чернівецька (58%), Івано-Франківська (57%), Тернопільська (56%), Рівненська (52%) і Вінницька (51%) області (станом на 2010 р.).

Крім того, Україна – одна із “найстаріших” країн світу. За даними Інституту геронтології, п’ята частина дорослого населення країни (20,3%) – це люди “третього віку”, тобто ті, яким 60 років і більше. За цим показником Україна посідає 11-е місце у світі, і, за прогнозами, до середини сторіччя цей показник зросте до 38%. Характерною рисою є те, що постаріння зростає за рахунок високої смертності дорослого населення та зниження народжуваності [3]. У таких умовах проблема пенсійного забезпечення як одного з елементів і складових соціального захисту набуває неабиякої актуальності. Водночас ми дедалі більше спостерігаємо його недосконалість і неефективність, а також спроби керівництва країни так чи інакше його реформувати й удосконалити.

Історично в Україні склалася і діє солідарна система пенсійного забезпечення, коли непрацездатну частку населення фінансує молоде працездатне покоління громадян, яке, своєю чергою, досягши пенсійного віку, фінансуватиметься наступним поколінням. Такий принцип є дієвим в умовах перевищення кількості молоді над особами старшого віку. Однак в умовах постаріння нації, коли кожна працездатна особа має утримувати дедалі більше непрацездатних (за даними Мінпраці, сьогодні на 10 працюючих українців припадає 9 пенсіонерів), такий принцип себе не виправдовує і не є фінансово життєздатним. За прогнозами, за десяток років у країні настане пік демографічного навантаження, і на 10 осіб працездатного віку припадатиме вже 11 пенсіонерів. Серед сільського населення таке навантаження ще вище, аніж у містах, – 792 на 1000 осіб проти 592 на 1000 відповідно. Це є наслідком вікового дисбалансу – більшої частки населення молодше працездатного віку (312 проти 226 серед міського населення) та старше працездатного віку (480 і 366 відповідно). Крім того, загальна кількість населення України неухильно скорочується. Так, лише за останні 10 років, наприклад, чисельність населення України зменшилась на 5,1%.

На селі тривалість життя на 2,2 року менша, аніж у містах (66,8 проти 69,0). Це характерно практично для

всіх регіонів України, за винятком Закарпаття, де тривалість життя у селах на 0,9 року вища, аніж у містах, де сільське населення переважає над міським (63% проти 27%) і де найвищий у країні рівень народжуваності. Найнижча народжуваність характерна для областей Донбасу. Для сільської місцевості традиційно притаманна вища народжуваність порівняно із міськими поселеннями – 11,6 на 1000 жінок проти 10,8 (станом на 2008 р.). Водночас смертність серед сільського населення перевищує смертність серед міського.

Часопис *The Economist* склав рейтинг ста країн, які мають найбільший потенціал середньострокових перспектив, тобто країн, де найкраще народжувати дітей. Бралися різноманітні показники, як об'єктивні – наприклад, середній рівень прибутку, так і суб'єктивні – зокрема, ступінь задоволення власним життям. Ще чверть сторіччя тому лідером були США, проте останнім часом відбувся світовий перерозподіл, і список очолила Швейцарія. Друге місце посіла Австралія. Україна у цьому списку посіла третє місце... знизу, випередивши лише Кенію та Нігерію.

Щодо гендерного розподілу, то загалом середня тривалість життя чоловіків на 11 років менша, аніж жінок (64 та 75 відповідно). Ще більшим цей розрив є у сільських поселеннях (12 років) порівняно з міським (10,6 року). Найбільше перевищення (13,8 року) спостерігається у Чернігівській області, причому серед сільського населення воно становить 16 років). Найменший розрив у тривалості життя жінок і чоловіків у м. Києві (9 років) та у Чернівецькій області (9,6 року) [4]. Врахування цих особливостей вирівнювання пенсійного віку для жінок і для чоловіків стало основою пенсійної реформи 2011 р. На думку авторів стратегічної доповіді щодо пенсійної реформи [5], у майбутньому пенсійний вік для обох статей слід підвищити до 65 років, а в подальшій перспективі прив'язати до змін в очікуваній тривалості життя.

У чоловіків в Україні очікувана тривалість життя у пенсійному віці є доволі низькою (14 років) і значно мен-

шою, аніж у Великій Британії, Німеччині та Італії (18 років у 65-річному віці), Чехії та Словаччині (відповідно 17,4 та 15,9 року у віці 62 роки) (станом на 2010 р.) [6]. Коефіцієнт дожиття українських чоловіків до 65 років становить 52,6%, тоді як у країнах Західної Європи цей показник дорівнює 85%. Враховуючи це, пенсійний вік для українських чоловіків, на думку експертів, має збільшуватися лише тоді, коли буде досягнуто очевидних покращень в очікуваній тривалості життя у 60-річному віці, або, іншими словами, підвищення пенсійного віку для чоловіків не повинно бути доти, доки чоловіки та жінки не зрівняються за вищезгаданим показником у 60-річному віці.

Отже, доходимо висновку, що для соціально-економічного розвантаження працездатної частки населення насамперед і першою чергою треба підвищити якість і рівень життя громадян у країні, а лише потім трансформувати та реформувати пенсійну систему, яка на сьогодні залишається однією із найбільш витратних у країні, а сама проблема – найбільш обговорюваною.

За новим пенсійним законом 2011 р. встановлено єдиний вік виходу на пенсію для жінок і чоловіків у 60 років, при цьому для жінок цей перехід відбуватиметься поступово впродовж десяти років (по півроку за рік), а для тих жінок, які не набули право на пенсію, встановлено пенсійний вік у 63 роки із таким самим поступовим переходом впродовж десяти років. Крім того, збільшено трудовий стаж, потрібний для обчислення пенсій у повному обсязі (30 років для жінок і 35 для чоловіків), передбачено заходи щодо заохочення населення до продовження трудового періоду, забезпечення гендерної рівності у трудових і соціальних правах, змінено розміри і умови нарахування “спеціальних” пенсій тощо. Відтак передбачено подальше удосконалення пенсійної системи, запровадження професійних, накопичувальних, корпоративних схем для різних категорій робітників, зменшення нерівності між пенсіонерами тощо. Особливо цікавим, на наш погляд, є положен-

ня Закону стосовно другого етапу реформування пенсійної системи (другого рівня), тобто накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яке буде запроваджено *того року*, коли буде забезпечена *бездефіцитність бюджету* Пенсійного фонду України. Але коли це буде, не вказано.

На думку вчених-демографів, поступове збільшення пенсійного віку першою чергою для жінок дасть змогу зупинити зростання чисельності пенсіонерів та зменшити навантаження на платників податків до 2021 р. Сьогодні реалізовано норми Закону “Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи” стосовно підвищення пенсійного віку, завдяки чому має бути економія коштів на пенсійні витрати, а через збільшення кількості зайнятих – надходження до Пенсійного фонду. Статистика за 2012 р. нас переконує, що наче вже є відчутні результати. Завдяки підвищенню пенсійного віку для жінок кількість новопризначених пенсій за віком скоротилася. Якщо у 2011 р. їх число сягало майже 427 тис. (з яких понад 243 тис. – жінки), то 2012 р. – 332 415 (із яких майже 170 тис. – жінки) [7]. Крім того, правом дострокового виходу на пенсію у 55 років скористалася незначна кількість жінок – 7% загальної кількості усіх жінок, які вийшли на пенсію. Водночас 102 тис. жінок, які вийшли на пенсію у 2012 р. за нової межі пенсійного віку (тобто у 55,5 року), отримали підвищення до розміру пенсійної виплати як компенсацію за більш пізній вихід на пенсію.

За новим законом, до 2015 р. можливий достроковий вихід на пенсію жінкам 55 років за наявності страхового стажу не менше 30 років та за умови звільнення з роботи; при цьому розмір їх пенсії зменшується на 0,5% за кожний місяць дострокового виходу на пенсію. Водночас за кожні шість місяців більш пізнього віку виходу на пенсію жінкам, які народилися у період до кінця 1961 р., встановлюється підвищення до пенсії (2,5% основного розміру пенсії), починаючи з 55 років і до досягнення ними 60-річ-

ного віку. Наприклад, жінки, які у 2012 р. вийшли на пенсію у 55,5 року, отримають надбавку в розмірі 2,5% основного розміру їх пенсії; у жінок, які вийдуть на пенсію у 2013 р. у 56 років, розмір надбавки становитиме 5% тощо. Загалом практика засвідчує, що поступове підвищення пенсійного віку для жінок дає змогу зупинити зростання загальної чисельності пенсіонерів та навантаження на платників внесків на період до 2021 р., коли у працездатний вік вступатимуть малочисленні покоління народжених у кризові 1990-ті [7].

На початку 90-х років аналітики Світового банку пропонували порівняно безболісний варіант подолання цього соціального тягаря на працездатне населення, до якого уряд своєчасно не побажав прислухатися, втративши тим самим час і втіливши те негативне, про що попереджали західні спеціалісти.

На їхню думку, на початку 90-х років пенсійна система України хибувала на ті самі недоліки, що й тепер. Передусім експерти вказували, що в країні пенсії починають виплачувати не тоді, коли літні люди облишають працювати, а автоматично, із настанням пенсійного віку. Виходило, що майже чверть із 11 млн пенсіонерів за віком продовжували працювати й отримувати і пенсію, і заробітну плату. Чверть непрацездатних пенсіонерів також могли влаштуватися на роботу, оскільки пенсія їм призначалася довічно, і багато з тих, кого було визнано непрацездатним на момент призначення пенсії, одужували й поверталися до роботи. Тому, на думку аналітиків, скорочення деяких видів виплат окремим категоріям пенсіонерів (наприклад, шахтарям, котрі мали можливість одержувати пенсії після 20 (чоловіки) чи 25 років (жінки) трудового стажу, тобто до настання пенсійного віку) не призвело б до суттєвого зниження їхнього життєвого рівня.

Аналітики Світового банку також рекомендували ще такий варіант скорочення пенсійних витрат, як скасування допомоги тим, кому вона не була вкрай необхідна, хто був у змозі обійтися без субсидій. Кілька заходів, ужи-

тих у комплексі, на їхню думку, привели б до істотного скорочення витрат, не чіпаючи найуразливіші верстви населення. Серед цих заходів, зокрема, пропонувалося: а) підняти вік виходу на пенсію чоловікам до 65 років і жінкам до 62. Очікувана тривалість життя чоловіків, які досягли 60 років, за прогнозами 1994 р., становила 72,4 року, а жінок, які досягли цього ж віку, – 79,5 року. Тож більш ранній вихід жінок на пенсію був нічим не виправданий. Пенсійний вік можна було б поступово підвищувати на один рік щороку впродовж наступних двох–п’яти років для чоловіків і на один рік щороку протягом наступних семи–десяти років для жінок. За прогнозами, до 2000 р. сума виплат пенсій скоротилася б на 20%, порівняно із 3,8% ВВП, який мав би бути, якщо не вдаватися до цих заходів [7, с. 17]; б) скоротити виплати на 25% пенсіонерам за віком та непрацездатністю, які продовжують працювати, заощадивши тим самим до 19% загальних витрат на пенсії; в) скасувати можливість дострокового виходу на пенсію, що заощадило б до 5% загальних витрат тощо.

Загалом Світовий банк пропонував Українському Уряду декілька варіантів для зменшення пенсійних витрат і надійного захисту найуразливіших верств населення, зокрема за рахунок скорочення пільг та допомог серед працюючої частки населення, субсидій на продукти харчування та комунальні послуги, оскільки допомога для всього населення у 1992 р. становила чверть усіх витрат на соціальне забезпечення в країні, з яких: 41% – грошова допомога родинам із дітьми, 27% – відпустки за хворобою та тимчасовою непрацездатністю, 11% – допомога непрацездатним, 8% – пільги на відпочинок, 6% – на догляд за дитиною, 7% – інші пільги. 42,5% пільг виплачував Фонд соціального страхування, 40% – державні та місцеві ресурси, 17,5% – Пенсійний фонд [7, с. 110].

Проте, попри все, експерти Світового банку самі ж визнавали, що “підвищення пенсійного віку, зокрема, не дасть негайної економії, оскільки його доведеться розтягти на кілька років. Можливо, неправильно було б також

скасувати деякі виплати тим, хто продовжує працювати, або тим, хто пішов на пенсію достроково. Уряд України повинний розглянути ці варіанти, але *навряд чи* (виділено нами. – *О.І.*) він негайно підніме пенсійний вік”. Уряд України саме так і вчинив – розглядав (чи не розглядав) запропоновані заходи і варіанти майже 20 років, не наважуючись на радикальні зміни. Щоразу, коли було потрібно приймати непопулярне рішення, знаходилась низка аргументів, чому цього не варто робити. І нікого з політиків не турбувало, що це зволікання лише породжувало додаткові проблеми у пенсійній системі. До того ж, в Україні на політичній арені за всі ці роки було надто мало осіб, здатних піднятися від рівня політичних демагогів, які думають лише про вибори та наповнення власних кишень і поліпшення власного добробуту, до рівня державних діячів, які дбають про майбутнє держави. Замість чесної і відкритої розмови з людьми про особливості пенсійної реформи політики демонстрували власний непрофесіоналізм і пустослів’я. Відтак, не дивно, що пенсійна реформа звелася лише до підвищення пенсійного віку та скасування деяких пільг для певних категорій працівників.

Якби ж уряд реформував пенсійну систему завчасно, хоча б у середині 90-х років минулого століття або на початку нинішнього, сьогодні вже ніхто б не згадував про це непопулярне рішення і про важкий перехідний період, а саму систему було б змінено і українці “третього віку”, можливо, поліпшили б свій життєвий рівень.

За даними щорічного моніторингу, 2013 р. 75% населення України побоюється невиплати зарплат, пенсій тощо. У попередні роки таких було менше: 2012 р. – 66%, 2011 р. – 62%, а 2008 р. – 52%. Але ще більше пересічних українців лякає зростання цін. Так, 2011 р. цього боялися 72%, тоді як цього року їхня кількість зросла до 80%. Серед непрацюючих пенсіонерів 2013 р. частка таких сягнула 81% та 85% відповідно, натомість 2012 р. їх було 67% та 83%. Переважну більшість таких, як і раніше,

становить селянство (34% проти 33% мешканців великих міст, 27% невеликих містечок і 6% киян, згідно із даними 2013 р.).

Так чи стало краще жити громадянам “третього віку” за умов нової пенсійної реформи?

Література

1. Дані з бази даних Демоскопу Weekly за показником “Основні демографічні показники по всіх країнах світу у 2013 році” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://demoscope.ru/weekly/pril.php>
2. Населення України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Населення_України
3. “Напрями удосконалення сфери охорони здоров’я в умовах постаріння населення України”. Аналітична записка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/starinnya-ce44a.pdf>
4. Населення України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ru.wikipedia.org/wiki/Населення_України
5. Стратегічна доповідь щодо пенсійної реформи в Україні Європейського центру політики та досліджень у галузі соціального забезпечення, 2012 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mlsp.gov.ua>
6. Дані з бази даних Євростату за показником “Очікувана тривалість життя за віком і статтю” [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/data/database // Life expectancy by age and sex \(demo_mlexрес\)](http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/data/database//Life%20expectancy%20by%20age%20and%20sex%20(demo_mlexрес))
7. *Ткаченко Л.* Реформа в дії: підсумки першого року та перспективи [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukurier.gov.ua/uk/articles/reforma-v-diyi-pidsumki-pershogo-roku-ta-perspekti/>

КОРУПЦІЯ І ХАБАР В УКРАЇНІ

Корупція як соціальна інституція являє собою сформовану усталену систему неформальних правил, що регулюють відносини між носіями владного ресурсу та бізнесом (чи населенням).

Зазвичай поняття корупції, що виникло для відзначення використання чиновником свого стану з метою особистого збагачення, задає відповідну проблематику цього явища, суть якої – недоотримання державною казною грошових коштів, що осідають у кишенях чиновників, неефективність державного регулювання, викривлення на практиці сенсу розроблених законів. Тобто корупція як проблема для держави достатньо явна – це проблема ефективного використання державних ресурсів і наповнення державного бюджету.

При розгляді конкретних випадків корупційних взаємодій виявляється, що за одним і тим же терміном (корупція) можуть критися різні феномени, для яких факт використання чиновником свого службового становища для одержання вигоди – єдиний момент, що їх формально об'єднує.

Відмінності між різними “корупціями” стають чіткішими, якщо під час розгляду “корупційних угод” враховується контекст взаємодії, перспективи його учасників і кінцеві цілі, що ставлять перед собою ці сторони. Так, хабар за придбання ділянки землі в елітному (або навіть забороненому для продажу) місці й хабар за “прискорення” оформлення землевідведення на викуплену фірмою будівлю можуть виявитися явищами різної природи, хоча ці ситуації можна схарактеризувати як корупцію з перспективи державно орієнтованого підходу [1]. В обох випадках має місце використання чиновниками владного ресурсу з метою особистої вигоди. Вочевидь тут використовується недосконалість формальних регуляторів або відбувається

їх свідоме порушення чи ігнорування. І там, і там має місце передання коштів чиновникові як неформальне стимулювання. Та якщо в першому випадку корупція виступає як агресивна стратегія домінування, коли сильний гравець використовує хабар, щоб одержати у своє користування якийсь вигідний державний ресурс, то в другому – корупція радше є захисним маневром, способом протидії недосконалим нормам бюрократичного регулювання, захисту проти неефективної роботи бюрократичних структур.

Відтак, у першому випадку йдеться про придбання додаткових благ законним способом. У другому – хабар є вимушеним кроком, викликаним реальними збитками, яких може зазнати фірма через повільність і громіздкість бюрократичних процедур. Ціною питання тут є не упущена вигода, а серйозні втрати, аж до загрози існування бізнесу.

Однак неформальні відносини дрібного бізнесу і влади мають певну специфіку, яка відрізняє їх від корупції у великому бізнесі, як за рівнем взаємодії з владними структурами, так і за характером розв'язуваних проблем. Відмінності зумовлені передусім специфічними особливостями дрібного бізнесу, його невеликими масштабами, високою часткою тіньового компоненту.

Не менш важливим є питання про те, чим ризикує підприємець у своєму протистоянні чиновникам. Загалом ситуацію в дрібному бізнесі можна порівняти зі станом людини, яка весь час стоїть по шию у воді, коли невеликої хвилі достатньо, аби вона захлинулась. Отже, у взаємодії з чиновниками на карту частіше ставиться не упущена вигода, а саме існування підприємства, фірми тощо.

У такій ситуації корупція постає не як активна економічна стратегія, а як *фонова*, тобто спосіб подолання бюрократичних бар'єрів, постійно наявний у практиках взаємодії бізнесменів з носіями владного ресурсу. Тому вона і не сприймається як щось надзвичайне [2].

Традиційне питання про те, хто є ініціатором корупційної угоди в разі фонові корупції, не має однозначної відповіді. Якщо брати до уваги узагальнену думку, то очевид-

но, що поширена на Заході модель “захоплення держави”, яка полягає в тому, що бізнес ініціює корупцію, намагаючись неформально лобювати свої інтереси у прийнятті рішень законодавчою владою, у випадку дрібного бізнесу не працює. Тут доречно вказувати на модель, яка отримала назву “захоплення бізнесу”, коли чиновники (чи інші носії владного ресурсу) навмисно створюють ситуації, в яких бізнесмени змушені платити за можливість нормального продовження своєї справи.

Більшості населення найчастіше доводиться стикатися саме з побутовою корупцією, проявами цього складного соціально-економічного та правового явища в повсякденному житті. Побутова корупція пов’язана з задоволенням людьми своїх повсякденних потреб (підтримка здоров’я, здобуття освіти, забезпечення безпеки тощо). Певна частина населення подібні прояви корупції в повсякденному житті й корупцією не вважає. У даному разі фактично йдеться про одну з важливих перешкод на шляху викорінювання корупції, пов’язаної з проведенням межі між подарунком і хабаром. Як справедливо зауважує відома дослідниця корупції С.Роуз-Акерман, діапазон прийнятної поведінки можна визначити лише в культурному контексті (наприклад, що вважати подарунком, а що – хабаром). Якщо поведінка, яка іменується деякими сторонніми спостерігачами корупційною, у тій чи тій країні розглядається як прийнятна практика дарування, то її треба легалізувати і враховувати [3, с. 147].

Корупційні діяння кваліфікують на дві категорії – дрібна корупція та корупція в особливо великих розмірах. Дрібна корупція або корупція заради виживання, до якої вдаються державні службовці, праця яких недостатньо оплачується і здатність яких утримувати власні родини та платити за навчання дітей істотно залежить від порівняно невеликих підношень з боку прохачів. Вона поширена на передньому й нижньому рівнях і пов’язана з постійною, рутинною взаємодією чиновників і громадян (штрафи, реєстрації тощо). Серед інших видів дій, які можна віднести до дрібної корупції, слід назвати такі [4, с. 141]:

Розділ другий

– чиновники, на яких покладено обов’язок контролювати дотримання законів, можуть вимагати хабарів, погрожуючи застосуванням каральних санкцій (причому розмір хабара зазвичай є меншим за ті фінансові санкції, що їх буде вжито, якщо справа дійде до суду);

– працівники фіскальних органів вдаються до вимагання хабарів, погрожуючи накладанням додаткових зборів на платників податків чи імпортерів, аж поки хабар буде сплачено, після чого оцінку належних до сплати сум податків можуть суттєво занижувати, а імпортні товари дозволяють ввозити взагалі без стягнення жодних зборів;

– посадові особи високого рангу обкладають підпорядкованих їм службовців своєю рідною даниною, спонукаючи тих підвищувати рівень незаконних поборів і щотижня або щомісяця передавати відповідну частину зібраних коштів нагору (найліпший приклад – ДАІ);

– чиновники, які надають населенню послуги від імені держави (видання різноманітних ліцензій, дозволів на відкриття торгових місць на ринку, паспортний контроль), вимагають гроші за прискорення процедури або за уникнення затримок.

Результати моніторингу ІС НАНУ 2013 р. демонструють, що близько третини українців (27%), потрапляючи в корупційні ситуації, діють відповідно до усталених правил корупційної ефективності: шукають “потрібних” людей, дають хабарі тощо. Інша частина (22%) обирає шлях спротиву корупції – “не давав, бо я проти цього”. Серед потенційних жертв хабарників виявилось 7% респондентів –

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання “Як часто Ви були вимушені впродовж останніх 12 місяців давати гроші, подарунки, надавати послуги посадовим особам, від яких залежало вирішення невідкладних питань Вашого життя?” (%)

Часто	5
Іноді	22
Потрібно було б, але я не вмію	7
Не давав, бо не було потреби	44
Не давав, бо я проти цього	22

“потрібно було б, але я не вмію”. 44% вказали, що вони не потрапляли в корупційні ситуації за останній рік (табл. 1).

Слід зазначити, що згідно з даними загальнонаціонального дослідження “Стан корупції в Україні”, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у 2011 р., найбільша частка населення має справу з державними медичними установами (66%), ДАІ (24%), загальноосвітніми школами (22%), підключенням чи ремонтом кому-

Таблиця 2

**Досвід стикання з корупцією респондентів
або членів їхніх родин, які мали прямі контакти
з державними установами, 2011 р. (%)**

<i>Державні функції/інституції</i>	<i>Хабарі на вимогу</i>	<i>Добровільні хабарі</i>
Контакти з представниками судової системи	26	11
Контакти з представниками прокуратури	30	7
Контакти з представниками вищих навчальних закладів	50	26
Контакти з міліцією (крім ДАІ)	53	21
Контакти з податковими службами	29	14
Контакти з органами призову на військову службу	26	13
Контакти з державними нотаріусами	11	7
Влаштування на роботу до державної установи	36	15
Отримання державного житла	38	30
Отримання різних дозволів в органах влади	47	16
Оформлення чи отримання соціальних виплат	9	4
Отримання кредиту (позики) в державній установі	7	2
Реєстрація або приватизація об'єктів нерухомості	32	12
Приватизація, володіння та користування землею	32	10
Державні медичні заклади	66	36
Державні загальноосвітні школи	61	62
Державна автоінспекція	45	30
Проходження митного контролю, оформлення документів	36	11
Регламентація підприємницької діяльності	40	15
Підключення чи ремонт комунальних послуг або зв'язку	28	8

нальних послуг (21%), оформленням або отриманням соціальних виплат (18%) [5].

Загалом 60% респондентів або члени їхніх родин заявили, що протягом останніх 12 місяців були втягнуті в корупційні дії при вирішенні справ з державними органами. Підкреслимо, що в корупційних практиках не завжди лише чиновники вимагають хабарі, але й громадяни можуть провокувати хабарництво, якщо це допомагає їм у розв'язанні власних проблем (табл. 2).

Як бачимо, до найгірших секторів або інституцій, де процвітає корупція, належать: медичні заклади; міліція; ДАІ; вищі навчальні заклади; органи, що регламентують підприємництво; державна дозвільна система; загальноосвітні школи; суди; митні служби; органи, що надають державне житло; податкова служба, прокуратура.

Якщо рушійною силою хабарництва є хабародавці, то це спонукає людей до визнання ними його ефективності й визнання його усталеним механізмом розв'язання проблем – клієнт повністю зломлений. Та якщо давання хабара стимулюється тими, хто забезпечує надання послуг, то є ще надія, що можливий спротив цьому явищу від підневільних людей.

Література

1. Мельник М. І. Хабарництво: загальна характеристика, проблеми кваліфікації, удосконалення законодавства / Мельник М.І. – К. : Парламент. вид-во, 2000. – 256 с.
2. Олимпиева И. Фоновая коррупция в сфере малого и среднего бизнеса: “оружие слабых”? / И.Олимпиева // Борьба с ветряными мельницами? Социально-антропологический подход к исследованию коррупции / сост. и отв. ред. И.Б.Олимпиева, О.В.Паненко. – СПб. : Алетейя, 2007. – С. 213–229.
3. Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы / Роуз-Аккерман С. ; пер. с англ. О.А.Алякринского. – М. : Логос, 2003. – 356 с.
4. Сапелкін Ю. Корупція як фактор ризику для національної безпеки України / Ю.Сапелкін // Чорнобиль і соціум. – К. : Фоліант, 2004 – Вип. 10. – С. 135–149.
5. Стан корупції в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uniter.org.ua/data/block/corruption_in_ukraine_2007-2009_2011_ukr.pdf

Розділ третій

**Відображення перебігу
суспільних змін
в уявленнях населення**

*В.Бурлачук,
доктор соціологічних наук*

ОБРАЗ СУСПІЛЬСТВА У ДЗЕРКАЛІ КОНКРЕТНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Упродовж останніх дев'ятнадцяти років моніторинг Інституту соціології НАН України пропонує дослідникові масу відомостей стосовно уявлень громадян України про економічну та політичну ситуацію в країні, про суспільну мораль, рівень довіри до політичних інститутів, їх соціальне самопочуття та суспільні настрої. Чи дають можливість усі ці дані побудувати інтегральний образ суспільства, уточнити базові концепції соціологічної науки, внести деякі корективи в наш методологічний інструментарій, який застосовується для аналізу суспільного життя?

Коли дослідник намагається аналізувати дані соціологічного моніторингу, він уже володіє певним набором понять, які задають напрям дослідження і визначають розуміння тієї чи іншої соціологічної проблеми. Досліджуючи рівень конфліктності у суспільстві або ступінь довіри, він передусім має на увазі, що всі ці дані, які він знаходить у соціологічному моніторингу, стосуються певного суспільства, яке має жорстку локалізацію у просторі й відмежоване від інших суспільств. Можна сказати, що все різноманіття даних соціологічного моніторингу має певну просторову локалізацію, обмежену рамками певної національної держави. Так ми одразу стикаємося з базовою передумовою соціологічного дослідження, в якій ототожнюються поняття суспільства і держави. Ототожнення суспільства і держави своїми витокami сягає тих часів, коли держава відігравала істотну роль в інтеграції, коли перші національні держави були гарантами соціального миру і вільної циркуляції благ та ідей.

Поняття суспільства як головний предмет соціології в класичній соціології постає як особлива форма аналізу суспільного життя. Для класичної соціології громадське життя являє собою систему в русі від традиції до сучасності, від вірувань до розуму, від відтворення до виробництва, або, за Тьонісом, від спільноти до суспільства. Образ суспільства визначається не традиціями, а зусиллями дійових осіб, які звільняються від оболонки місцевих умов життя і рухаються до універсального майбутнього. Дійовою особою суспільства виявляється тоді громадянин, його особистий розвиток є невід'ємною складовою суспільного прогресу. У своїх вчинках він керується «метасоціальним» змістом, який можна визначити як Прогрес, Свобода, Рівність, Братерство.

Таке уявлення про суспільне життя, з яким упродовж багатьох років звик мати справу соціолог, засноване на понятті суспільства, еволюції й раціональності, на даний час зазнає трансформації. Звичайно, дані соціологічного моніторингу не можуть бути підставою для побудови соціологічної теорії, однак вони дають можливість піддати сумніву деякі базові поняття соціології, що використовуються для аналізу суспільства. Більше того, про суспільство ми можемо розмірковувати вельми опосередковано, розглядаючи його крізь форми поведінки індивіда.

Ми стоїмо перед необхідністю заново визначити поняття суб'єкта (громадянина), слідуючи тим емпіричним фактам, які отримуємо в результаті конкретного емпіричного дослідження. Відходить у минуле розуміння суб'єкта як господаря світу, здатного панувати над ним і трансформувати його, сучасний суб'єкт дистанціюється від цієї своєї здатності та апаратів і дискурсів, що приводять його у дію. Суб'єкт у такому випадку постає по той бік своїх дій і в опозиції до них. Ми знаходимо його у протесті проти руйнувань пам'яток архітектури, проти забруднення навколишнього середовища, проти псевдораціональності силових політики, у відмові від належності до етносу.

Який образ людини вимальовується у дзеркалі соціологічного дослідження? Вона перебуває поза соціальною

системою (86% респондентів не належать до жодної із громадських політичних організацій чи рухів), вона розгублена (80% респондентів згодні з тим, що зараз все так хитко, і здається, що може трапитись все, що завгодно), вона депресивна, ні у що не вірить (76% респондентів згодні з тим, що за теперішнього безладу та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити), жалкує за своїм минулим (85% респондентів згодні з тим, що багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах), вона не ідентифікує себе з політичною партією (68% респондентів не довіряють політичним партіям), перестала ідентифікувати суспільство з державою, висловлює тотальну недовіру до політичних партій. Вона стихійно протистоїть системі, відмовляючись брати в ній участь, у діяльності державних осіб і чиновників бачить лише корупцію, а себе розглядає у зв'язку зі своєю особливою культурою та історією.

Відкинувши правила суспільного життя, вона дедалі більше замикається у пошуку власної ідентичності, чи то за допомогою своєї ізоляції від суспільства, чи то шляхом створення маленьких груп, здатних виразити його інтереси. Політичні ідеології, які розглядають діючих осіб суспільства передусім як громадян і заявляють, що посилення колективної дії і завоювання державної влади приводять до особистого звільнення, зруйнувалися і не викликають нічого, окрім байдужості й неприйняття.

В українському суспільстві, підпорядкованому всепоглинаючій владі апаратів управління, виробництва і розподілу благ, мов та інформації, заклик до поглиблення і розширення демократії не може більше бути закликком до участі в суспільній системі, стаючи закликком до звільнення від неї, а заклик до застосування сили – лише дистанціюванням від цієї системи. Як ми вже зазначали, 86% опитаних не належать до жодної громадської політичної організації. Тож ми стоїмо перед необхідністю заново визначити поняття суб'єкта і суспільства. Те, що класична соціологія називала суспільством, було тільки

змішанням соціальної діяльності, що визначається такими поняттями, як індустріальне виробництво і ринок із національною державою. Єдність суспільства полягала в тому, що йому дає або наказує законна влада. Його межі не є теоретичними, а реальними. Критична соціологія, в особі представників Франкфуртської школи, виявила позаду порядку силу, позаду консенсусу – репресії, відкрила у модернізації ірраціональність, а у загальних принципах – приватний інтерес.

Підлягає критиці фундаментальне основоположення класичної соціології, що стосується умов існування цінностей у суспільстві, яке передбачає наявність відповідності між інституціалізованими цінностями і соціалізацією дійових осіб. Інституціалізовані цінності означають наявність соціальних правил, які виконуються не через можливі санкції, а через повагу до них, яка забезпечується наявним механізмом соціалізації індивідів.

Тепер дані емпіричних досліджень показують, що відбулося відділення системи від діючої особи. Система стала розумітися як сукупність правил і примусів, яким діюва особа має навчитися радше користуватися або уникати, аніж поважати. Завдяки історичним змінам норми функціонування суспільства опинилися в минулому. Респонденти погоджуються з тим, що відійшли у минуле чітке уявлення про добро і зло, справжня дружба і справжня віра. Тим самим вони констатують історичний розвиток (зміну) і своє відділення від тих норм, які опинилися в минулому. Тим самим ми приходимо до нового розуміння історичного розвитку, одного з ключових понять, що лежать в основі розуміння суспільства класичною соціологією. Історична зміна вже не визначається як прогрес або модернізація, а як сукупність стратегій, що прагнуть оптимізувати вживання обмежених ресурсів. Тому більшість респондентів вважає, що не слід сподіватися на позитивні зміни в майбутньому.

Образ суспільства, створений класичною соціологією, руйнується у нас на очах. Для критичної соціології сфера

соціального виступає як сфера несправжнього і сфера необхідності, у суспільстві ввижається новий ідол, що потребує людських жертв, і якому можна протиставити антисоціальну свободу, втіленням якої виступає анархічний бунт індивіда.

Багато дослідників схильні вважати аномічну дезорганізацію суспільства тимчасовим явищем, пов'язаним із особливими умовами розвитку Української держави, яка переживає травматичний синдром посттоталітарного суспільства. Здається, що не в ідеалізованому минулому залишилося, а в майбутньому на нас чекає сильне суспільство зі своєю колективною свідомістю і цінностями, що руйнування всякого принципу єдності суспільного життя є явищем тимчасовим, яке можна подолати розумними реформами і відкритою політикою. А всевладдя ринку та індивідуального інтересу, пов'язаних із звільненням бажаного й уявного, завжди придушеного нормами соціального життя, може бути знову взятим під контроль.

Однак ствердження суспільства споживання, що безперервно стимулює оновлення інтересів і бажань, обмежених лише правилами гри, залишає мало шансів для таких прогнозів. Доводиться визнавати, що уявлення про суспільство як про стовідсоткову систему порядку і панування є лише ідеологічною версією, в рамках якої неможливо аналізувати соціальну дійсність, де панують швидкі і складні зміни. Все це свідчить про те, що відбувається перехід від індустріального суспільства до нового типу суспільного життя і організації, в якій, наприклад, моральність не визначається більше заповідями і подоланням інтересів і пристрастей, а вимірюється волею до самоствердження і власним вибором. Криза ідеї суспільства, яку опосередковано підтверджують дані соціологічного дослідження, змушує деяких соціологів розвивати думку про несоціальний характер громадського життя, думку, що висловлює чи то цинізм, чи то відчай, чи то мрійливість. Насправді, образ суспільства є давнішим, аніж соціологія, і здебільшого стосується XVI, XVII і XVIII ст. Соціологія

виникає саме в ті часи, коли подібна юридична концепція суспільної єдності піддається сумніву з боку еволюціонізму. Впродовж XIX ст. розвивається ідея, і найбільше у Конта, Дюркгейма, Вебера, Тьоніса, про невідворотне піднесення сучасності, раціоналізації і секуляризації, що руйнують все, пов'язане із трансцендентними сутностями, забобонами, віруваннями. Західний світ включається в історичну боротьбу Просвітництва проти традиції, інструментального розуму проти пережитків общинної ідеології. Доведена до своєї крайньої межі подібна концепція зруйнувала б саму ідею суспільства, звівши його до узагальненого образу ринку. Однак ідея суспільства розвивалася, прагнучи відшукати порядок у зміні, інституціалізувати нові цінності. Громадська думка формується в точці перетину понять інституту та еволюції. О.Конт став творцем соціології, тому що обстоював одночасно і прогрес, і порядок.

Криза ідеї суспільства відбувалась у формі ототожнення діючої особи зі споживачем, який на ринках прагне досягти найбільшого задоволення за найменшу ціну. Цей вираз крайнього індивідуалізму, що прагне здаватися абсолютно ліберальним, виявився руйнівним як для ідеї суспільства, так і для самого суспільства. Він подає дійову особу поза всякою системою, оскільки не визначає його ні своєю культурою, ні соціальним становищем, і посилення на суспільство виявляється недоречним.

Запропоновані міркування засвідчують, що суспільство як головний предмет та інструмент соціологічного аналізу втрачає свою безперечну очевидність, що розпад індустріального суспільства висуває нові вимоги до соціології, ставлячи під питання її самоочевидні поняття. У соціальному просторі, який перестає бути організованим інституційними і інтеріоризованими нормами, де дійові особи грають соціальні ролі, не маючи потреби вірити в них, ідея суспільства дедалі більше набуває характеру методологічної фікції.

*О.Злобіна,
доктор соціологічних наук*

ДИНАМІКА УСВІДОМЛЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ

Суспільні трансформації, що тривають у країні вже понад 20 років, від самого початку були досить радикальними та стрімкими. Нова країна, нові ринкові умови життєдіяльності, нова політична система – все це поставало водночас і не могло не відбитися на житті кожної людини. Здавалося б так само швидко мав змінюватися і образ українського суспільства у свідомості людей. Проте виявилось, що рефлексія змін досить сильно відставала від самих змін. Перше десятиріччя перетворень досить слабо відбивалося в типових картинах світу. Картина “образу теперішнього”, отримана в моніторинговому дослідженні 2003 р.¹, не так вже й сильно відрізнялася від “образу минулого”, який репрезентував у масовій свідомості життя за радянських часів. Хоча найбільш радикальні перетворення на рівні економічної чи політичної системи залишилися на той час у минулому, відрефлексованість перетворень у вимірах суспільства, які позбавлені “наочності”, але виступають невід’ємними внутрішніми регуляторами соціальних процесів, виявилася ще досить слабою.

Респондентам пропонувалося визначити, що, на їхню думку, найвідчутніше змінилося в сучасному українському суспільстві порівняно із радянськими часами. Низка варіантів поєднувала показники, які б репрезентували зміни у різних вимірах суспільства, включно з “виміром особистісним”. Відповідно до переліку увійшли такі харак-

---

¹ Опитування здійснювалося у рамках моніторингу Інституту соціології “Українське суспільство”. Вибіркова сукупність становила 1800 осіб, вибірка репрезентативна за ознаками статі, віку, освіти.

теристики, як ідеали суспільства, головні життєві цінності, зразки життєвого успіху, правила, за якими треба діяти, щоб досягти успіху в житті, уявлення про “добре” і “погане”, можливості для досягнення мети, вимоги, які висуває людині життя, ставлення людей одне до одного, самі люди.

У таких координатах образ суспільства у свідомості індивіда набуває ознак суб'єктності. Ситуація соціальних трансформацій продукує умови, за яких людина вимушена компенсувати власною діяльністю руйнування соціальних підвалин свого життєвого світу, що вимагає спеціального усвідомлення “непомітного”, точніше невідрефлексованого, в стабільних умовах зв'язку кожного індивіда із суспільством. Таке усвідомлення оформлюється

Таблиця 1

**Характеристика уявлень населення
про зміни в суспільстві, 2003 р. (%)***

<i>Суб'єктний вимір змін</i>	<i>% від загальної кількості опитаних</i>
Ставлення держави до людини	41,6
Ставлення людей одне до одного	32,1
Самі люди	28,3
<i>Нормативний вимір змін</i>	
Правила, за якими треба діяти, щоб досягти успіху в житті	24,9
Вимоги, що їх висуває людині життя	23,2
<i>Ціннісний вимір змін</i>	
Уявлення людей про “добре” і “погане”	18,9
Головні життєві цінності людей	11,8
<i>Можливісний вимір змін</i>	
Можливості для досягнення мети	14,3
<i>Ідеальний вимір змін</i>	
Ідеали суспільства	11,9
Зразки життєвого успіху	7,8
<i>Невідрефлексованість змін</i>	
Ніщо з переліченого суттєво не змінилося	5,0
Вагалися з відповіддю	12,3

* Сума перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати кілька варіантів відповіді.

через індивідуальну оцінку взаємодії двох суб'єктів, один із яких – особистість, а інший – держава.

В умовах “радянського минулого” образ відносин між ними був досить усталеним і формувався на засадах патерналізму. І хоча фактично ці засади були істотно розхитані, усвідомлення нового формату взаємодії соціальних суб'єктів виявилось на той момент досить невиразним. Отже, у 2003 р., відповідаючи на запитання *“Що з переліченого, на Вашу думку, найвідчутніше змінилося в сучасному українському суспільстві порівняно з радянськими часами?”* (табл. 1), лише трохи більше 40% опитаних визнали зміни у ставленні держави до людини.

Причому саме ця позиція передувала в усіх соціальних групах, незалежно від віку, рівня освіти тощо. Отже, в уявленнях населення картина змін центрувалася навколо теми порушення зв'язків людини із соціальним світом. Насамперед йшлося про відносини людини і держави, проте “помітною” стала зміна ставлень людей одне до одного, і, що характерно, зміни в самих людях.

Слабше був відрефлексований вимір нормативний. Лише чверть населення серед найважливіших змін називали зміну правил досягнення успіху і вимог, що висуває людині життя. Причому сам цей факт досить добре узгоджувався з аномійним станом суспільства. Більшість опитаних не вбачали суттєвої відмінності між правилами, за якими слід діяти, щоб досягти успіху в сучасному суспільстві порівняно з суспільством радянським. Проте в реальності, мала місце класична, за Дюркгеймом, ситуація, коли слідування старій системі правил не забезпечувало бажаного результату, що і підживлювало стан аномії.

Не надто відрефлексованими були і зміни ціннісних орієнтирів. Лише приблизно п'ята частина населення серед найважливіших ознак змін називали зміну уявлень людей про “добре” й “погане”, а про відчутність змін у головних життєвих цінностях заявила десята частина. Зауважимо, що йдеться не про “правильність” чи “моральність” самого суспільства, а саме про орієнтири, за якими визначають

цю “правильність”. Фактично ці дані демонстрували слабкість регулювальної функції моралі у тогочасному суспільстві.

Загалом рефлексія щодо зміни суспільних ідеалів і зразків життєвого успіху значно відставала від реальної фіксації у свідомості таких змін. Так, люди доволі впевнено відчували експансію цінностей та норм, досить далеких від радянських. Відповідаючи на запитання “Які з моральних цінностей і норм західного способу життя найактивніше входять у наше життя?”, 45% відзначили, що в наше суспільство проникає культ грошей, 28,3% виокремили активне входження у життя спрямованості до життєвого успіху за будь-яку ціну. Проте назагал у суспільстві не було поширене відчуття, що змінилися ідеали суспільства або зразки життєвого успіху. Такі зміни відмітили 11,9% і 7,8% опитаних відповідно.

Напрочуд мало людей вважали, що в суспільстві істотно змінилися можливості для досягнення мети (14,3%), хоча, як свідчили відповіді на інші запитання моніторингу, більшість населення фіксувало суцільний брак різноманітних можливостей, а шанси здійснити життєві плани, домогтися успіху в житті негативно оцінювали на той час 60% опитаних. Одним з найбільш прийнятних пояснень такої недостатньої уваги до теми нових можливостей була, очевидно, їх недоступність. Картина реальних втрат, імовірно, впливала на оцінку потенційних здобутків.

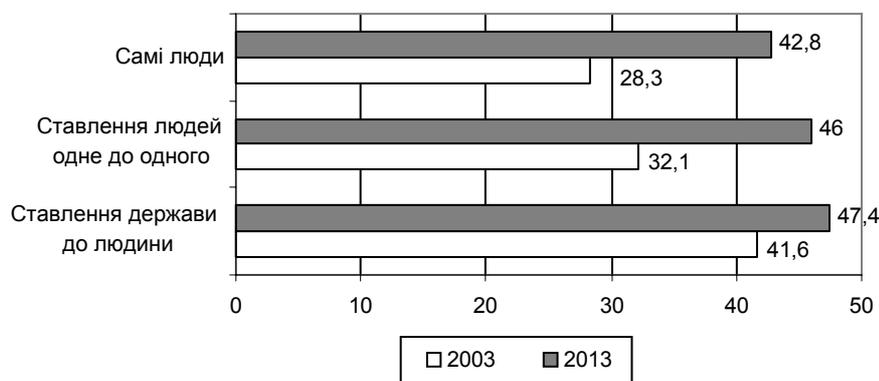
Отже, картина суспільних змін виявилася трохи неочікуваною і суперечливою. З одного боку, зміни нібито констатувалися фактично, з другого – не усвідомлювалися як ознаки нової соціальної реальності. Рефлексія щодо “невидимих трансформацій” значно відставала від реального стану речей.

Через десять років сприйняття реальності досить відчутно трансформувалося². Єдина група, яка чисельно не змі-

² Вибіркова сукупність у 2013 р. становила 1800 осіб, вибірка репрезентативна за ознаками статі, віку, освіти.

Розділ третій

нилася (близько 5% опитаних), це група тих, хто взагалі не відрефлексовує зміни, тобто вважає, що жодних суттєвих змін не відбулося. За рештою позицій відбулися суттєві зрушення. Причому насамперед вони стосуються саме тих вимірів, які позбавлені «наочності». Зокрема, оцінка змін у ставленні держави до людини як і раніше відрефлексована найкраще і фіксується майже половиною опитаних (рис.). Це і не дивно, бо ця оцінка спирає-

Рисунок. Динаміка відрефлексованості змін у суб'єктивному вимірі (%)

ться на низку об'єктивних індикаторів, таких як стан пенсійного забезпечення, медичного обслуговування тощо. Водночас зміни у ставленні людей одне до одного не мають таких однозначних репрезентацій і фіксуються лише в суб'єктивному досвіді людей, проте наразі такі зміни відмітила майже половина респондентів і понад 40% вважають, що істотно змінилися самі люди. Фактично це і є одним з найсуттєвіших показників суспільних перетворень, оскільки правила політичних чи економічних взаємодій у певному сенсі перетворити легше, ніж самих людей.

Можна сказати, що наразі у свідомості людей відбувається активна трансформація соціокультурної складової картини світу. Якщо десять років тому зміни головних життєвих цінностей усвідомлювали лише 11,8% опитаних, то наразі їх вважають суттєвими вже 33,1%, значно зросла і частка тих, хто відмітив, що суттєво змінилися уявлення людей про “добре” і “погане” (від 18,9% до 32,1%). Ідеали суспільства, зміни яких відчувало лише 11,8%, наразі вважають істотно трансформованими вже 27,2%, зразки життєвого успіху, зміни яких у 2003 р. вважало суттєвими лише 7,8%, на сьогодні оцінюють як суттєво оновлені 24,1%. Підсилилася і рефлексія щодо нормативного виміру взаємодій. Кількість тих, хто відмітив значну зміну правил, за якими треба діяти, щоб досягти успіху в житті, зросла від 24,9% до 34%; зміну вимог, що їх висуває перед людьми життя, наразі відмічають 31%, що значуще більше, ніж десять років тому (23,2%). При цьому частка тих, хто вагався з відповіддю, навіть зменшилася від 12,3% до 9,1%.

Вельми показовою характеристикою суспільних змін є і те, що досить однорідна раніше картина сьогодні суттєво відрізняється насамперед у різних вікових групах. В опитуванні 2003 р. загалом подібні з більшості позицій оцінки значуще відрізнялися лише щодо оцінки правил досягнення успіху. Суттєвими такі зміни вважали 28,8% респондентів віком до 30 років і лише 17,8% серед тих, кому було понад 55, що загалом підтверджувало кращу адаптованість і пристосованість до змін молодшої вікової групи. Проте загалом можна було констатувати, що “образ теперішнього” формується усіма учасниками опитування порівняно з “образом минулого”.

В опитуванні 2013 р. відмінності між віковими групами виявилися досить неоднозначними (табл. 2).

У нормативному вимірі сприйняття соціальної реальності залишилося досить подібним. Правила, вимоги, можливості, та й самі люди сприймаються усіма учасниками опитування як даність, що відрізняється від попе-

Таблиця 2

**Віковий розподіл відповідей на запитання
“Що з наведеного, на Вашу думку, найвідчутніше
змінлося в сучасному українському суспільстві
порівняно з радянськими часами?”, 2013 р. (%)**

<i>Подібність оцінок</i>	<i>до 30 років</i>	<i>30–54 років</i>	<i>55 років і більше</i>
Правила, за якими треба діяти, щоб досягти успіху в житті	30.2	37.0	31.7
Самі люди	38.5	43.7	44.0
Вимоги, що їх ставить до людини життя	30.2	31.7	30.4
Можливості для досягнення мети	23.1	25.6	23.1
<i>Відмінність оцінок</i>			
Зразки життєвого успіху	15.7	25.7	26.5
Уявлення людей про те, що є “добре” і що “погане”	23.4	34.3	34.0
Ставлення людей один до одного	34.9	46.9	51.2
Ставлення держави до людини	38.8	48.8	50.5
Головні життєві цінності людей	25.4	35.3	34.2
Ідеали суспільства	21.9	28.6	28.1
Ніщо з переліченого суттєво не змінилося	4.7	4.9	6.0
Важко відповісти	17.5	6.9	7.7

редніх часів. Така подібність оцінок свідчить насамперед про те, що стан аномії в суспільстві поступово долається і нові координати взаємодій стають дедалі більш визначеними і ясними для населення.

Водночас соціокультурна складова змін оцінюється по-різному. Для старших вікових груп відмінності є значно виразнішими, що свідчить про усвідомлене протиставлення образів “минулого” і “теперішнього”. А от для тих, кому ще немає 30, і хто фактично повністю соціалізований у суспільстві часів незалежності, образ “минулого” не спирається на власні переживання і спогади, а отже, втрачає актуальність як точка відліку для порівняння. Це підтверджує і досить велика частка у молодшій віковій групі тих, хто вагається з відповіддю.

Загалом можна констатувати, що для старших вікових груп образ колишнього суспільства стає дедалі віддаленішим від образу суспільства теперішнього, яке сприймається як “нова реальність”, яка, можливо, і гірша за попередню, але вже відірвана від неї в свідомості людей. Натомість молодші вікові групи стають поступово дедалі придатнішими для маніпулювання за допомогою міфологізації минулого, проте можливості такого маніпулювання обмежуються реальним зануренням молоді у сучасність. За наявності можливостей для самореалізації та більш-менш позитивних життєвих перспектив розрив з минулим зростатиме і зменшуватиметься у всіх вікових групах, за умов же погіршення життєвої ситуації міф ідеального минулого має певні шанси на поширення у масовій свідомості.

*Н.Соболева,
доктор соціологічних наук*

ПОЧУТТЯ, СПОДІВАННЯ, ПОБОЮВАННЯ У МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ: ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН

В Україні дослідження актуальних страхів як важливої складової соціального самопочуття населення на тлі тих змін, що відбуваються, здійснювалося протягом двох десятиліть у межах соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ. Це дає змогу одержувати змістовну емпіричну інформацію, з допомогою якої можна простежити динаміку сприйняття соціальних трансформацій у масовій свідомості й проаналізувати відповідні тенденції.

Як інтегральна оцінка, що уможливорює умовний розподіл респондентів на групу “оптимістів” і групу “песимістів”, був застосований такий показник, як сподівання (чи відсутність такого) на поліпшення життя в найближчому майбутньому, оскільки почуття надії на краще або очікування погіршення життя в найближчій перспективі є своєрідною квінтесенцією соціального самопочуття людей.

Дані моніторингу упродовж 1998–2013 рр. дають змогу відстежити тенденції змін в оцінках українців щодо найближчого майбутнього. Незважаючи на те, що кількість “песимістів” майже в усі роки переважала кількість “оптимістів”, аж до 2010 р. спостерігалася тенденція поступового зниження загальної кількості перших. Водночас дані моніторингу переконливо свідчили про скорочення кількості тих, кому притаманна цілковита втрата соціального оптимізму. Порівняно з 1998 р. їхня кількість у 2010 р. скоротилася більш як у 2,5 рази, натомість кількість соціальних оптимістів за цей же час зросла майже втричі, що схиляло до висновку про те, що загальна ситуація в Україні дедалі більше стимулюватиме позитивні очіку-

вання, і життя сприйматиметься людьми з року в рік у світліших тонах. Істотні сплески соціального оптимізму було зафіксовано в 2005 р. й у 2010 р., коли кількість соціальних оптимістів значно перевищувала кількість соціальних песимістів. Але ситуація двох останніх років дає підстави для серйозного занепокоєння щодо соціального самопочуття, оскільки різке зростання негативних очікувань та відповідне зменшення сподівань людей на можливість покращання у найближчому майбутньому емоційно повертає наше суспільство в “сумні дев’яності” (табл. 1).

Таблиця 1

“Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш владнається чи ніякого покращання не відбудеться ?” (%)

Варіанти відповіді	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Жодного поліпшення не буде	70,3	61,8	56,2	60,4	43,8	47,4	42,7	18,3	35,2	44,0	26,1	51,3	59,7
Важко сказати	18,7	26,4	24,3	24,2	43,1	40,1	38,8	41,5	43,2	36,3	43,2	33,7	28,2
Більш-менш налагодиться	11,1	11,2	19,3	15,1	13,0	12,4	18,4	40,2	21,6	19,6	30,6	14,9	12,1

Дані опитувань суспільної думки в Україні та моніторингових опитувань населення за останні роки дають змогу проаналізувати й зіставити спектр переважаючих соціальних почуттів щодо майбутньої долі України (табл. 2) та переживання власного майбутнього (табл. 3).

Такі важливі складові соціального самопочуття (й водночас чинники соціального оптимізму/песимізму), як емоційні переживання майбутнього своєї країни, що детермінує й власне майбутнє людини, набули істотних змін за останній рік. Динаміка суспільних настроїв за цей період характеризується помітним збільшенням частки людей, які відмітили істотне посилення таких негатив-

Розділ третій

Таблиця 2
Переживання майбутнього України (%)*

Почуття щодо майбутнього України	1999	2001	2002	2003	2005	2006	2010	2011	2012	2013
<i>Позитивний спектр переживань</i>										
Надія	56,5	51,4	55,8	58,8	61,2	50,7	56,4	35,5	47,0	32,1
Оптимізм	16,9	14,3	23,0	–	33,8	25,5	25,1	21,6	19,7	14,1
Інтерес	18,3	14,9	18,8	17,0	21,5	17,0	19,7	13,3	14,1	11,9
Впевненість	5,9	5,5	7,0	9,9	19,5	9,8	11,2	7,7	6,7	5,1
Задоволення	2,1	1,7	1,6	3,6	9,2	3,4	3,3	3,0	1,4	1,7
Радість	2,3	2,8	1,5	5,6	11,7	4,8	3,1	2,6	1,9	1,4
<i>Негативний спектр переживань</i>										
Тривога	48,3	46,0	33,2	46,9	24,4	34,4	29,1	42,8	34,5	30,9
Страх	20,7	23,5	15,1	22,8	8,1	11,0	16,4	25,6	17,0	22,0
Безвихідь	9,7	13,3	8,6	14,6	6,1	11,2	13,3	20,3	11,1	17,8
Розгубленість	13,7	14,3	9,4	19,8	10,5	16,0	17,1	22,6	12,6	17,1
Песимізм	7,7	11,0	6,5	–	2,8	7,2	7,8	14,4	11,5	11,4
Байдужість	3,2	3,4	3,5	2,9	2,7	2,8	2,4	5,9	4,6	4,8
Інше	1,1	0,8	1,8	0,6	0,5	0,5	1,1	0,8	0,3	0,4
Важко відповісти	–	4,6	3,5	–	7,1	7,1	7,2	3,7	8,3	11,0

*Сума перевищує 100%, оскільки респондент міг використати усі підходящі відповіді.

них настроїв, як страх, безвихідь, розгубленість. Але переживання тривоги, яке дуже різко зросло й охопило у 2011 р. майже 43% опитаних, за два останніх роки поступово послабило свої позиції до 31% у 2013 р. Кількість песимістів і байдужих не змінювалась у ці роки.

Але в той же час тривало зменшення частки тих, хто має позитивні почуття, коли розмірковує про майбутнє нашого суспільства. Частка людей у нашому суспільстві, сприйняття якими майбутнього підживлюється життєствердними переживаннями, такими як надія, оптимізм, інтерес, наразі відчутно зменшилась. Найуразливішим виявилось почуття надії, яке з 1999 р. по 2010 р. включно залишалось позитивним полюсом переживань людей сто-

совно майбутнього України, щодо якого оцінки респондентів усі досліджувані роки долали 50-відсотковий бар'єр. У 2011 р. цей показник катастрофічно знизився до 36%, охоплюючи фактично тільки третину опитаних, і після обнадійливого піднесення до 47% у 2012 р. знову впав до 32% у 2013 р.

Аналогічна картина вимальовується й у розподілі почуттів пересічних українців щодо власного майбутнього. Позитивний баланс самопочуття людини підтримується головним чином саме надією, яка рятує людину від розпачу й є свого роду генератором життєвих сил навіть за відсутності об'єктивних умов для нормальної життєдіяльності. Надія як основне почуття, яке лежить у основі впевненості в перспективному та благополучному власному

Таблиця 3

Переживання власного майбутнього (%)*

<i>Почуття щодо власного майбутнього</i>	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>
<i>Позитивний спектр переживань</i>				
Надія	58,8	43,8	51,3	35,4
Оптимізм	28,3	27,5	28,2	19,2
Інтерес	20,2	16,2	16,2	15,4
Впевненість	14,7	10,4	10,6	8,2
Задоволення	5,4	2,5	4,4	2,9
Радість	5,1	4,5	5,6	2,9
<i>Негативний спектр переживань</i>				
Тривога	26,4	36,1	29,2	33,1
Страх	12,9	21,5	15,0	21,4
Розгубленість	12,1	18,7	17,6	23,5
Безвихідь	6,2	13,4	11,4	16,5
Песимізм	4,0	10,8	7,0	9,8
Байдужість	2,0	5,6	4,7	3,7
Інше	1,2	1,3	0,4	0,3
Важко відповісти	8,7	3,5	6,9	9,6

*Сума перевищує 100%, оскільки респондент міг використати усі підходящі відповіді.

майбутньому, “зруйнувалася” на два роки пізніше – тільки в 2013 р. Дуже різким стало й зниження оптимістичних настроїв людей щодо власного майбутнього.

Життєвий досвід людей і шкала їхніх основних життєвих цінностей прямо відбивається в соціальних страхах – масових уявленнях про те, що може складати реальну загрозу для стабільності існування і життєвого процвітання. Суб’єктивні оцінки актуальних соціальних загроз, що визначають соціальне самопочуття населення України, слугують доволі надійним барометром, який дає змогу судити про морально-психологічну ситуацію в українському суспільстві. Остання характеризується дисбалансом ціннісно-нормативних орієнтацій, посиленням приземлено-прагматичних тенденцій у свідомості й поведінці людей, суперечливим поєднанням прогресивних і консервативних елементів у сприйнятті як сучасного життя, так і майбутнього країни.

Аналіз відповідей респондентів на запитання “*Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?*” дав підстави констатувати збереження загальної конфігурації й ієрархії актуальних побоювань населення України на тлі дуже відчутної переваги песимістичних настроїв у суспільстві, що зумовлює поширеність соціальних страхів і підтримує відносну стійкість їхньої структури. Як можна побачити, протягом останніх років ієрархія соціальних страхів залишається практично незмінною, хоча інтенсивність їх переживання змінюється й іноді дуже відчутно (табл. 4).

Які ж основні фактори, що викликають тривогу і страх у масовій свідомості населення України? За даними моніторингу, 80% населення найбільше боїться зростання цін, трохи менше – безробіття, три чверті – не виплати зарплат і пенсій. Треба відмітити, що ці страхи постійно займають перші три місця в ієрархії побоювань пересічних українців. Ці страхи традиційно переважають, оскільки наша країна перебуває у стані тривалої економічної кризи, і це, на жаль, чи не єдиний приклад стабільності, правда,

Таблиця 4
Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше? (%)*

<i>Джерела страхів</i>	1992	2002	2003	2011	2012	2013
Зростання цін	66,4	71,3	75,1	74,7	80,6	79,6
Безробіття	60,3	73,0	75,6	71,9	79,4	78,1
Невиплати зарплат, пенсій тощо	–	64,7	68,8	56,8	65,8	75,4
Зростання злочинності	68,0	61,5	59,9	42,0	45,5	49,4
Зараження загрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	–	40,6	48,1	26,6	34,5	36,6
Зупинення роботи підприємств	13,2	39,1	45,1	33,8	35,7	36,4
Голоду	50,3	51,2	52,8	33,6	37,3	29,8
Масових вуличних безпорядків	21,2	18,6	20,9	19,4	16,6	18,6
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	46,5	30,4	31,9	15,9	16,7	18,6
Холоду в квартирі	17,2	33,4	40,7	19,3	23,7	18,4
Встановлення диктатури у країні	11,6	12,0	13,7	13,8	14,3	18,3
Розпаду України як держави	17,2	14,7	14,2	16,1	11,8	14,5
Міжнаціональних конфліктів	48,9	17,9	17,3	12,1	10,7	14,3
Нападу зовнішнього ворога на Україну	14,2	16,4	15,7	6,5	6,8	9,5
Міжрелігійних конфліктів	–	8,0	10,3	7,6	5,6	8,6
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	–	11,0	10,7	8,9	9,8	7,4
Повернення до старих порядків часів застою	13,2	7,3	7,3	11,5	7,7	7,5
Іншого (чого ще?)	2,1	2,8	3,6	1,8	1,6	1,7
По-справжньому нічого не бояться	2,0	5,0	1,9	2,3	2,7	4,8

*Респонденти відзначали усі відповіді, що підходять.

зі знаком мінус, у ситуації соціальної нестабільності. Протягом двадцяти років ці страхи весь час посилюються, деяке ослаблення цих страхів спостерігалось лише у 2011 р. Якщо порівнювати три останніх роки, то повертає до себе увагу істотне збільшення побоювань щодо невиплати зарплат та пенсій у 2013 р. Більше третини опитаних по-

боюються зупинення роботи підприємств. На нашу думку, це пов'язано зі зростанням недовіри до держави. Тільки 13% опитаних вважають, що діюча влада хоч якось розв'язує проблеми економічного розвитку України, підвищення добробуту населення, зменшення соціальної нерівності.

Протягом останніх трьох років відбувся різкий сплеск побоювань зростання злочинності (якщо у 2011 р. наявність цього страху була притаманна 42% респондентів, то у 2013 р. практично половина опитаних відзначила цей вид страху як один з найсильніших. Це й не дивно. Майже 56% респондентів вважають, що суди в Україні сьогодні служать будь-кому, хто заплатить. Аналогічну оцінку міліції висловили 49% опитаних. У продажності прокуратури й навіть Служби безпеки України (СБУ) впевнені відповідно 43% і 27% опитаних. І лише 4% респондентів впевнені, що ці установи служать громадянам України.

У структурі актуальних страхів населення України за останні три роки необхідно відзначити помітне підвищення частки таких соціальних загроз, як можливість встановлення диктатури в країні; розпаду України як держави; нападу зовнішнього ворога на Україну; міжнаціональних і міжрелігійних конфліктів. Значущого зростання також зазнали побоювання масових вуличних безпорядків.

Водночас фіксується дуже переконливе переважання кількості тих респондентів, які погодилися з думкою, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії (58% у 2013 р.; 48% у 2011 р.); категорично не підтримали це твердження 22% учасників опитування 2013 р. (у 2011 р. таких було 33%). Але чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які могли б ефективно керувати країною? Ствердно на запитання відповіли тільки 23% респондентів, 49% – не бачать відповідних постатей на вітчизняних теренах. Немає довіри й існуючим сьогодні в Україні політичним

партіям і рухам. Частка тих, хто вважає, що є такі партії і рухи, яким можна довірити владу в Україні, становить 21%, водночас 45% респондентів не згодні довірити владу жодній з існуючих політичних партій. А це – дуже загрозливий симптом очевидної кризи влади, якщо в країні немає беззаперечних гідних претендентів (ні індивідуальних, ні колективних) на керівництво державою, які володіють кредитом довіри серед більшості населення України.

Опитування 2013 р. виявило й деякі позитивні зрушення у структурі соціальних страхів. За останній рік на 7% зменшилась частка тих, хто всерйоз стурбований настанням голодних часів у своєму житті. 30% населення продовжує боятися можливого голоду. Раніше, у 1992 р., понад 50% респондентів висловлювали побоювання щодо цієї загрози, а в 2000 р. (це був пік переживання цього страху) таких було 72%. Трохи менше 6% становить зменшення за цей же період частки тих, хто боїться холоду у квартирі. Найбільш відчутним було переживання цього страху в 2001 р. (50%). До речі, саме після того, як залишилися позаду складні часи міленіуму і першого року нового тисячоліття, різко зросла кількість тих, хто вибрав відповідь “насправді нічого не боюся”. У поточному 2013 р. таких відповідей було практично стільки ж, як і у 2002 р., це майже вдвічі більше, ніж у попередньому 2012 р. Навіть з урахуванням звісної бравади тих, хто відповів подібним чином, зростання кількості таких “безстрашних” не може не радувати дослідників соціальних процесів.

Таким чином, аналіз динаміки соціальних страхів свідчить про стійке переважання в ієрархії страхів населення України таких факторів, як стрімке зростання цін, можлива втрата роботи, невиплата зарплат і пенсій, зростання злочинності. Актуалізувалася стурбованість здоров'ям унаслідок можливості зараження загрозливими для життя інфекціями та у зв'язку зі страхом наслідків катастрофи на ЧАЕС.

При цьому такі соціальні страхи, як втрата національної єдності, активізація міжнаціональних і міжрелігійних конфліктів, зовнішня загроза нападу ворога, що є змістовими складовими в структурі страхів як актуальних загроз, але у попередні роки в загальній картині були відсунуті на останні місця, сьогодні помітно зросли. Натомість зовсім небагато тих, хто вірить у повернення до старих порядків часів застою (13,2% у 1992 р. проти 7,5% у 2013 р.).

Якщо дотримуватися думки, що страхи – це своєрідна форма існування в людській свідомості найважливіших життєвих цінностей, концентрований вираз, квінтесенція того, що люди бояться втратити, то стає зрозумілим, що в Україні сьогодні найсильнішими є передусім ті соціальні страхи, які пов'язані з недовірою до інститутів влади, а також з почуттям соціальної та економічної незахищеності. Відзначимо, що економічні та соціальні проблеми для більшості населення України мають основне значення, при цьому жінок більше турбує стрімке зростання цін і не виплата зарплат, чоловіків – неможливість знайти роботу або її втрата. Соціальні страхи набагато болісніше переживає старше покоління, люди пенсійного віку. Загалом за ступенем уразливості жінки та пенсіонери складають найбільш чутливі до соціальних страхів соціальні групи.

*А.Ручка,
доктор філософських наук;
М.Наумова,
кандидат соціологічних наук*

ЦІННОСТІ І ТИПИ ЦІННІСНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ В СУЧАСНОМУ СОЦІУМІ

Наразі вже мало кого дивує теза, поширена в соціогуманітарній літературі, що тип особистості визначають інтерналізовані нею цінності. Отже, щоб знати тип особистості конкретної людини, потрібно знати, які цінності вона сповідує, визнає. Щоправда, тут одразу постає питання про те, а як здійснюються на практиці ті цінності, що людиною визнаються, сповідуються? На цю тему проведені численні дослідження, експерименти, які засвідчують наявність певних розбіжностей між визнанням і реалізацією людських цінностей. Пояснення цієї обставини дослідники пов'язують, як правило, з об'єктивними життєвими умовами і можливостями, які можуть сприяти або ні реалізації цінностей, що визнаються в тому чи іншому соціокультурному середовищі.

Загалом людство з давніх-давен під цінностями розуміло різні блага, чесноти, ідеали. У ХІХ ст., коли термін "цінність" отримав у філософії та науці концептуальний статус, його стали приписувати ідеям, предметам, властивостям, ситуаціям, які люди відчували і вважали за важливе й бажане у своєму житті й одночасно визнавали за необхідне й обов'язкове для розвитку свого суспільства в цілому. Це означає, що життєві оцінки, рішення і вибори людей різних поколінь залежать не тільки від об'єктивних умов і можливостей їхньої екзистенції, а й від *спрямованості* їхнього *преференційного мислення*, що формується переважно в молодому віці й функціонує протягом усього життя. Характерною особливістю даного мислення є те, що воно охоплює не тільки належне, а й можливе та бажане.

не. Формуючись у процесах соціалізації та інкультурації, преференційне мислення спирається, зрозуміло, як на історичну, так і актуальну фактичність, на те, що було, і те, що є. При цьому продукуються оцінки і преференції щодо явищ і подій як минулого, так і сьогодення. До уваги беруться також сценарії можливого розвитку історичних (як могло бути) і актуальних (як може бути) явищ і подій. Водночас генеральна спрямованість преференційного мислення пов'язується з орієнтацією на *образи того, що варто бажати і повинно бути*. Коли людина ставить собі запитання на кшталт: до чого варто прагнути в житті, заради чого необхідно докласти зусиль, зазнавати страждань, йти на жертви? у чому сенс людського життя? – вона, прагнучи відповісти на них, звертається, так чи інакше, до світу цінностей, образів того, що варто бажати і що повинно бути.

І, дійсно, людина кожного дня у своєму житті звертається до цінностей, щоб, опираючись на них, визначити певні оцінки, прийняти певні рішення, здійснити певні вибори. Особливо це помітно в так званих граничних пунктах людської екзистенції, коли йдеться про явища життя і смерті, щастя і страждань, любові і ненависті, набуття ідентичності або її втрати тощо. При виборі професійного шляху, визначення життєвих цілей і завдань, добору відповідних засобів для їх реалізації люди теж спираються на певні ціннісні критерії. У всіх подібних випадках провідна роль належить преференційному мисленню людини, яке формується в процесах соціалізації та інкультурації під впливом сім'ї, школи, peer groups, медіа, церкви, субкультур тощо.

Основною функцією цього мислення є не тільки встановлення цінного, важливого і бажаного в людському житті, а й упорядкування означеного за ранговою шкалою. У цьому сенсі одним явищам і подіям віддається перевага, їм приписується високий рейтинг, вони вважаються найбільш важливими як для окремих людей, соціальних угруповань, так і для соціуму в цілому; інші тлумачаться

як другорядні, менш важливі, їм надається низький рейтинг. Це означає, що на підставі преференцій людини вибудовується *ієрархія* її екзистенціальних цінностей. Тим самим визначаються *ціннісні пріоритети* людей, які так чи інакше мають прояв у їхніх оцінках, рішеннях, виборах і реальних діях.

Зрозуміло, ціннісні пріоритети людей пов'язані, з одного боку, з визначенням образів того, що варто бажати і повинно бути. Проте, з другого боку, коли йдеться про реалізацію ціннісних пріоритетів, істотне значення має їхня життєва ситуація, яка визначає можливості та обмеження щодо задоволення людських потреб та інтересів. І це добре демонструє Рональд Інглгарт, на підставі емпіричних даних показуючи, що основні цінності й переконання, які притаманні населенню розвинутих країн, радикально відрізняються від цінностей і переконань населення менш розвинутих країн. При цьому людей, які орієнтовані на забезпечення передусім потреб виживання, фізичної та економічної безпеки, дослідник ідентифікує як "матеріалістів". Це "матеріалістичний" тип ціннісної ідентифікації людей. Поширення цього ціннісного типу в ментальності населення розвинутих країн є не дуже значним. Натомість тих людей, які орієнтовані переважно на потреби самореалізації, самоекспресії, зацікавлені якістю і комфортом життя, Інглгарт ідентифікує як "*постматеріалістів*". Це "постматеріалістичний" тип ціннісної ідентифікації людей. У ментальності населення розвинутих країн цей ціннісний тип є відносно поширеним. Крім "матеріалістів" і "постматеріалістів", американський дослідник виділяв ще "*змішаний*" ціннісно-ідентифікаційний тип, який охоплював людей, що орієнтуються частково на матеріалістичні й частково на постматеріалістичні цінності. На думку Інглгарта, зростання соціально-економічного розвитку людського суспільства створює ґрунтовну підставу для подальшого людського розвитку, утвердження демократичних свобод, зміцнення нових ("постматеріалістичних") моральних цінностей і норм тощо.

Отже, передбачалось, що у зв'язку з соціально-економічним розвитком людського суспільства кількість “постматеріалістів” зростатиме, а “матеріалістів” зменшуватиметься.

Інглгартова типологія ціннісної ідентифікації опитаного населення використовувалась у соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України. Отримані емпіричні дані, наприклад, засвідчили, що в 2000 р. “матеріалістів” серед опитаного населення країни було 67%. У 2012 р. їх стало 58%. Під час гострої фінансово-економічної кризи (2009 р.) відсоток “матеріалістів” мав, щоправда, тренд різко зростати (до 70%). Тим не менш за період 2000–2012 рр. частка “матеріалістів” суттєво зменшилась.

Що ж до “постматеріалістів”, то їх частка серед опитаного населення країни (протягом 2000–2012 рр.) була мізерною (1–2%). За Інглгартом, цей факт пов'язується передусім із загальною бідністю суспільства, в якому переважають “цінності виживання”. У бідних країнах ця обставина характеризується підвищеним інтересом до матеріальних і гедоністичних аспектів життя, сплесками ксенофобії, авторитарності, ірраціональності тощо.

За наших умов, натомість, набуває ваги певний ціннісний синтез, який репрезентує, за Інглгартом, “змішаний” тип ціннісної ідентифікації. Йдеться, як зазначалось, про своєрідне поєднання матеріалістичних і постматеріалістичних цінностей. За період 2000–2012 рр. цей ціннісний тип демонструє тренд до підвищення (від 32% до 40%). Щоправда, під час фінансово-економічної кризи 2009 р. він помітно зменшився (до 29%). Загалом зростання “змішаного” ціннісно-ідентифікаційного типу слід, на наш погляд, оцінювати позитивно, бо він найбільш адекватно відповідає тим суспільним реаліям, які склалися у нас на сьогодні. Його розвиток надалі залежатиме від поліпшення як загальної суспільної ситуації в країні, так і індивідуальних життєвих обставин наших людей.

Як відомо, Рональд Інглгарт є ініціатором не тільки Всесвітнього дослідження цінностей (WVS), а й початківцем дискусії у світовій соціології про глобальну ціннісну зміну.

Сьогодні вже мало хто має сумнів щодо процесу ціннісної зміни, який охопив майже увесь світ. У країнах Європи, зокрема, ціннісна зміна відбувається у всіх царинах людського життя: особистій, приватній, публічній. Соціологічний моніторинг країн Західної Європи свідчить, що в процесі ціннісної зміни особливо помітним є таке: втрата значущості релігії і церкви, лібералізація сексуальної моралі, емансипація жінок, зростання політичного протестного потенціалу, втрата авторитету соціальних інститутів, зміна цілей виховання, зростання усвідомлення важливості здоров'я і навколишнього середовища, посилення орієнтацій на саморозвій, радість і насолоду, підвищення переваг щодо вільного часу, зниження задоволеності працею.

Відомий німецький соціолог Гельмут Клагес вважає, що в умовах сучасності відбувається певне переміщення ціннісних пріоритетів населення: від так званих цінностей *“обов'язку і прийнятності”* до цінностей *“саморозвою і автономії”*. У науковій літературі перші інколи розглядають як аналог матеріалістичних цінностей Інглгарта. Цінності *“обов'язку і прийнятності”* охоплюють такі традиційні цінності, як дисципліна, обов'язок, безпека, порядок, добробут, досягнення, працьовитість, слухняність. Своєю чергою, до цінностей *“саморозвою і автономії”* (аналог постматеріалістичних цінностей Інглгарта) німецький дослідник відносить такі постмодерні цінності, як саморозвій, індивідуальність, щастя, радість, спілкування, насолода життям, різноманітність, спонтанність, партиципація, соціальна компетентність.[5]

Загалом Клагес згоден з Інглгартом, що у світі відбувається ціннісна зміна, яка, по суті, є зміною ціннісних уявлень, орієнтацій, пріоритетів людей. Але її спрямованість і зміст не можна зводити до простої (одновимірної) заміни матеріалістичних цінностей постматеріалістичними. Ціннісна зміна, навпаки, має багатовимірний характер. Деякі ціннісні пріоритети можуть змінюватися незалежно один від одного. У зв'язку з цим дослідник виділяє п'ять типів ціннісної ідентифікації.

Один із них репрезентує така типологічна група суспільства, як *конвенціоналісти*. Соціологічні дані свідчать, що саме конвенціоналісти демонструють сильне визнання цінностей обов'язку і прийнятності та водночас низьке визнання цінностей саморозвою і автономії. Це, як правило, люди старшого віку, забезпечені, орієнтовані на традицію, сім'ю, порядок.

Другий тип ціннісної ідентифікації є протилежним щодо конвенціоналістів. Він охоплює типологічну групу *нонконформістів-ідеалістів*, які демонструють сильне визнання цінностей саморозвою і автономії і незначне – цінностей обов'язку і прийнятності. У середовищі нонконформістів-ідеалістів панують критицизм щодо існуючих суспільних реалій, орієнтація на автономію, свободу, рівність, демократію. Конвенціоналісти і нонконформісти-ідеалісти є, за Клагесом, носіями двох “чистих” ціннісно-смыслових позицій, які протилежним чином заявляють про себе в суспільному житті.

Крім цього, німецький соціолог виділяє три “змішаних” типи ціннісної ідентифікації. Один з них створює групу *розчарованих* людей, які втратили перспективу життя і демонструють низьке визнання як цінностей обов'язку і прийнятності, так і цінностей саморозвою і автономії. Ціннісно-смыслова втрата перспективи життя нерідко супроводжується втечею від суспільних реалій, замиканням у собі, відстороненням від соціального життя. На думку Клагеса, у контексті ціннісної зміни група розчарованих людей являє собою неперспективний ціннісно-ідентифікаційний тип.

Натомість інший “змішаний” тип ціннісної ідентифікації, що характеризується значним визнанням як цінностей обов'язку і прийнятності, так і цінностей саморозвою і автономії, розцінюється в даному контексті корисним і перспективним. У цьому випадку “старі” традиційні цінності (дисциплінованість, любов до порядку, акуратність, слухняність, працьовитість тощо) не відкидаються, а доповнюють “нові” постмодерні цінності (автономія, само-

ствердження, самозабезпечення, вільний час, розмаїтість тощо). Як наслідок виникає своєрідний синтез двох типів цінностей, який репрезентує значущий варіант ціннісної зміни в сучасних умовах. За Клагесом, носієм даного синтезу є типологічна група *активних реалістів*. Емпіричні дані свідчать, що активні реалісти позитивно і креативно поєднують потенціали цінностей обов'язку і прийнятності та цінностей саморозвою і автономії. Вони вирізняються своєю дисциплінованістю, готовністю до співпраці, орієнтацією на сім'ю, професійні досягнення, поважають право і порядок. Водночас активні реалісти схильні до розвитку власної ініціативи, вони цікавляться смисловим аспектом соціального життя, готові брати на себе відповідальність за публічні справи тощо.

Особливий різновид активних реалістів становить типологічна група *гедоністичних матеріалістів*. Це, як правило, молоді люди, які схильні здійснювати на практиці гедоністичні складові цінностей саморозвою і автономії (самоекспресія, самореалізація, розмаїтість, вільний час, задоволеність життям) разом із деякими цінностями обов'язку і прийнятності (добре сімейне життя, довіра партнерам, виконання обов'язку, соціальна справедливість). Клагес ідентифікує гедоністичних матеріалістів з так званім малим синтезом старих і нових цінностей.

Загалом "ціннісний синтез" виступає у Клагеса ключовим поняттям його моделі сучасної ціннісної зміни. У цій моделі старі й нові цінності не обов'язково перебувають в опозиції одна до одної, а можуть у ментальності людей (передусім у активних реалістів) створювати продуктивну взаємодію і відповідно мати прояв у їхній реальній поведінці. Таким чином, переміщення наголосу з цінностей обов'язку і прийнятності на цінності саморозвою і автономії не означає, за Клагесом, втрату таких класичних цінностей, як виконання обов'язку, любов до порядку, старанність, надійність, працелюбність. Дані цінності продовжують мати значний рейтинг у ментальності багатьох людей. З другого боку, нові цінності саморозвою і автономії (самореалізація,

самоекспресія, креативність, толерантність тощо) свідчать про зростання значущості феномену індивідуалізації в умовах сьогочасності. Проте це зовсім не означає настання егоцентризму і безвідповідальності. Навпаки, синтез класичних і новітніх цінностей може, на думку Клагеса, мати наслідком продуктивний (як з індивідуального, так і соціального огляду) вплив на ментальність і поведінку людей.

Типологія ціннісної ідентифікації Клагеса, його тлумачення змісту виділених ціннісних типів стала методологічною підставою для розробки відповідної операціональної схеми та інструментарію щодо вимірювання ціннісної ідентифікації сучасного українського соціуму. У рамках дослідницького проекту Інституту соціології НАН України “Українське суспільство–2013” респондентам пропонувалось визначити ступінь своєї ідентифікації з певними типами людей, які зустрічаються в сучасному житті нашого соціуму. При цьому ставилось таке запитання (з інструкцією для респондентів, як на нього потрібно відповісти): “Нижче наведені типи людей, які зустрічаються в нашому житті. Які з них є ближчими до Вас, а які віддаленішими?” (проставте відповідні бали по кожному рядку від 1 до 5, де “1 бал – найменш близький до Вас”, а “5 балів – найбільш близький”). Далі йшов короткий емпіричний опис (констатацій) певних типів ціннісної ідентифікації.

Передбачалось, що з констатацією *“Люди, які в житті твердо дотримуються стійких, перевірених життям і часом звичаїв, традицій і правил”* будуть ідентифікуватися традиціоналістично налаштовані респонденти. Це *традиціоналісти*, які в певному розумінні сповідують ціннісний консерватизм, перевірені традиціоналістські цінності, що дають змогу упевнено триматися в умовах бурхливих суспільних перемін.

З констатацією *“Люди, які розчаровані життям, не приймають нові суспільні віяння, зазвичай невпевнені в своїх силах”* могли ідентифікуватися дійсно розчаровані сучасним життям респонденти. Цей ціннісно-ідентифіка-

ційний тип може характеризуватися як утратою віри в традиціоналістські цінності, так і неприйняттям цінностей нового суспільного ладу.

Емпірична констатація *“Люди, які підтримують позитивний досвід з минулого і в той самий час сприяють просуванню сучасних життєвих цінностей”* може приваблювати реалістично налаштованих респондентів. Мотивацію своєї життєдіяльності вони черпають як із традиціоналістичних, так і нових життєвих цінностей. Це типологічна група *активних реалістів*, які сьогодні, можливо, найбільш адекватно відповідають суспільним реаліям, що склалися в Україні.

Щодо констатації *“Люди, які переважно орієнтуються на споживання матеріальних благ, отримання задоволення від життя”*, то з нею можуть ідентифікуватися ті респонденти, які сповідують гедонізм і орієнтуються на реалізацію можливостей суспільства споживання. Це типологічна група *“гедоністів-матеріалістів”*, яких дійсно можна визначити як близьких до активних реалістів.

Нарешті, з емпіричною констатацією *“Люди, які критично розцінюють сьогоденне життя, сподіваються на краще майбутнє і намагаються наблизити його”* можуть ідентифікуватися ті респонденти, які критично ставляться до життя сучасного українського соціуму, мають надію на краще майбутнє і намагаються своєю активністю наблизити його. Це типологічна група *“нонконформістів-ідеалістів”*.

Нижче (табл.) наведені дані показують, як фактично ідентифікувалися опитані з тими чи тими типами ціннісної ідентифікації.

Як бачимо, для наших респондентів найбільш близькими є традиціоналісти, потім активні реалісти і нонконформісти-ідеалісти. На ці ціннісно-ідентифікаційні типи орієнтуються в середньому трохи більше половини опитаних. Ідентифікація з гедоністами-матеріалістами нашого соціуму поки що не дуже вагома. Ціннісно-ідентифікацій-

Таблиця

**Типи ціннісної ідентифікації українського соціуму
(2013, N=1800, %)**

<i>Тип ціннісної ідентифікації</i>	<i>Позиції ціннісної ідентифікації</i>			<i>Індекс ціннісної ідентифікації (1 ÷ 5)</i>
	<i>Найменш близькі + скоріше віддалені</i>	<i>Проміжна позиція</i>	<i>Найбільш близькі + скоріше близькі</i>	
Традиціоналісти	15	28	57	3,68
Розчаровані	57	27	16	2,32
Активні реалісти	15	32	53	3,56
Гедоністи-матеріалісти	46	32	22	2,58
Нонконформісти-ідеалісти	16	34	50	3,47

ний тип “розчарованих”, мабуть, цілком правомірно займає останнє місце в ментальності опитаних.

Головне питання, що тут виникає, стосується того, як розвиватимуться надалі зазначені ціннісно-ідентифікаційні типи? Яке буде їх співвідношення у зв’язку з соціально-економічним і політичним розвитком України? Тут бачиться такий сценарій: якщо країна успішно надалі просуватиметься до ефективної ринкової економіки, консолідованої демократії, солідарного суспільства, то можна передбачити посилення в суспільстві феномену індивідуалізації, пов’язаного з реалізацією цінностей саморозвою, гедонізму, якості життя. Це неодмінно приведе до скорочення традиціоналістів. Натомість частка активних реалістів і гедоністів-матеріалістів збільшиться. Щодо “нонконформістів-ідеалістів і розчарованих”, то, мабуть, їхня вага в майбутньому різко не зросте, але і значно не зменшиться, тому що кожне покоління в своєму середовищі має завжди певну частку і тих, і тих.

Отримані емпіричні дані створюють підставу для означених міркувань. Наприклад, традиціоналістів більше в старшій віковій групі (55 років і більше), ніж у молодшій

(18–29 років). Водночас активних реалістів і гедоністів-матеріалістів значно більше в молодшій віковій групі, ніж у старшій. Вага нонконформістів-ідеалістів сьогодні є більшою у молодшій віковій групі, ніж у старшій, але різниця між ними статистично не значуща ($t=1,65$). Частка розчарованих виявилась практично однаковою для всіх вікових груп (14–17%).

Якщо звернутися до контрастних освітянських угруповань опитаних, то побачимо, що традиціоналістів найбільше серед тих, хто має повну вищу освіту (67%). Серед респондентів, які мають початкову освіту, традиціоналістів значно менше (58%). Водночас серед тих, хто має вищу освіту, найбільше спостерігається активних реалістів (66%) і нонконформістів-ідеалістів (61%). Щодо гедоністів-матеріалістів, то їх частки були практично однаковими як у респондентів із вищою освітою, так і з початковою (16–18%). Розчарованих фіксувалось більше у респондентів із початковою освітою (18%). Серед респондентів із вищою освітою їх було менше (13%). Однак ця різниця статистично не значуща ($t=0,71$).

На підставі наведених даних можна зробити такі узагальнення:

– для сучасного молодого покоління найбільш близькими є на сьогодні активні реалісти і гедоністи-матеріалісти, значення яких надалі в українському соціумі, ймовірно, зростатиме;

– більше половини молодих респондентів віком 18–29 років ідентифікує себе з нонконформістами-ідеалістами. Цей факт, на нашу думку опосередковано свідчить про певну проблемність реалізації молодим поколінням своїх ціннісних пріоритетів;

– поширення серед старшого покоління традиціоналістів є, мабуть, цілком природним трендом. Однак він репрезентує не стільки ціннісний консерватизм старшого покоління, скільки його мудрість, витримку, рівновагу, орієнтацію на перевірені часом традиції, цінності і норми, що надзвичайно необхідні соціуму під час бурхливих перемін;

– перевага традиціоналістів серед респондентів із вищою освітою дає підстави для сподівання, що трансмісія цінностей молодому поколінню здійснюється на належному культурно-цивілізаційному рівні;

– водночас значна кількість серед респондентів із вищою освітою активних реалістів і нонконформістів-ідеалістів свідчить, з одного боку, про їх креативність, намагання об'єднати і розумно використати потенціал як ціннісного консерватизму, так і ціннісного модернізму. З другого боку, конструктивний критицизм людей із вищою освітою щодо суспільних реалій, які склалися на сьогодні в Україні, дійсно може сприяти їх покращенню.

Цікаво, що приблизно 80% традиціоналістів, активних реалістів і нонконформістів-ідеалістів (серед опитаного населення) вважають, що ті цінності, які пропагувались у Радянському Союзі (соціальна рівність, колективізм, взаємодопомога, підтримка держави тощо) сьогодні вже в українському соціумі не діють. Трохи менше (72%) гедоністів-матеріалістів і розчарованих такої самої думки. А ось щодо того, чи сприймають опитані систему цінностей, що склалася в Україні за роки незалежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо), як свою, то виявлені позиції виглядають дещо скромнішими. Так, серед активних реалістів, традиціоналістів і нонконформістів-ідеалістів зазначену систему цінностей сприймають як свою в середньому 55% опитаних. Серед гедоністів-матеріалістів і розчарованих таких виявилось ще менше (в середньому 24%).

На підставі аналізу особливостей ціннісної ідентифікації в сучасному соціумі можна зробити такий узагальнений висновок. Сучасний світ є плинним у багатьох вимірах. Він не стоїть на місці, він змінюється. Це особливо помітно, коли йдеться про цінності та ціннісну зміну в розвинутих і транзитних соціумах. Поки що в останніх домінують ціннісно-ідентифікаційні типи, що пов'язані з пріоритетами традиціоналізму, цінностями безпеки і виживання. Проте з підвищенням тут рівня і якості життя починає

зростати “змішаний” ціннісно-ідентифікаційний тип, що об’єднує матеріалістичні і постматеріалістичні орієнтири. Поступово також підтягуються самореалізаційні і демократичні політико-громадянські цінності. І це для сучасного українського соціуму є обнадійливою перспективою на майбутнє.

Література

1. *Бакіров В.С.* Соціологія цінностей сьогодні / В.С.Бакіров, А.О.Ручка // Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. “Проблеми розвитку соціологічної теорії : концептуалізація ціннісних змін у сучасному суспільстві”. – К. : Логос, 2013. – С. 5–17.
2. *Инглхарт Р.* Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития / Р.Инглхарт, К.Вельцель. – М. : Новое изд-во, 2011. – 464 с.
3. *Ручка А.* Ціннісна зміна як провідна тема сучасного соціологічного аналізу / А.Ручка // Український інформаційний простір. – К. : КНУКіМ, 2013. – С. 163–169.
4. *Смислова морфологія соціуму* / за ред. Н.Костенко. – К. : ІС НАНУ, 2013. – 422 с.
5. *Klages H.* Traditionbruch als Herausforderung: Perspektiven der Wertewandels-gesellschaft. – Frankfurt a M. : Campus Verlag, 1993. – 287 s.

*В.Матусевич,
кандидат філософських наук*

ТРАДИЦІЯ, МОДЕРН І ПОСТМОДЕРН У ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЯХ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Ціннісні орієнтації, окреслюючи основні життєві орієнтири людини, слугуючи критеріями оцінок оточуючої її соціальної реальності, водночас є віддзеркаленням цієї реальності, її найбільш соціально значущих сутнісних рис. За цих обставин ціннісні орієнтації являють собою, з одного боку, характеристику особи, а з другого – суспільства: панівного в ньому способу виробництва, державного устрою, соціально-культурної організації повсякденного життя громадян. Така особливість ціннісних орієнтацій спричинила формування напряму їх дослідження, який дістав назву “модернізаційної парадигми”, суть якої полягає у пов’язуванні орієнтацій, їх структури і змісту з етапами суспільного розвитку. В рамках цієї концепції, започаткованої в середині минулого століття, було виокремлено три типи суспільств, які послідовно змінюють одне одного: суспільство аграрне, або традиційне, суспільство індустріальне, або модерне і суспільство інформаційне, або постмодерне [1, с. 7–11].

Кожний з таких типів суспільств має свої, лише йому притаманні ознаки, які суттєво відрізняють його від інших. Для традиційного суспільства головним є відтворення існуючого ладу й особистості на основі переважно аграрного виробництва і домінування спільної власності на землю. Праця виступає засобом виживання і не забезпечує індивідові накопичення матеріальних благ. Звідси його залежність від спільноти, надання пріоритету інтересам і правам громади, держави, які мають забезпечити йому належну підтримку і захист. Значну роль у суспільствах такого типу відіграють релігія, традиції і звичаї, які біль-

шою мірою, ніж писане право, регламентують життєві орієнтації, взаємовідносини і поведінку людей.

На відміну від традиційного суспільства, модерне (індустріальне) базується на інших пріоритетах. Для суспільства – це прогрес, економічний розвиток, для особи – самовдосконалення, але не як самоціль, а як засіб досягнення передусім матеріальних благ, високого соціального статусу. Економічні передумови цих пріоритетів: приватна власність, конкуренція, максимальний прибуток, раціоналізм, інновації. Правове забезпечення цих пріоритетів гарантується державою, яка будується на демократичних засадах, визнанні й захисті прав і свобод людини, її інтересів і власності. В той же час людина мусить більше покладатися на саму себе, результати власних зусиль і менше сподіватися на зовнішню допомогу громадян чи держави, які лише надають ідеологічні і правові засоби реалізації її намірів.

Постмодерне (інформаційне) суспільство, ґрунтуючись на здобутках попереднього, висуває пріоритети, які акцентують увагу не на економічних досягненнях, а на якості життя, самореалізації особи, виявленні нею своєї соціальної суті. Реалізація цих пріоритетів супроводжується падінням престижу всіх форм власності, наданням переваги змісту роботи перед її оплатою, поширенням погляду на працю як форму самореалізації, а не засіб виживання чи збагачення. Помітні зрушення відбуваються і в політиці, виявляючись у розширенні гендерних прав, прав етнічних і сексуальних меншин, свободі самовираження і безпосередній участі у політичній діяльності. Суттєві зміни мають місце в соціальній і культурній сферах. Це передусім розширення можливостей вільного вибору стилю життя, толерантність до думок і поведінки інших людей, падіння значущості громадянських авторитетів, зменшення ролі сім'ї, функції якої дедалі більше перебирають на себе різні соціальні інститути і громадські організації.

Наведені характеристики розглянутих типів суспільств, безумовно, не вичерпують усієї різноманітності їх ознак,

а лише окреслюють напрями пошуку їх емпіричних індикаторів, необхідних для висвітлення теми статті. Предметним полем такого пошуку слугувала анкета опитування громадської думки “Українське суспільство – 2013”, а інформаційною базою аналізу – його результати.

Серед запитань анкети було відібрано шість, які, на нашу думку, давали змогу не лише визначити належність ціннісних орієнтацій респондентів до того чи іншого типу суспільства, а й згрупувати їх за сферами суспільної життєдіяльності громадян, зокрема, економічною і політичною.

Що ж стосується об’єкта дослідження, то за такий правили: мешканці Києва, великих і малих міст, селяни. Ціннісні орієнтації останніх порівняно з орієнтаціями міських мешканців гіпотетично мали розглядатися як вихідний пункт руху населення України від традиційного (аграрного) суспільства до постмодерного (інформаційного).

Серед економічних орієнтацій громадян найбільш виразними з погляду їх поділу на традиційні, модерні й постмодерні виявилися орієнтації, об’єктами яких виступають основні підмурки будь-якої економіки – власність на засоби виробництва і способи управління (регуляції) ними. Певною мірою пов’язаними з цими орієнтаціями можна вважати уявлення про бажаний спосіб життя, оскільки останній переважно базується саме на економічних досягненнях (*табл. 1*).

Як бачимо, переважна більшість респондентів, незалежно від місця проживання, традиційно ставиться до приватизації великих підприємств і землі і лише незначна частка її підтримує*. Щодо приватизації малих підприємств, то в ставленні до неї більш традиційними можна вважати селян, хоча і тут частки тих, хто “за” чи “проти” майже збігаються, і лише мешканці міст, які переважно підтримують таку приватизацію, можуть вважатися “мо-

---

* Тут і далі за текстом розглядаються розбіжності, значущість яких не перевищує 0,05.

Таблиця 1
Ставлення до приватизації різних засобів виробництва (%)

Типи населених пунктів	Чи варто було приватизувати малі підприємства?				
	Ні	Скоріше ні	Важко відповісти	Скоріше так	Так
Київ	16,3	10,2	19,4	33,7	20,4
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	16,6	12,2	13,2	35,8	22,3
Невелике місто	19,7	14,7	17,9	34,4	13,3
Село	30,1	11,8	19,6	26,0	12,5
Чи варто було приватизувати великі підприємства?					
Київ	51,0	21,4	16,3	9,2	2,0
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	41,0	24,8	15,1	15,8	3,3
Невелике місто	43,8	21,2	17,3	11,9	5,8
Село	45,1	21,0	19,0	10,8	4,2
Чи варто було приватизувати землю?					
Київ	48,0	17,3	18,4	11,2	5,1
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	39,9	22,8	16,1	14,0	7,2
Невелике місто	47,2	15,5	17,3	13,9	6,0
Село	48,3	15,8	17,4	10,0	8,5

дерністами”. Проте і тих, хто традиційно “проти” приватизації, вистачає і тут – близько 30% у Києві і великих містах і трохи менше у невеликих.

Відповіді на запитання про місце держави в управлінні (регулюванні) економікою засвідчують, що майже третина опитаних підтримують повернення до планової економіки. Близько половини, які вважають, що треба поєднати державне управління і ринкові методи, можна вважати певною мірою модерністами, і лише 5–10% прибічників ринкової економіки можна віднести до “чистих” модерністів.

Орієнтації “постмодерну” з’являються у відповідях наших респондентів на запитання “Як би Ви хотіли жити?”,

Розділ третій

яке стосується вибору стилю життя, залежність якого значною мірою зумовлена матеріальною забезпеченістю. Так, жити на власний розсуд, мати власний стиль бажає кожний шостий городянин і лише кожний десятий мешканець села. Жити за традицією, так, як живе більшість людей, бажає третина селян. Більшість все ж воліє жити так, як живуть люди в сучасних цивілізованих країнах. Оскільки в таких орієнтаціях немає вияву індивідуальності, ми їх відносимо до типу “модерн” (табл. 2).

Таблиця 2

Як би Ви хотіли жити? (%)

Типи населених пунктів	Жити не гірше за більшість наших людей	Жити краще за більшість наших людей	Жити так, як здебільшого живуть люди в сучасних цивілізованих країнах	Жити на власний розсуд, мати власний стиль життя	Вважаю, що життя людини визначається не її уподобаннями, а долею	Важко відповісти
Київ	7,1	4,1	64,3	15,3	2,0	7,1
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	15,4	9,6	49,7	18,8	3,9	2,6
Невелике місто	18,7	8,5	46,5	17,5	3,6	5,2
Село	31,2	11,2	39,6	11,0	2,8	4,2

Для виявлення в системі політичних поглядів респондентів, які можна визначити як традиційні, модерні або постмодерні, було відібрано три запитання. Перші два стосувалися ролі і місця в політичному житті країни політичних партій та громадських лідерів.

Стосовно багатопартійної системи, то тут лише кожен четвертий городянин і кожний п'ятий мешканець села вказує на їх необхідність. Водночас частка тих, хто волів би обійтися взагалі без партійної системи, явно домінує в

усіх типах населених пунктів: від 51,2% у селі до 39,2% у Києві. Тобто за цим показником традиціоналісти у півтора-два рази переважають модерністів.

Ще виразніша ситуація проглядається у розподілі відповідей на запитання “Згодні Ви чи ні, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?” Згодних (традиціоналістів) виявилось як у Києві, так і в інших містах і селах, утричі більше, ніж тих, хто не згоден. Стосовно останніх, то їх можна трактувати подвійно: і як модерністів, і як постмодерністів, оскільки сильним керівникам у запереченні тут протиставляються не тільки закони, а й дискусії.

Щодо третього запитання, яке торкалося особистих прав громадян і можливостей їх реально захистити, то воно більш явно, ніж попереднє, розмежовує респондентів за типами орієнтацій завдяки можливості чіткої ідентифі-

Таблиця 3

Як Ви вважаєте, у випадку порушення Ваших прав, які організації або особи можуть реально їх захистити? (%)

Організації і особи, які можуть реально захистити права громадян	Київ	Місто з населенням понад 250 тис. осіб	Невелике місто	Село
Правоохоронні органи та суд	22,4	15,6	17,1	20,9
Депутат місцевої ради	4,1	4,8	4,4	6,3
Депутат Верховної Ради	4,1	4,3	3,6	3,7
Політичні партії	3,1	2,1	1,4	2,5
Ініціативи, громадські об'єднання, ініціативні групи	13,3	10,8	9,5	8,6
Знайомі, колеги	30,6	27,4	23,7	23,8
Члени сім'ї, родичі	44,9	41,7	36,0	37,4
Міжнародний суд та міжнародні правозахисні організації	25,5	19,1	19,9	19,4
“Тіньові” організації	7,1	4,3	3,6	5,3
Інші	3,1	0,5	0,6	0,7
Не знаю таких організацій або осіб	19,4	23,6	27,6	24,4
Важко відповісти	10,2	9,4	10,5	12,0

кації суб'єктів захисту прав по лінії традиція–модерн–постмодерн.

До традиційних суб'єктів захисту прав людини належать ті, до яких у першу чергу звертаються потерпілі. Це, безумовно, члени сім'ї, родичі, знайомі, колеги. Вважають їх здатними допомогти три чверті киян і дві третини мешканців інших типів населених пунктів.

Майже не поступаються традиціоналістам і модерністи, які більшою мірою покладаються у захисті своїх прав на державні установи: правоохоронні органи та суди, народних депутатів і депутатів місцевих рад, а також на міжнародні суди та інші правозахисні установи. Їх кількість коливається в межах 60 (Київ) – 50 (інші типи населених пунктів) відсотків.

І, нарешті, як і очікувалось, найменші частки серед опитуваних задекларували постмодерністи, які у захисті своїх прав орієнтувалися передусім на громадські об'єднання та організації. У Києві їх виявилось 13,8%, а найменше – на селі – 8,6%.

Підсумовуючи результати проведеного аналізу, зауважимо, що це лише спроба торкнутися великої і перспективної теми. Щодо висновків, то тут насамперед можна констатувати домінування у селі традиційних орієнтацій за наявності значної частки модерних. У Києві та інших містах ситуація протилежна: домінують модерні орієнтації, хоча і відчувається значний тягар традиційних. Постмодерні орієнтації лише починають з'являтися в системі цінностей українців, що, на нашу думку, є невеликим, поки що, прошарком населення України, представників якого не бентежать проблеми виживання чи досягнення значних статків і високого статусу, а скоріше цікавить реалізація своїх знань і здібностей, розкриття своєї особистості.

Література

1. Тихонова Н.Е. Социокультурная модернизация в России (Опыт эмпирического анализа). Стаття 1 / Н.Е.Тихонова // Общественные науки и современность. – М., 2008. – № 2. – С. 5–23.

*О.Шульга,
кандидат соціологічних наук*

ЦІННІСНИЙ ВАКУУМ ТА БОРОТЬБА СИМВОЛІЧНИХ УНІВЕРСУМІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Боротьбу символічних універсумів чітко видно в країнах, де порівняно нещодавно відбулися докорінні зміни в системі соціальних відносин. За своєю природою символічний універсум – це метасмисловий комплекс, що виступає матрицею бачення та інтерпретації об'єктивних (природних), інтерсуб'єктивних (соціальних) і суб'єктивних процесів та феноменів. Лише один символічний універсум може виконувати роль домінуючого і таким чином задовольняти прагнення соціальної системи до стабільності та пропонувати індивідові інтерпретативну схему, яка б уніфікувала та організовувала для нього соціальну реальність.

Новий символічний універсум, заміщаючи старий, з необхідністю приводить до нової соціальної структури та перерозподілу влади, фінансів, престижу та інформації. Саме такі процеси відбуваються останні двадцять років у пострадянських країнах, у тому числі в Україні. Як засвідчують ці роки, процес заміщення одного універсуму іншим є вкрай тривалим і соціально “болісним”. Він може розтягуватися на кілька десятиліть і навіть цей термін не гарантія, що процес заміщення відбудеться успішно. У результаті суспільства, що переживають зміну символічних універсумів, опиняються на тривалій період розколоти з цілого ряду найважливіших питань як сьогодення, так минулого і майбутнього. Це проявляється і в політичному розколі країни, і в різних векторах геополітичних пререференцій населення, і в діаметрально протилежному баченні одних і тих самих історичних подій, і так далі.

Для соціальних вчених цей час є рідкісною можливістю вивчити зазвичай латентні механізми, використовувані символічними універсумами для своєї підтримки і нейт-

ралізації впливу альтернативних символічних універсумів. Крім того, цей період нестабільності дає змогу побачити структуру символічного універсуму – передусім це стосується доменів символічного універсуму, які можна виділити в ньому як структурні елементи. Ми не можемо докладно розглядати структуру символічного універсуму, ієрархію його доменів, а тим більше кожен з них у даній статті. Зосередимося лише на одному з них, який умовно можна назвати “ціннісним” доменом.

Нас цікавитиме, як населення сприймає старі та нові цінності, які пропагуються в сучасному українському суспільстві, наскільки актуальними є радянські цінності і чи зазнали поширення інші цінності, пропоновані українським громадянам нині. Аналізуючи відповіді на окреслені питання, розглянемо можливі відмінності ставлення до цих питань різних поколінь та соціальних груп. Подібний аналіз дасть змогу отримати кількісний зріз того, що відбувається із ціннісними доменами старого та нового символічних універсумів.

Почнемо з розгляду того, наскільки сильним, на думку українців, є вплив радянських цінностей у сучасному українському суспільстві. Для цього респондентам було поставлене запитання *“Як Ви вважаєте, чи діють сьогодні цінності, які пропагувалися у Радянському Союзі?”*. Більшість населення згодна з тим, що ті цінності, які пропагувалися у Радянському Союзі, як-то колективізм, рівність, державна підтримка, тощо, нині вже втратили свою актуальність. Такої думки дотримується три чверті населення країни*.

При цьому, якщо порівняти відповіді на це запитання представників старшого покоління (50 років і більше), яке соціалізувалося саме за часів домінування вищезазваних цінностей, а також молоді до 21 року, яка народилася за нових умов, то можна виділити дві особливості. Пер-

---

* Тут і далі в статті використовуються дані Омнібусу Інституту соціології НАН України за 2013 р.

ша полягає в тому, що старше покоління більше за молодь вказує на втрату актуальності старих цінностей. Це можна пояснити тим, що старше покоління може порівнювати старі і нові часи. В свою чергу нове покоління має багато більшу частку тих, хто не може визначитися з цього питання, якщо порівнювати як зі старшим поколінням, так і з загальним розподілом відповідей. Відсутність чіткої відповіді у майже третини молоді можна віднести як до того, що молодим людям ні з чим порівнювати, так і до нижчої релевантності цього питання для них (табл. 1).

Таблиця 1

**Чи діють сьогодні цінності, які пропагувалися
у Радянському Союзі (%)**

	По Україні в цілому	Вікові групи			
		Молодь (18–21 рік)		Старше покоління (50 років +)	
		N	%	N	%
Однозначно ні	38,5	22	20,8	349	45,4
Скоріше ні	38,3	45	42,5	254	33,0
Скоріше так	7,6	6	5,7	65	8,5
Однозначно так	1,7	2	1,9	16	2,1
Важко відповісти	13,9	31	29,2	85	11,1

Серед регіональних особливостей ставлення до цього питання слід виділити те, що мешканці східних та південних областей більше відчують втрату актуальності радянських цінностей, ніж мешканці Заходу та Центру.

Якщо конкретизувати питання і запропонувати респондентам оцінити, що саме змінилося в сучасній Україні порівняно з радянськими часами, то найчастішими відповідями будуть: зміна ставлення держави до людини, ставлення людей один до одного та зміна самих людей.

Порівняння відповідей молодого покоління, яке соціалізувалося в новітніх умовах, та старшого покоління ви-

Розділ третій

явило істотні відмінності між ними. Для старших людей більш очевидним є те, що змінилися головні життєві цінності людей, моральні координати того, що є добрим, а що поганим, тощо. Натомість молоде покоління демонструє явно більші складності у відповіді на це запитання (кожен п'ятий не може визначитися), що є цілком логічним з огляду на неможливість порівнювати старі й нові часи (табл. 2).

Можна зробити проміжний висновок, що радянська ціннісна модель, на думку населення, більше не відіграє важливого значення. Однак чи повністю її замістила нова

Таблиця 2
Оцінка змін, які сталися в незалежній Україні порівняно з Радянським Союзом (%)

	По Україні в цілому	Вікові групи			
		Молодь (18–21 рік)		Старше покоління (50 років +)	
		N	%	N	%
Ставлення держави до людини	47,4	33	31,1	382	49,5
Ставлення людей один до одного	45,9	33	31,1	392	50,8
Самі люди	42,7	38	35,8	340	44,1
Правила, згідно з якими треба діяти, аби досягти успіху	34,0	40	37,7	250	32,4
Головні життєві цінності людей	33,1	26	24,5	264	34,2
Уявлення людей про те, що є добре і що погане	32,1	27	25,5	251	32,6
Вимоги, які ставить перед людьми життя	31,0	26	24,5	241	31,3
Ідеали суспільства	27,2	17	16,0	214	27,8
Можливість для досягнення мети	24,3	24	22,6	182	23,6
Взірці життєвого успіху	24,1	15	14,2	208	27,0
Нічого з переліченого істотно не змінилося	5,2	6	5,7	44	5,7
Важко відповісти	9,1	21	19,8	59	7,7

система цінностей, пропонована новим символічним універсумом? Адже заміщення ціннісних доменів є однією з найголовніших умов для загальної зміни домінуючого становища серед універсумів. Для того, аби це з'ясувати, розглянемо відповіді українців на запитання *“Чи сприймаєте Ви як свою ту систему цінностей, яка склалася за роки незалежності?”*.

Як свідчать результати дослідження, процес заміщення старого символічного універсуму новим ще не завершений. Половина населення, на запитання щодо сприйняття нової системи цінностей, відповідає негативно. При цьому до позитивної відповіді схиляється лише чверть опитаних і ще чверть населення взагалі не може дати відповіді. Таким чином, попри втрату старою системою цінностей домінуючого становища, нова ціннісна матриця не набула переваги серед суспільства. Даний період, який є періодом зміни символічних універсумів, можна охарактеризувати періодом ціннісного вакууму. Жодна з систем цінностей тимчасово не має домінуючого становища, оскільки стара його вже втратила, а нова тільки здобуває поширення серед більшості суспільства. Передусім це проявляється серед нового покоління, яке зустрічає цю систему цінностей із самого початку.

Особливо чітко видно розбіжності між поколінням, яке соціалізувалося у Радянському Союзі, та поколінням вже незалежної України. Фактично відповіді представників обох груп є прямо протилежними: серед молоді удвічі менше тих, хто не сприймає нову систему цінностей і водночас удвічі більше тих, хто її сприймає. Такі відповіді представників нового покоління можна пояснити з огляду на те, що вони інтерналізували пропоновані смисли нового універсуму. Відповіді старшого покоління, у свою чергу, свідчать про те, що його представники переважно не змогли ресоціалізуватися і відчують дискомфорт від нової системи моральних регуляторів та соціальних відносин у цілому (*табл. 3*).

Таблиця 3

**Розбіжності між поколіннями
щодо сприйняття нової системи цінностей (%)**

	По Україні в цілому	Вікові групи			
		Молодь (18-21 рік)		Старше покоління (50 років +)	
		N	%	N	%
Однозначно ні	17,3	7	6,6	185	24,1
Скоріше ні	30,9	25	23,6	249	32,4
Скоріше так	23,3	34	32,1	126	16,4
Однозначно так	2,8	2	1,9	20	2,6
Важко	25,8	38	35,8	189	24,6

Це можна ілюструвати тим, як оцінюють старше і нове покоління справедливність сучасного суспільства. Якщо порівняти оцінки обох поколінь стосовно того, чи є справедливим сучасне українське суспільство, старші люди є більш критичними – найнижчу оцінку ставлять 44% з них, тоді як серед молоді таких 26%. У цілому ж середня оцінка, яку дає молодь, становить 2,2 бала з 5-ти можливих. Старші люди в середньому оцінюють справедливість українського суспільства у 1,8 бала.

Окрім вікових особливостей сприйняття нових цінностей, можна виділити регіональні та інші характеристики, які мають значення. Передусім слід згадати про регіональні відмінності: серед мешканців західних областей найменша частка тих, хто не сприймає нову систему цінностей (39% проти 50% у середньому по країні).

Національна самоідентифікація тих, хто сприймає нову систему цінностей, та тих, хто не вважає її своєю, також дещо відрізняється – частка людей, які називають себе росіянами, дещо більша у другій групі. Це, своєю чергою, позначається на тому, якою мовою переважно спілкуються представники обох груп. Ті, хто не сприймає нові цінності, порівняно більше спілкуються в повсякденному житті

російською мовою і трохи менше – українською. Представники тих, хто сприймає нові цінності, демонструють прямо протилежні результати за цим параметром. Ще однією характеристикою, за якою явно відрізняються обидві групи, є релігійна належність. Серед тих, хто не сприймає нову систему цінностей, помітно більше прибічників Української православної церкви Московського патріархату (47% проти 37% аналогічного показника серед тих, хто сприймає ці цінності), тоді як серед тих, хто сприймає нову систему цінностей, у кілька разів більше представників Української греко-католицької церкви (27% проти 10%).

Описані вище особливості обох груп – тих, хто сприймає нову систему цінностей, пропоновану новим символічним універсумом, та тих, хто ці цінності не сприймає, – демонструють складний взаємозв'язок різних доменів символічного універсуму: мовного, ціннісного, релігійного та інших. Як уже було зазначено, процес заміни символічних універсумів є розтягнутим у часі, оскільки різні домени універсумів з різною швидкістю змінюють свою гегемонію. Зафіксований вакуум загальноприйнятої системи цінностей в українському суспільстві є черговим індикатором незавершеності зміни символічних універсумів, свідченням активної боротьби між ними. Те, як швидко відбудеться поширення нових цінностей, залежить не лише від зміни поколінь, а й від ситуації зі зміною інших доменів старого та нового універсумів, того, наскільки швидко та успішно відбуватимуться зміни із їхніми іншими структурними елементами.

*Г.Чепурко,
доктор соціологічних наук*

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ: ВПЛИВ НА РОЗВ'ЯЗАННЯ ЖИТТЄВИХ СИТУАЦІЙ

Враховуючи, що в науковій літературі існує безліч альтернативних точок зору на соціальний капітал, спробуємо все ж у найзагальніших рисах визначити це поняття. Соціальний капітал – це сукупність доступних індивідуальних зв'язків, заснованих на взаємній довірі й загальноприйнятих нормах, що відкривають доступ до різноманітних ресурсів і благ, включаючи підтримку, матеріальні та фінансові кошти [1, 528]. Соціальні зв'язки є об'єктивованою формою соціального капіталу, який може бути використаний суб'єктами для розв'язання життєвих проблем. У зв'язку з цим соціальні мережі можуть розглядатися як важливий фактор нерівного доступу до різних ресурсів (допомоги) при розв'язанні життєво важливих проблем.

Слід зазначити, що багато принципів мережевого підходу (вони стосувалися ринку праці) сформулював американський соціолог М.Грановеттер у своїй роботі “Сила слабких зв'язків” [2]. Дослідник виділив два типи соціальних зв'язків індивідів: сильні зв'язки – постійні контакти, що існують між членами сім'ї та близькими друзями, і слабкі зв'язки – менш регулярні контакти, що охоплюють коло знайомих. У групах, заснованих на сильних зв'язках, підтримуються інтенсивні й тісні контакти всіх учасників один з одним, що надає їм характеру відносно закритих систем. Система контактів між суб'єктами всередині групи утворює соціальну мережу. Соціальна група, в якій підтримуються інтенсивні зв'язки між учасниками, є відносно замкнутою. Замкнутість подібної групи полягає в тому, що зв'язки між її учасниками інтенсивні й загальні, тоді як контакти учасників групи з індивідами за межами групи менш тісні, а кожен з цих контактів підтримується не всіма, а окремими її представниками.

У свою чергу, слабкі зв'язки являють собою систему нерегулярних контактів, що поширюються за межі кола близьких друзів і сім'ї індивіда, на представників інших тісно пов'язаних груп, до яких він не належить. Міжгрупові контакти різних груп, з якими пов'язаний даний індивід, не підтримуються, а ймовірність існування спільних знайомих невелика. Таким чином, конкретна людина може встановити контакти з членами великої кількості груп, які взаємно не пересікаються, не належачи до кожної з них. Даний тип контактів буде слабким зв'язком. Контакт, який пов'язує учасника однієї групи з учасником іншої групи, прийнято називати структурним проломом (structural hole), а процес створення системи таких контактів з різними групами – створенням мереж (networking) [2]. Слабкі зв'язки являють собою важливий елемент соціального капіталу індивіда, тому що здатні відкривати доступ до різноманітних ресурсів – інформації, робочих місць, фінансових джерел, інших соціальних і матеріальних цінностей. Треба пам'ятати, що мову про соціальні зв'язки як капіталу можна вести тільки тоді, коли характер і обсяг соціальних ресурсів (зв'язків, контактів, взаємодій) дають змогу більшості індивідів нарощувати рівень власного добробуту.

Виходячи з аналізу соціального капіталу на мікрорівні й розуміючи під соціальним капіталом соціальні зв'язки індивідів, у цій статті спробуємо з'ясувати, як саме соціальний капітал впливає на становище індивідів у системі соціальних нерівностей, який з ресурсів мереж більш, а який – менш значущий для поліпшення становища українців, наскільки володіння соціальним капіталом і ступінь його розвинутості впливає на суб'єктивну самооцінку матеріального становища сім'ї.

Результати моніторингу засвідчили, що доступ до ресурсів (допомоги) з метою розв'язання проблем у різних сферах життя забезпечують як сильні, так і слабкі зв'язки. Проте можливості сильних зв'язків поступаються порівняно з можливостями слабких зв'язків.

Респондентам пропонувалося відповісти на запитання про можливість розв'язання проблем у зазначених сферах життя. Розподіл відповідей на запитання *“Які з вказаних життєвих проблем Ви можете вирішити за допомогою родичів та друзів? За допомогою колег, колишніх однокласників, знайомих?”* представлено в табл. (допускалася можливість вибору декількох варіантів відповідей). Респондент міг включати до своєї соціальної мережі родичів, друзів (сильні зв'язки), колишніх однокласників, знайомих, колег по роботі та навчанню (слабкі зв'язки), з якими підтримувалися хоча б поверхові стосунки протягом його життєвого шляху.

Аналізуючи сильні й слабкі зв'язки, за допомогою яких опитані могли б розв'язати життєві проблеми, було з'ясовано, що за допомогою сильних зв'язків переважна більшість (82%) опитаних може розв'язати фінансові та побутові проблеми, тобто взяти гроші в борг, отримати продукти, потрібні речі або допомогу в господарстві, побуті. Частка опитаних, які за допомогою сильних зв'язків можуть вирішити складніші проблеми щодо зайнятості, здоров'я, освіти більш як удвічі менша (відповідно 36%, 38% і 32%), і ще менша частка опитаних, які можуть отримати допомогу щодо вирішення судових справ, проблем, пов'язаних з житлом і комунальними послугами (табл.). Ніякі життєві проблеми не можуть вирішити за допомогою сильних зв'язків – 16,8% опитаних. Отже, сильні зв'язки мають більшість українців (83%), і за їх допомогою вони розв'язують головним чином фінансові та побутові проблеми.

Стосовно слабких зв'язків, то частка тих, хто за допомогою колег, колишніх однокласників, знайомих може розв'язати фінансові й побутові проблеми, менша – лише 18%. Основні проблеми, які українці можуть вирішити з їх допомогою, стосуються насамперед зайнятості (35%), освіти (30%) і судових справ (28%). Не істотно різниться частка тих, хто за допомогою колег, колишніх одноклас-

Таблиця

Розподіл відповідей респондентів на запитання
 “Які з вказаних життєвих проблем Ви можете вирішити
 за допомогою родичів та друзів? За допомогою колег,
 колишніх однокласників, знайомих?” (%)

	Сильні зв'язки	Слабкі зв'язки	Назва змінної
Взяти гроші в борг, отримати продукти, потрібні речі або допомогу в господарстві, в побуті	82	18	Фінанси і побут
Знайти роботу, отримати підвищення в посаді (розряд, ранг)	36	35	Зайнятість
Отримати малодоступні медичні послуги для себе, родичів і / або близьких людей (включаючи влаштування в лікарню, на консультацію та лікування до відомого фахівця тощо)	38	27	Здоров'я
Влаштувати дитину (свою, родичів і / або близьких людей) у дошкільні установи, престижну школу, коледж, ВНЗ тощо	32	30,1	Освіта
Розв'язати проблеми з представниками влади (міліцією, армією, судом, прокуратурою)	28	28,4	Суд
Отримати муніципальне (відомче) житло чи матеріальну підтримку в купівлі житла за ринковими цінами	22	19,9	Житло
Отримати житлово-комунальні послуги, які недоступні через пасивність ЖЕКу, місцевої влади	23	21,4	Комунальні послуги
Інше	3	1,9	
Ніякі життєві проблеми не можу вирішити за їх допомогою	17	34,3	СК відсутній

ників, знайомих може розв'язати проблеми щодо комунальних послуг (21%), житла (20%) (табл.). Частка опитаних, які мають слабкі зв'язки, значно менша – 64%, але проблеми, які вирішують завдяки їм, потребують більших зусиль.

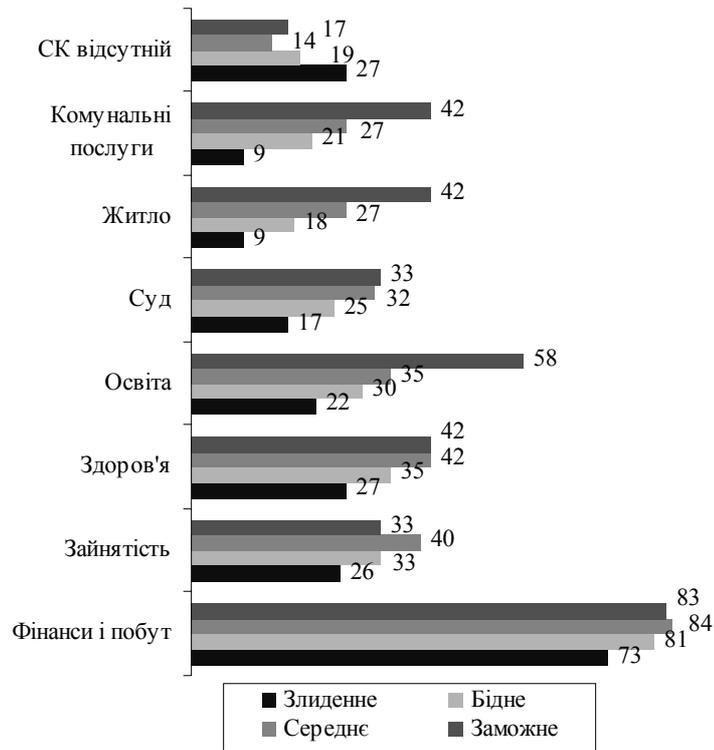
За результатами опитування виявлена статистично значуща залежність між: (а) використанням сильних і слабких зв'язків і (б) розв'язанням життєвих проблем. Слабкі зв'язки частіше беруть участь у забезпеченні більш складних і важливих життєвих проблем – знайти роботу, отримати підвищення на посаді, отримати медичні послуги, влаштувати дитину до школи, ВНЗ тощо, розв'язати проблеми з представником влади, отримати муніципальне житло, комунальні послуги, тоді як застосування сильних зв'язків виявляє більш тісний зв'язок з отриманням простої допомоги й ресурсної підтримки – взяти гроші в борг, отримати продукти, потрібні речі або допомогу в господарстві, в побуті.

Однак ми припускаємо, що виявлена статистична залежність не є прямою: слабкі зв'язки забезпечують індивідам розв'язання більш складних і важливих проблем не самі по собі, а в силу тієї обставини, що вони частіше, ніж сильні зв'язки, встановлювали контакт респондентів з особами, які займають високостатусні соціальні позиції (але це лише наше припущення, таких запитань не було поставлено в опитуванні). Використання цих контактів у остаточному підсумку визначало характер розв'язуваних проблем, які отримували володарі слабких зв'язків.

Таким чином, слабкі зв'язки часто охоплюють людей, які володіють неоднаковими соціальними статусами і займають різні позиції в системі соціальної стратифікації. Сильні зв'язки об'єднують людей, що мають більш близькі соціальні статуси і займають подібні позиції в соціальній ієрархії. Ці відмінності між слабкими і сильними зв'язками визначають неоднакову результативність при їх використанні для розв'язання тих чи інших життєвих проблем.

Одна з причин недовикористання слабких соціальних зв'язків може полягати в тому, що їх створення і підтримка нерідко вимагають матеріальних витрат, значних зусиль і спеціальних навичок, але на відміну від сильних зв'язків вони можуть не приносити негайної і очевидної

вигоди. Слабкі зв'язки також, як і контакти з колишніми однокласниками, викладачами, колегами по колишній роботі, можуть не приносити безпосередньої вигоди, якщо повсякденне життя людини не пов'язане зі згаданими групами. В умовах, коли контакти з групами, подібними названим, не допомагають у вирішенні повсякденних проблем індивіда, висока ймовірність того, що він віддаватиме перевагу тим зв'язкам, які життєво необхідні для вирішення його нагальних проблем. З часом це може призвести до втрати багатьох слабких зв'язків індивіда чи,

Рисунок 1. Види допомоги, які респонденти залежно від матеріального становища сім'ї отримують від родичів та друзів (%)

принаймні, до зниження можливостей їх використання в подальшому.

Результати моніторингу свідчать про те, що включеність у соціальні мережі присутня в українських сім'ях будь-якого рівня добробуту (*рис. 1, 2*).

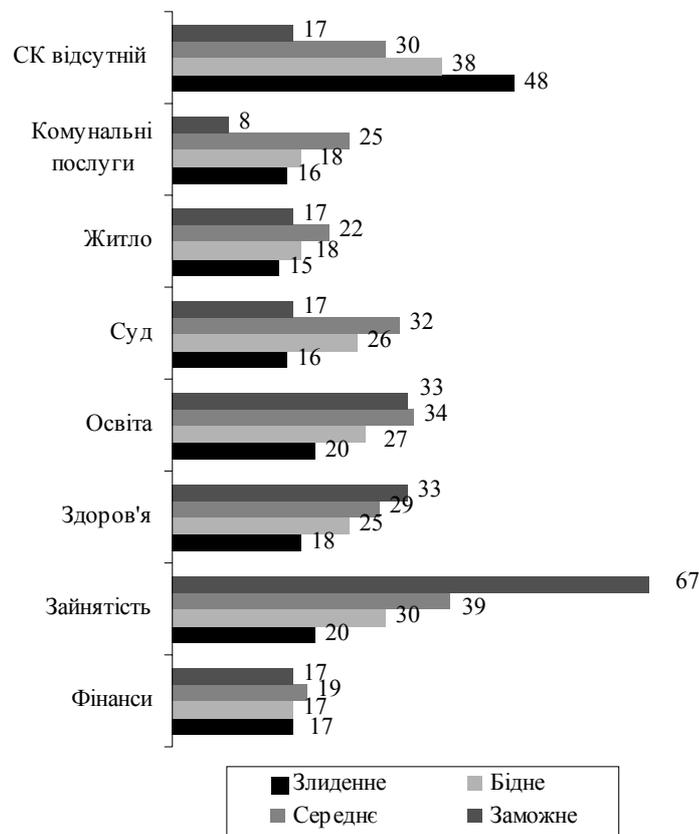
Проте розрив у доступі до соціальних ресурсів мереж все-таки існує, і особливо це помітно, якщо порівняти можливості отримання допомоги для вирішення життєвих питань тими, хто оцінює матеріальне становище своїй сім'ї як бідне і злиденне, тобто найбільш знедоленими, і можливостями тих, хто оцінює його як середнє і заможне (*рис. 1*) (багатих ми не розглядаємо, тому що у вибірці такою виявилася лише одна людина).

За даними моніторингу, злиденні і бідні сім'ї за допомогою сильних зв'язків вирішують переважно проблеми щодо фінансів і побуту (73% і 81% відповідно), тобто проблеми, які полегшують їм життя, але не створюють якісно нових можливостей, як це відбувається у випадку з середніми і заможними сім'ями, які, окрім проблем з фінансами та побутом (84% і 83% відповідно), розв'язують проблеми, пов'язані з зайнятістю (40% і 33% відповідно), зі здоров'ям (по 42% відповідно), освітою (35% і 58% відповідно), судом (32% і 33% відповідно), житлом (27% і 42% відповідно) і комунальними послугами (27% і 42% відповідно) (*рис. 1*).

За допомогою слабких зв'язків більшість (67%) заможних і значна частка (39%) середніх вирішують проблеми з зайнятістю, з освітою (33% і 34% відповідно), а серед майже половини (48%) злиденних і значної кількості (38%) бідних слабкі зв'язки зовсім відсутні. Варто також зауважити, що у сімей середніх і заможних більше можливостей розв'язати проблеми із здоров'ям, освітою, судом, використовуючи слабкі зв'язки, ніж у злиденних і бідних (*рис. 2*).

За деякими позиціями, як наприклад, розв'язати проблеми з представниками влади (міліцією, армією, судом, прокуратурою), отримати муніципальне (відомче) житло

чи матеріальну підтримку в купівлі житла за ринковими цінами, отримати житлово-комунальні послуги, які недоступні через пасивність ЖЕКу, місцевої влади можливості середніх сімей більш значущі, ніж заможних. Можна припустити, що це пов'язано зі статусними характеристиками осіб, які належать до середніх, а саме рівнем освіти (вони зазвичай мають вищу освіту), професійною позицією (це спеціалісти, управлінці, фахівці тощо) з наяв-

Рисунок 2. Види допомоги, які респонденти залежно від матеріального становища сім'ї отримують від колег, колишніх однокласників, знайомих (%)

Розділ третій

ністю більш надійних, стійких, активних зв'язків з колишніми однокурсниками, колегами, але це лише припущення і може бути питанням іншого дослідження.

Таким чином, аналіз соціального капіталу як сукупності доступних індивідові зв'язків у розв'язанні життєвих проблем дає змогу побачити, що на відміну від стану середніх і заможних сімей стан малозабезпечених сімей (злиднених і бідних) такий, що вони менш схильні до створення і підтримки слабких соціальних зв'язків і більшою мірою розраховують на сильні зв'язки з родичами і друзями. Мережа сильних зв'язків дає змогу малозабезпеченим групам населення активніше справлятися з повсякденним викликом і труднощами за допомогою родичів і друзів. Отже, результати моніторингу свідчать, що саме доступ до складної багатофункціональної підтримки як важливого компоненту неформальних мереж і соціального капіталу в цілому впливає насамперед на подолання тяжких ситуацій. У малозабезпечених він суттєво нижчий, ніж у решти, незважаючи на те, що вони і отримують більше інших видів допомоги. Отже, бідні верстви населення потерпають не лише від хронічної нестачі доходів, а й від дефіциту інших життєво важливих ресурсів, передусім відсутності соціального капіталу, що своєю чергою консервує їх тяжке становище.

Література

1. Бурдье П. Формы капитала / Бурдье П. // Западная экономическая социология : хрестоматия современной классики / сост. и науч. ред. В.В.Радаев – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2004. – С. 519–536.
2. Грановеттер М. Сила слабых связей / М.Грановеттер ; пер. З.В.Котельниковой // Экономическая социология. – Т. 10. – № 4. – Сентябрь 2009 // http://ecsoc.hse.ru/data/299/590/1234/5ecsoc_t10_n4.pdf

*Л.Бевзенко,
доктор соціологічних наук*

УЯВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПРО ОЗНАКИ ЖИТТЄВОГО УСПІХУ В НАШІЙ КРАЇНІ

Соціологічні розвідки, які зосереджуються на питаннях соціальної поведінки та її визначальних детермінант, серед основних таких детермінант виокремлюють соціальні норми та соціальні цінності. Але зв'язок цінностей та поведінки, не викликаючи особливих заперечень на рівні теоретичних моделей, стає проблематичним у разі його емпіричного відстеження, що є особливо помітним у ситуаціях соціальної нестабільності. Усвідомлення цінностей тут нібито відстає від зміни соціальних практик, спостерігається швидка зміна малюнків соціальної поведінки і при цьому залишаються стабільними декларовані цінності. Схоже, що в цих ситуаціях відповіді на прямі запитання стосовно основних цінностей не завжди збігаються з очікуваннями щодо життєвих практик, які мали б зумовлюватися цими цінностями. Інакше кажучи, ситуація соціальної нестабільності значно віддаляє реальні цінності від цінностей, які людина декларує. З нашого погляду, в сенсі емпіричних досліджень цьому може зарадити вивчення деяких феноменів, які вказують на реальні цінності, але не прямо, а опосередковано. До таких феноменів належать стилі життя, уявлення про життєвий успіх і ресурси його досягнення. Саме уявленням про успіх людини в нашій країні присвячено цю статтю.

У таблиці 1 наведено розподіл відповідей наших респондентів на ключове питання, довкола якого ми вибудуємо всі наші наступні міркування. Як впливає з цього, до п'ятірки найважливіших ознак успіху, на думку наших респондентів, є: *багатство* (44,5%), *успішна кар'єра* (40,8%), *гарне здоров'я* (36,8%), *гарна сім'я* (35,8%), *наявність престижних речей* (гарної машини, будинку,

Розділ третій

Таблиця 1

Що, на Вашу думку, є сьогодні найголовнішою ознакою успіху людини в нашій країні? (N=1796, %)*

Варіанти відповіді	% до відповідей
Слава, визнання	9,9
Гарне здоров'я	36,8
Досягнення влади	20,7
Гарна сім'я	35,8
Кохання	8,4
Престижні речі (гарна машина, будинок, дача)	20,8
Багатство (гроші)	44,5
Успішна кар'єра, успішний бізнес	40,8
Гарна освіта	11,9
Можливість подорожувати світом	5,5
Доброчинність	2,8
Самореалізація, внутрішня свобода	13,5
Наявність хороших друзів	11,0
Можливість добре відпочивати (фітнес-центри, гарний курорт)	2,9

* Респондент мав змогу обрати до трьох варіантів відповіді

дачі) та *досягнення влади* (два останніх поділили п'яте місце, набравши, відповідно, 20,8 та 20,7 %).

Звичайно, це та картина, яку ми отримуємо на всьому соціальному просторі. Але більш поглиблений аналіз на предмет зв'язку названих показників з різними координатами цього простору, вказує на ряд цікавих залежностей. З цього приводу нами були проаналізовані зв'язок з традиційними категоріями, такими як вік, стать, освіта, національність, місце проживання (село, місто), регіон проживання, релігійність, а також зв'язок бачення успіху з такими особливими ознаками, як ставлення людини до свого українського громадянства та того, як респондентів бачиться ситуація в країні загалом (образний формат бачення).

Таблиця 2

Що, на Вашу думку, є сьогодні найголовнішою ознакою успіху людини в нашій країні? Розподіл відповідей за статтю і за віком (N=1796, %)

Варіанти відповіді	Стать		Вікові категорії		
	Чоловіча	Жіноча	18-29 років	30-54 років	55 років і більше
	N=817	N=979	N=337	N=899	N=560
Слава, визнання	10,4	9,5	11,9	10,0	8,6
Гарне здоров'я	35,0	38,3	29,1	37,0	41,1
Досягнення влади	20,6	20,8	19,3	21,1	20,9
Гарна сім'я	32,6	38,4	34,7	34,3	38,8
Кохання	7,1	9,5	14,8	7,6	5,9
Престижні речі (гарна машина, будинок, дача)	21,8	20,0	20,5	20,1	22,1
Багатство (гроші)	47,4	42,1	40,7	42,8	49,5
Успішна кар'єра, успішний бізнес	41,1	40,5	44,5	43,4	34,3
Гарна освіта	10,3	13,2	14,0	11,0	12,0
Можливість подорожувати світом	3,8	7,0	5,9	6,0	4,5
Доброчинність	3,1	2,7	1,8	3,0	3,2
Самореалізація, внутрішня свобода	15,4	12,0	15,7	14,7	10,4
Наявність хороших друзів	11,0	11,0	9,8	11,6	10,9
Можливість добре відпочивати (фітнес-центри, гарний курорт)	2,3	3,4	2,7	3,3	2,3

Одразу треба сказати, що такі зрізи аналізу, як освіта, регіон проживання не показали суттєвих відмінностей у моделях успіху, притаманних цим категоріям, тому ми їх далі не наводимо. Схоже, якісь інші характеристики виявилися тут більш суттєвими.

Першими розглянемо такі традиційні характеристики, як стать і вік (*табл. 2*). Найбільш цікаві моменти тут і далі позначено жирним шрифтом. Як видно, у жіночих

Розділ третій

образах успіху більш вагомими порівняно з чоловічими є здоров'я, сім'я. Чоловіки більшої ваги надають багатству (грошам), а от кар'єра важить практично однаково як для тих, так і для інших, що є досить симптоматичним. Наші жінки у своєму прагненні кар'єрних досягнень стають дедалі амбітнішими (*тут і далі ми не наводимо цифри, їх можна побачити у відповідних таблицях*).

Очікувані результати отримано у розподілах відповідей за віком. Чим старшою є людина, тим більше їй здаються

Таблиця 3

Що, на Вашу думку, є сьогодні найголовнішою ознакою успіху людини в нашій країні? Розподіл відповідей за типом населеного пункту, де мешкає респондент (N=1792, %)

Варіанти відповіді	Місто понад 1 млн осіб	Місто від 251 тис. до 500 тис. осіб	Місто, від 21 тис. до 50 тис. осіб	Селище міського типу (СМТ)	Село
	N=265	N=266	N=153	N=153	N=567
Слава, визнання	6,8	9,4	6,5	12,4	12,5
Гарне здоров'я	28,7	34,2	37,3	44,4	38,8
Досягнення влади	19,3	21,8	19,6	13,7	22,6
Гарна сім'я	33,2	34,6	40,5	52,9	31,4
Кохання	5,3	4,9	15,0	14,4	8,3
Престижні речі (гарна машина, будинок, дача)	27,2	21,4	17,7	17,7	21,0
Багатство (гроші)	44,2	44,7	39,9	34,6	54,3
Успішна кар'єра, успішний бізнес	51,7	44,4	39,9	31,4	33,7
Гарна освіта	14,7	10,2	6,5	15,7	11,1
Можливість подорожувати світом	8,3	9,0	4,6	2,6	3,9
Доброчинність	2,6	3,4	2,0	3,9	2,8
Самореалізація, внутрішня свобода	19,6	15,4	11,8	10,5	8,8
Наявність хороших друзів	9,8	10,5	11,8	9,8	13,1
Можливість добре відпочивати (фітнес-центри, гарний курорт)	1,9	5,6	1,3	2,0	2,5

важливими для успішного життя наявність сім'ї, здоров'я. Кар'єра з віком поступово відходить на другий план, а от вага грошей значно зростає. Останнє цілком зрозуміло за умов тих дуже невисоких статків, що їх мають наші літні співгромадяни.

Тут треба звернути особливу увагу на те, як дуже невисоко стоять у рейтингу ознак успішності (майже незалежно від віку та статі) такі речі, як *гарна освіта, наявність друзів, самореалізація, добродійність*. Це теж досить симптоматично і вказує на те, що наша модель успіху дедалі більше зміщується у бік притаманної західним суспільствам досяжницької, індивідуалізованої моделі.

Мешканці міст і сіл продемонстрували різні бачення успішного життя, але ця відмінність за деякими позиціями має неочікуваний характер (табл. 3). Це проявляється в тому, що певні тенденції, які спостерігаються при рухові від мешканців міст-мільйонників до мешканців малих міст, раптом демонструють злам при переході до мешканців сіл. Так, яскравим тут є приклад позиції *гарна сім'я*. У міру просування від міст-мільйонників до селища міського типу спостерігаємо зростання ваги цього фактору від 33,2% до 52,9%, і раптом мешканці села показують тут лише 31,4%. Цей факт руйнує уявлення про село як місце, де цінності сім'ї тримаються найміцніше. Цікаво, що при цьому вагомість такої ознаки, як *багатство, гроші*, селяни вказують у 54,5% випадках, тоді як мешканці мільйонників лише в 44,2%. Інші цікаві моменти (*кар'єра, самореалізація*) можна побачити з даних, наведених у таблиці 3.

З результатів, наведених у таблиці 4, можна побачити, як пов'язаний образ успіху з національністю та релігійністю респондента. У групах, сформованих за позицією "національність", достатніми за наповнюваністю виявилися лише групи "українці" та "росіяни" (відповідь "інша" дали лише 37 респондентів). Групи за принципом релігійності формувалися з огляду на відповідь на запитання "Особисто Ви вважаєте себе віруючою чи невіруючою

Розділ третій

людиною?”. Як видно з наведених даних, росіяни та українці досить суттєво відрізняються у відсотках за позиціями *гарна сім'я* та *успішна кар'єра, бізнес*. Українці цінують більше сім'ю, а росіяни – кар'єру, хоча загальний профіль образу успіху є близьким, і там, і там перед ведуть гроші та кар'єра.

Таблиця 4

Що, на Вашу думку, є сьогодні найголовнішою ознакою успіху людини в нашій країні? Розподіл відповідей за ознакою національності (N=1782, %) та релігійності (N=1781, %)

Варіанти відповіді	Національність		Релігійність		
	Українець	Росіянин	Я вірю в Бога	Ні, я не вірю в Бога	Важко відповісти
	N=1506	N=239	N=1346	N=214	N=231
Слава, визнання	9,8	9,2	9,7	10,3	10,8
Гарне здоров'я	37,5	32,2	38,1	31,3	34,6
Досягнення влади	20,2	23,0	21,2	19,6	19,1
Гарна сім'я	36,8	29,3	36,9	27,6	36,8
Кохання	8,6	7,5	9,0	6,5	6,9
Престижні речі (гарна машина, будинок, дача)	19,9	25,9	20,1	27,6	18,6
Багатство (гроші)	44,6	43,1	43,3	54,7	41,1
Успішна кар'єра, успішний бізнес	40,4	46,9	40,9	41,1	39,4
Гарна освіта	11,8	13,4	12,7	9,8	9,1
Можливість подорожувати світом	5,5	5,9	5,7	3,7	6,1
Доброчинність	3,0	0,8	2,9	0,9	4,3
Самореалізація, внутрішня свобода	13,3	15,9	12,5	15,9	17,3
Наявність хороших друзів	11,0	10,0	11,3	8,4	11,3
Можливість добре відпочивати (фітнес-центри, гарний курорт)	3,1	1,7	2,9	1,9	3,9

Релігійність пов'язана з баченням ознак успішності за тими ж основними позиціями – здоров'я, сім'я, гроші (табл. 4). Віруючим сім'я, здоров'я бачиться більш вагомою ознакою, ніж атеїстам. Тоді як атеїсти значно більшої ваги надають грошам та багатству. Цікаво, що за позицією кар'єра ці дві групи майже не відрізняються.

Аналіз виявив ще одну цікаву залежність. Образ успіху виявляється достатньо пов'язаним з тим, наскільки оптимістично – песимістично респондент бачить актуальну ситуацію в країні. Чим більше респондент пишається своїм українським громадянством (запитання “Якою мірою Ви пишаєтесь чи не пишаєтесь тим, що є громадянином України?”), тим більшої ваги набуває в його образі успіху здоров'я, сім'я, і тим меншою є вага позиції гроші, багатство. Цікаво, що саме для тих, хто дуже пишається фактом свого українського громадянства, загальний профіль образу успіху змінюється щодо середнього по країні (представленому в таблиці 1), і на перші місця виходять здоров'я та сім'я, а лише за ними ідуть гроші та кар'єра.

Ще один зріз аналізу дає підстави для роздумів. Тут для двовимірного аналізу ми взяли запитання “Оберіть з наведеного переліку слів ті, які для Вас найтісніше пов'язані з образом сучасного українського суспільства”. Перелік образів, що було запропоновано, складався з таких понять: “Тиск”, “Згуртованість”, “Злидні”, “Піднесення”, “Безлад”, “Перспектива”, “Багатство”, “Розруха”, “Впорядкованість”, “Протистояння”, “Глухий кут”, “Свобода”. Респондент мав змогу обрати не більше трьох з зазначених характеристик. У таблиці 6 ми залишили не всі перелічені вище варіанти відповідей, а лише по три умовно негативних (злидні, безлад, розруха) та умовно позитивних (перспектива, багатство, свобода). Критерієм для відбору цих варіантів було те, що вони набрали більшу кількість голосів у своїх підгрупах (негативні та позитивні).

З таблиці 6 видно, що образ успіху є наближеним до загального образу країни. Для тих, у кого образ країни асоціюється з поняттям “багатство”, саме багатство і гроші в

Розділ третій

Таблиця 5

Що, на Вашу думку, є сьогодні найголовнішою ознакою успіху людини в нашій країні? Розподіл відповідей за ознакою ставлення до факту свого українського громадянства (N=1782, %)

Варіанти відповіді	Ставлення до факту українського громадянства				
	Зовсім не пишайось	Скоріше не пишайось	Важко сказати	Скоріше пишайось	Дуже пишайось
	N=165	N=276	N=489	N=681	N=171
Слава, визнання	12,1	12,0	10,4	9,3	5,9
Гарне здоров'я	30,3	32,6	34,4	40,2	42,7
Досягнення влади	33,3	27,5	18,4	18,2	15,8
Гарна сім'я	22,4	26,1	35,4	42,3	39,2
Кохання	9,1	6,2	7,2	9,5	9,9
Престижні речі (гарна машина, будинок, дача)	28,5	27,2	18,8	19,5	14,0
Багатство (гроші)	57,0	57,3	45,2	37,6	36,8
Успішна кар'єра, успішний бізнес	33,9	39,1	42,3	43,9	35,7
Гарна освіта	9,1	9,4	12,3	13,5	11,7
Можливість подорожувати світом	4,9	4,4	5,9	5,6	5,9
Доброчинність	3,0	1,1	3,5	3,1	2,3
Самореалізація, внутрішня свобода	8,5	9,1	15,1	15,4	14,0
Наявність хороших друзів	12,1	11,2	11,5	10,9	8,8
Можливість добре відпочивати (фітнес-центри, гарний курорт)	2,4	2,9	3,9	2,6	1,2

ознаках успіху починають виходити на перше місце з великим відривом. Ті, хто обирає *свободу* як характеристику країни, демонструють і значно більшу увагу до цієї позиції у переліку ознак успіху. Ті ж, хто готовий описати країну поняттям "*перспектива*", надає найбільшій ваги *кар'єрі*. І при цьому, що цікаво, умовні оптимісти вдвічі

Таблиця 6

Що, на Вашу думку, є сьогодні найголовнішою ознакою успіху людини в нашій країні? Розподіл відповідей за ознакою обраного образу суспільства (N=1794, %)

Варіанти відповіді	Поняття, що відповідають образу України в уявленнях респондентів					
	Злидні	Безлад	Розруха	Перспектива	Багатство	Свобода
	N=642	N=890	N=590	N=160	N=93	N=103
Слава, визнання	10,9	10,8	10,3	11,9	15,1	13,6
Гарне здоров'я	37,9	37,6	34,9	37,5	34,4	35,0
Досягнення влади	23,8	22,7	22,5	23,8	26,9	11,7
Гарна сім'я	32,6	35,2	33,6	37,5	36,6	46,6
Кохання	9,5	7,8	8,6	8,1	11,8	10,7
Престижні речі (гарна машина, будинок, дача)	22,9	23,8	27,0	16,9	21,5	17,5
Багатство (гроші)	51,1	47,3	50,9	38,8	61,3	38,8
Успішна кар'єра, успішний бізнес	41,0	42,8	40,0	50,0	43,0	43,7
Гарна освіта	9,2	10,5	11,0	18,8	19,4	23,3
Можливість подорожувати світом	5,8	5,6	5,3	8,1	2,2	6,8
Доброчинність	2,0	2,7	2,5	1,3	2,2	3,9
Самореалізація, внутрішня свобода	10,8	12,8	11,7	17,5	8,6	20,4
Наявність хороших друзів	10,0	10,6	14,2	8,1	10,8	11,7
Можливість добре відпочивати (фітнес-центри, гарний курорт)	3,6	2,8	2,9	2,5	1,1	1,9

частіше за умовних песимістів обирають як ознаку успіху позицію *гарна освіта*. Ця позиція разом з варіантами *гарна сім'я*, *кар'єра*, *самореалізація та свобода* вказують на ті складові образу успіху, що орієнтовані не на сьогоденне престижне споживання, а на перспективу та розвиток.

І.Буров,
кандидат філософських наук

ОЧІКУВАННЯ І РЕАЛІЇ ПРОТЕСТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Зовні ситуація в економічній або в соціально-політичній сфері суспільного життя на час опитування у цьому році (травень–червень 2013 р.) створювала враження спокійної, але такий спокій можна характеризувати як затишшя перед бурею, якщо взяти до уваги і тривалу фазу з виборами столичного мера (всі революційні починання відбуваються в столицях), і майбутні вибори Президента, які вже “не за горами” і які очікуються далеко не прости-ми, і результати оцінки респондентами політичної ситуації в Україні, які далекі від сприятливої (*табл.*).

Таблиця

Оцінка політичної ситуації в Україні (%)

	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Благополучна	3,3	4,2	2,1	1,3	1,9	1,9	0,9
Спокійна	17,9	21,3	12,2	8,3	19,3	16,2	14,2
Напружена	56,3	57,5	64,0	64,9	61,1	58,4	57,9
Критична, вибухонебезпечна	11,1	8,3	13,3	18,6	11,1	17,2	19,3
Важко сказати	12,1	8,4	8,3	6,9	6,6	7,2	7,7

Як свідчать дані, вектор напруженості політичної ситуації схилився до зони “критична, вибухонебезпечна” і навіть у критичні для держави роки, у роки політичних протистоянь – 2004, 2008 рр., він не мав такого високого рівня. Тому ситуацію, що склалася, можна відзначити як особливу, що, своєю чергою, потребує уважного вивчення й оперативного втручання для її виправлення.

Можна сказати, що рівень соціальної напруженості залишається доволі високим, і про це свідчить не тільки негативна оцінка респондентами політичної ситуації, –

77,2% (загалом напружена + критична), а й масові прояви крайнього незадоволення респондентів своїм становищем у життєвій ситуації, що склалася. Незадоволеність своїм життям зростає і становить 45,6% опитаних респондентів! При цьому така тенденція відзначається не тільки серед людей старшого (понад 50 років) віку, а й серед тих, хто сформувався як громадянин у незалежній Україні (40 років і більше). Навіть серед молодого покоління, з його максималізмом і райдужно-перспективним сприйняттям світу, оцінка задоволеності своїм життям практично “50:50” – 36% не задоволені тим, як протікає їхнє життя, і 37,6% загалом задоволені своїм життям. І, як свідчать дані (рис. 1), в цілому з 2010 р. цей показник має тенденцію до зростання. Відповідно зменшується і кількість задоволених своїм життям.

Своєрідним проявом соціальних відносин у суспільстві виступають соціальні конфлікти, які чутливо зачіпають такі важливі сфери нашого суспільства, як соціально-економічна, політична та ін. Найбільш відкритою формою

Рисунок. Динаміка задоволеності і незадоволеності своїм життям населення України

вираження конфлікту між громадянами та офіційними органами влади зазвичай можуть виступати різного роду дії протесту масового характеру, за якими найчастіше стоять організаційні сили; але протест може виникнути і стихійно, якщо поштовхом до нього послугує якась резонансна подія; як наприклад, така, що недавно відбулася в селищі Врадіївка Миколаївської області. За рівня абсолютної недовіри до міліції в 41% і “скоріше не довіряю” – 32% не дивно, що якщо тяжке правопорушення скоїла людина в погонах, то резонансне обурення призвело до силового зіткнення з міліцією та докотилося до столиці, при цьому влада доклала чимало зусиль, щоб локалізувати хвилювання. Якщо взяти до уваги, що недовіра громадян до таких силових органів влади, як прокуратура, суд, міліція сягає 70% і вище, то будь-яка резонансна подія, пов’язана з порушенням закону, може вилитися в те, що прихована форма протестного настрою приведе до відкритих акцій протестної поведінки.

Однією з прихованих форм протесту є протестний настрій, тобто потенційна схильність людей до участі в акціях протесту. Починаючи з 1995 р., у рамках регулярного моніторингу громадської думки Інститут соціології НАН України відстежує основні тенденції динаміки протестних настроїв громадян. Потенціал протесту слід шукати у відповідях респондентів на запитання *“У разі порушення Ваших прав та інтересів, які заходи та засоби обстоювання своїх прав Ви вважаєте за ефективні і припустимі настільки, що ГОТОВІ самі ВЗЯТИ в них УЧАСТЬ?”*. У даному разі слід розуміти, що коли респондент відповідає на це запитання як: “Несанкціоновані мітинги і демонстрації”; “Незаконні страйки, голодування протесту”; “Створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань”, то він таким чином допускає можливість своєї участі у протестних виступах. Слід зазначити, що “протестну групу” становлять громадяни, які вирізняються певним емоційним настроєм, але не обов’язково тотожним активній соціальній поведінці. І підтверд-

женням цього є те, що якщо на це запитання дала позитивну відповідь незначна кількість опитаних (від 2 до 6 %), то на запитання *“Якщо мітинги, демонстрації протесту відбудуться у Вашому місті/селі, Ви особисто братимете в них участь чи ні?”* 52,8% опитаних відповіли *“скоріше, ні”* і водночас більш як п’ята частина опитаних (22,1%) дала протилежну відповідь – *“скоріше, так”*! Однак слід підкреслити, що за всі роки проведення моніторингу це найнижчий показник.

Для визначення найбільш значущих чинників, що формують протестні настрої населення України, ми використовували кореляційний аналіз, що відображає ступінь взаємозв’язку досліджуваних ознак. Розрахунки показали, що протестна поведінка громадян формується передусім під впливом соціально-політичних суперечностей, зумовлених насамперед неприйняттям політики влади. Так, серед виділених індикаторів найбільше значення коефіцієнта кореляції мали такі показники, як ставлення до діяльності Президента, довіра до силових структур держави, Уряду, Верховної Ради негативне ставлення до яких сягнуло критичної позначки. Діяльність свого Президента громадяни України позначили значно нижче, ніж Президентів держав-сусідів (Росія, Білорусь), – 3,59 (за десятибальною шкалою!) проти 5,81 та 6,68 відповідно!

За якими принципами влада повинна будувати свої відносини з народом за даної ситуації? Це питання, враховуючи, що третина населення (33,5%) вважає, що *“терпіти наше тяжке становище вже неможливо”*, набуло критичної актуальності. На принципах права? На силі? Але право, досить недосконале для умов нашої країни, є лише формою. А сила – це лише засіб... Потрібна ідея, яка надихнула б і об’єднала всіх людей. Але як це зробити, коли, за даними моніторингу – 40% (!) опитаних вважають, що наш час – це час зlodіїв?

*Ю.Саєнко,
доктор економічних наук*

МОЛОДЬ: ЗМІНИ В СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ

Моніторинг Інституту соціології дає змогу висвітлити зміну деяких характеристик і рис суспільної свідомості молоді України за останні роки – з 2005 по 2013 р. – з піку після майданної ейфорії до розквіту комуно-олігархічно-кримінальної системи “модерної” орди. Адже, за солодкими словами, “в Україні все навкруг модернізується”. На жах, можновладці або “не доганяють” смислу цього терміна, або ж мається на увазі модернізація у межах Межигір’я.

Банально, але молодь – таки наше майбутнє. І перше, чим мали б займатися гуманітарії – це всебічно і комплексно вивчати цю когорту. Мали б...

Доцільно розмежувати дві групи молоді в Україні. Перша – це 18–24-літні, які народилися в незалежній Україні (таких у моніторингу 240 осіб). Друга група – 25–34-літні, це ті, які пройшли частину советського гарту від дитячих садків до 13-річного віку (350 осіб). Для порівняння взяті ще три групи: 35–49-літні (460); 50–59-літні (320); та 60-літні та старші (450 осіб).

Щоб не позначати ці когорти у цифровому вигляді, назвемо їх умовно так: младоукраї, молодоукраї, середні, зрілі, старші.

Майбутнє. Україна на сьогодні має мізерну частку оптимістів – лише 12% тих, хто сподівається, що “в найближчий рік життя менш-більш налагодиться”. Молодь не набагато виділяється: младоукраї – 19, а молодоукраї – 14%.

Вступ до Євросоюзу найбільш до вподоби младоукраї – з 50 до 52% зросла частка прихильників ЄС за 2005–2013 рр. Молодоукраї втратили 2% – з 48 до 46. У інших групах розчарування – з падінням з 37 до 31%.

Натомість і щодо приєднання до союзу Росії і Білорусії прихильність зменшилась у всіх групах. У млядоукрів – з 44 до 37%; у молодюкрів – з 49 до 40%; і навіть у старших – з 62 до 49%.

“Напрасно мы думали, что жили в СССР, это СССР живет в нас... Ностальгия по страху и величию все еще живет в душах – им не хватает родины в погонах и сапогах – с танками и ракетами в Венгрии, Польше, Чехии, ...и даже на Кубе” [1, с. 317].

Маємо країну без теперішнього і майбутнього. Майже повна невизначеність – молодь роздерта навпіл. Одна половина орієнтована на азіатську неоімперію, друга – на цивілізовану демократичну Європу.

При цьому – *обидві* групи молоді мають по 20% тих, хто воліє відновити “советську планову систему”. Ні ті, ні ті не мають практичного досвіду. Тут працює ретрансляція пам’яті старших на свідомість молодших. І справа не в любові до “планової економіки” – молодшим розповідають про советську соціалку: гарантована робота, безкоштовне житло, освіта, медицина тощо.

“*Завтра житимемо краще, ніж сьогодні*” – ключовий слоган партії влади. Моніторинг на практиці фіксує протилежне. За період 2005–2013 рр. частка бідних зросла з 40 до 46%, а з середнім достатком – зменшилась з 53 до 49%. Подібна тенденція в усіх когортах. А відтак маємо у 2013 р. лише 11% “впевнених у майбутньому”.

При цьому маємо унікальний український феномен. За аналізований період серед молоді зросла частка “задоволених своїм життям” з 35 до 38% та тих, що “вміють жити в нових суспільних умовах”, – з 32 до 44%!

Рівень довіри. Він відображає фактичне повсякденне життя громадян. При цьому всі когорти майже не відрізняються одна від одної. А моніторинг подає динаміку падіння (табл. 1). У середньому за 24-ма позиціями він упав із 29 до 23%.

Найбільше падіння щодо найвищих урядових структур – на 30%: від 38% у 2005 р. до 8% у 2013 р. Зокрема:

Розділ третій

- до Президента – з 49% (В.Ющенко) до 11% (В.Янукович) – падіння становило 38%!
- До Верховної Ради – з 28 до 5% (-23%);
- До Уряду – з 37% до 8% (-29%).

Довіра до місцевої влади залишилася майже на тому ж низькому рівні – падіння з 20 до 14%. Армія втратила 14% своїх прихильників – мала 36%, стало 22%. Правоохоронні структури, маючи дуже низький рівень довіри у 2005 р., скотилися до скандально низького – податкова, прокуратура, суди і міліція – з’їхали з 10–14 до 7-8%!

Страхи. Страх перед “Зростанням цін” найвищий, і зріс він за останні вісім років ненабагато – з 79 до 82%. До того ж усі когорти бояться його однаково.

Найбільше підскаочив страх перед “невиплатами зарплат, пенсій тощо” – з 56 до 76% (+20%). Різниця між когортами не істотна.

Таблиця 1

Рівень довіри (переважно або цілком довіряють) українських громадян до соціальних інституцій та груп (%)

	2005	2013	Зміни		2005	2013	Зміни
Сім’ї та родичам	94	95	+1	Уряду	37	8	-29
Співвітчизникам	51	45	-1	Місцевій владі	20	14	-6
Сусідам	52	55	+3	Армії	36	22	-14
Колегам	54	51	-3	Профспілкам	19	15	-4
Церкві та духовенству	52	48	-4	Політичним партіям	10	7	-3
Астрологам	15	14	-1	Комуністичній партії	12	10	-2
ЗМІ	36	37	+1	Державним підприємствам	16	12	-4
Податковій інспекції	10	8	-2	Приватним підприємствам	16	15	-1
Прокуратурі	12	7	-5	Банкам	20	13	-7
Судам	14	7	-7	Страховим компаніям	9	9	0
Міліції	12	7	-5	Недержавним організаціям	14	18	+4
Президентіві	49	11	-38	Середнє	29	23	-6
Верховній Раді	28	5	-23				

Страх перед безробіттям зріс на 11% – з 69 до 78%; серед младоукрів – з 66 до 78% (+12%); серед зрілих – з 71 до 84% (+13%). Натомість, коли запитуємо “*Чи вистачає роботи, яка підходить?*”, то у 2013 р. лише чверті опитаних її вистачає, зокрема младоукраїн – 20% і старшим – 13%.

Однаково всі групи бояться зупинки підприємств – 35% у 2005 р. і 36% у 2013 р. так само інфекційного захворювання – на тому ж рівні третини всього загалу.

А от унікальний страх – голод! Цікава динаміка з 1992 р., в якому 52% нашої громади “боялися голоду”. Ця частка поступово зросла до 70% (!) у 2001 р., а потім почала зменшуватися, у тому числі й у період аналізу (*табл. 2*): (1) ця частка впала з 34 до 30%; (2) у 2005 р. повікова картина виглядала природно – лише старші (44%) виділялись з-поміж інших груп, а (3) у 2013 р. усі групи майже не відрізняються одна від одної; (4) потужно працює генетична пам’ять Голодомору – 32–33!

Таблиця 2

Частка громадян, які бояться голоду, 2005 і 2013 рр. (%)

Бояться голоду	Роки	Младоукраїни	Молодоукраїни	Середні	Зрілі	Старші	Всього
	2005	32	30	31	29	44	34
	2013	30	26	29	30	33	30
	Зміни	-2	-4	-2	+1	-11	-4

Міграція. За останні вісім років ситуація майже не змінилась: 1) майже половина громадян мають намір залишити своє поселення; 2) природна закономірність: чим старша людина, тим міцніше вона приросла до свого поселення; 3) така ж закономірність щодо виїзду за кордони колишнього Союзу (*табл. 3*).

Індивідуальний соціальний потенціал. Виявляється, що сучасний стан справ у суспільстві подавляє індивідуальну відповідальність у наших громадян. Частка інтерналів – тих, хто вважає, що їхнє життя переважно зале-

Розділ третій

Таблиця 3

Мають намір виїхати зі свого поселення, 2013 р. (%)

	<i>Младо- украї</i>	<i>Молодо- украї</i>	<i>Середні</i>	<i>Зрілі</i>	<i>Старші</i>	<i>Всього</i>
Зі свого поселення	74	63	57	41	24	49
В т.ч. за межі кордону колишнього Союзу	21	16	14	8	6	12

жить від них самих, за останні вісім років зменшилась з 24 до 21%. У младоукрів – з 33 до 29%. Як і очікувалося, зі збільшенням віку цей показник падає (2013 р.): младоукраї – 29; молодоукраї – 24; середні – 23; зрілі – 17; старші – 19%.

З огляду на загальний занепад демократичності українського соціуму зі свободою слова справи у нас кепські. Частка тих, хто вважає, що “має змогу вільно висловлювати свої політичні погляди” впала на 11% – з 59 до 48%. Суттєвої різниці за віковими групами немає. Не набагато, але все ж младоукраї (51%) і старші (50%) відчують себе щодо свободи слова комфортніше за інших (47–48%).

За 2005–2013 рр. загалом зросла впевненість у власних силах – з 35 до 41% (+6), особливо у младоукрів – з 40 до 53% (+12). Сила впевненості спадає з віком, зрозуміла тенденція, адже з віком у людини згасає енергетичний потенціал – з 53% у младоукрів до 27% у старших (удвічі!).

Рішучість у досягненні своїх цілей за цей період залишилася майже на тому ж рівні – зростання з 32 до 34%. І тут спостерігається та сама тенденція. Якщо частка младоукрів сягає у 2013 р. 42%, то вона поступово згасає до 24% у старших.

Комп’ютерна грамотність зростає феєрично – “вміння користуватися КІ” підвищилася з 29 до 56% (+27) – навіть у зрілих (+29) та старших (+10), а найбільше у серед-

ніх (+41). Рівень уміння природно спадає з віком – з 90% у млядоукрїв до 13% у старших (2013 р.).

Одна справа вмїти, а їнша – мати доступ до Інтернету. Така можливїсть зросла з 10 до 51% (+41). Величезний розрив мїж молоддю і старшими – спад їде від 78% у млядоукрїв і 70% у млядоуокрїв до 37% у зрїлих і...9% у старших.

Залишається сподїватись, що рїшучїсть щодо цїледосягнення ї упевненїсть у своїх силах, помноженї на комп'ютерну грамотнїсть та користування Інтернетом, має дати результативну реалїзацію у власнїй дїяльностї.

Мовна ситуація. Децо зросла частка тих, хто визначив “українську мову рїдною” – з 64 до 67% (+3). Тїшить, що суттєвїші зрушення вїдбулися серед молодї: млядоуокрї – з 64 до 70% (+6) і млядоуокрї – з 57 до 69% (+12).

Якцо серед млядоуокрїв зросла частка тих, якї “спїлкуються у родинї переважно українською мовою”, з 37 до 42% (+5), а серед млядоуокрїв – з 34 до 36% (+2), то серед їнших така частка зменшується, як і загалом вона зменшилась з 42 до 39% (-3). Хоча прихильникїв “надання росїйськїй мовї статусу офїційної” набагато поменшало – з 49 до 37% (-12). Особливо серед млядоуокрїв – з 53 до 34% (-19).

Цїкаве для їнтерпретації мовних орієнтацій населення запитання: “Яку мову доцїльно вивчати, окрїм української?”

Пїдтримка росїйськїй мови впала загалом з 74 до 69% (-5), а особливо серед молодих: млядоуокрї – з 57 до 51% (-6) та млядоуокрї – з 74 до 65% (-9). А повїкова тенденція така: чим старші, тим бїльше прихильностї до росїйськїй мови – від 51% у млядоуокрїв до 75% у старших (2013 р.).

А от пїдтримка англїйськїй мови значно вища. Вона і у 2013 р. залишилась такою, як і у 2005 р., – 83%. Тут навпаки: чим старші, тим менша пїдтримка англїйськїй – від 89% у млядоуокрїв, до 77% у старших.

І це природно. У молодих вищїй потяг до їнтеграції у свїтове спївтовариство. Вони будуть вїдкривати Україну свїтовї, а свїту – Україну.

Розділ третій

Молодь – майбутнє нації. Твердження тривіальне, якщо з нього не робити практичних висновків. Зокрема, вважаю, що треба мати не тільки соціологічний моніторинг, а й спеціальну програму “Молодіжний барометр” з міждисциплінарним багатоаспектним вивченням суспільної свідомості молодих, з чого впливатимуть і рекомендації, і коригування як загальнонаціонального характеру, так і “точкового впливу”. З молоддю треба працювати, починаючи з батьків. Молоді варто показувати напрям розвитку на прикладі реального життя, а не слів та гасел.

Література

1. *Генис А. Шість пальців* / Генис А. – М. : Колибри, 2009. – С. 317.

*Л.Амджадін,
кандидат соціологічних наук;
О.Гончарук,
кандидат соціологічних наук*

ДОВІРА ДО АРМІЇ ТА ІНШИХ СИЛОВИХ СТРУКТУР В УКРАЇНІ

Проблема соціальної довіри не полишає уваги дослідників сучасних суспільств, незалежно від того, ким вони є за фахом – соціологами, економістами, політологами, філософами, а також від того, в якій частині земної кулі проживають чи яку дослідницьку структуру представляють. Як зауважує російський соціолог Л.Гудков, це зумовлено не стільки бажанням розібратися в природі самого феномена, скільки потребами зрозуміти причинний взаємозв'язок (іншими словами, взаємозумовленість) особливостей довіри та ефективності функціонування інституційних структур [1].

Увага ж до соціальних інститутів, які забезпечують функціонування держави і влади, насамперед до армії та інших силових структур, правоохоронних органів, підсилюється ще й тим, що соціальний капітал на макrorівні останнім часом дедалі більше аналізується як фактор соціальної безпеки [2, 3, 4, 5], що зумовлено тенденціями світового розвитку. А питання довіри, як міжособистісної, так і інституційної, є невід'ємним елементом соціального капіталу.

Свого часу У.Бек та Е.Гідденс зазначали, що сучасний світ структурується ризиками, створеними людиною, для яких характерні, зокрема, такі ознаки, як: глобалізація ризиків у сенсі “далекої військової дії” та внаслідок ряду взаємозалежних подій; інституціоналізація “ризикових середовищ”, від яких залежить добробут мільйонів людей; пересиченість суспільства знаннями про ризики, що, само собою, вже є проблемою; обмеженість експертних знань тощо. А О.Яницький підсумовує: у суспільстві ризику со-

ціальний порядок детермінується його нормативним ідеалом: не розвиток, а безпека стає головним орієнтиром діяльності його соціальних інститутів. Водночас сам соціальний порядок перетворюється на “результат просування у владу виробників ризику”, внаслідок чого в масовій свідомості соціальний порядок дедалі частіше ототожнюється з примусом і насильством (чи покаранням) [6].

Аналіз публікацій свідчить, з одного боку, про складність дослідження феномену довіри населення до армії та силових структур, а з другого – про суперечливість чинників, що лежать в основі її формування. До того ж, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, рівень довіри до цих інституцій надто різний, щоб можна було обійтися короткими узагальненнями: якщо рівень довіри українців до армії впродовж двох десятиліть не був нижчим за 22%, то рівень довіри до міліції, прокуратури, судів рідко коли перевищував 11%.

Інший факт: армія за рівнем довіри серед різних соціальних інституцій поступається лише церкві та ЗМІ, значно випереджаючи при цьому різні гілки влади і різного роду громадські інститути. Водночас з 2012 р. почало проявлятися *домінування настроїв недовіри над довірою до армії*, як і до інших соціальних інституцій. І в 2013 р. показник довіри до армії стрімко впав: частка населення, яке не довіряє армії, на 20% перевищує частку тих, хто армії довіряє (табл. 1).

Тривалий час високий рівень довіри до української армії пояснювався “укоріненим у масовій свідомості виз-

Таблиця 1
Динаміка рівня довіри українців до армії (%)

Роки	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не довіряють	24	27	30	26	25	26	24	27	28	29	34	42
Важко сказати, довіряю чи ні	34	36	36,5	39	36	39	40	41,5	38	37	40	36
Довіряють	38	37	32	34,5	39	35	32	31,5	33	34	27	22
Баланс “довіра – недовіра”	+14	+10	+2	+8,5	+14	+9	+8	+4,5	+5	+5	-7	-20

нанням відповідної функції армії по забезпеченню безпеки держави, захисту країни від зовнішніх загроз, оцінки відповідності стану армії потребам забезпечення воєнної безпеки, а також на минулих заслугах армії, які зберігаються в історичній пам'яті й висвітлюються засобами масової інформації” [7].

Проте світ змінюється, виникають принципово нові виклики й загрози, нові прояви міждержавного суперництва, що загрожує спалахом локальних війн і воєнних конфліктів. А тому не виключена зміна ставлення до армії пересічних громадян.

За деякими даними, за останні 5,5 тис. років на Землі відбулося 15,5 тис. війн і воєнних конфліктів (у середньому три війни на рік), тоді як за останні десять років ХХ ст. – близько 100 (у середньому 10 військових конфліктів на рік) [8]. При цьому серед усіх країн світу лише 13 не мають ніяких військових сил і ще шість країн не мають власних армій, але мають обмежені військові сили [9]. Країни, які мають військові сили, здебільшого проводять їх реформування відповідно до світових тенденцій.

Українська армія також перебуває на етапі реформування. У червні 2012 р. Указом Президента України була введена в дію нова редакція військової доктрини країни, яка принципово відрізняється від попередньої тим, що об'єктом доктрини постає “воєнний конфлікт”, а не “воєнна безпека”, як раніше. Нова редакція доктрини розглядає дії держави залежно від характеру військових конфліктів. У процесі реалізації цієї доктрини планується оновити озброєння армії, а також звільнити солдатів “від виконання невласливих їм функцій” [10]. Згідно з програмою реформування оптимальну кількість військовослужбовців визначено в 122 тис. особового складу.

У даному контексті варто зазначити, що, за словами міністра оборони України П.Лебедева, до 2020 р. територіальній цілісності країни ніщо не загрожує. Але він не виключає можливості територіальних конфліктів в Україні, зумовлених економічними мотивами [11]. За даними Інституту соціології НАН України, населення також по-

рівняно низько оцінює ймовірність воєнних дій на території країни: серед найбільш поширених страхів 10% громадян зазначають, що люди наразі найбільше бояться “нападу зовнішнього ворога на Україну” (рис. 1). При цьому страхи економічного характеру турбують людей значно більше: у 2013 р. 80% бояться зростання цін; 78% – безробіття; 75% – невиплат зарплат, пенсій, інших соціальних виплат. 49% населення стурбовані зростанням злочинності.

Говорячи про тенденції реформування української армії в пострадянський період, варто зазначити про її співпрацю з арміями інших країн у проведенні мирних урегулювань під егідою ООН, які стали звичними для світової спільноти. Лише в першому півріччі 2013 р. за участю представників української армії було проведено 161 захід міжнародної військової співпраці, з них 57 – в Україні. Відбулася чергова ротація українського національного контингенту у Косово, здійснено заміну вертолітної та автомобільної техніки Місії ООН у Ліберії, вертолітної техніки Місії ООН у ДР Конго.

Представники Збройних Сил України були учасниками міжнародних навчань “GEO MRE” (Німеччина), командно-штабних навчань “LOGEX-2013” (Боснія і Герцеговина), міжнародних військово-морських навчань “AMAN-13” (м. Карачі, Ісламська Республіка Пакистан), операції “Північний сокіл – 2013” (Королівство Данія).

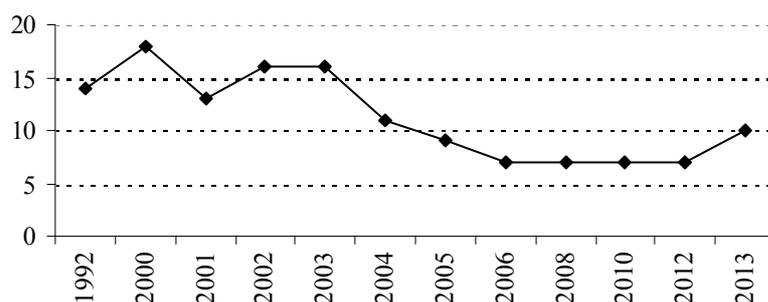

Рисунок 1. Динаміка змін частки українців, які найбільше зараз бояться нападу зовнішнього ворога на Україну (%)

Як зазначають військові соціологи, нині поведінка самих солдатів також змінюється, зокрема, вони стали ставити більше запитань своєму керівництву, стають комунікабельнішими, що сприяє підвищенню довіри до них у пересічних громадян. Окрім того, участь країни у міжнародних військових заходах під егідою ООН сприяє підвищенню довіри населення до армії, проте ця участь має масово висвітлюватися в засобах масової інформації. У деяких країнах, зокрема у Словенії, довіра до армії зростає після вступу країни до НАТО [12].

Для українського суспільства це питання залишається болісним – більшість населення ставиться негативно до вступу позаблокової України до НАТО (табл. 2). Причому негативізм ставлення до можливого приєднання до цього блоку не слабшає: у 2013 р. негативно до вступу України до НАТО ставляться 55% громадян. І хоча відповідальні міністерські посадовці декларують розширення присутності українських військовослужбовців у миротворчих місіях ООН, як і розвиток співпраці з НАТО, потрібне більш розширене спілкування, роз'яснення з цих питань серед українських громадян, оскільки за відсутності чи неефективності такого діалогу саме ці питання можуть негативно відбитися на рівні довіри українців до армії як до соціального інституту.

Деякі дослідники пов'язують порівняно високий рівень довіри до армії в перехідний період з тим, що, попри виникаючі гострі внутрішньополітичні протистояння, військові залишаються опорою верховної влади і не втру-

Таблиця 2

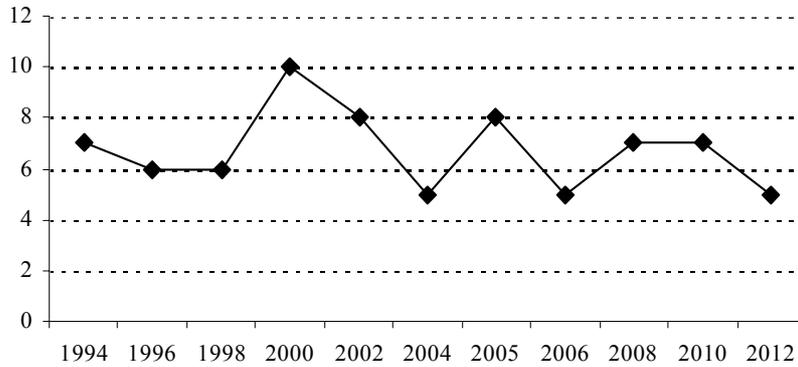
Як Ви ставитеся до вступу України до НАТО? (%)

	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Скоріше негативно	34	38	39	50	64	58	53	54	55
Важко сказати	42	43	42	34	23	24	31	30	31
Скоріше позитивно	25	19	19	15	13	18	16	15	15
Баланс "позитивно-негативно"	-9	-19	-20	-35	-51	-40	-37	-39	-40

чаються в такі конфлікти всередині країни. До того ж скорочення чисельності військ, бідність, відсутність коштів і житла, інші внутрішні проблеми спонукають військовослужбовців більше думати про самовиживання, ніж про підтримку тих чи тих політичних сил. За наявності широкого невдоволення соціальними змінами в суспільстві й одночасного утримання армії від політичних протистоянь українське населення, скоріше, сприймає армію як ідеальний, а не реально функціонуючий інститут, як “символічну модель суспільства” [7].

З іншого боку, хочемо ми того чи ні, у перехідний період змінюється соціальна роль армії, яка перестає бути “соціальним ліфтом”, за допомогою якого можна досягти певних висот у соціальному становищі, матеріальному забезпеченні й службово-посадовій ієрархії. Знижується також престиж служби у Збройних Силах, що дослідники часто пояснюють більшою увагою держави до інших силових структур – міліції, прокуратури, служби безпеки, судів тощо [13]. Варто зауважити, що, незважаючи на порівняно високий рівень довіри до армії, населення не відносить військових до соціальних груп, які відіграють значну роль у житті українського суспільства (рис. 2). У 2012 р. військових як важливу соціальну групу відмічало лише 5% населення, тоді як мафію, злочинний світ – 39%; лідерів політичних партій – 32%; підприємців, бізнесменів – 31%.

Водночас у літературі нерідко зустрічаються припущення, що довіра до армії не залежить від факту її участі у внутрішньополітичному конфлікті всередині країни. Так, у країнах Латинської Америки, де втручання військових у внутрішньополітичні конфлікти, встановлення військових режимів були досить частими явищами, спостерігається доволі високий рівень довіри до Збройних сил, як і до всіх політичних інституцій загалом. Дослідники цього феномену зауважують, що високий рівень довіри пов’язаний не з самим фактом військових репресій, а з “успішністю” військових у досягненні своїх цілей, з включеністю їх у економічний розвиток країни, завдяки чому від-

Рисунок 2. Частка респондентів, на думку яких військові як соціальна група відіграють значну роль у житті українського суспільства (%)

булося її економічне зростання [14]. В інших країнах, зокрема в Непалі, довіру до соціальних і політичних інституцій пов'язують з рівнем соціального розвитку, демократичними й політичними змінами в країні [15].

У нашій країні здійснити такий аналіз складніше, оскільки, за даними опитувань громадської думки, Україні поки що не вдалося стати ні демократичною, ні соціальною, ні правовою державою (табл. 3). І правовий аспект у даному переліку видається найбільш слабким місцем – розрахований індекс досягнення поставленої цілі в даному випадку найменший (хоча, в принципі, всі показники не перевищують 3 бали, що відповідає оцінкам – тією чи іншою мірою “не вдалося”).

Виходить також, що цілком закономірним є низький рівень населення до таких державних структур, як міліція, прокуратура і суди, які, в силу своїх функцій і суспільних ролей, фінансуючись переважно з державного бюджету, повинні сприяти демократичному, соціальному і правовому розвитку країни. Проте такого низького рівня довіри до цих інституцій, як у 2013 р., ще не було, – лише 7% населення довіряє (повністю чи частково) цим інституціям (табл. 4). Це свідчить про те, що

Таблиця 3

Чи вдалося, на Вашу думку, Україні стати:
демократичною, правовою, соціальною державою? (%)

	Демократичною державою	Правовою державою	Соціальною державою
1 (зовсім не вдалося)	24	36	32
2	27	29	28
3	36	28	31
4	11	5	7
5 (повністю вдалося)	2	1	1
<i>Індекс досягнення поставленої цілі</i>	2,39	2,06	2,17

діяльність цих структур не відповідає повною мірою інтересам і очікуванням населення, яке не бачить конкретних, послідовних, зрозумілих пересічному громадянину результатів їхньої діяльності. Посилюють цю недовіру факти порушень у них прав людини, випадки знущань і катувань людей, затриманих міліцією, нещасні та смертельні випадки з затриманими. Тож не дивно, що в суспільстві загалом склався негативний імідж силових структур країни, поліпшити який можна було б через впровадження й дотримання працівниками цих структур так званих етичних кодексів, які б стримували зловживання владою [16].

До того ж і контролювати діяльність таких структур населення не в змозі. На запитання “Чи є у Вас можливість контролювати діяльність владних структур?” 76,5% відповіли відмовою. І лише 2% зауважили, що мають можливість контролювати діяльність владних структур через суд та правоохоронні органи; 4% – через громадські організації; 3% – через політичні партії і т.д. Найбільшою є частка тих, хто вважає, що може контролювати діяльність владних структур через засоби масової інформації – 13%.

Попри надзвичайно низький рівень довіри до правоохоронних органів, 18% громадян сподіваються, що у разі порушення їхніх прав їх зможуть захистити правоохорон-

Таблиця 4

**Динаміка рівня довіри українців до міліції,
прокуратури та судів (%)**

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Міліція	13	14	12	12	13	14	12	13	13	13	9	7
Прокуратура	-	-	-	-	12	15	12	12	11	11	8	7
Суди	-	-	-	-	12	16	14	14	12	12	9	7

ні органи і суд, а 19% покладають свої надії на Міжнародний суд та міжнародні правозахисні організації.

В умовах дефіциту загальної довіри і суперечливості існуючих формальних норм та правил в українському суспільстві відбувається блокування офіційно декларованих інститутів та офіційних взаємодій. Така ситуація приводить до заміни офіційних норм неофіційними, до корупційних взаємодій, які стали своєрідним індикатором неефективності інституційних перетворень українського суспільства. Зокрема, 49% населення не вистачає юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів. Проте 28% громадян стверджують, що можуть розв'язати проблеми з представниками влади (міліцією, армією, судом, прокуратурою) за допомогою родичів та друзів, а 30% – за допомогою колег, колишніх однокласників, знайомих.

Їх сподівання в цьому базуються, по-перше, на тому, що родичі, друзі, колеги, знайомі – це найбільш надійне коло оточуючих, на допомогу та підтримку яких можна сподіватися, не побоюючись ніяких протидій чи санкцій. По-друге, домінуючою думкою українського населення є переконання в тому, що такі силові структури, як міліція, прокуратура і суди служать будь-кому, хто заплатить (табл. 5). Причому судова система, за оцінками громадської думки, серед них є найбільш корумпованою.

Формальні ж норми, які мають діяти в країні, до уваги беруться не завжди. Більшість населення (78%), прийма-

Розділ третій

ючи рішення у життєвих ситуаціях, передусім бере до уваги погляди, поради рідних, близьких їм людей. 46% покладаються на власну інтуїцію, відчуття. І менше третини населення (27%) бере до уваги норми закону, що діють у країні.

Таблиця 5

Кому сьогодні в Україні служать наведені структури? (%)

	Прокуратура	Міліція	Суди	Служба безпеки України (СБУ)
Громадянам України	4	4	4	5
Керівникам органів влади	20	20	15	17
Народним депутатам України	12	10	9	10
Президентові України	20	16	17	28
Будь-кому, хто заплатить	43	49	56	27
Нікому, крім самих себе	14	16	12	14
Іншим	1	1	11	1
Важко відповісти	9	8	9	17

Такій ситуації сприяє поширеність переконання не обов'язковості дотримання офіційних соціальних норм. Лише 11% населення переконано, що для задоволення власних інтересів більшість людей “завжди діє відповідно до правових й моральних вимог суспільства”. Решта ж переконана, що правові й моральні норми не є обов'язковими. 45% населення вважає, що для задоволення власних інтересів більшість населення “здатна при нагоді “згрішити”, але здебільшого дотримується правових і моральних норм”. Інші 44% вважають, що задля власних інтересів більшість людей “готова використати будь-які, навіть протиправні, аморальні способи дій”.

Ці дані, а також результати моніторингу, наведені вище, свідчать про наявність проблем з соціальною довірою в українському суспільстві. Падає навіть довіра до армії, яка тривалий час була однією з найвищих серед соціальних інститутів, не говорячи вже про надзвичайно низький рівень довіри до інших силових структур.

Серед основних причин низького рівня соціальної довіри:

➤ втрата іміджу армії і інших силових структур як таких, що активно й ефективно функціонують у системі державних структур над соціально-економічним розвитком країни; відсутність результатів їхньої діяльності, зрозумілих, достатніх і важливих для пересічних громадян;

➤ низька ймовірність “вплинути на події” більшості українців, що відтворює прагнення до обмеженого “радіусу довіри” родичами, друзями та колегами;

➤ “зависання” суспільства на стадії так званої деформованої соціальності – солідарності, яка базується на засадах певного правового нігілізму.

Нааявний дефіцит соціальної довіри може бути трактований як ознака дисфункціональності таких соціальних інститутів, як міліція, прокуратура і суди. Основна загроза такої дисфункціональності – подальший розвиток соціальної бази тіньової економіки і корупції, з одного боку, і розмивання існуючих формальних інститутів – з другого.

Література

1. *Гудков Л.* Доверие в России: смысл, функции, структура / Л.Гудков [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/nlo/2012/117/g25.html>

2. *Popova S.* The Social Capital as a Security factor / S.Popova [Електронний ресурс]. – Режим доступу : pasos.org/wp-content/uploads/.../socialcap.pdf;

3. *Stone W.* Social capital, social cohesion and social security / W.Stone // Paper, presented at the International Reserch Conference on social security “Social Security in the global village” (Helsinki, 25–27 September, 2000) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.issa.int/pdf/helsinki2000/.../2stone.pdf;

4. *Sseguya H.* Impact of Social Capital on Food Security in Southeast Uganda / H.Sseguya [Електронний ресурс]. – Режим доступу : lib.dr.iastate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article...;

5. *Hamadaa J.* Policy Implications of Social Capital for the Japanese Social Security System / J.Hamadaa, S.Takaob [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/18985087

6. Яницкий О.Н. Социология риска: ключевые идеи / О.Н.Яницкий [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.socprob.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=169:2012-02-17-10-54-19&catid=45:2012-02-17-09-56-27

7. Смирнов А.И. Факторы формирования доверия к российской армии / А.И.Смирнов // Социологические исследования. – 2009. – № 12. – С. 100–108.

8. Сірий С. Особливості локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації / С.Сірий [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=69&c=1600>

9. List of countries without armed forces [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_without_armed_forces

10. Інтерв'ю міністра оборони України Павла Лебедева І.А. “Укрінформ”, 3 червня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246402862&cat_id=244276512

11. Інтерв'ю Міністра оборони України Павла Лебедева газеті “Коммерсантъ Украина”, 1 июля 2013 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [Павел Лебедев: “Территориальной целостности Украины ничто не угрожает”] <http://www.mil.gov.ua/index.php?part=appearance&sub=read&id=29813#>.

12. *Advances in Military Sociology: Essays in Honor of Charles S. Moskos. Part B.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://books.google.com.ua/books?id=xaRrxE-gDLIC&pg=PA114&lpg=PA114&dq=trust+army+sociology&source=bl&ots=nJxXE89BHn&sig=1f8PXGr0vqmrryULeSfZyoCteY&hl=ru&sa=X&ei=eBgKUpmTJc2B4ATVu4G YCA&ved=0CEcQ6AEwAw#v=onepage&q=trust%20army%20sociology&f=false>

13. Бурда С.М. Престиж военной службы / С.М.Бурда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ecsocman.hse.ru/data/775/136/1231/010_burdaVoennaya_sotsiologiya.pdf

14. Montavlo D. Do you trust your Armed Forces? / D.Montavlo [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vanderbilt.edu/lapop/insights/I0827en.pdf>

15. Askvik S. Citizens' Trust in Public and Political Institutions in Nepal / S.Askvik, I.Jamil [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_3763.pdf

16. Торкайло Ю.С. Довіра як основоположний принцип взаємодії органів внутрішніх справ із структурами громадянського суспільства / Ю.С.Торкайло [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11tjccgc.pdf

Розділ четвертий

**Соціокультурний простір:
вектори трансформації**

*Т.Петрушина,
доктор соціологічних наук*

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Імперативність інноваційного розвитку, перехід до якого Україна проголосила як пріоритетну стратегію формування конкурентоспроможної, економічно розвинутої держави, зумовлена низкою внутрішніх чинників і глобальних викликів. Але, на жаль, офіційно задекларований курс на інноваційний розвиток не супроводжується реальними зрушеннями в цьому напрямі. Невипадково ряд експертів (що були опитані за темою науково-дослідних робіт відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України “Соціальний потенціал інноваційного розвитку економіки (ІРЕ) України”*) визначили як особливість ІРЕ України саме його відсутність.

Розуміючи виключну важливість інституційного контексту інноваційного розвитку, ми вже аналізували в попередньому збірнику деякі інституційні й соціальні бар’єри на шляху до нього [1, 2]. Бар’єрів різного типу на шляху реалізації ІРЕ більше, ніж “драйверів”. Серед них є такі, що гальмують, а не сприяють цьому процесу через низький або недостатній рівень розвинутої відповідних якостей, характеристик соціальних суб’єктів або соціальних відносин, інститутів, які, навпаки, мають відігравати значну роль у забезпеченні інноваційного розвитку (наприклад, консолідація суспільства, розвиток інноваційної культури тощо). Тобто це чинники, що характеризують низький існуючий рівень соціального потенціалу

---

*В опитуванні (N=26, 2013) брали участь не просто висококваліфіковані науковці й держслужбовці, а саме ті фахівці академічних інститутів, вузів і державних структур, які безпосередньо займаються теорією і організацією інноваційного економічного розвитку, тобто є носіями найвищого рівня знань щодо цієї проблематики.

розвитку і можуть у процесі роботи над його підвищенням змінити свою якість і, відповідно, вплив на інноваційний розвиток з негативного на нейтральний або позитивний. Якщо подолання цього типу соціальних чинників-бар'єрів (перешкод "м'якого" типу) здійснюється шляхом їх посилення, то інший тип соціальних бар'єрів – "жорстких", пов'язаних із явищами, що мають соціально негативний зміст і наслідки, може бути усунений лише шляхом радикального зменшення їх прояву або взагалі руйнування. Невипадково більшість експертів (88%) зазначили, що існуючі в Україні суспільно-політична система, система сімейно-кланового олігархічного капіталізму і корупція негативно впливають на ІРЕ. Унеможлиблює інноваційний розвиток і запозичена українською владою неоліберальна філософія господарювання, відмовитися від якої закликають і автори "Стратегії інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів", і фахівці ЦДПН НАНУ, які вже 20 років досліджують проблеми ІРЕ України. Зміна панівної ідеології господарювання, її підпорядкування гуманітарним цілям і цінностям має докорінно поліпшити соціокультурне середовище життєдіяльності нашого суспільства загалом і забезпечити необхідні вихідні передумови інноваційного розвитку. Сьогодні лише три з 26 експертів вважають, що інноваційний напрям економічного розвитку відповідає реальним умовам українського суспільства (8 – інерційний, 10 – змішаний).

Усі складові соціального потенціалу інноваційного розвитку (соціально-політичні, соціально-економічні, соціокультурні, наукові, освітні, інституційні), максимальне використання якого за умов дефіциту часу, фінансових ресурсів набуває особливого значення, більшою або меншою мірою пов'язані між собою і, відповідно, посилюють (або зменшують) дію одна іншої. Оскільки саме культура пронизує і створює соціальність, визначає спосіб її існування, її якість і рівень, дослідження соціокультурного потенціалу населення, який з погляду повсякденного життя характеризується сукупністю знань, умінь, норма-

Розділ четвертий

тивно-ціннісних стереотипів поведінки людей, дає змогу оцінити реальні можливості й перспективи розвитку загалом. Розглянемо детальніше доступні для аналізу окремі характеристики українських громадян (інноваційну культуру, сприйняття інновацій, креативні цінності тощо) і влади (наявність політичної волі, професійної здатності й зацікавленості у забезпеченні інноваційного розвитку, обстоювання національних інтересів тощо), які у сукупності визначають соціокультурний потенціал інноваційного розвитку суспільства.

Інноваційну культуру українського суспільства експерти оцінили дуже низько – 1,7 бала за 5-бальною шкалою, де 1 бал означає “дуже низький” рівень, 2 бали – “низький”, 3 бали – “середній”, 4 бали – “високий”, 5 балів – “дуже високий”. Помітно вище, майже на середньому рівні, оцінені такі характеристики українських жителів, як творче ставлення до роботи, потреба в підвищенні освіт-

Таблиця
Розвинутість окремих соціокультурних характеристик українських громадян, за даними масового та експертного опитувань 2013 р.

Соціокультурні характеристики громадян	Думка населення щодо властивості певних характеристик більшості українських громадян, %			Експертна оцінка досягнутого рівня, в балах (“1” – дуже низький, “5” – дуже високий)
	Не властиві	Наскільки властиві, настільки і не властиві	Властиві	
Інноваційна культура	–	–	–	1,7
Творче ставлення до роботи	19,9	26,7	44,4	2,8
Потреба в постійному підвищенні свого освітньо-кваліфікаційного рівня	18,5	28,2	45,3	2,8
Зацікавленість у змістовній роботі, з елементами творчості	16,4	26,0	47,3	–

ньо-кваліфікаційного рівня (по 2,8 бала). Як видно з *таблиці 1*, ці дані відповідають уявленням самих громадян щодо поширеності виділених культурних цінностей серед населення: кількість тих, хто вважає, що цінності освіти та постійного підвищення професійно-кваліфікаційного рівня, зацікавленість у змістовно цікавій роботі притаманні більшості українських громадян, удвічі-втричі перевищує кількість тих, хто має протилежну думку.

Проведений автором аналіз існуючих соціологічних показників інноваційної культури населення, розкиданих по різних дослідженнях (соціологічний моніторинг, експертні опитування, ESS), також виявив її невисокий рівень. Сучасний житель України не схожий на креативну людину, яка схильна до ризику і прагне різноманітності. Для нього характерні традиціоналізм і прагнення до безпеки. Цінність “цікава робота” в нормативно-ідеальній структурі цінностей відноситься до цінностей середнього рівня важливості. Як реальний мотив трудових зусиль вона виражена дуже слабо. Такі інноваційні цінності, як важливість підвищення кваліфікації та прояву ініціативи виражені на середньому і нижче середнього рівні. Водночас наявність інноваційних атрибутів у трудових практиках українських громадян, як і зафіксована в їх економічній свідомості готовність до адаптації запозичених інновацій на тлі розуміння важливості впровадження інновацій для економічного розвитку країни, свідчить про наявність певного соціокультурного потенціалу інноваційного розвитку економіки [3].

Важливим елементом інноваційної культури є також сприйнятливість населенням нових ідей. Залежно від ставлення людей до новинок, швидкості їх сприйняття та використання ми виділили п'ять типів: 1) “інноватори”: створюють нові ідеї, прагнуть до їх впровадження (5,7%); 2) “налаштовані на новації”: швидко сприймають новинки, використовують їх раніше за інших (12,6%); 3) “прагматики-послідовники”: використовують новинки, якщо їх почали успішно застосовувати інші (26,0%); 4) “обережні реалісти”: обережно ставляться до новинок, ви-

користуються їх після застосування значною частиною населення (22,8%); 5) “консерватори”: вкрай обережно ставляться до новинок, застосовують їх, коли ними користуються практично всі (15,9%). Попри те, що значна частка опитаних не змогла визначитися, до якого типу себе віднести (17,0%), тенденції кількісного розподілу цих типів відповідають категоризації впроваджувачів за критерієм інновативності, запропонованої Е.М.Роджерсом, одним з провідних дослідників інновацій [4, с. 312–313]. Це свідчить про загальноприйнятний рівень інновативності населення.

Але для того, щоб інноваційна культура мала владу в суспільстві, тобто вирішальний вплив на його розвиток, необхідно забезпечити відповідний рівень культури, у т.ч. інноваційної, самої влади. За оцінками експертів, зацікавленість влади у реальному забезпеченні інноваційного розвитку, її здатність до розробки і реалізації відповідних програм, розуміння і обстоювання національних інтересів мають відігравати значну і дуже значну роль в ІРЕ. У дійсності ці складові соціального потенціалу – на низькому і дуже низькому рівні (1,7; 1,8; 1,5 і 1,8 бала відповідно за 5-бальною шкалою). На такому ж низькому рівні оцінена і консолідація сучасного українського суспільства заради економічного і соціального розвитку (1,5 бала). Підкреслимо, переважна більшість експертів (81%) вважає, що без консолідації суспільства ІРЕ взагалі неможливий (як, до речі, і без довіри (85%)). Ці риси сьогоденної влади гостро відчують пересічні громадяни. 69,0% жителів України вважають, що діюча влада не вирішує обстоювання загальнонаціональних інтересів, у т.ч. 26,7% опитаних вказали, що вона цю проблему не розв’язує зовсім, 42,3% – вирішує лише для видимості! Лише кожний п’ятий посередньо оцінив дії влади у цьому напрямі (22,0%). Тих, хто вважає, що діюча влада повністю або добре обстоює загальнонаціональні інтереси, – лише 4,3%. Ще гірше оцінені дії влади щодо підвищення добробуту населення і зменшення нерівності, хоча світовий досвід свідчить, що при перевищенні певного граничного значен-

ня нерівності інноваційний розвиток країни унеможливується. 82,8% опитаних зазначили, що діюча влада не вирішує цих питань, 11,1% вважають, що вона їх вирішує посередньо і тільки 2,1% – повністю чи добре. Загалом більше третини населення вважає, що лише менша частина представників державної влади (36,2%) здатна сьогодні розвивати економіку України на основі впровадження нової техніки і технологій, 28,3% вважає, що ніхто з них не здатен і лише кожний п'ятий (19,3%) вірить, що на це здатні всі або більша частина можновладців.

Враховуючи також ментальні особливості нашого населення (майже половина громадян (49,4%) вважають, що їх життя здебільшого залежить від зовнішніх обставин і суттєво менша частка (21,4%) – від людини особисто), зрозуміло, що майбутній розвиток країни, у т.ч. в інноваційному напрямі, залежить передусім від рівня культури і зацікавленості саме влади в ньому, тобто її здатності створити таке соціокультурне середовище, в якому задекларована стратегія інноваційного розвитку набуде необхідних передумов своєї реалізації.

Література

1. *Петрушина Т.* Інституційні бар'єри інноваційного розвитку економіки України / Т.Петрушина // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін: Соціологічний моніторинг / за ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 165–174.

2. *Арсеєнко А.* До питання щодо подолання соціальних бар'єрів на шляху інноваційного розвитку економіки України / А.Арсеєнко, Н.Толстих // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 175–186.

3. *Петрушина Т.* А креативны ли мы? К вопросу об инновационной культуре населения Украины // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – Вип. 5 (16). – С. 312–323.

4. *Роджерс Еверетт М.* Дифузія інновацій / пер. з англ. В.Старка / Еверетт М.Роджерс. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 591 с.

А.Домаранська

КУЛЬТУРНА СТРАТИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Рисою матеріально благополучних суспільств є зростання важливості культурних факторів для визначення позиції індивідів у багатовимірному соціальному просторі поруч зі зниженням значення економічних, що зумовлює чималу увагу до даної теми. Існує чимало досліджень, присвячених аналізу культурного капіталу, стилю життя та споживання, з помітною актуалізацією вивчення зв'язку між культурними й іншими чинниками та ресурсами, наявність і обсяг яких зумовлюють соціальне становище індивіда, на тлі змін смаків та способу споживання вищих прошарків суспільства.

Здебільшого такі дослідження базуються на положеннях, розроблених П.Бурдьє, проте з 1960-х відбулося чимало змін, і висока культура, в його розумінні, трансформувалась. Тому, як змінилися її зміст і роль, присвячені роботи Т.Беннета з колегами [1] і М.Саважа спільно з А.Прийє (M. Savage, A.Prieur) [3]. Вони зазначають, що панування традиційної високої культури, що вирізняється високими стандартами, вибірковістю та розвинутістю художнього смаку, ослаблено. Натомість сучасна висока культура вирізняється такими якостями, як різнобічність, гнучкість, інноваційність та інтернаціональність.

Т.Чан та Дж.Голдторп класифікують смаки та уподобання індивідів у сфері музики, театру, кіно, танцювального та образотворчого мистецтва, використовуючи метод аналізу латентних класів (latent class analysis). Класифікація, сконструйована відповідно до моделі “omnivore – paucivore – univore”, де “omnivore” передбачає широкий діапазон смаків, уподобань та практики як високої, так і популярної культури, “paucivore” – більш вузький, а “univore” –

зовсім вузьким діапазоном і споживання практик лише популярної культури. Класифікація включає чотири рівні, найвищий, четвертий приписаний індивідам, яким у першу чергу характерні риси “omnivore”, а потім “raucivore”, наприклад, різноманітні смаки, що стосуються музики та театру і вибірковість щодо образотворчого мистецтва. Третій рівень приписаний індивідам, яким властиві риси “omnivore” та “univore”, другий рівень – риси “univore” та “raucivore” і нижчий, перший рівень – риси “univore” та неактивність, скажімо, прослуховуванням поп- чи рок-музики та відвідуванням лише кінотеатрів. Вищим верствам суспільства притаманні четвертий і третій рівні, а нижчим – перший рівень класифікації [2].

Набір індикаторів моніторингового обстеження 2013 р. дає можливість класифікувати смаки та уподобання індивідів у сфері музики, художньої літератури, кіно, дозвілля, інформаційних технологій. Увагу вирішено зосередити на культурному споживанні жителів міст з населенням понад 250 тис. осіб віком 25–55 років ($n = 398$), оскільки 1) інфраструктура великих міст задає різноманіття шансів і визначає можливість вибору неоднорідних зразків споживання, 2) твердження, згідно з яким вік найбільшою мірою впливає на модель культурного споживання, було підтверджено і для українського суспільства в попередньому дослідженні [4]. Змінні, що необхідні для класифікації стилів споживання, виміряні за дихотомічною шкалою, тому було обрано метод аналізу відповідностей (correspondence analysis). Крім того, метод дає змогу з'ясувати, як саме смаки та уподобання співвідносяться з обсягом багатства, влади, визнання, розглянувши розташування смаків та уподобань у просторі критеріїв соціальної стратифікації. Для цього використовувались змінні: матеріальний стан сім'ї, статус зайнятості та кількість підлеглих або найманих працівників, престиж типів зайнятості (детальний опис зроблений у попередньому дослідженні [4, с. 651–652]). З огляду були виключені категорії, напов-

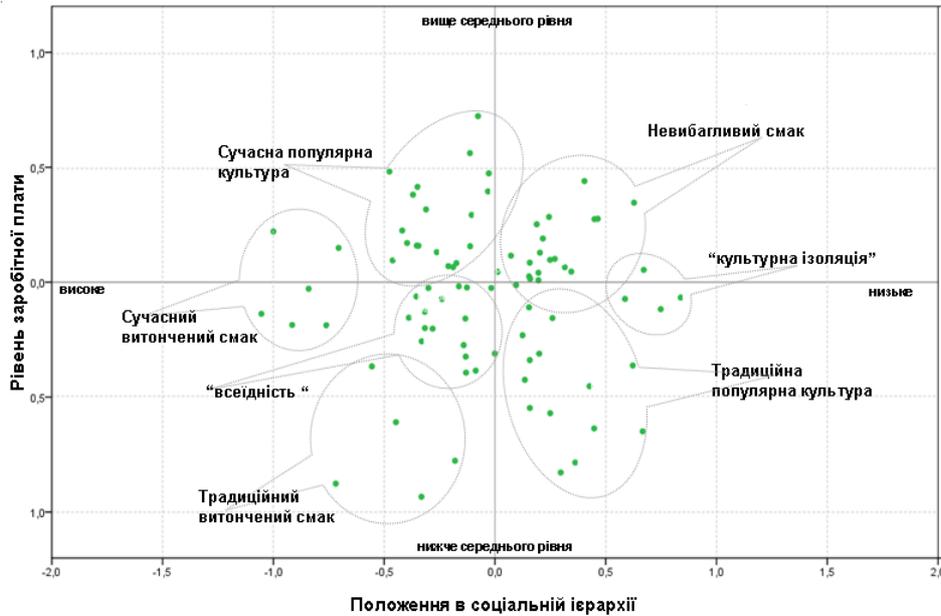
неність яких не перевищувала 25 респондентів, так з 107 залишилось 89.

Розташування практик, смаків і уподобань представлене в двовимірному просторі, горизонтальна вісь якого відображає ключовий фактор, що найбільшою мірою диференціює смаки і описує найбільшу частку інерції – 34% (рис.). Вісь умовно названа фактором соціальної стратифікації, адже значущими для інтерпретації є точки всіх трьох обраних критеріїв (значення абсолютних вкладів перевищують середнє значення, а значення відносних вкладів свідчить про високу кореляцію точок з віссю). Таким чином, правий полюс передбачає наявність великого обсягу повноважень, економічного ресурсу та визнання, тоді як лівий полюс – відсутність будь-яких повноважень, престижу і матеріальних благ.

Вертикальна вісь описує 14% інерції й відображає матеріальне становище. Інші фактори, інтерпретовані так: 3) рівень заробітної плати і престижу типу зайнятості – 10% поясненої інерції, 4) статус зайнятості – 9%, 5) тип зайнятості і рівень оплати праці – 7%, 6) престиж професії – 6%. Загалом, пояснено 80% інерції, що є досить високим показником якості.

Класифікація сконструйована, засновуючись на розташуванні преференцій уздовж вісі “соціальна стратифікація”, і містить сім стилів культурного споживання.

1. Стиль “сучасний витончений смак” поєднує практики, які свідчать про розвинутість художнього смаку, інноваційність та багатогранність. Такий стиль охоплює: відвідування концертів, театрів, музеїв, художніх виставок, галерей, придбання квитків до театру, філармонії; використання електронної книжки (e-reader) для читання книг або періодичних видань, придбання комп’ютера, ноутбука або нетбука і відвідування курсів (танці, іноземна мова, психологічні тренінги). Крім того, до стилю включені представницькі витрати: турбота про зовнішній вигляд (масаж, сауна, фітнес). За соціально-демографічними ознаками це громадяни віком 25–36 років, наймані працівники в при-

Рисунок. Практики, смаки та уподобання в просторі критеріїв соціальної стратифікації

ватному секторі економіки, з заробітною платою від 1000 до 4000 грн.

2. Стиль “традиційний витончений смак” охоплює смаки до симфонічної музики і опери, зарубіжної й російської літературної класики, автобіографій та мемуарів. Представниками цього стилю є жителі міста, які працюють за наймом і мають нижчий матеріальний рівень, ніж представники попередньої категорії (1000–2000 грн).

3. Стиль “всеїдність” містить широкий перелік уподобань, переважно популярної культури, хоча присутні й деякі практики високої культури. До цього стилю віднесені: придбання квитків на концерти популярної музики; витрачання грошей на доступ до Інтернету; приймання гостей і перебування в гостях; заняття хобі; відвідування

ресторанів, нічних клубів; відвідування церкви; вибір на користь історичного кіно та романів, зарубіжної поп-музики, саундтреків, електронної музики; придбання квитків до музею, на художню виставку; читання художньої та фахової літератури; придбання книжок. Цей стиль характерний для городян віком 25–45 років, найманих працівників або самозайнятих, з високим або середнім рівнем престижу професії.

4. Стиль “сучасна популярна культура” з практиками і смаками масової культури вирізняється довгим списком різноманітних споживчих практик і стислим списком уподобань у сфері літератури, кіно, музики, а саме: придбання спортивного спорядження, товарів для відпочинку; квитків на спортивні видовища; квитків до кінотеатру; модного одягу, дорогої парфумерії; комп’ютерних ігор, фільмів, музичних творів; електронних книг, рідерів, планшетів; мобільного телефона, смартфона і читання фантастичної літератури, перегляд гостросюжетних фільмів та прослуховування рок-музики. Серед практик дозвілля цей стиль охоплює: рибальство, мисливство, відпочинок на природі; поїздки на відпочинок (курорт, подорожі); відвідування кафе, барів, дискотек; заняття фізкультурою і спортом (стадіон, басейн, тренажерна зала); користування Інтернетом; проведення часу за комп’ютерними іграми; відвідування торговельно-розважальних центрів, вибір на користь екрана монітору, мобільного телефону для читання книг або періодичних видань. За соціально-демографічними ознаками це кваліфіковані працівники віком 25–45 років, з рівнем престижу професій нижче середнього рівня.

5. Стиль “традиційна популярна культура” містить практики лише популярної культури і жодної практики використання сучасних технологій, а саме: вибір на користь традиційних друкованих видань, читання газет, журналів на дозвіллі, смак до музичних фільмів, мюзиклів, мелодрам, комедій, соціальних драм, мультфільмів, гумористичної літератури, романів про кохання, естрад-

них пісень минулих років, українських та російських народних пісень, романсів. Це непрацюючі пенсіонери, віком 46–55 років, з середнім загальним або спеціальним рівнем освіти.

6. Стиль “невибагливий смак” включає уподобання, що вирізняються нерозвинутістю смаків та неперемінністю, зокрема: ніколи не відвідував виставок живопису, скульптури, художньої фотографії; концертів народної пісні, танців; не читав художню літературу протягом останніх 12 місяців. У вільний час перегляд телепередач, прослуховування радіопередач, музики (реп, хіп-хоп, поп-музика, бардівські пісні, шансон), надання переваги детективним фільмам і літературі, фантастичним фільмам, загалом будь-яким фільмам та відпочинку нічого не роблячи. Також охоплює: придбання подарунків близьким до свят, днів народження; придбання журналів та витрачання грошей на алкогольні напої, тютюнові вироби. Цей стиль притаманний найманим працівникам з престижем професії нижче середнього рівня, зайнятих у приватному секторі економіки, з загальним середнім рівнем освіти.

7. Стиль “культурна ізоляція” охоплює практики неучасті: ніколи не відвідував драматичний театр, бібліотеку, музей, театр опери та балету. Це громадяни віком 31–35 років, які не мають вищої освіти, кваліфіковані робітники, різнороби або підсобні робітники.

Загальна чисельність носіїв стилів “сучасна” та “традиційна популярна культура” є найбільшою, а саме 35% населення великих міст віком 25–55 років. Наступною за розміром є група “невибагливий смак” – 26%. Стиль “всеїдність” становить 16%. Розмір категорій “сучасний витончений смак” та “традиційний витончений смак” значуще не відрізняються і охоплюють 8% і 5% відповідно. Городяни, які не беруть участі в культурному житті, становлять 10% жителів міст.

Підсумовуючи аналіз, зазначимо, що класифікація смаків і уподобань, сконструйована відповідно до таких факторів соціальної стратифікації, як наявність і обсяг багат-

ства, влади і престижу, містить сім стилів, що різняться між собою рівнем і діапазоном культурного споживання. Фактор соціальної стратифікації, визначений завдяки методу аналізу відповідностей, описує 34% інерції. Загалом, застосовуючи даний метод, можливо ефективно розпізнати відмінності культурного споживання у сфері музики, художньої літератури, кіно, дозвілля та інформаційних технологій. Для стилю “сучасний витончений смак”, який притаманний групам з соціальною позицією вище середнього рівня, характерні ознаки сучасної високої культури, що визначені західними соціологами: інноваційність, багатогранність. Характерною рисою стилю “сучасна популярна культура”, властивого середнім верствам суспільства, є кількісне переважання практик придбання над задекларованими уподобаннями. Стилів “невибагливий смак” і “культурна ізоляція” вирізняються рівнем культури, нижчим за рівень популярної культури і притаманні для нижчих верств суспільства. Отримані результати дають підстави зробити висновок, що культурний фактор неодмінно має значення для визначення позиції індивідів у багатовимірному соціальному просторі.

Література

1. *Benett T. Culture, Class, Distinction* / T.Benett, M.Savag, E.Silva, A.Warde, M.Gayo-Cal, D.Wright. – N. Y. : Routledge, 2009. – 311 p.
2. *Chan T.W. Social Stratification of Cultural Consumption Across Three Domains: Music, Theatre, Dance and Cinema, and the Visual Arts* / T.W.Chan, J.H. Goldthorpe // *Sociology Working Papers Paper. Department of Sociology. University of Oxford.* – 2007. – No2. – P. 1–26.
3. *Prieur A. Updating cultural capital theory: A discussion based on studies in Denmark and in Britain* / A.Prieur, M.Savage // *Poetics.* – 2011. – No.39. – P. 566–580.
4. *Домаранська А. Стратифікація практик дозвілля* / А. Домаранська // *Соціальні виміри суспільства.* – 2013. – В.5(16). – С. 648–666.

*В.Смакота,
кандидат соціологічних наук*

СУСПІЛЬСТВО НЕЗАТРЕБУВАНИХ ЗНАНЬ

Критерієм економічного прогресу держави в сучасному світі є ступінь розвитку та місце в економіці інноваційних виробництв п'ятого і шостого укладів (до яких відносять космічну та авіаційну галузі, програмне забезпечення, нанотехнології та генну інженерію). Розробка і впровадження таких технологій змінює роль людини у виробничому процесі, вимагаючи від неї додаткових знань і умінь, здатності до постійного підвищення кваліфікації, до інноваційної діяльності, професійної та кваліфікаційної мобільності. Підготовка та перепідготовка таких фахівців зумовлюється, як правило, вимогами економічної реальності.

Для сучасного українського суспільства характерна інша ситуація. З одного боку, є високий освітній індекс, власні наукові школи та висококваліфіковані фахівці, здатні працювати в умовах інноваційної економіки (що підтверджується, зокрема, експертними дослідженнями, які проводились у 2013 р. відділом економічної соціології ІС НАН України). Так, абсолютна більшість експертів першого опитування відзначають наявність у нашій країні наукових колективів з високим дослідницьким потенціалом; половина експертів оцінює рівень інтелектуального потенціалу сучасного українського суспільства як середній, третина – як високий. Значна частина (60%) експертів другої хвилі опитування зазначили достатню забезпеченість нашої держави людськими ресурсами для ефективного соціально-економічного розвитку суспільства; 53,8% оцінили рівень освіти населення як “високий”. Повністю визнається експертами “значна” роль рівня освіти населення для інноваційного розвитку суспільства: 76,9% експертів погодились з таким твердженням, ще 19,2% називають її “дуже значною”. Якості системи освіти

в країні “дуже значну роль” для інноваційного розвитку економіки (ІРЕ) приписують 53,8% експертів, “значну” – 46,2%.

Дані міжнародних досліджень також свідчать про доволі високу якість української системи освіти. Так, глобальний індекс конкурентоспроможності України станом на 2012–2013 р. дорівнює 73 (місце серед 144 країн світу), при цьому якість інститутів суспільства перебуває на 132-ому місці, тоді як охорона здоров’я та початкова освіта – на 62-ому, вища освіта та професійна підготовка – на 47-ому [1]. Якість та рівень освіти в Україні можна назвати таким, що відповідає вимогам сучасної інноваційної “економіки знань”.

Проте серйозною проблемою є неможливість застосування освітнього потенціалу в економіці країни: високі показники освіченості населення існують в умовах малого розвитку тих секторів економіки, які здатні використовувати останні наукові розробки і забезпечувати тим самим інноваційний розвиток (лише 3% виробництв в Україні відносять до п’ятого і шостого технологічних укладів, у яких висококваліфіковані фахівці найбільш затребувані і можуть працювати відповідно до спеціалізації). Крім того, за останні 22 роки в Україні в 3,3 раза зменшилась кількість працівників в інноваційній сфері (у США та Західній Європі за цей час вона зросла удвічі, в Південно-Східній Азії – в чотири рази); в 5,5 раза (з 60% до 11,2%) впала частка інноваційно-активних промислових підприємств (у Росії їхня частка становить 10%, у Польщі – 16%, в ЄС – у середньому 60%) [2, с. 3].

Очевидною є невідповідність структури зайнятості вимогам інноваційного розвитку економіки (тим часом абсолютна більшість експертів визнають “значну” та “дуже значну” роль такої відповідності вимогам ІРЕ (77% у сумі за двома альтернативами)), і саме ця невідповідність “винна” в недовикористанні як освітнього, так і наукового потенціалу України: “малим” ступінь його використання вважають 56% експертів, “дуже малим” – 12% експертів.

Недовикористання освітнього потенціалу, пов'язане з невідповідністю освіти та зайнятості населення (коли фахівці з вищою освітою працюють не за кваліфікацією), підтверджується даними моніторингу ІС НАН України. У 2013 р. характер роботи та професійно-освітній рівень найбільшою мірою збігалися у мешканців Києва (42,3% респондентів зазначили це), тоді як у селі цей показник мінімальний і дорівнює 21,7%. Хоча відповідність роботи професійно-освітньому рівню зростає з підвищенням рівня освіти (майже у п'ять разів), та все ж 27,2% респондентів, які мають вищу освіту, заявили про невідповідність останньої характеру їхньої роботи. Як виявляють сучасні дослідження, ця проблема має не тільки негативні економічні наслідки: доведено, що невідповідність рівня освіти соціальному становищу призводить до збільшення суїцидального ризику [3, с. 47]. Цінність самореалізації у професійній діяльності має важливе значення і для інноваційного розвитку економіки: “дуже значну роль” їй відводять 42,3% експертів, значну – 57,7% експертів.

Треба зазначити, що подібна ситуація невідповідності професійно-освітнього рівня характеру роботи має місце не тільки в Україні. У Росії, наприклад, також наростає неефективність використання наявного людського капіталу. У результаті замість високопродуктивної економіки знань ... може сформуватися щось протилежне – така, що майже не має аналогів і прецедентів – економіка незатребуваних знань (або навіть псевдознань) [4].

Криза на ринку зайнятості змусила населення багатьох країн (а особливо молодь) продовжувати свою освіту, інвестувати у свій людський капітал, часто не використовуючи отримані знання на практиці, тому термін “overeducated” застосовується з деяких пір і європейськими соціологами. Але цінність освіти від цього не зменшується. (Показово, що у дослідженні відділу соціальної психології* одинадцятикласникам було запропоновано визначи-

* Дослідження “Молодь на порозі самостійного дорослого життя” здійснювалось спільно Інститутом педагогіки АПН України та Інститутом соціології НАН України.

ти найбільш привабливий спосіб витрати великої суми грошей; освіта зайняла третє місце (40,8% опитаних) після вкладення в бізнес (63,8%) і купівлі будинку та машини (58,2%). Цінність освіти (зокрема, вищої) визнається і в масовому опитуванні. Майже половина з тих, хто брав участь у дослідженні (49,8%), переконані, що для сучасної людини вища освіта необхідна в будь-якому випадку, а взагалі непотрібною її вважають 12,4% опитаних, “необхідною для досягнення успіху в житті” (прагматична ціль отримання вищої освіти) – 37,8% опитаних. Безумовна необхідність вищої освіти визнається в більшості випадків як мешканцями сіл (50,3%), так і Києва (67,3%), і майже на цьому ж рівні – представниками усіх вікових категорій. Закономірно, що респондентам з вищою освітою властиве більш схвальне ставлення до цінності останньої (69,2% опитаних), але й респонденти з мінімальним рівнем освіти майже в половині випадків схильні надавати вищій освіті безумовної цінності (47,2% опитаних). Крім цього, майже половина респондентів вважають, що для більшості українських громадян властива (та скоріш властива) “потреба в постійному зростанні свого освітньо-кваліфікаційного рівня” (45,3%), “зацікавленість у змістовній, цікавій роботі з елементами творчості” (47,3%), “здатність до нестандартних рішень у складних ситуаціях, творче ставлення до роботи” (44,4%). Саме таке ставлення до освіти та роботи відіграє вирішальну роль в ІРЕ і цілком відповідає сучасній стратегії “освіта впродовж життя”, на яку орієнтуються всі розвинуті країни світу. “Одна з характерних рис нашого суспільства – це перепідготовка ... Вона означає, що якщо людина не хоче бути відсунута на другий план, дистанційована, дискваліфікована, то вона повинна прийняти необхідність “оновлювати” свої знання, своє вміння, взагалі свій “операційний багаж” на ринку праці” [5, с. 88]. Прагненню людей до постійного підвищення свого освітньо-кваліфікаційного рівня дуже значну роль надають 42,3% експертів, значну – 53,8% експертів. Але при цьому матеріальні можливості працівників щодо під-

вищення освітньо-кваліфікаційного рівня 57,7% українських експертів оцінили як низькі.

У ситуації, коли якісна освіта набуває дедалі більшої цінності для конкретної людини і для держави в цілому, рівність можливостей і доступність її отримання стає однією з основних вимог соціального розвитку. При цьому багато зарубіжних дослідників доводять необхідність та економічну вигоду інвестування також і у дошкільну освіту, тому що ці інвестиції мають значення як в індивідуальному, так і в соціальному сенсі. На даний час в ЮНЕСКО розробляється Індекс цілісного розвитку дітей у ранньому – до 8 років – віці (НЕСДІ), участь у побудові якого беруть біологи та соціологи, які довели (кожний у своїй галузі) важливість інвестування коштів у ранній розвиток дітей для забезпечення їхніх рівних можливостей у дорослому житті.

Зазначимо, що в Україні охоплення дітей дошкільними навчальними закладами становив у 2011 р. 67% у міських поселеннях і 36% – у сільських, тому про забезпечення рівних можливостей навіть на дошкільну освіту говорити не доводиться. До того ж система дошкільної та шкільної освіти оцінюється населенням на середньому рівні (на запитання *“Як Ви вважаєте, чи сприяє існуюча в Україні система дошкільної та шкільної освіти формуванню інтелектуально розвинених, творчих особистостей?”* 38,1% опитаних вважають, що “скоріше та дуже сприяє”, 35% – що “скоріше та абсолютно не сприяє”, причому більше негативних відповідей дають респонденти з вищою освітою (43,9% проти 32,7% з початковою та неповною освітою). Якість шкільної освіти не влаштовує також більшість учителів: 65,3% з них згодні з тим, що “програма з основного навчального предмета, який вони викладають, вимагає модернізації відповідно до запитів і вимог сучасного суспільства”.

У Європейському соціальному дослідженні оцінка українцями стану системи освіти в країні загалом погіршилась: з 4,10 бала (за 10-бальною шкалою) у 2005 р. до 3,90

бала у 2011 р. За цей період збільшився інший показник – кількість років навчання – з 11,28 до 12,71, і за ним Україна перебуває у десятці країн з найдовшим строком отримання освіти, але рівень останньої оцінюється українцями дуже низько. Рівнем своєї освіти повністю задоволені лише 10,5% респондентів; показник загальної задоволеності зростає пропорційно з розмірами населеного пункту, і відповідно найвищим є у Києві. Цікаво, що більше третини опитаних (36,9%) у моніторинговому дослідженні зізнається, що їм *не вистачає* сучасних науково-технічних знань; більше третини опитаних у всіх вікових та освітніх категоріях відчувають таку нестачу (але 22,6% загалом по масиву відповіли, що це питання їх не цікавить, і ця альтернатива, якщо її розглядати за критерієм освіти, найбільш притаманна респондентам з найнижчим освітнім рівнем). На запитання “*В якій з перелічених галузей Ви хотіли б отримати для себе додаткові знання?*” 15,6% респондентів вказали інженерно-технічну сферу (в т.ч. комп’ютерні технології), 13,8% – іноземні мови, 12,2% – юриспруденцію, 11,1% – нетрадиційну медицину. Викликає занепокоєння велика кількість тих, кому було важко відповісти на це запитання, – майже 40% респондентів не змогли обрати для себе жодну з 13 галузей знань.

Логічним видається той факт, що мешканці сільської місцевості частіше за інших обирають для себе галузь “аграрні науки” (13%); інженерно-технічна галузь частіше приваблює мешканців Києва (27,8%); також жителі столиці хотіли б отримати додаткові знання іноземних мов (30,9%), педагогіки та психології (16,5%). Мешканці інших населених пунктів найчастіше обирали для себе інженерно-технічну та юридичну галузь, а також іноземні мови (останнє – крім селян, які віддали цій альтернативі тільки 8,3% відповідей). Потреба в отриманні додаткових знань у галузі юриспруденції та іноземних мов зростає з підвищенням рівня освіти (в чотири рази в першому випадку та у п’ять разів – у другому), а також знижується з віком (майже у такій же пропорції).

Отже, високий рівень освіти, її цінність та необхідність визнається більшістю в українському суспільстві. Але водночас якість вітчизняної системи освіти оцінюється доволі низько населенням країни (при тому, що як українські експерти, так і міжнародні рейтинги дають набагато вищі оцінки). Можемо припустити, що саме невикористання знань та умінь, отриманих у освітніх закладах, змушує визнавати низьку якість освіти. Водночас головною проблемою є неадекватна сучасним викликам структура економіки, та спричинені цим безробіття і невідповідність професійного рівня зайнятих реальним умовам праці. Виходом з цієї ситуації повинен стати розвиток нових галузей промисловості, але втілення такого сценарію в життя викликає сумніви не тільки в основній масі населення, а й в експертів.

Відповідно як таку, що знаходиться на низькому і дуже низькому рівні, здатність керівних працівників держпарату оцінили і більшість експертів з питань інноваційного розвитку (32% – на дуже низькому рівні, 56% – на низькому рівні). І це на тлі розуміння більшістю аналітиків значної ролі, яку ця здатність керівних працівників має відігравати у забезпеченні інноваційного економічного розвитку. Зацікавленості влади у реальному забезпеченні інноваційного розвитку “дуже значну роль” приписують 73,1% експертів; стимулювання ж і підтримку державою інноваційної активності на низькому рівні оцінили 57,7% експертів, на дуже низькому – 42,3%. Тим не менше, щорічно в Україні здійснюється понад 60 тис. науково-технічних розробок [6], хоча фактично за останні п’ять років фінансування науки державою становить менше 0,4% ВВП (за законодавчо встановленого рівня в 1,7%); питома вага програмно-цільового фінансування наукових досліджень не перевищує 10% загальних витрат на науку (при законодавчо встановлених 30%). В той час, коли держава навчає спеціалістів, які гарантовано не знайдуть собі роботу відповідно до кваліфікації, за останні вісім років 40% нових технологій, необхідних для модернізації

промисловості, було придбано за кордоном. Можна сказати, що наукова діяльність, як і вся інноваційна галузь, існують всупереч державній політиці.

Література

1. *Глобальний* індекс конкурентоспроможності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gtmarket.ru/news>, <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-2011-2012>
2. *Мазур А.А.* Технологічні парки України: цифри, факти, проблеми / А.А.Мазур, С.В.Пустовойт. Науково-практичний журнал. №3, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nas.gov.ua>
3. *Гилинский Я.И.* Самоубийство как социальный феномен / Я.И.Гилинский // Социологический журнал. – 2011. – № 2. – С. 40–47.
4. *Поддьяков А.Н.* Матрицы игр человеческого метакapиталa: игры на повышение и понижение столяров, грабителей и профессоров / А.Н.Поддьяков // Экономическая социология. – Т. 13. – №3. – Май 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ecsoc.hse.ru
5. *Бодрийяр Ж.* Общество потребления. Его мифы и структуры / Бодрийяр Ж. – М. : Культурная революция, Республика, 2006. – 269 с.
6. *Инвестгазета* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://in.ukrproject.gov.ua/index.php?lang=ru&get=141&id=1905>

*Н.Бойко,
кандидат соціологічних наук*

ІНТЕРНЕТ ЯК РЕСУРС ВПЛИВУ ГРОМАДЯН НА ВЛАДУ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Інтернет стає повсякденною практикою буття пересічних українців. У 2013 р. уже близько половини (48,8%) українських громадян віком від 18 років зазначають, що вони є користувачами всесвітньої мережі. Інтернет виступає новою соціальною реальністю сучасного суспільства, в якому громадяни активно спілкуються, отримують інформацію, висловлюють свої думки та наміри, здійснюють покупки, ведуть бізнес, навчаються, отримують поради фахівців та інтернет-друзів, шукають односторонців, об'єднуються для реалізації своїх планів та захисту своїх інтересів, ініціюють певні соціальні та громадянські ініціативи тощо. Феномен Інтернету полягає в тому, що він надає можливість об'єднання взагалі незнайомих людей, які мають часом різну територіальну дислокацію, різні вікові, освітні, фахові, матеріальні характеристики. Проте всіх їх об'єднує певний загальний інтерес – соціальна або громадянська проблема, яка гуртує їх завдяки мережі. Поступово практикою сьогодення стає соціально-громадянська активність людей, що була ініційована в Інтернеті та реалізовувалась пересічними громадянами, які об'єднались у мережі задля розв'язання певних нагальних проблем. Так, можна згадати, наприклад, об'єднання мешканців столиці у мережі наприкінці березня задля подолання наслідків снігової хуртовини, яка паралізувала місто та виявилась серйозним випробуванням для влади та громадян. Або ініціативи щодо допомоги хворим дітям, безпритульним тваринам, протидія незаконному будівництву тощо. Прикладів можна навести чимало, проте мета даного дослідження полягала в тому, щоб з'ясувати став-

лення українців до можливості реалізації соціальної, громадянської, політичної взаємодії через Інтернет та виявити рівень соціально-громадянської активності українців у мережі й особливості реалізації такої активності залежно від соціально-демографічних характеристик користувачів Інтернету.

Слід зазначити, що сьогодні соціологічні дослідження засвідчують загальну досить низьку активність українців щодо обстоювання своїх прав та інтересів, розв'язання соціальних, громадянських, політичних проблем суспільства, які наразі зачіпають і їх особисто.

Відповідь на запитання, чи готове саме українське суспільство обстоювати свої права та інтереси і контролювати їх вирішення владою, сьогодні є досить невтішною. Брак реальних механізмів впливу суспільства і громадян (та водночас часто незатребуваність існуючих), як свідчить наш аналіз, були і залишаються одними із найактуальніших для сучасної української демократії. Про таку ситуацію свідчать і результати соціологічних опитувань Інституту соціології НАН України.

Так, при відповіді на запитання *“Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?”* у 2002 р. 65,8% опитаних громадян зазначили, що нічого не змогли б зробити, у 2006 р. – 63,2%. Позитивну відповідь надають не більше 10% мешканців України. За результатами опитування 2012 р. (66,6%) – ситуація, на жаль, навіть дещо погіршилась. Щоправда, більш реальним обстоювання своїх законних прав та інтересів громадяни оцінюють у стосунках з місцевою владою у випадку її можливих незаконних рішень. Так, у 2012 р. негативно оцінюють можливості обстоювання своїх інтересів на місцевому рівні 56,1% українських громадян. Близько 12,6% опитаних (тобто майже вдвічі більше, ніж на державному рівні) змогли б щось зробити в разі ухвали місцевою владою такого рішення.

Відповідаючи на запитання *“Як Ви вважаєте, чи є у Вас можливість контролювати діяльність владних*

структур?”, 76,5% респондентів зазначають, що вони не мають жодної можливості контролювати діяльність владних структур. Причому слід зазначити, що кількість українців, які вважають, що не мають жодної можливості контролювати діяльність владних структур, збільшилась у 2013 р. порівняно з 2006 р., коли таку відповідь надавали 70,5% опитаних (у 2001 р. так вважав 81% опитаних).

Розглядаючи якісні показники ресурсів суспільства щодо контролю діяльності владних структур, можна помітити, що протягом усіх років дослідження оцінка можливостей їх впливу досить низька. Так, оцінка можливостей суспільства щодо контролю діяльності влади за всіма запропонованими позиціями (“міжнародні організації”, “громадські організації”, “політичні партії”, ЗМІ, Інтернет, “референдуми”, “участь у виборах”) практично не перевищує 10-відсоткового рубежу, підтверджуючи вис-

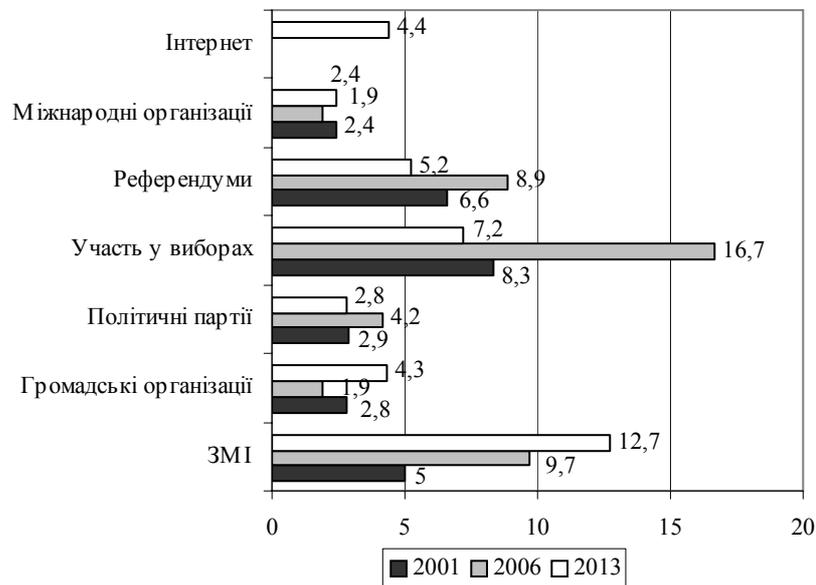

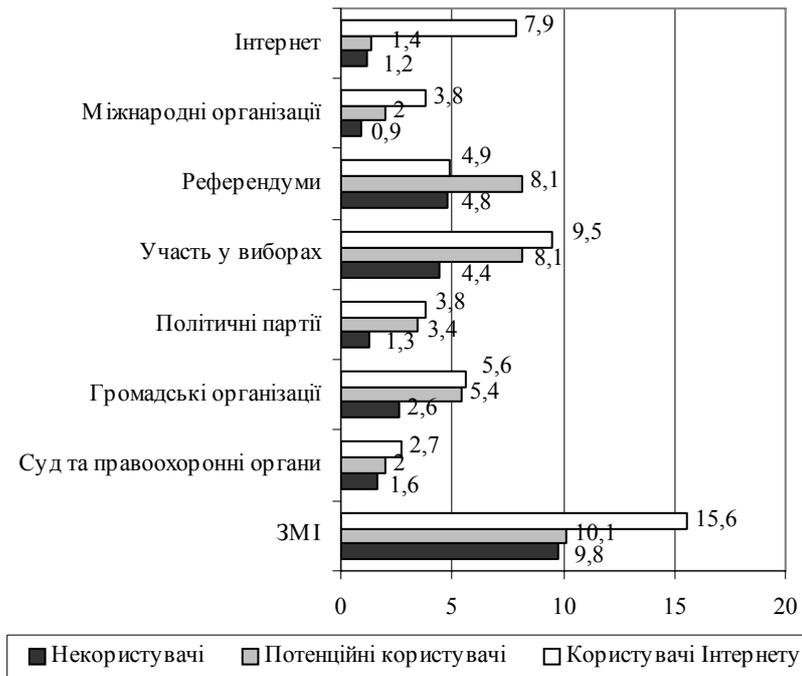
Рисунок 1. Оцінка контрольних ресурсів суспільства (%)

новок про те, що в нинішній практиці демократії в країні в суспільства немає (або принаймні бракує) реальних важелів впливу та контролю за владою (*рис. 1*).

Причому 2013 р. продемонстрував зниження оцінки багатьох означених контрольних ресурсів суспільства порівняно з 2006 р. І передусім це стосується таких позицій, як – участь у виборах, референдуми, які є механізмами індивідуального впливу громадян на владу й у попередні роки означались українцями як найбільш дієві канали впливу з усіх означених для оцінки позицій. Натомість у 2013 р. спостерігається певне зростання оцінки ймовірної впливовості на владу таких контрольних ресурсів суспільства, як ЗМІ, а також таких, як громадські та міжнародні організації, які раніше практично не акцентувались респондентами в контексті можливостей реалізації контрольних функцій суспільства.

Також слід зазначити, що українські громадяни сьогодні розглядають і такий новітній канал суспільного впливу на владу, як Інтернет. Не важко помітити, що, попри загальну досить низьку оцінку усіх означених позицій впливу, Інтернет як імовірний контрольний ресурс суспільства розглядається громадянами частіше, аніж такі ресурси впливу суспільства на владу, як міжнародні організації, політичні партії, суд та правоохоронні органи, громадські організації. Таку пріоритетність вибору засвідчили усі респонденти – і ті, що користуються Інтернетом, і ті, що ніколи не користувалися Інтернетом (некористувачі), і потенційні користувачі мережі (тобто ті українці, які мають потребу, але не мають можливості користуватися Інтернетом). Якщо ж розглянути оцінки контрольних ресурсів суспільства тих українців, які зазначають, що користуються Інтернетом, то ситуація стане ще більш показовою (*рис. 2*).

Серед користувачів мережі 7,9% опитаних вважають, що Інтернет виступає для них імовірним контрольним ресурсом суспільства. Водночас на свою можливість контролювати діяльність владних структур через суди та правоохоронні органи вказують 2,7% користувачів Інтерне-

Рисунок 2. Порівняння оцінки користувачів і некористувачів Інтернету контрольних ресурсів суспільства

ту, через громадські організації – 5,6%, через політичні партії – 3,8%, через референдуми – 4,9%, через міжнародні організації – 3,8%. Таким чином, можна зазначити, що Інтернет сьогодні визнається користувачами мережі як один з імовірних ресурсів впливу суспільства на діяльність владних структур. Серед суспільних ресурсів контролю діяльності владних структур частіше, ніж Інтернет, користувачів мережі сьогодні розглядають лише такі ресурси суспільства, як ЗМІ – 15,6% та участь у виборах – 9,5%.

Якщо ж звернутись до запитання щодо того, яку саме соціально-громадянську активність українці сьогодні проявляють в Інтернеті, то результати є такими (табл.).

Розділ четвертий

Таблиця

Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?(%)

	<i>Користувачі Інтернету, N=824</i>
Читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій	32,8
Відстежую новини суспільно-політичного життя	32,0
Читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів	12,0
Звертаюся до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем	5,6
Звертаюся до громадських, міжнародних організацій	2,1
Висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо	2,7
Залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань	5,6
Обговорюю на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя	3,9
Підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі (як-то, допомога хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)	4,0
Сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії	1,5
Інше (<i>напишіть</i>)	0,6
Нічого з переліченого не роблю	45,6

Не важко помітити, що сьогодні українці використовують Інтернет переважно задля отримання різноманітної соціально-політичної інформації та відстеження суспільно-політичних новин. Тобто українці сьогодні переважно обирають ще доволі пасивний рівень використання мережі задля задоволення соціально-громадських потреб. Водночас існує вже певна група українців, поки що доволі незначна, яка зазначає, що активно використовує мережу задля висловлення своїх думок та пропозицій з різноманітних питань суспільно-політичної проблематики, контактування з владними та громадянськими структурами, а також зазначають, що підтримують конкретні соціальні заходи, що ініціюються користувачами в мережі.

Підсумовуючи результати дослідження, можна зазначити, що українці сьогодні розглядають Інтернет як потенційний ресурс реалізації соціально-громадянської активності, ресурс можливості впливу суспільства на владні структури та контролю влади громадянами. Проте соціально-громадянські практики в мережі Інтернет ще не стали повсякденною практикою буття пересічних українців. Такий результат зумовлений як загальною доволі низькою оцінкою українцями своїх можливостей впливу на владу, так і об'єктивними умовами розвитку Інтернет-технологій у сучасному суспільстві. Розвиток інтернет-демократії має ще досить молоду історію свого виникнення та суспільного розвитку. Електронне урядування, надання електронних послуг владними структурами, електронна взаємодія різних соціальних суб'єктів сьогодні тільки починають набирати обертів та відвойовують своє право на повноцінне існування в суспільстві. Усі ці особливості, безсумнівно, впливають й на особливості реалізації громадянської активності в мережі Інтернет у сучасному світі. Такий розвиток потребує й становлення певної громадянської культури використання мережі та оволодіння певними знаннями та навичками реалізації такої взаємодії. Проте непоодинокі вияви соціально-громадянської активності, які сьогодні успішно реалізуються сучасними українцями в суспільстві за допомогою використання мережі, а також досить високий рівень оцінки можливостей використання Інтернету як сучасного ресурсу впливу громадян на владу, контролю її діяльності, яку продемонстрували українці – засвідчують неабиякий потенціал мережі щодо об'єднання громадян задля означення, обговорення та вирішення різноманітних нагальних та актуальних питань суспільного-громадянського спрямування.

*Н.Костенко,
доктор соціологічних наук*

ФЛУКТУАЦІЇ ТЕЛЕВІЗІЙНИХ ПРЕФЕРЕНЦІЙ

Соціокультурна динаміка останнього десятиліття в Україні, що зазнає впливу як глобального, так і локального порядків, досить чітко спостерігається в просторі телебачення, з огляду на його продукцію, практики споживання. Два факти, що перебувають на поверхні, виразно на це вказують. По-перше, настає Інтернет, дедалі більш доступний для комп'ютерних мереж і мобільних засобів зв'язку, явно відволікаючи телеглядача від звичного проведення часу біля екрану. Це відбувається настільки стрімко, що шанси телебачення стрімко виснажуються. Проте воно продовжує домінувати в більшості європейських країн. Скоріше, традиційні й новітні медіа не тільки конкурують між собою, а й обмінюються ресурсами, форматами й досвідом, прагнучи не втрачати або накопичувати свою суспільну значущість і індивідуальну корисність. В Україні, що дотепер неквапно входить в "інформаційну еру", процеси перерозподілу телеаудиторій і груп Інтернет-користувачів найбільш помітні. За даними Європейського соціального дослідження, інтенсивність телеперегляду в Україні очевидно слабшає, особливо серед молодого й зрілого покоління, освіченої публіки, що корелює зі зростанням пристрасі до Мережі [1]. По-друге, очікування аудиторії випереджають пропозиції українського телеринку, що оперує здебільшого ретрансляційними російськими й західними продуктами, інформація про які отримана раніше, у тому числі й з Інтернету, і перенасичення настає швидше.

Загалом можна інтерпретувати соціокультурну динаміку як взаємодію процесів, станів і результатів **культурної репродукції й культурної мобільності**, які комбінуються в неординарні типи щодо змін ціннісно-символіч-

ного середовища, нематеріальних ресурсів соціуму, культурної продукції й участі громадян у культурі, культурному споживанні. Схематично, **культурна репродукція** припускає *інституціональну легітимацію культурних продуктів, гомологію соціальних і культурних статусів* (“високі” жанри – еліти, “низькі” – ураженим статусам), *лінійні рухи*. **Культурна мобільність** забезпечується *легітимацією за фактом “всюдисущими” медіа, всеїдним культурним споживанням (omnivorousness), мобільністю роїння¹*. Простір телебачення цілком піддається розгляду в цих термінах.

Динаміка телевізійних переваг

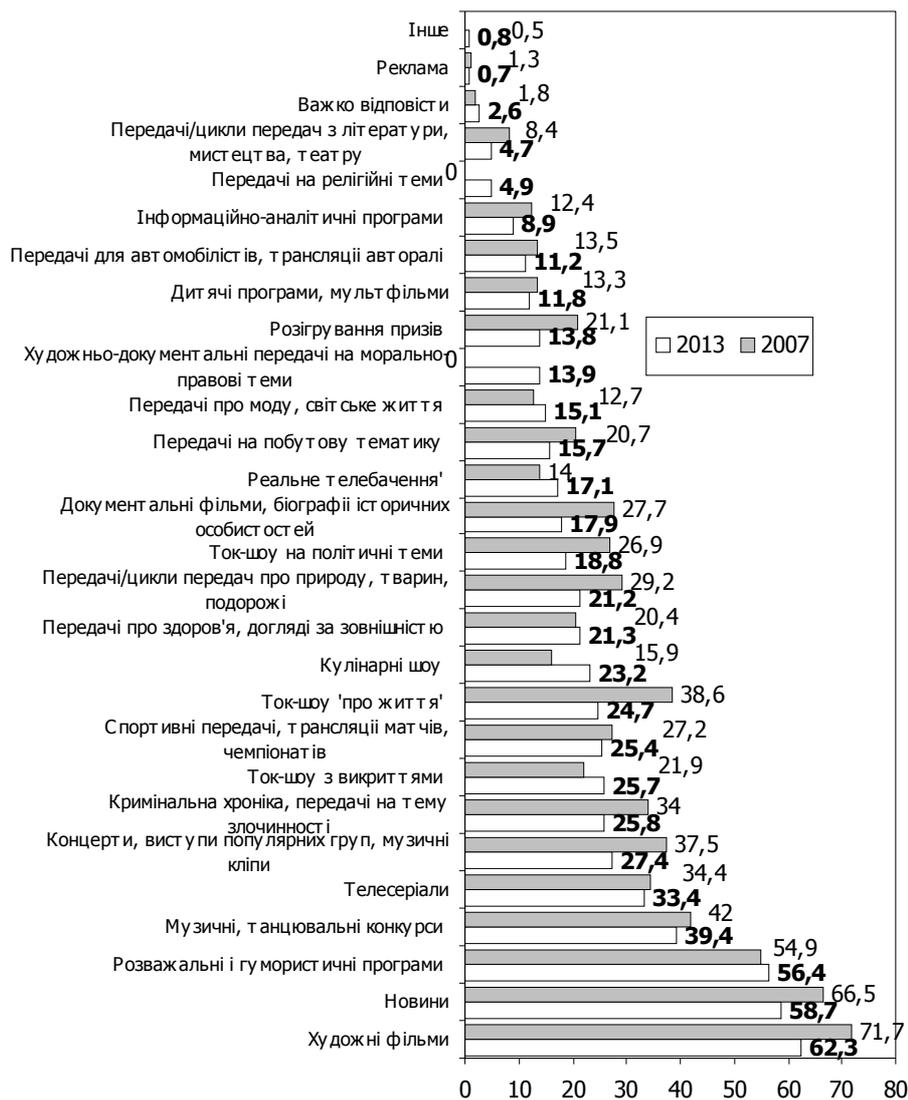
Привабливість популярних телевізійних продуктів підтримується роками, і телевізійні переваги аудиторій не настільки рухливі, щоб швидко змінюватися. Це не означає, що нові культурні умови й можливості комунікації не коректують їх навіть протягом п’яти–шестирічного періоду. Не скажеш, звичайно, що в 2013 р. порівняно з 2007 р. ієрархія телепереваг якимось суттєво перебудована (рис. 1).

Проте, зрозуміло, що привабливість більшості форматів і передач зменшилася, навіть у випадку провідних, якими із радянських часів були й залишаються художні фільми й новини (62,3% vs 71,7%, 58,7% vs 66,5% відповідно) і які сьогодні широкодоступні в Інтернеті. Не го-

¹“Рій” – формат мобільності, який сьогодні пропонується в епістемологічних пошуках (Гумбрехт, Бауман, військові дослідження). Роїння ініціюється якимось викидом енергії, візуально нагадує систему, що рухається (людей, об’єктів), яка нібито не торкається твердої поверхні, не має фіксованого центру і її переміщення підлеглі своєрідному, не завжди вловимому й тим більше з’ясовному ритму. Це стосується в тому числі й культурних продуктів. Припустимо, невтримне нарощування “чоловічих” і “жіночих” телесеріалів, маркованих характерними гендерними іміджами: “Лісовик”, “Звіробій”, “Лектор”, “Дикий”, “Хіромант”, “Мисливець” (ексклюзивний статус, особистий вибір) у першому випадку й “Єфросинія”, “Вероніка”, “Маруся”, “Катерина”, “Тетянин день”, тобто “доля”, у другому.

Розділ четвертий

Які телепередачі Вам подобаються найбільше?
(Відмітьте всі відповіді, що підходять)

Рисунок 1. Динаміка телевізійних переваг, 2007–2013 рр. (N=1800, %)

воячи вже про концертні програми (27,4% vs 37,5%), кримінальну хроніку (25,8% vs 34%), денні й політичні ток-шоу (24,7% vs 38,6%, 18,8% vs 26,9% відповідно), документальне кіно (17,9% vs 27,7%), ігрові програми (13,8% vs 21,1%) або передачі про літературу й мистецтво (8,4% vs 4,7%). Стабільний інтерес до розважальних і гумористичних програм, що потрапляють до трійки лідируючих жанрів (56,4% vs 54,9%), музичних і танцювальних конкурсів (39,4% vs 42%), телесеріалів (33,4% vs 34,4%), передач про здоров'я (21,3% vs 20,4%). Водночас зросла популярність кулінарних шоу (23,2% vs 15,9%), ток-шоу “з відкриттями” типу “Детектора брехні” або “Битви екстрасенсів” (25,7% vs 21,9%), “реального телебачення” (17,1% vs 14%), передач про моду й світське життя (15,1% vs 12,7%). Тобто дедалі більше телеглядач робить ставку на розваги, зменшуючи увагу до негативної, політичної, пізнавальної інформації. У подвійній функціональності телебачення, що звичайно називають *infotainment*, дедалі очевидніше артикулюється друга складова на тлі вивільнення культурного незнання як природної установки телеаудиторії. На одержання точної інформації й тим більше наближення до істини особливо й не розраховують, включаючи телевізор. Тільки половина тих глядачів, які дивляться сьогодні найбільш рейтингові новини – “Подобиці” на Інтері й ТСН на 1+1, їм довіряє (46,2%, 51,7% відповідно).

Сегментація переваг телеаудиторії

Як і в 2007 р., у 2013 р. переваги телеглядачів кластеризуються у сім типів, більша частина яких репродукується, але з помітними змінами. Вони розміщуються в просторі координат “*формат репрезентації реальності*” (“факти - інтерпретації” або в більш генералізованому варіанті “реальне – віртуальне”²), і “*множинність переваг*” (“різно-

² “Віртуальне”, “тобто конституційоване різними посередниками, що має складну структуру (у-топія, а-топія, гетеротопія, що поєднує несумісні місця й тимчасові тривалості).

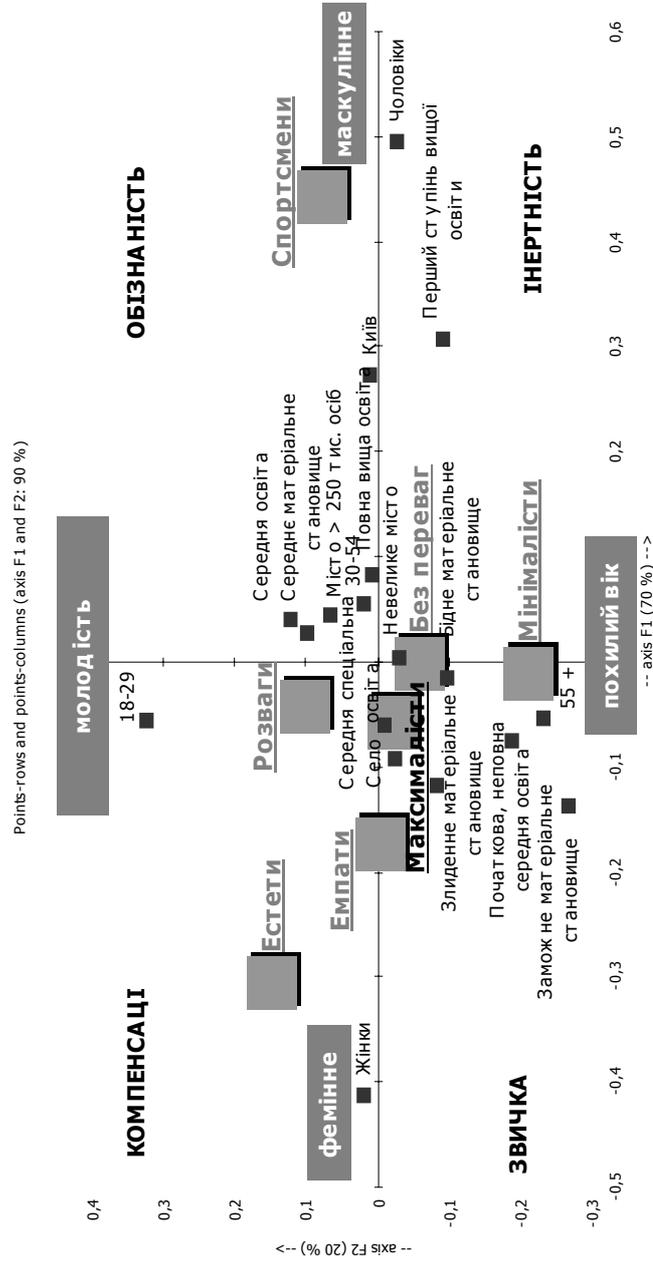

Рисунок 3. Соціальна карта глядацьких сегментів, 2013 р. (N=1800, correspondence analysis)*

* $\chi^2 = 570,472$ і значуще на рівні 0,050, критичне значення * $\chi^2 = 126,578$, за $df = 102$

манітність – стандарт”, точніше, “всеїдність – обмеженість”) (рис. 2). Шість років тому другий вимір (вісь Y на рис. 2) прочитувався як “складність репрезентацій”, де “рафіноване” протиставлялося “простому” [2]. Сьогодні ж вибіркова перевага особливих жанрів, що вимагають культурної компетентності, не складає виражену опозицію загальному смаку. Установки на рафіноване розвиваються, втрачаючи кластероутворюючі привілеї.

Альтернативні сегменти телеглядачів “спортсмени” (15%) і “естети” (11%). Перших, дотримуючись словника масової культури, варто було б сьогодні назвати “справжні” або “реальні чоловіки”, які, як їм і належить, дивляться спортивні передачі, трансляції чемпіонатів (88,4% vs 25,4% у середньому за вибіркою, що перевищує показники їхніх переваг щодо найбільш популярних форматів), передачі для автомобілістів (38,6% vs 11,2%). Тут вищий, ніж у інших, інтерес до кримінальної хроніки (47,7% vs 25,8%), документальних і історичних фільмів (27,8% vs 17,9%), інформаційно-аналітичних програм (12,6% vs 8,9%), тобто до тих телепродуктів, що претендують на фактичність, конкретне знання, представлення реальності такою, “яка вона є”. Соціальна картографія переваг (рис. 3) засвідчує, що серед чоловіків частка сегмента становить майже третину (30,9%), тоді як серед жінок лише 2,4%. Такий тип телеперегляду більше характеризує киян (26,5%), молодого й зрілого віку (16,6–17,6%), з незакінченою вищою освітою (25,9%), неодружених (23%), із середнім доходом (17,5%). Вони частіше за інших активно займаються спортом, відвідують тренажерні зали й басейни (27,4% vs 18,2% у середньому за вибіркою), захоплюються риболовлю й полюванням, люблять бувати на природі (53,1% vs 32,7%), активно відпочивають у міському середовищі, кафе й барах (33,6% vs 25,1%), частіше за інших користуються Інтернетом (52,7% vs 38,8%). “Естетів” же, крім художніх фільмів, музичних конкурсів, гумористичних програм і серіалів, особливо приваблюють кулінарні шоу (73% vs 23,2%), передачі

про здоров'я й догляд за зовнішністю (61,3% vs 21,3%), про моду й світське життя (54,9% vs 15,1%), тоді як новини їх цікавлять менше інших (37,3% vs 58,7%). Телебачення організовує їм невелике віртуальне свято, транслюючи іміджі “справжньої жінки” і компенсуючи рутинну повсякденність. “Естетів” більше серед жінок (18,7%), молоді до 30-ти років (17,2%), із середньою й середньою спеціальною освітою (13%), одружених неофіційно (15,9%), з невисоким рівнем доходу (14,6%), що проживають як у містах, так і в селі. У вільний час вони частіше за інших перегортають глянцеви журнали (61,3% vs 47,7% у середньому за вибіркою), читають белетристику (42,2% vs 28,9%), “сидять” у Мережі (47,1% vs 38,8%), слухають музику (51% vs 39,1%), бувають у церкві (50% vs 32,3%), займаються масажем і фітнесом (25% vs 14,6%), відправляються подорожувати (27% vs 19,4%).

Друга опозиційна пара на *рис. 2* – “максималісти” (5%), або сканери, й “мінімалісти” (15%). У останніх очікування від телебачення прості й визначені. Усі вони дивляться художні фільми й новини, третина – ще й розважально-гумористичні програми, телесеріали (36,2%, 32,5%), тоді як усі інші формати не збирають серед них і 15% прихильників. “Мінімалістів” більше серед глядачів старше 55-ти років (21,3%), самотніх чоловіків і жінок (22,7%), з освітою нижче середньої (20,2%), з невисоким доходом (17,6%) і пасивним дозвіллям, невисокими показниками користування Інтернетом (29,4% vs 38,8% у середньому за вибіркою). Тут очевидний обмежений попит на телевізійний стандарт у слабких соціальних категорій. “Максималісти”, навпаки, відрізняються всеїдністю телепродуктів. Їм подобається більшість тележанрів, і навіть найменш популярні, скажемо, програми про літературу й мистецтво або на релігійні теми, вважаються привабливими в цьому сегменті (28,4% vs 4,7% у середньому за вибіркою, 13,7% vs 4,9% відповідно). “Максималістів” більше серед людей зрілого віку (5,9%), міських жителів (6,2%), офіційно розлучених (8,1%), із середньою спеціаль-

ною освітою (7,4%), заможних фінансово (8,3%). І якщо для “мінімалістів” перегляд улюблених телепрограм є способом підтримати порядок, що склався, то нерозбірливість “максималістів” пояснюється скоріше необхідністю заповнити вільний час. Утім, з їхніх слів, вони проводять дозвілля досить інтенсивно – ходять у гості, відвідують музеї й виставки, читають газети й журнали, професійну й художню літературу, слухають музику, грають в електронні ігри, бувають у церкві.

Центрують простір переваг “емпати” (11%), орієнтовані на всі лідируючі формати, а також більше решти прив’язані до серіалів (76,8% vs 33,4%), різних ток-шоу, включаючи денні “про життя” (72,7% vs 24,7%) і політичні (50% vs 18,8%), передачі на морально-правові теми (23,7% vs 13,9%). Їм важливо долучитися до “правди життя”, заснованої на чужих прикладах. “Емпатів” більше серед жінок (14,5% vs 6,3% серед чоловіків), сільських жителів (15,3%), забезпечених матеріально (16,7%), вони невиразно диференційовані за віком і освітою, люблять читати, включені в традиційні медіа, відвідують торгово-розважальні центри.

Сегмент “розваги” (16%) охоплює прихильників розважально-гумористичних програм (86,8% vs 56,4% у середньому за вибіркою), музичних і танцювальних конкурсів (77,4% vs 39,4%), новин (62,5% vs 58,7%). Усі інші формати їм менш цікаві, включаючи художні фільми, яким віддає перевагу менше третини (30,7% vs 62,3%). Такий легкий стиль залучення до телебачення, не обтяжений мораллями й напругами більше притаманний молоді (23,4%), жителям невеликих міст (19,1%), із середнім достатком (18%), навряд чи залежить від статі й освіти. Що ж стосується активності у вільний час, у цілому вона не виразна порівняно із загальними для всіх сегментів даними, і, схоже, телевізійні розваги для них істотно значущі.

І нарешті, найбільший сегмент, що не фіксувався з такою визначеністю раніше, “Без переваг” (27%), де телевізійні преференції взагалі слабо артикульовані й у

кілька разів нижче середніх показників. Це стосується також художніх фільмів (36,9% vs 62,3% у середньому за вибіркою), і новин (22,6% vs 58,7%), і розважально-гумористичних програм (14,5% vs 56,4%). Скоріше, йдеться про глядачів “мимоволі” або “із приводу”, яким не дуже важливо, що дивитися, і які взагалі вирізняються пасивністю проведення свого дозвілля. Їх трохи більше серед старшого покоління (28,6%), жителів малих міст (30,3%), з низькою, але й з незакінченою вищою освітою (27,9%, 33,3%), бідних, але й заможних (36,6%, 33,3%). Користування Інтернетом тут невисоке, але перевищує, проте, показники активності щодо багатьох інших занять.

Зміни в конфігурації глядацьких сегментів

За останні шість років конфігурації глядацьких сегментів відповідно до їхніх переваг зазнали певних змін (рис. 4). І якщо збереження практично в тих же обсягах виразних ґендерних сегментів “спортсменів” і “естетів”, а також активних і всеїдних “максималістів” дає ілюст-

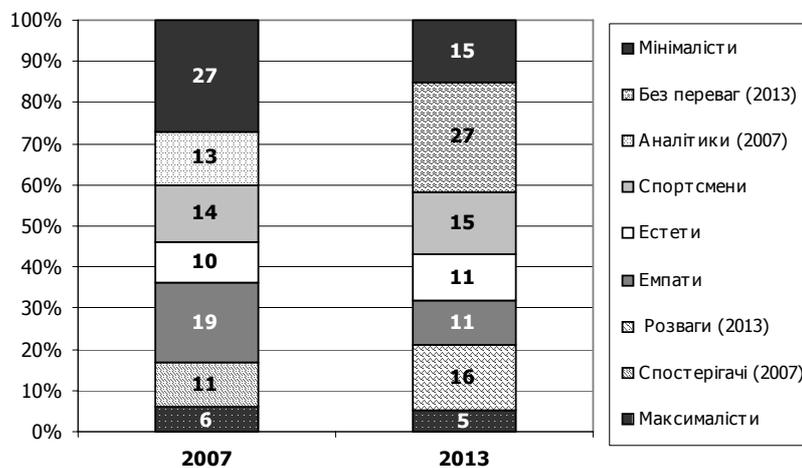

Рисунок 4. Динаміка глядацьких сегментів, 2007–2013 рр.
(N=1800, %)

рації для міркувань про культурну репродукцію, то метаморфози з усіма сегментами, що залишилися, указують на культурну рухливість. Зменшилася частка “мінімалістів” з характерною для них найпростішою моделлю “infotainment”. Як реакція на стримування телебаченням культурної компетентності розформовані “аналітики”, переважно чоловіча освічена аудиторія, налаштована на пізнання й інформацію. Зменшилася частка “емпатів”, які переживають із приводу телевізійних історій, що накопичуються. “Спостерігачі” за чужою грою на екрані трансформувалися в аудиторію, що очікує безпрограшних розваг. І більше чверті сучасних глядачів, схоже, не чекають від телебачення нічого особливого.

Можна сказати, що істотним внеском у соціокультурну динаміку телевізійних преференцій слугує експлуатація телебаченням гендерних відмінностей і потреб, вікових очікувань і смаків, функціональних механізмів компенсації, рутинізації, поверхового інформування, що в цілому репродукує статусні порядки, що склалися і коливаються. Це дає йому змогу створювати свій основний продукт – глядача, який відчувається не зацземленим, обізнаним і розваженим, хоча й дедалі більше усвідомлює, що телебачення – лиш окрема опція у досягненні подібних станів.

Література

1. *Костенко Н.* Динаміка медіаспоживання в Україні та європейських країнах / Н.Костенко // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 384–394.
2. *Костенко Н.* Телебачення між фактом та інтерпретацією / Н.Костенко // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. – С. 409–422.

*Р.Шульга,
доктор філософських наук*

ВПЛИВ МИСТЕЦТВА НА ВИБІР ЖИТТЄВИХ СТРАТЕГІЙ ОСОБИ

Ідея використання мистецтва як засобу впливу на людину має тисячолітню історію. Хоча, як відомо, форми функціонування мистецтва в суспільстві, тим більше можливості прилучення до нього широкої аудиторії, історично і соціально зумовлені і, відповідно, в різні часи мали значні відмінності. Проте впливовий потенціал цієї сфери людської діяльності цінувався завжди, постійністю позначене і прагнення його практичного використання. Сьогодні будь-яким намаганням використати вплив мистецтва на людину повинно передувати знання ситуації, що склалася в сфері художньої культури. У даній статті ми не можемо зупинитися на дискусіях, які активно точаться сьогодні навколо сутності мистецтва, його призначення, змістовного наповнення. Нагадаємо тільки, що зовсім недавно першочерговою ознакою мистецтва вважалися глибина художнього замислу і досконалість його втілення, головною метою – збагачення внутрішнього світу особистості.

Сьогодні в результаті змін мистецтво стало втрачати або суттєво модифікувати свої традиційні основи – міметичність, ідеалізацію, символізм, вираження сутнісних засад буття, художньо-естетичну основу, духовність тощо. І, таким чином, вважають В.Бичков та Н.Маньковська, “іноваційне мистецтво ХХ ст. сповістило і значною мірою реалізувало відмову від тисячолітніх традиційних, фундаментальних принципів мистецтва” [1, с. 63].

Тобто в художньому процесі відбувалися зміни, які не були спрямовані на опікування реципієнта в сенсі допомоги в осмисленні буття, пошуку відповідей на нагальні життєві питання. Адже змістовне наповнення нових арт-практик базується на зміні класичного прагнення до гармонії, на складові дисгармонії – дисонанс, деформацію,

деконструкцію, демонтаж, алогічність тощо. Новітнє мистецтво свідомо не бере на себе відповідальності ні перед соціумом, ні перед людиною.

Проте реальна ситуація така, що новації в мистецькому процесі й твори, які їх демонструють, – тільки частина масиву мистецтва, який знаходиться в культурному споживанні. Реципієнт сьогодні може обирати твори для споживання серед мистецьких скарбів усіх часів і народів, також як і сучасних творів, творці яких сповідують різні течії та художні напрями. Тобто нинішній глядач, читач, слухач фактично сам обирає твори, які потенційно можуть на нього вплинути. Тим більше, що у своєму спілкуванні з мистецтвом він вийшов з-під контролю влади, суспільства, церкви тощо. Тепер це цілком його приватна справа.

Тоді виникає припущення, що за наявності таких можливостей реципієнт свідомо чи несвідомо вписує спілкування з мистецтвом у свої життєві стратегії або, керуючись цими ж стратегіями, обирає власний репертуар для споживання.

Однак доцільно буде визначитись з тим, що мається на увазі, коли йдеться про життєві стратегії. Серед дослідників, які безпосередньо займаються питаннями побудови особою життєвих стратегій, їхнього змістовного наповнення, існують різні підходи. Деякі вчені вважають, що побудова життєвих стратегій обов'язково передбачає наявність активної життєвої позиції особи, до того ж обов'язковими складовими вважаються рефлексія над наявним буттям, планування власних дій для досягнення поставленої мети, відповідальність за свої дії. Інші ж вказують на існування різних типів життєвих стратегій. Однією з перших, хто серед вітчизняних науковців дослідив життєві стратегії, була К.Абульханова-Славська. У своїй монографії "Стратегія життя" вона зазначає, що всі життєві стратегії поділяються на два загальних типи – активні та пасивні [2, с. 247].

Про зміст стратегій і передусім про наявність таких стратегій в українців ми можемо отримати певне уявлення за даними цього річного омнібусу.

В основі стратегії, що базується на активній позиції особистості, яка прагне досягнення певної мети, лежить планування. Є можливість дізнатися, що думають з цього приводу українці. Тож з відповідей на запитання *“На який термін Ви плануєте своє життя?”* виявилось, що майже 23% респондентів взагалі нічого не планують у своєму житті.

Серед тих, кому не байдужа ця діяльність, найбільш активно переймається плануванням на 1 день – майже 11%, на 1 місяць майже 10%, на 1 рік – майже 11%. Це найвищі показники серед отриманих відповідей. Хоча треба сказати, що для життєвих стратегій термін навіть в один рік не можна вважати значущим, і взагалі його не можна розглядати складовою життєвих стратегій. Більш показовими тут можуть бути триваліші терміни. На два–п’ять років планують своє життя 7% опитаних, на шість–десять років лише 2%. На термін більше десяти років плануванням займаються 3,4% респондентів. Як бачимо, значна кількість українців не надто стурбовані складанням своєї життєвої дорожньої карти, пошуком шляхів для досягнення поставлених цілей.

Можливим поясненням цьому може послугувати ставлення до чинників, які визначають хід власного життя. На запитання *“Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?”* виявилось, що лише 10% респондентів визнали, що здебільшого їхнє життя залежить від них самих. Водночас 17% вважає, що здебільшого – від зовнішніх обставин. Інші опитані побачили вплив на своє життя як зовнішніх обставин, так і власних зусиль у різних, так би мовити, пропорціях. Усе ж загалом перевага залишилася на боці зовнішніх обставин. На них покладає відповідальність за свої успіхи і невдачі більшість українців.

Треба враховувати при визначенні складових життєвих стратегій і те, що не завжди їх обумовлюють значущі цінності, вагомі цілі, спрямовані на якісні зміни у власному житті. І, мабуть, саме в таких стратегіях відсутня потреба в плануванні. Таким чином, дані опитування підтверджують думку про наявність двох типів життєвих стратегій – в основі першої міститься активна позиція особи, зумовлена наявністю цілей і прагненням їх досягти, друга базується на фактичній відсутності такої складової, як усвідомлена мета.

Як бачимо, значна частина співвітчизників віддає перевагу стратегіям, в основі яких лежить пасивне очікування того, що існуючі проблеми вирішаться без їхнього втручання, без їхніх зусиль. Тому, звісно, тут не йдеться про планування. Згадаймо, що 23% – це ті, хто взагалі нічого не планує у своєму житті.

Для нас важливо брати до уваги обидві моделі життєвих стратегій і визначити, як кожна з них впливає на спілкування особи з мистецтвом, і, відповідно, якою мірою ми можемо говорити, що мистецтво впливає на особистість.

Якщо звернутися до очікувань, потреб, що визначають характер спілкування з художньою творчістю нинішніх реципієнтів, то доцільно буде зосередитись на даних стосовно перегляду телепередач, адже аудиторія телебачення сьогодні становить понад 80% населення України. Сучасне телебачення надає можливість, окрім творів кінематографу і, скажімо, його різновидів – телефільмів, серіалів, спілкуватися з іншими видами мистецтва – театром, музикою, хореографією, розширювати свої знання про живопис, скульптуру, архітектуру тощо. Не говорячи вже про те, що на телеекрані представлена світова та вітчизняна мистецька спадщина. Тобто у телеглядача за бажання є до чого звернутися у пошуках відповідей на нагальні питання щодо змістовного наповнення свого життя. Залишається тільки з'ясувати – чи бачить нинішній телеглядач у мистецтві авторитетного порадника.

Раніше ми вказували на чинники, які позначають побудову життєвих стратегій активного типу – планування, рефлексія, відповідальність. Дані нашого опитування дають можливість отримати певне уявлення про міру участі мистецтва в цьому процесі.

Отже, якщо звернутися до видів мистецтва, які мають найбільший показник телеспоживання, то перше місце належить кінематографу – 62% опитаних. Маємо можливість перевірити, як співвідносяться жанрові уподобання тих категорій реципієнтів, які відрізняються за термінами планування свого життя.

Відзначимо, що значних розбіжностей між жанровими уподобаннями серед тих, хто планує своє життя на короткі терміни, на довші, і серед тих, хто взагалі не планує, ми не бачимо. Однак за певними позиціями ті, хто планує на довгі терміни, мають певні відмінності в уподобаннях. Особливо це стосується категорії, яка планує своє життя на шість–десять років. Їх більше ніж інших цікавлять фільми фантастичні, фентезі – 25%. І менше за інших бойовики – 12,5%, тоді як інтерес інших категорій до цього жанру коливається від 16 до 29%. Найбільше уваги дана категорія приділила фільмам соціальної спрямованості, в яких порушуються проблеми сучасного життя – 34% на відміну від інших категорій, серед яких найбільшим був 20%.

Яким чином ми можемо коментувати ці дані з погляду можливостей впливу мистецтва на вибір особою життєвих стратегій?

В будь-якому разі ми не бачимо підстав однозначно стверджувати, що надання переваг тому чи іншому жанру зумовлене бажанням наповнити змістом життєві стратегії. Те, що серед людей, які відрізняються за термінами планування свого життя, існують не такі вже значні відмінності в жанрових уподобаннях, свідчить, мабуть, про те, що реципієнти не вважають той чи інший жанр вагомим чинником, що може допомогти в пошуку оптимальних шляхів досягнення поставлених завдань, або ж, навпаки,

поставити під сумнів правильність їхньої пасивної життєвої позиції.

Хоча відмінності, якими позначений вибір тих, хто планує своє життя на шість–десять років, можуть свідчити і про те, що ця категорія респондентів у своєму життєбудівництві найбільше рефлектує щодо чинників досягнення успіху. Тому більше уваги надає фільмам, де порушуються соціальні проблеми, бо ці проблеми можуть бути дотичними до тих, з якими доводиться зустрічатися і вирішувати у власній практиці, і менше – бойовикам, що побудовані за усталеними сюжетними схемами, фінал яких стає зрозумілим вже після драматургічної зав'язки. Можна вважати, що саме ця категорія опитаних у своєму виборі жанрів певним чином виявляє ознаки, які притаманні активному типу життєвих стратегій – планування, рефлексія, відповідальність. Хоча зазначимо, що вибір жанрів залишається за реципієнтом, тому навряд чи доцільно розглядати сприймаючу твір мистецтва особу як об'єкт впливу. Скоріше йдеться про рівноправну взаємодію між сприймаючою особою і твором.

Маємо змогу розглянути також як співвідносяться телеуподобання реципієнтів з їх відповідями на запитання *“Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?”* Серед запитань omnibus, був запропонований перелік телепередач різного змістовного наповнення – інформаційних, розважальних, просвітницьких тощо, які глядач може сьогодні дивитися переходячи з каналу на канал. Знов-таки виявилось, що особливих розбіжностей у виборі передач серед тих, хто вважає, що його життя залежить більшою мірою від зовнішніх обставин, від тих, хто більшою мірою покладається на власні зусилля, ми не побачили. Тобто можна припустити, що маємо не прямий доказ того, що наявність незначних розбіжностей свідчить про те, що жодна з категорій респондентів не розглядає телебачення як вагомий чинник, від якого залежить хід його власного життя.

Реципієнтам була запропонована низка запитань, яка виводила їх на рівень усвідомлення щодо ролі телебачення в їхньому житті. Звісно, прямого запитання щодо змісту впливу телетворів там не було. Але у реципієнтів була можливість визначитись, яке місце займає телебачення в особистому життєвому просторі. Тож цікаво були дізнатися, як розподілилися відповіді у тих, хто планує своє життя, і у тих, хто покладається на зовнішні обставини й власні зусилля.

У першому випадку стає очевидним, що ті реципієнти, які планують своє життя на тривалі строки і, відповідно, є представниками активного типу життєвих стратегій, більшою мірою цінують телебачення за можливість розширити свої знання в різних сферах життя, також як і за можливість глибше розібратися в стосунках з людьми.

У другому випадку загалом ми не побачили значних розбіжностей щодо значення телебачення у тих, хто більшою мірою визнає роль зовнішніх обставин, і тих, хто покладається на власні зусилля. Уваги, однак, заслуговує показник у 20%. Саме стільки опитаних вважає, що телебачення не відіграє ніякої ролі в їхньому житті. Це та категорія, яка цілком покладається на власні зусилля. У інших категорій цей показник коливався від 7 до 13%. Показник у 20% якраз і свідчить про те, що ця категорія опитаних не вбачає в телебаченні дійсно впливову силу, що може змістовно наповнити, або ж якимось чином змінити життя.

Підсумовуючи ці розмірковування, акцентуємо увагу передусім на тому, що будь-які намагання розглядати потенційні можливості впливу мистецтва на людину як чинник, що автоматично реалізується за будь-яких обставин, призводить до неадекватного уявлення про функціонування мистецтва в сучасному суспільстві. Дані омнібусу значною мірою допомагають наблизитись до розуміння існуючих реалій споживання мистецтва, зокрема телепродукту. Це, у свою чергу, допомагає більш-менш адекватно оцінити роль нинішнього телебачення в життєвих стратегіях особистості. Крім іншого, отримані дані

Розділ четвертий

дають підстави стверджувати, що саме наявність того чи іншого типу життєвих стратегій визначає в окремих випадках уподобання і вибір репертуару реципієнтом. Таким чином, ситуація, що складається навколо художнього споживання в межах активного типу життєвих стратегій, свідчить про формування якісно нового типу спілкування – рівноправної взаємодії реципієнта і телебачення.

Література

1. *Бычков В.В.* В.В. Искусство техногенной цивилизации в зеркале эстетики / В.В.Бычков, Н.Б.Маньковская //Вопросы философии. – 2011. – № 4.
2. *Абульханова-Славская К.А.* Стратегия жизни / Абульханова-Славская К.А. – М., 1991.

*Л.Скокова,
кандидат соціологічних наук*

ЗАЛУЧЕНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ДО ПРАКТИК СПОЖИВАННЯ МУЗИКИ

Музика як культурна практика передбачає комплекс взаємопов'язаних дій з її створення, поширення, трансляції і, звісно, споживання різними аудиторіями. У культурі кожного народу музика займає особливе місце, не в останню чергу в зв'язку з тим, що дає можливість вивільняти, проявляти колективні емоції, давати індивідові можливість через приватні й публічні практики прослуховування музики залучатися до актуальних для тієї чи іншої спільноти ідей, думок, емоцій/почуттів. Деякі українські прислів'я виявляють можливості музики, пісні веселити, розраджувати, навіювати приємні спогади, об'єднувати: “Хто співає, той журбу проганяє”, “Кому добре, той співає, кому зле, той плаче”, “Найдорожча пісня, з якою мати мене колисала”, “Легше тобі на душі стане, як пісня до твого серця загляне”, “Де праця, там і пісня”, “Музика без'язика, а людей збирає” тощо.

Музичні смаки і практики користуються значною увагою в сучасній емпіричній соціології. Зокрема, концепт “всеїдності” Р.Петерсона був запропонований саме на основі вивчення музичних преференцій американців. Факт зацікавленості представників вищих соціальних страт не лише класичними музичними творами, “високим” мистецтвом, а й популярними жанрами і дав змогу висунути припущення про “міксовані”, змішані смаки, характерні для певної частини вищого середнього класу. Ця ідея суперечить висновкам, зробленим П.Бурдьє у праці “Відмінності” (1979), щодо існування гомології між класовою належністю і культурними смаками і практиками (у тому числі музичними): вищі класи споживають взірці “високої” музики, представники середніх і нижчих верств – популярну музику, взірці масової культури.

У сучасному суспільстві ці соціоструктурні, соціодемографічні залежності частково зберігають свою силу, частково розмиваються за рахунок поширення різноманіття життєвих стилів, можливості ідентифікацій не з однією, а з різними субкультурами. Водночас скільки б не говорити про постмодерну культуру, розмивання культурних ієрархій *et cetera*, поділ на жанри/типи музики має місце. Продовжують існувати оперні вистави і філармонічні концерти з їх вузькими аудиторіями, і концерти поп-зірок на стадіонах, які збирають маси своїх шанувальників. У міських маршрутних таксі набагато частіше можна почути “Радіо Шансон”, аніж, припустимо, записи передачі “Оперний клуб”. Таким чином, практики прослуховування демонструють наявні музичні смаки. Особливість сучасної ситуації ще й у тому, що інформаційні технології значно спростили доступ до музичних творів. Музику найрізноманітніших жанрів, рідкісні записи з минулого і новітні шлягери можна легко знайти в Інтернеті, закачати на свій плеєр і прослуховувати в будь-який час і в будь-якому порядку. Ці можливості сприяють розмиванню “чистоти” й одновимірності смаків, демократизують доступ до різних видів і напрямів музики, підвищують потенціал вибірковості індивідуальних смаків. Отже, на основі даних моніторингових досліджень з’ясуємо особливості динаміки і структури практик прослуховування музики в українському суспільстві.

Динаміка і зміст музичних преференцій

Запитання “Яку музику Вам подобається слухати?”¹ фігурувало в опитуваннях Інституту соціології у 2003, 2007 і 2013 рр. На основі цих даних можемо простежити динаміку уподобань населення України щодо різних музичних жанрів.

---

¹ Запитання 2003 р. було сформульоване так: “Які пісні Вам подобаються?”

Таблиця 1

Динаміка музичних переваг, 2003, 2007, 2013 рр. (%)

<i>Музичні напрями</i>	<i>2003</i>	<i>2007</i>	<i>2013</i>
Сучасні пісні російської естради	–	51,4	39,8
Сучасні пісні української естради	–	44,4	36,4
Сучасні пісні зарубіжної естради	–	25,9	22,0
Сучасні естрадні пісні	51,0	–	–
Естрадні пісні минулих років	47,3	36,0	26,6
Шансон	–	27,5	27,9
Українські народні пісні	52,2	30,0	19,3
Гітара	–	15,3	–
Романси	23,6	18,9	13,2
Російські народні пісні	28,3	18,7	11,8
Класична музика	–	13,1	–
Симфонічна музика, опера	–	–	4,3
Авторська (бардівська) пісня	25,1	14,1	9,6
Рок	10,3	8,3	9,4
Саундтреки, музика з кінофільмів	–	12,3	8,9
Циганські пісні	24,2	14,2	7,8
Джаз, блюз	–	7,0	7,3
Реп, хіп-хоп	–	5,9	6,6
Електронна музика	–	4,7	4,4
Духовна, релігійна музика*	8,1	5,7	3,1
Хард-рок і “метал”	–	3,8	2,8
Фольклор та етнічна музика	–	2,6	2,8
Реггі	–	1,3	1,2
<i>Практично не слухаю музику**</i>	1,2	5,7	13,8
<i>Важко відповісти</i>	2,1	2,6	4,6
<i>Інше</i>	1,3	1,2	1,2

* У 2003 р. – “Релігійні співи”.

** У 2003 р. – “Взагалі пісні мені не подобаються”.

Як свідчать дані *таблиці 1*, громадяни України віддають перевагу прослуховуванню популярної музики російських (40%), українських (36%) і зарубіжних виконавців (22%). Продовжують користуватися популярністю естрадні пісні минулих років (27%). Інтенсивність інтересу до цих видів музики дещо зменшилася порівняно із 2007 р., коли у прихильності, наприклад, російській естраді зізнався кожен другий, а естраді минулого часу – кожен третій. Результати опитування свідчать про зменшення за-

цікавленості народними піснями: українськими – з 30% до 19%; російськими – з 19% до 12%. Натомість такий жанр, як шансон стійко утримує свої позиції – 28% респондентів обирають ці пісні як улюблені. Романси подобаються 19% опитуваних 2007 р. і 13% – 2013 р.; циганські пісні – 14% і 8% респондентів відповідно. Прихильником авторської (бардівської) пісні нині є кожен десятий, тоді як 2003 р. цю позицію обирав кожен четвертий. Вірогідно, що популярність певних музичних напрямів відходить у минуле разом із зміною поколінь. Це не стосується таких напрямів, як рок або джаз/блюз: кількість прихильників щороку залишається приблизно однаковою, на рівні 10%; джазу – 7%.

Сучасна російська, українська естрада, а також популярна музика минулих років (за даними 2013 р.) більше приваблює жінок, вони ж частіше люблять слухати романси (17%), українські (24%) і російські народні пісні (15%). Для чоловіків пріоритетами є шансон (34%), рок (15%), бардівська пісня (12%), джаз/блюз (10%), реп, хіп-хоп (9%), електронна музика (7%), хард-рок і “метал” (5%). У разі зарубіжної естради, музики із кінофільмів, симфонічної, оперної музики гендерні відмінності не спостерігаються.

Зарубіжна сучасна музика набагато популярніша серед молоді (39%) порівняно з опитуваними середнього віку (25%) і старшого віку (8%). Натомість пісні минулих років молодь приваблюють рідше (15%) за інші вікові групи (29%). З віком підвищується популярність романсів, народних пісень, циганських пісень. Молодь же більш активна у прослуховуванні сучасних шлягерів російської (50%) і української естради (44%), рок-музики (20%), саундтреків (13%), джазових і блюзових композицій (14%), репу/хіп-хопу (23%), електронної музики (11%). Частка прихильників авторської пісні, симфонічної музики, релігійної музики практично не розрізняється серед вікових груп.

Цікавою, у тому числі у методологічній площині, є ситуація щодо “високої музики”: 2007 р. альтернативу “кла-

сична музика” обрали 13% опитуваних. У намаганні вдосконалити інструментарій 2013 р. це формулювання замінили на більш конкретне – “симфонічна музика, опера” – і отримали лише 4% відповідей. Треба думати, відіграла свою роль неоднозначність терміна “класична музика”. У 2013 р. дослідники звузили його розуміння лише до академічної музики, і прихильників такої серед респондентів одразу стало менше. У повсякденному розумінні під класичною музикою часто розуміють ту, яка витримала випробування часом і є популярною й сьогодні (наприклад, як рінгтони у мобільних телефонах). На деяких музичних сайтах для прослуховування і скачування музики її не завжди навіть диференціюють за назвою твору, позначаючи “спокійна/фонова класична музика”, “класична музика для дітей” тощо. Частина опитуваних час від часу чує по радіо, телевізору популярну класичну музику – вальси Штрауса, наприклад, чи твори Вівальді, Чайковського, Моцарта – і обирає під час опитування варіант “класична музика”.

Симфонічна, оперна музика популярніша, що й не дивно, у міських жителів, порівняно із сільчанами (*табл. 2*), тоді як у випадку шансону відмінності за типом поселення практично не спостерігаються. Майже з однаковим ентузіазмом слухають українську естраду мешканці міста і села, тоді як зарубіжна естрада або рок менш затребувані у сільських жителів. Саме серед останніх, а також серед опитуваних із неповною загальною освітою найвища частка тих, хто взагалі не слухає музику. Вищий рівень освіти підвищує зацікавленість авторською піснею, саундтреками, джазом/блюзом і знижує інтерес до шансону, репу, хіп/хопу.

Залученість до практик прослуховування музики у приватному і публічному просторах

Одним із основних трансляторів музики є телебачення. Музичні передачі належать до найпопулярніших телепродуктів: це художні фільми (62%), новини (59%), розважальні/гумористичні програми (57%), музичні/

Розділ четвертий

Таблиця 2

Музичні переваги за типом поселення і рівнем освіти,
2013 р. (%)

Музичні напрями	Тип поселення				Рівень освіти			
	Київ	Велике місто	Невелике місто	Село	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища
Сучасні пісні російської естради	44,9	42,1	40,0	36,7	26,5	41,8	45,5	46,9
Сучасні пісні української естради	36,7	33,3	39,2	37,5	28,4	36,5	40,8	42,5
Естрадні пісні минулих років	30,6	31,1	27,3	21,3	24,2	25,1	29,2	32,5
Сучасні пісні зарубіжної естради	30,6	24,3	22,5	18,3	10,9	24,1	27,0	25,4
Шансон	27,6	27,0	31,1	26,1	19,5	33,0	31,0	21,5
Українські народні пісні	25,5	12,5	16,7	27,1	27,9	17,4	16,0	18,5
Романси	16,3	16,8	12,7	10,0	12,6	10,8	16,5	16,2
Російські народні пісні	15,3	12,3	11,2	11,9	15,6	10,5	11,5	8,3
Авторська (бардівська) пісня	10,2	11,8	9,8	6,8	6,7	7,4	12,8	14,0
Рок	16,3	12,0	10,4	5,0	4,4	11,6	9,6	11,4
Саундтреки, музика з кінофільмів	14,3	12,1	8,8	5,1	5,1	8,7	11,5	22,2
Циганські пісні	10,2	8,0	5,8	9,0	10,2	8,2	6,1	5,3
Джаз, блюз	14,3	9,4	6,2	4,8	4,4	7,0	8,6	10,5
Реп, хіп-хоп	5,1	8,7	5,4	5,6	3,0	9,2	7,6	2,2
Електронна музика	8,2	6,3	3,8	2,3	1,4	6,0	5,4	3,5
Симфонічна музика, опера	7,1	4,8	5,6	2,2	3,7	3,4	5,4	5,7
Духовна, релігійна музика*	2,0	3,9	2,6	2,8	2,3	2,4	4,4	4,4
Хард-рок і "метал"	3,1	3,9	3,2	1,3	0,9	3,8	3,4	2,6
Фольклор та етнічна музика	7,1	3,8	2,6	1,3	3,0	1,7	4,4	3,1
Реггі	3,1	1,7	1,0	0,3	-	1,4	2,0	1,3
Практично не слухаю музику	5,1	9,7	12,0	20,6	28,1	11,1	8,1	7,0
Важко відповісти	7,1	4,4	3,8	5,0	4,7	4,0	6,1	4,4
Інше	3,1	1,4	1,4	0,5	0,2	0,6	1,7	3,9

танцювальні конкурси (40%), телесеріали (33%), концерти, виступи популярних груп, музичні кліпи (27%).

Для багатьох поціновувачів музики, особливо серед молоді, основним постачальником музичного контенту є Інтернет. Серед варіантів відповідей на запитання “З якою метою Ви використовуєте Інтернет?” 42% користувачів мережі обрали варіант “знаходжу й слухаю або перепишую музику, фільми” (2012 р.). Популярність цього заняття зростає з кожним роком: від 22% 2006 р. до 33% – 2009 р. і 43% – 2011 р. Серед школярів, студентів ця частка вища. Сучасні гаджети (плеери, смартфони тощо) дають можливість постійно мати доступ до музичних записів, таким чином, музика супроводжує багатьох людей, особливо міських мешканців, у публічному просторі – транспорті, на вулицях, у скверах тощо, виконуючи в тому числі функцію відокремлення від оточення, створення мобільного приватного простору.

Водночас публічні практики прослуховування музичних творів, що виконуються митцями, артистами “наживо”, є набагато менш поширеними. Жодного разу в житті не були на концерті класичної музики/джазу 48% респондентів; на оперній виставі – 47%; на концерті народної (фольклорної) пісні – 29%; на концерті популярної музики – 20% (табл. 3).

Бачимо, що серед інших публічних закладів культури і дозвілля саме філармонія, театр опери і балету є мінімально присутніми в музичному досвіді населення. Ці відмінності тісно пов’язані з місцем проживання: зі зменшенням розміру населеного пункту частка тих, хто ніколи не був на концерті/в оперному театрі тощо збільшується. Так, у столиці/великому місті 38–41% опитуваних ніколи не були на концерті класичної музики, а в невеликому місті/селі таких 51–56%. Ніколи не відвідували театр опери і балету 29% мешканців столиці і 60% мешканців села. На естрадному концерті не бували лише 5% опитуваних киян і кожен третій серед сільчан. У випадку відвідування концертів народної/фольклорної музики, танцю

Таблиця 3

Гендерні і вікові диференціації незалученості до культурних практик, 2013 р. (%)

Жодного разу у житті не відвідував...	За вибіркою	Стать		Вік		
		Жінки	Чоловіки	18–29	30–54	55+
Концерт класичної музики, джазу	47,7	47,4	47,7	50,9	46,8	46,7
Театр опери та балету	47,3	45,4	47,5	54,7	45,7	44,8
Виставка живопису, скульптури, художньої фотографії	34,7	34,4	34,9	37,0	31,6	38,0
Концерт народної (фольклорної) пісні, танцю	28,8	27,4	30,3	35,8	29,9	22,6
Драматичний театр	26,7	24,5	29,2	31,7	25,8	24,9
Естрадний концерт (у т.ч. концерт популярної музики)	19,7	21,0	18,1	20,1	16,6	24,3
Музей	9,4	9,2	9,6	10,1	8,0	11,2
Цирк	7,3	7,0	7,6	7,1	5,2	10,7
Кінотеатр	5,6	5,1	6,1	6,2	4,1	7,5
Бібліотека	5,0	4,2	5,9	7,1	3,9	5,3
Важко відповісти	3,7	3,7	3,8	1,8	3,6	5,2
У всіх цих закладах був принаймні один раз	29,4	29,7	28,9	22,5	29,4	33,4

відмінності практично не спостерігаються: 28–33% мешканців різного типу поселень не бували на таких заходах. Цікаво, що саме ці культурні продукти не дуже виразно диференціюють респондентів і за рівнем освіти: 68–70% опитуваних з неповною середньою і загальною середньою освітою слухали народну музику на концертах, серед респондентів із середньою спеціальною і вищою освітою таких 74 і 78% відповідно. Інші типи концертів і вистав чіткіше розмежовують відвідувачів за освітнім рівнем (табл. 4).

Так, у театрі опери і балету не бував кожен четвертий респондент із вищою освітою і кожен другий – із непов-

Таблиця 4

Диференціації незалученості до музичних практик
за типом поселення і рівнем освіти, 2013 р. (%)

Жодного разу у житті не відвідував...	За вибіркою	Тип поселення				Рівень освіти			
		Київ	Велике місто	Невелике місто	Село	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища
Концерт класичної музики, джазу	47,7	40,8	38,3	51,0	55,6	54,7	50,8	41,5	33,8
Театр опери та балету	47,3	28,6	31,3	55,2	59,5	55,1	51,2	44,0	24,6
Концерт народної (фольклорної) пісні, танцю	28,8	32,7	27,9	28,5	29,6	29,5	31,5	25,6	22,4
Естрадний концерт (в т.ч. концерт популярної музики)	19,7	5,1	11,3	17,1	32,6	38,1	39,0	18,5	3,7

ною середньою освітою. У цьому закладі були 58% з тих, хто за самооцінкою, відніс себе до середнього класу, і 49% – серед тих, хто не зарахував себе до такого класу; подібний розподіл спостерігається й щодо відвідування концертів класичної музики. На придбання квитків до театру, філармонії/на концерти популярної музики витрачали гроші 10% представників середнього класу (за самооцінкою) і лише 3–4% опитуваних з тих, хто не вважає себе середнім класом. Ці дані підтверджують, що соціоструктурні відмінності у доступі до публічних закладів музичної культури зберігають свою вагу в сучасному українському суспільстві.

Порівнюючи залученість до прослуховування музики у приватному і публічному просторах, бачимо, зокрема, й такі відмінності: відповіли, що слухали музику протягом року 39% респондентів, а бували у театрі, на концертах – лише 12%; хотіли б частіше слухати музику на дозвіллі лише 11% опитуваних (що свідчить про задоволе-

Розділ четвертий

ність потреби), а частіше ходити на концерти/до театру вдвічі більша частка респондентів – 24%. Відсутність досвіду спілкування з музичним мистецтвом “наживо” у ситуації домінування комерційних мас-медійних трансляторів популярної музики збіднює репертуар музичних взірців для значної частини населення, формуючи неповну і викривлену картину музичної культури в суспільстві. Водночас динаміка музичних смаків (наприклад, зменшення популярності авторської пісні, народної пісні і збільшення популярності шансону), напевно, може свідчити й про складні процеси зміни архітекtonіки суспільства, його структурних, соціокультурних, емоційних складових, що потребує подальших досліджень.

*О.Козловський,
кандидат філософських наук*

**ДИНАМІКА РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНИХ
КОНФЕСІЙ ПРОТЯГОМ 10 РОКІВ
(з 2003 по 2013 рр.)**

Християнство в Україні налічує 1025 років. Цю історичну дату урочисто відмітили всі православні конфесії та віруючі греко-католицької церкви, корені якої належать до православної традиції до 1646 р. (унії) між православною і католицькою церквами. За роки незалежності в Україні спостерігається зростання релігійних громад усіх конфесій (*табл. 1*) [1].

Таблиця 1

Кількість релігійних громад загалом в Україні

<i>2003</i>	26 271
<i>2009</i>	31 257
<i>2013</i>	33 581

Тільки за останні десять років кількість релігійних громад зросла майже на третину (27,8%).

На початок 2013 р. в Україні діяли 1879 центрів управління; 500 – монастирів; 370 братств; 202 – духовні навчальні заклади; 13 157 недільних шкіл; 10 533 священнослужителів усіх релігійних конфесій.

При розгляді зростання кількості релігійних громад у розрізі основних найбільших релігійних конфесій бачимо, що кількість громад за останні п'ять років (з 2009 р. по 2013 р.), за даними статистики, збільшилась в: Українській православній церкві Київського патріархату – на 10,8%; Українській православній церкві московського патріархату – на 9,1%; Українській автокефальній православній церкві – на 1,9%; Українській греко-католицькій церкві – на 4,7%; Римо-католицькій церкві – на 2,0% (*табл. 2*).

Таблиця 2

**Динаміка зростання найчисельніших громад релігійних
конфесій України за десять років
(з 2003 по 2013 р., %)**

Релігійні конфесії	Роки			% зростання	
	2003	2009	2013	за 10 років	за останні 5 років
УПЦ МП	9952	11 444	12 485	+25,5	+9,1
УПЦ КП	3186	4093	4536	+42,4	+10,8
УАКЦ	1107	1183	1205	+8,9	+1,9
УГКЦ	3292	3566	3734	+13,4	+4,7
Римо-католицька церква	840	901	919	+9,5	+2,0
Інші конфесії *	7894	10 070	10 702	+35,5	+6,3
В цілому по Україні	26 271	31 257	33 581	+27,8	+7,4

*Інші конфесії – це протестанти-євангелісти, християни-баптисти, “свідки Єгови”, Українська лютеранська церква, іудаїзм, іслам та інші релігійні організації та громади.

Проте ці дані не зовсім точно віддзеркалюють дані соціологічних досліджень зростання кількості прихильників (адептів) цих громад. Зростання кількості релігійних громад не визначає прямопропорційності зростання кількості залучених до цієї конфесії.

Так, чисельність респондентів, які знають, до якої конфесії вони належать, практично не змінилась за останні десять років: у 2003 р. – 40,7%, у 2009 р. – 42,7%, у 2013 р. – 41,1%. Серед них зросла частка прихильників УПЦ (МП) – кожні п’ять років на приблизно 4%, а прихильників УПЦ (КП) за перші п’ять років (з 2003 по 2009 рр.) навіть зменшилась і протягом останніх п’яти років залишилась на тому ж рівні (табл. 3).

Як бачимо, за десять років кількість громад УПЦ (МП) зросла на 25,5%, а адептів – на 7,3%.

Дані зростання кількості адептів окремих конфесій пов’язані зі збільшенням загальної кількості віруючих в Україні. Так, за останні п’ять років на 4,4% зріс відсоток

Таблиця 3
Якщо Ви належите до певної релігійної конфесії,
то до якої? (%)

Релігійні конфесії	Роки		
	2003	2009	2013
УПЦ МП	37,8	41,7	45,1
УПЦ КП	28,7	26,9	26,8
УАКЦ	1,6	2,3	4,6
УГКЦ	18,6	16,5	15,6
Римо-католицька церква	1,6	0,5	1,6

людей, які вірять у Бога (з 70,7% – 2009 р. до 75,1% – 2013 р.).

Звичайно, цей показник самоідентифікації віри дуже поверховий, і не може бути взятий за основу аналізу релігійності суспільства. Водночас навіть через його призму можна простежити відмінності в розрізі регіонів, статі та національності (табл. 4).

Як бачимо, у Південному регіоні зросла кількість людей, які вірять у Бога, з 52,6% до 67,1%, але порівняно з Західним регіоном різниця становить (у 2013 р.) 26,3%;

Таблиця 4
Динаміка самоідентифікації віри в Бога за десять років
серед регіонів, статі та національності (%)

	Роки		
	2003	2009	2013
Регіони			
Захід	92,2	92,3	93,4
Центр	70,2	69,1	73,4
Схід	64,2	64,5	71,4
Південь	52,6	62,3	67,1
Стать			
Чоловіча	61,4	60,3	61,2
Жіноча	76,0	79,2	86,7
Національність			
Українець	73,8	72,5	76,7
Росіянин	58,0	61,4	65,3

Таблиця 5

**Як часто Ви відвідуєте релігійні храми
(церкви, костьоли, синагоги, мечеті тощо) (%)**

Регулярність відвідування храмів (церкви, костьоли, мечеті тощо)	Роки	
	2009	2013
Щомісяця чи декілька разів на місяць	23,9	25,0
Один раз на рік, рідше	55,3	58,4
Зовсім не відвідую	20,0	16,6

жінок, які вірять у Бога, на 25,5% більше, ніж чоловіків; серед українців на 11,4% більше віруючих у Бога, ніж серед росіян.

Дуже важливим показником релігійності є відвідування храмів та їх регулярність (табл. 5 і табл. 6).

Наведені дані в цілому по Україні свідчать, що кожний четвертий громадянин України регулярно, декілька разів на місяць ходить до храму. Адепти різних релігійних конфесій по-різному ставляться до частоти відвідування культових закладів. Це свідчить і про прихильність до релігійних практик, внутрішню потребу, відданість обраній релігії, з одного боку, та впливу на свідомість людини церкви – з другого.

Отже, найвищий показник відвідувань храмів на місяць серед вірян греко-католицької церкви. Він зростав кожену “п’ятирічку” на 6,3 та 4,3% і досяг у 2013 р. позначки 78,3%. Це у 2,3 раза вище за показники прихильників УПЦ МП та практично удвічі більше, ніж у прихильників УПЦ КП. Необхідно відмітити й те, що адепти УАКЦ за десять років стали частіше ходити до церкви щомісяця (з 38,9% – 2003 р. до 67,6% у 2013 р.). Ці дані свідчать про те, ця дана конфесія стабільно розвивається, нарощуючи довіру до себе та зацікавленість віруючих, та, головне, що люди відчують у цьому потребу у повсякденному житті.

Доволі показовим є розклад відвідувань релігійних храмів у розрізі регіонів, статі та національності протягом місяця (табл. 7).

Таблиця 6

**Динаміка за десять років відвідування храмів
адептами релігійної конфесії
протягом місяця (щодня, щотижня, один раз на місяць) (%)**

Релігійні конфесії	Відвідування храмів декілька разів на місяць		
	2003	2009	2013
УПЦ МП	32,8	34,9	33,6
УПЦ КП	31,5	44,0	39,4
УАКЦ	38,9	55,6	67,6
УГКЦ	67,7	74,0	78,3
Римо-католицька церква	40,0	25,0	58,3

Таблиця 7

**Динаміка відвідувань регулярно протягом місяця
релігійних храмів за десять років (%)**

	Роки		
	2003	2009	2013
Регіони			
Захід	54,9	60,3	57,1
Центр	20,7	18,0	21,9
Схід	21,5	17,2	13,1
Південь	29,0	10,1	16,0
Стать			
Чоловіча	27,6	16,2	13,8
Жіноча	34,0	30,1	34,6
Національність			
Українець	–	25,8	26,8
Росіянин	–	15,4	15,4

Стабільно високе відвідування релігійних храмів спостерігається в Західному регіоні, показники якого перевищують в 4,4 раза аналогічні показники в Східному регіоні; у 3,6 раза – у Південному регіоні та у 2,6 раза – у Центральному регіоні. У Східному регіоні за десять років цей показник знизився на 8,4%, а у Південному – на 13%. При цьому необхідно відмітити спад відвідувань храмів серед чоловіків (за десять років майже удвічі).

Таблиця 8

Динаміка середнього віку за десять років
у розрізі релігійних конфесій

Релігійні конфесії	Середній вік		
	2003	2009	2013
УПЦ МП	47,0	49,6	47,9
УПЦ КП	48,0	48,9	49,8
УАКЦ	46,5	46,7	52,1
УГКЦ	43,9	46,1	43,2
Римо-католицька церква	45,9	43,0	41,8

Динаміка середнього віку adeptів релігійних конфесій свідчить, наскільки до релігійних практик залучена молодь чи старше покоління, чи є підґрунтя для подальшого розвитку або занепаду (табл. 8).

З наведених даних видно, що прихильники Римо-католицької церкви наймолодші серед усіх релігійних конфесій.

Найстарші, станом на 2013 р. adeptи: УАКЦ – 52,1; УПЦ КП – 49,8; УПЦ МП – 47,9 року.

Отже, церква – живий організм, який розвивається.

Розвиток релігійних конфесій продовжується: збільшується кількість релігійних громад, практично всі вони набирають сили; збільшується кількість людей, які вірять у Бога; збільшується кількість людей, які знають, до якої релігійної конфесії вони належать; збільшується кількість людей, які регулярно відвідують храм чи костюл.

Водночас є відмінність при розгляді цих питань по регіонах, за статтю та національністю. Зокрема, значна різниця й між Західним регіоном та іншими, де з 1917 р. зросло кілька поколінь за войовничого атеїзму, а релігійні практики вивчення основ релігії (катехизис) суворо заборонялись та карались. Воцерковлення триває.

Література

1. Релігійно-інформаційна служба України. – <http://www.risu.org.ua>

*Є.Головаха,
доктор філософських наук;
О.Жуленьова*

ДИНАМІКА СОЦІОЛОГІЧНИХ ПОКАЗНИКІВ СТАНУ ЗДОРОВ'Я ДОРΟΣЛОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Серед показників, які Н.Паніна запропонувала для апробації інструментарію соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ в опитуванні квітня 1992 р., вагомим місцем займали індикатори стану здоров'я населення України. Саме здоров'я людей вона розглядала як один із визначальних ресурсів позитивних соціальних змін в Україні на її шляху до декларованих цілей побудови демократичної та економічно ефективної держави. Для оцінки стану здоров'я населення вона запропонувала низку показників, за якими можна відстежити зміни, що відбулися в Україні за роки незалежності.

1. Самооцінка здоров'я як найбільш узагальнений показник фізичного самопочуття людей. Він вимірюється відповіддю на запитання *“Як Ви оцінюєте стан свого здоров'я в цілому?”* з фіксованою шкалою відповідей, кожній з яких присвоюється оцінний бал від *“дуже погане”* – 1 бал, до *“відмінне”* – 5 балів.

2. Відповідь на запитання *“Чи є у Вас хронічні захворювання?”* дає змогу уточнити, яка частка населення України схильна до одного або декількох видів (поєднані форми) хронічних захворювань. У моніторингу застосовувалася така шкала: 1) ні, не маю; 2) так, одне; 3) так, декілька.

3. Частота простудних захворювань є непрямою ознакою імунітету людини, загальної здатності організму протистояти хворобі. До моніторингу включено запитання *“Скільки разів за останні 12 місяців у Вас були простудні захворювання?”* з подальшим угрупованням: 1) жодного разу; 2) один раз; 3) два–три рази; 4) чотири і більше.

4. Відповідь на запитання *“Скільки днів (приблизно) за останні 12 місяців Ви хворіли так, що довелося брати*

Розділ четвертий

бюлетень або дотримуватися постільного режиму (якщо не доводилося, напишіть 0)” дає змогу отримати інформацію про загальну тривалість періоду найбільш важкого стану здоров’я.

Валідність цих показників з погляду їх відповідності об’єктивним критеріям оцінки стану здоров’я була підтверджена в медико-соціальному обстеженні, проведеному Інститутом геронтології АМН за участю Н.Паніної. Кореляції з об’єктивною оцінкою стану здоров’я індивідууму, даної лікарями на підставі всебічного медичного обстеження, становили: самооцінка здоров’я ($r = 0,68$), наявність хронічних захворювань ($r = 0,67$), частота

Таблиця 1
Загальна динаміка показників стану здоров’я населення України

	1992	2002	2012
<i>Як Ви загалом оцінюєте стан свого здоров’я? (середній бал)</i>			
1. Дуже поганий	1.9	5.4	3.2
2. Поганий	15.4	25.6	20.9
3. Задовільний	53.1	49.7	55.8
4. Добрий	25.5	17.5	18.6
5. Відмінний	3.5	1.8	1.4
<i>У середньому</i>	3.1	2.8	2.9
<i>Чи маєте Ви хронічні захворювання? (%)</i>			
1. Ні, не маю	45.4	50.0	55.8
2. Так, одне	32.5	31.0	27.5
3. Так, декілька	21.5	18.8	16.7
<i>У середньому</i>	1.8	1.7	1.6
<i>Скільки разів за останні 12 місяців у Вас були простудні захворювання?(%)</i>			
1. Жодного разу	22.0	20.3	23.3
2. Один раз	33.8	30.2	34.9
3. Два–три рази	34.6	38.2	34.9
4. Чотири і більше разів	9.3	10.6	6.7
<i>У середньому</i>	2.3	2.4	2.3
<i>Скільки днів (приблизно) за останні 12 місяців Ви хворіли так, що довелось брати бюлетень або дотримуватися постільного режиму?</i>			
<i>У середньому днів на рік</i>	11.3	11.1	5.7

простудних захворювань ($r = 0,62$), тривалість захворювань ($r = 0,57$) [1]. Подивимось, як змінювалися ці показники за період незалежності (*табл. 1*).

На перший погляд, результати двадцятирічних змін стану здоров'я населення України виглядають дещо суперечливими. Погіршився показник самооцінки здоров'я (статистична значущість середніх оцінок на рівні 1%). Практично не змінився показник частоти простудних захворювань, дещо покращився показник кількості хронічних захворювань і істотно зменшилася (майже вдвічі) середня кількість днів, коли громадянам України доводилося брати бюлетень або дотримуватися постільного режиму. Щодо першого показника, то отриманий результат можна вважати очікуваним, якщо враховувати погіршення умов життя переважної більшості населення та поступове руйнування радянської системи медичної допомоги з безкоштовними послугами та територіально розгалуженою інфраструктурою. Ці втрати були особливо помітними у 1990-х роках, коли, власне, і погіршились самооцінки стану здоров'я. За останні десять років поступово почала складатися нова інфраструктура медичних послуг, яка частково компенсувала "пострадянські втрати", але ще досі залишається надто кошовною для більшості населення.

Якщо розглянути динаміку самооцінок здоров'я в окремих соціально-демографічних категоріях населення (*табл. 2*), то можна бачити, що погіршення спостерігалось незалежно від статі та віку людей, але залежно від місця проживання. Там, де були найбільш сприятливі умови для життя (Київ), самооцінки навіть покращилися, а в найгірших умовах (сільська місцевість) – найбільш істотно погіршились.

Запитання, чому побільшала частка тих, хто відповів, що не має хронічних захворювань (відмінності відсотків значущі на рівні 1%), потребує окремого комплексного медико-соціального дослідження. Але цілком можливо, що насамперед це зумовлено руйнуванням радянської системи диспансерних обстежень населення. Багато хро-

Розділ четвертий

Таблиця 2

Динаміка самооцінок стану здоров'я у представників різних категорій населення України (середній бал)

Категорія населення	1992	2012	Значущість відмінностей
<i>Стать</i>			
Чоловіки	3.29	3.05	**
Жінки	3.01	2.85	**
<i>Вік</i>			
До 29 (включно)	3.48	3.33	**
30–44	3.24	3.18	
45–59	2.95	2.83	*
60 і більше	2.61	2.45	**
<i>Тип населеного пункту</i>			
Київ	2.99	3.13	
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	3.15	3.01	**
Невелике місто	3.11	2.93	**
Село	3.15	2.86	**

нічних захворювань не фіксуються тому, що люди не звертаються до лікарів, а профілактичних обстежень за роки незалежності стало значно менше.

Вражаючими виглядають зміни даних за показником середньої кількості днів на бюлетені та постільному режимі. До того ж з 1992 р. по 2002 р. ніяких змін не відбулося, але за останні десять років відбулися дуже істотні зміни. Чим може пояснюватися така позитивна динаміка на тлі погіршення самооцінок здоров'я та незмінності показників простудних захворювань? Єдине раціональне пояснення такої ситуації може бути пов'язано з тим, що життя в умовах ринкової економіки потребує від людей постійної мобілізації, коли кожний зайвий день на бюлетені або у ліжку означає вагомі втрати для родинного бюджету або становить загрозу втратити роботу в умовах великої конкуренції на ринку зайнятості, де хворобливі працівники мають менше шансів, ніж здорові. Отже, у тих випадках, коли людина може не брати бюлетень і не

лягати у ліжку, незважаючи на погане самопочуття та наявність певних симптомів захворювання, вона так і робить. Виходячи з такого припущення, можна пояснити зміни останнього десятиріччя тим, що в 1990-х роках люди переважно відтворювали стереотипи “поведінки хворого” радянських часів, коли брати бюлетень при будь-якому погіршенні стану здоров’я було нормою, тоді як в умовах ринкової економіки початку нового століття (особливо в її сучасному пострадянському вигляді), така поведінка суперечить вимогам мобілізації ресурсів для забезпечення потреб більшості населення.

У 2004 р. Н.Паніна розглянула фактори, які визначають стан здоров’я населення за показником самооцінки [1]. Вона побудувала регресійні моделі для різних вікових груп, виходячи з того, що для молоді, людей середнього та похилого віку існують специфічні фактори підтримки здоров’я. Структуру факторів фізичного самопочуття вона розглядала окремо у груп людей, які належать до різних поколінь: молодь (18–29 років), люди середнього віку (30–55) і старшого покоління (люди старші 55 років.) З метою уникнення взаємовпливу різних факторів використовувався метод покрокової лінійної регресії. У результаті у молоді перше місце серед чинників, як і у всіх інших вікових групах, займали хронічні захворювання, друге місце – фактор соціального оптимізму, потім фактор соціальної підтримки (задоволеність життям у своєму населеному пункті) і, нарешті, на четвертому місці – матеріальний фактор (особистий дохід).

У групі осіб середнього віку друге місце займав фактор недостатності медичної допомоги, далі – фактор схильності до простудних захворювань, соціальної підтримки, особистого доходу і, нарешті, тривалість захворювань. У старших вікових групах на другому місці – фактор соціального статусу, потім – частота простудних захворювань, особистий дохід, соціальна підтримка, вік, населений пункт, соціальний оптимізм.

У 2012 р. для перевірки усталеності факторів фізичного самопочуття населення України було згруповане в чоти-

ри вікові групи: 1) до 29 років; 2) 30–44; 3) 45–59; 4) 60 і більше.

Виявилося, що у молоді до 29 років включно, як і у 2004 р., перше місце займали хронічні захворювання (так само, як і в усіх інших вікових групах), друге місце – чинник кількості простудних захворювань за останній рік, далі – фактор захворювань, за яких потрібно було брати бюлетень або дотримуватися постільного режиму, і, нарешті, на четвертому місці – фактор недостатності медичної допомоги. Подібна ситуація – і у людей віком 30–44 роки, тільки третє місце посідає фактор недостатності медичної допомоги, на четвертому місці – соціальний статус.

У групі 45–59 років друге місце займає фактор недостатності медичної допомоги, далі – схильність до простудних захворювань. У старшій віковій групі на другому місці – схильність до простудних захворювань, далі – тип населеного пункту і на четвертому місці – фактор захворювань, що потребують постільного режиму.

Отже, за останні вісім років відбулися певні зміни у структурі факторів самооцінки здоров'я в різних вікових групах, але принципово ця структура не змінилася. Головним фактором погіршення фізичного самопочуття залишається наявність хронічних захворювань, до якого в середньому віці додається недостатність медичної допомоги, а у старшій віковій групі – тип населеного пункту. У молодому і старшому віці на погіршення фізичного самопочуття, крім хронічних хвороб, істотно впливають також низький рівень доходу і недостатньо розвинута інфраструктура поселення, в якому людина проживає. У середньому віці домінуючим чинником погіршення фізичного здоров'я стає недостатня медична допомога.

Література

1. *Паніна Н.* Здоров'я і самопочуття населення: епідеміологічний моніторинг // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. – С. 387–402.

*М.Шульга,
член-кореспондент НАН України,
доктор соціологічних наук*

**БОЛЬОВІ ТОЧКИ УКРАЇНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА У ФОКУСІ
ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ**
(Післямова)

Цьогорічний омнібус Інституту соціології НАН України проводився в буденних умовах політичного і державного життя. Не було ніяких загальноукраїнських виборів, масових політичних кампаній, не було ніяких великих міжнародних заходів, які б концентрували увагу суспільства (на штиб минулорічного чемпіонату Європи з футболу). Йшло рутинне життя суспільства, що продовжує переживати системну кризу. Ніяких значущих кроків, які б відкривали перспективу для суспільства в цілому або хоча б окремих соціальних груп, ніким – ні владою, ні опозицією – не було зроблено. Не можна ж всерйоз сприймати, наприклад, формально проголошені владою реформи у сфері медицини або пенсійного забезпечення як кроки, що ведуть до поліпшення справ у цих сферах, або сподіватися на те, що підписання Угоди про асоціацію з ЄС щось змінить у найближчі роки у країні на краще. До того ж ще не відомо, наскільки років розтягнеться процедура схвалення Угоди з ЄС парламентами країн-учасниць.

Однак не можна й стверджувати, що ніяких подій у суспільстві у цей період не відбувалось. Без сумніву, “кріт історії” рухався в глибині суспільних процесів, і лише деякий відгомін його зусиль пробивався назовні суспільного життя. Деякі з цих виплесків у сферу суспільної свідомості авторам нашого дослідження вдалося зафіксувати і проінтерпретувати.

Насамперед у статтях збірника показано ставлення населення до процесів у економіці країни. Дані омнібусу, як і дані державної статистики, засвідчують, що вітчиз-

няна економіка переживає не найкращі часи. Депресивні явища не можна пояснити лише світовою кризою. Справа у тому, що становище в економіці в останній рік не покращується, а погіршується. За перше півріччя 2013 р. Україна зайняла останню позицію серед країн СНД за показниками ВВП. Спад промислового виробництва за цей період становив 5,3% [1]. Однією з причин негативних явищ в економіці називають високі ціни на російський газ, хоча обсяги його закупівлі в останній рік істотно зменшились.

Склалася непроста ситуація у фінансовому секторі держави. Державний борг вже становить близько 31% ВВП [2]. Щоправда, дехто з посадовців і провладних аналітиків вважає, що ситуація з фінансами в країні не драматична. Мовляв, на тлі запозичень деякими європейськими країнами, що сягають 120%, борг нашої країни нічим не загрожує.

Тим паче, що країна має достатній золотовалютний запас, щоб, урешті-решт, покрити борги. Останній аргумент з кожним місяцем стає дедалі хиткішим. Справа в тому, що золотий запас України скоротився за останні два роки на 10 млрд доларів і на 1 серпня 2013 р. становив 22,719 млрд доларів [3]. До того ж зовнішню заборгованість країни не слід розглядати відокремлено від інших її фінансових і економічних показників, а також можливостей брати додаткові запозичення. А вони всі у нас вкрай несприятливі. Ні МВФ, ні інші фінансові інститути не поспішають виділяти Україні кредити. Переговори з цього питання тривають уже не один рік, але поки що кредитори висувують урядові такі умови, які ведуть до значного політичного ризику. Несприятливим показником розвитку фінансової сфери є істотне збільшення дефіциту Державного бюджету України. За перше півріччя 2013 р. він зріс утричі – до 22,5 млрд грн проти показника у 6,7 млрд грн за перше півріччя 2012 р. [4]. Виникають труднощі і з платіжним балансом, уряд вводить у обіг векселі. Несприятливі процеси в фінансах підривають довіру в іноземних інвесторів. Свідченням цього є зростання за пер-

ше півріччя 2013 р. показника щодо України агентства Standard & Poor's, що інформує про ризик дефолту з 34,8% до 44,2% [5]. Експерти це коментують таким чином, що йдеться не стільки про загрозу дефолту, скільки про недовіру іноземних інвесторів.

Згадані об'єктивні процеси в економіці й фінансах відбиваються у громадській думці. Загалом щодо економічного становища країни в суспільстві переважають мінорні настрої. Більшість громадян розчарована в економічній моделі з домінуванням приватної власності на великі підприємства, що панує у країні. За даними нашого дослідження, 41% дорослого населення негативно і скоріше негативно ставиться до самого існування в Україні великих приватних підприємств (43%), приватної землі (53% опитаних). Цей факт можна по-різному інтерпретувати, але його не можна ігнорувати. Тим більше в суспільстві, у якому ще пам'ятають інший економічний і державно-політичний устрій.

Можна припустити, що в населення існують уявлення про різні варіанти виходу економіки з важкого стану. Практика інших держав, які успішно долають кризові явища і нарощують свої економіки, свідчить, що найбільш ефективним є шлях модернізації, запровадження нових технологій і техніки. Проте наше населення не вірить у реальність цього шляху в країні. І причина тут полягає у тому, що у його значної частини існує думка, що нинішня влада не здатна розвивати економіку на цих засадах. 28% опитаних висловились, що ніхто з представників державної влади не здатен розвивати економіку цим шляхом, а ще 36% дотримуються думки, що на це здатна менша частина урядовців.

Якщо українські громадяни не вірять в шлях інновацій, то який же вихід із того становища, у якому перебуває сьогодні економіка, вони вбачають?

Чимало людей вважають, що більш значущою в економіці має бути роль держави. 29% респондентів заявили, що "треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю". Причому не мож-

на стверджувати, що такої думки дотримуються лише люди старшого віку. Так міркує і 19% молоді віком 30 років. А найбільше серед усіх опитаних – 44% – тих, хто вважає, що “треба поєднати державне управління і ринкові методи”. За віковими групами цей розподіл такий: 47% респондентів до 30 років, 49% до 55 років і 35% старших за 55 років. Тобто ця думка є найбільш поширеною серед молоді і людей середнього віку. А серед старшої вікової групи найбільш поширеною є думка “треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю”. До цього схиляється 40% людей старшого віку.

Такий розподіл думок щодо участі держави в управлінні економікою корелює з думками щодо того, кому повинна належати крупна власність – великі підприємства і земля. Значна частина громадян вважає за доцільне повернення великої власності державі. Такої думки щодо великих підприємств загалом дотримується дві третини опитаних, а щодо землі – 61% респондентів. Хоча громадяни значно толерантніше ставляться до приватної власності на малі підприємства. Практично половина опитаних (49%) не вважає за доцільне повернення у власність держави малих приватних підприємств.

Розчарування значної частини населення своїм становищем у суспільстві, відсутністю перспектив для себе і своїх дітей призводить до поділу суспільства на дві частини. Одні вважають, що занедбаність, низький життєвий рівень більшості населення, значна кількість бідних є наслідком недостатнього впровадження демократії, ліберальних правил в економіці. А друга частина людей вважає, що вихід із безладу полягає у посиленні ролі держави в управлінні економікою, поверненні до радянських цінностей.

На особистісному рівні ставлення до приватної власності, до роботи на приватних підприємствах, до ринкових відносин, до конкуренції в економічній сфері, у тому числі у сфері праці, є неоднозначним. Майже половина (48%) людей не сприймає як свою систему цінностей рин-

кового суспільства – приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо, а 26% населення сприймає її. Але серед вікових груп є серйозні відмінності у сприйнятті цих цінностей. Найбільше тих, хто їх сприймає, серед молоді – 37%, тоді як серед людей старшого віку вдвічі менше – 19%.

Слід звернути увагу на те, що таке ставлення до згаданих цінностей проявляється у суспільстві, де у приватному секторі працює майже вдвічі більше опитаних, ніж у державному – 35% і 18% відповідно (45% відповіли, що не працюють). Якщо проаналізувати, як ставляться до цінностей ринкового суспільства ті, хто працює у приватному секторі, то виявляється, що серед них 43% тих, хто їх не сприймає, і 32% тих, хто сприймає. Як бачимо, ситуація зі сприйняттям розглядуваних нами цінностей є неоднозначною, суперечливою. Установки, особистісна спрямованість, що визначаються цими цінностями, є такими ж різноманітними серед різних людей, причому ця характеристика розбіжностей (неконсолідованості уявлень, різноманітності спрямованостей) притаманна людям, які належать до одних і тих же соціальних груп: соціально-класових, вікових, освітніх, поселенських, етнічних, релігійних тощо.

Неоднозначність сприйняття нових умов життя, які настали після проголошення незалежності, підтверджується і тим, що переважна частина суспільства ще не адаптувалася до них. На запитання *“Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?”* лише 16,5% респондентів відповіли: *“Активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності”*. Проте найбільше опитаних відповіли на це запитання так: *“Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті”*. Так відповів кожний третій респондент (34%). І ще 31% опитаних відповіли: *“Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще”*. Здавалося б, що молодь має бути значно краще адаптованою до нових умов, ніж середнє і старше покоління, оскільки

вона в них виросла. Проте не все так просто. Тільки 22% молоді до 30 років активно включились у нове життя і вважають, що ринкові відносини є природним способом життєдіяльності. 44% людей цієї вікової групи перебувають у пошуку себе в теперішньому житті, а 17% не бажають пристосовуватися до нинішніх умов і живуть як доведеться. Така реакція населення на умови життя свідчить, що уявлення багатьох політологів про, як вони вважають, рятівне природне відмирання старшого покоління, обтяженого, на їх думку, пороками тоталітарного суспільства, є прямолінійними і примітивними. Той спосіб життя, який склався у нашому суспільстві за останні двадцять років, не задовольняє його громадян усіх вікових груп, у тому числі тих, хто народився і зріс в умовах ринкових відносин. Практика повсякденних відносин формує у людей негативне ставлення до них. Якщо наприкінці 80-х років минулого століття значна частина людей була невдоволена безгосподарністю, неповороткістю підприємств, які були поширені за умов державної власності, і не довіряла керівникам підприємств, партійним і радянським керівникам, то сьогодні 46% населення різною мірою не довіряє приватним підприємцям, а довіряє їм лише 15%.

Усе це свідчить про те, що переважна більшість суспільства ще не адаптувалась до нових умов життя, перебуває в дисгармонії з ними і переживає дискомфорт.

Загальний стан українського суспільства ускладнюється ще однією вкрай гострою проблемою – депопуляцією населення. На нашу думку, держава і суспільство ще недостатньо усвідомили ту загрозу, яку несе це явище. За великим рахунком, варіантів розв'язання цієї проблеми є два, і вони вкладаються в альтернативу: бути чи не бути українському народу у ХХІІ ст., залишитись на історичній сцені чи перейти у категорію зниклих народів. Проте ця проблема все ще на периферії уваги державних структур, її відтісняє поточна кон'юнктура. Більше того, деякі експерти вже висувають досить спірну думку про те, що скорочення населення – це благо для суспільства,

а не загроза, оскільки держава не здатна розв'язати низку соціальних проблем. Не будемо тут включатись у цю дискусію і вдаватись у соціально-демографічну проблематику, пов'язану зі зменшенням кількості населення з причини зменшення народжуваності й збільшення смертності. Звернемо увагу на ще один чинник, що в підсумку в наших умовах веде до скорочення населення. Це потужна міграція з України. Вона набула різних форм: масова трудова міграція, відтік "мізків", молодіжна міграція та деякі інші її види. Причинами виїзду є нестабільна економічна ситуація, невдоволеність умовами життя, безперспективність свого майбутнього і майбутнього дітей, надія самореалізуватись за кордоном як особистості, як фахівцю, а також сподівання на краще облаштування свого побуту, ніж на батьківщині.

Як правило, логіка виїзду за кордон є такою: людина планує виїхати на деякий час до іншої країни, заробити грошей на квартиру, на оплату навчання дітей, на лікування хворого члена сім'ї або зробити науковий експеримент, написати дисертацію тощо і повернутись додому. Але тривала економічна криза в Україні, низький рівень зарплат і низький рівень життя спонукають трудових мігрантів до перевезення сім'ї у країну перебування. Потім, щоб утриматись на відповідному матеріальному рівні і мати гідний соціальний статус у країні перебування, мігрант докладє зусиль для того, щоб отримати там посвідку на проживання. Навчання дітей трудових мігрантів у місцевих школах та інших навчальних закладах створює передумови того, що діти не захочуть (а за ними й батьки) повертатися на батьківщину.

В умовах постаріння населення у багатьох розвинутих країнах світу в міграції зацікавлені не тільки самі мігранти, а й країни, економіка яких потребує додаткової робочої сили. У цих країнах, у тому числі і в сусідніх з Україною, відбувається процес постійного вдосконалення законодавства про мігрантів. Останнім часом воно створює своєрідний ефект пілососа, який ще більше витягуватиме з України кваліфіковану робочу силу найпродуктивнішого

віку. Водночас обставини складаються так, що жорсткіші законодавчі заходи щодо нелегальних мігрантів у країнах Євросоюзу і Росії можуть спрямувати їх потік в Україну [6].

До речі, слід звернути увагу на те, що більшість дослідників міграції зосереджують увагу на зовнішній міграції, а внутрішня опинилася недостатньо дослідженою. Поки що мало вивчені чинники, які сприяють підвищенню мобільності населення всередині країни. Не досліджено відмінності у мотивації трудової мобільності для різних вікових, освітніх, поселенських груп.

Тема депопуляції населення у сукупності з її складовими (суспільне здоров'я, здоровий спосіб життя, бідність, еміграція з країни тощо) на тлі невдач у державному будівництві, урешті-решт, може стати прайм-темою для політики. Адже розрідження населення на території і переважання в суспільстві відцентрових сил можуть поставити під сумнів питання суверенітету країни.

Отже, аналіз засвідчує, що стан базисних соціально-економічних відносин, що визначають нинішній державно-політичний лад, є кризовим. І уряд, і політичні партії, і фінансово-промислові кола не можуть не зважати на такий стан громадської думки. Він вкрай тривожний. Адже значна частина населення стоїть в опозиції до підвалин соціально-економічного ладу держави.

На цьому тлі у функціонуванні державних органів і фінансово-промислових груп проявляється низка негативних явищ, що загострюють соціальні відносини і ще більше ускладнюють ситуацію в суспільстві. Так, державою практично, не приділяється увага одній із найгостріших проблем – проблемі подолання кричущої соціальної нерівності. Ця тема – на периферії уваги уряду, а також рад, комісій при Президентові. Бездіяльність влади у цьому напрямі чітко зафіксована громадською думкою. На запитання *“Якою мірою діюча влада розв’язує проблему підвищення добробуту населення, зменшення нерівності?”* 83% респондентів відповіли: *“зовсім не вирішує”* і *“вирішує лише для видимості”*. Це сувора оцінка населенням влади, і влада повинна знати цю оцінку. Якщо

ж цього вона не знає, то це додатковий мінус її діяльності. У сучасних умовах вже не можна керувати у сфері суспільних відносин, не маючи зворотного зв'язку з об'єктом управління.

Ті, хто сьогодні при владі, і ті, хто накопичив велетенські статки, набули ці статуси завдяки масовому перетоку людей із одних соціальних груп в інші, завдяки соціальній мобільності, яка була притаманна радянському суспільству як у період стабільності, так і на зломі, у період горбачовських реформ, а потім, у 90-ті, після проголошення незалежності, в часи спроб злому всіх соціальних інститутів. Саме в цей час вони заклали основи для свого соціального злету. Але період високої соціальної динаміки минув. Руйнування старої і формування нової соціальної структури відбулись дуже швидко. У суспільстві склалася різко поляризована за прибутками і рівнем життя соціальна структура. Тепер та кількісно незначна соціальна групка, що знаходиться на вершині піраміди власності, намагається законсервувати статус кво, узаконити станово-кастовий устрій, що склався на даний момент. Спрямованість активності цієї олігархічної групки є суто інстинктивною, але безперспективною. На інстинктах у сучасному суспільстві соціальні стратегії не будуються. Лише раціональні професійні розрахунки суспільствознавців, що спираються на логіку і аргументи сучасних наук, можуть забезпечити розробку довгострокової стратегії збереження їх незліченних багатств і перебування при владі. Наявність великої частки людей з високою освітою, що є ознакою сучасного суспільства, у тому числі й українського, урешті-решт, не витримає ущемлення своєї людської гідності, відсутності умов для суспільної самореалізації і соціального самоствердження, відчуття своєї соціальної меншовартості і збунтується. Влада не веде діалог із суспільством. Громадянин затиснутий у такі умови, що не може жодним чином вплинути на рішення влади і проконтролювати її дії. 76,5% опитаних заявили, що вони не мають жодної можливості контролювати діяльність владних структур. Крім того, значна частина

людей перебуває у важких матеріальних умовах, не бачить ніяких шляхів виходу зі скрути. Їхній терпець також не безкінечний. Поштовхом до масових виступів може стати будь-яка випадкова подія [7]. Результатом такого вибуху може бути втрата верхівкою всього. У кращому для верхів випадку доведеться ділитися значною часткою багатства і влади, щоб урятувати основи суспільного ладу. Але теоретично не виключається і той варіант, коли буде втрачено все, у тому числі й самі основи такого суспільно-політичного ладу.

До речі, чимало авторів час від часу пророкують революційні події. Особливо активізувались провидці перед виборами до Верховної Ради 2012 р. [8].

На перший погляд ці міркування і прогноз можуть здатися надто радикальними. З цим можна погодитися, якщо не брати до уваги явище випадковості, яке неодноразово себе проявляло у соціальній історії. Але в будь-якому разі та модель різко соціально поляризованого суспільства, яким є сьогодні українське суспільство, не має майбутнього. Перед суспільством стоїть виклик на нову соціально-політичну парадигму розвитку.

Сьогодні, дійсно, не можна говорити про радикалізм настроїв основної маси суспільства. Хоча 58% опитаних і оцінює в цілому політичну ситуацію в Україні як напружену, все ж 59% респондентів вважають, що масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти падіння життя, на захист своїх прав є малоймовірними. Лише 22% населення заявляють, що особисто братимуть участь у мітингах, демонстраціях протесту, якщо такі відбудуться, а 53% – скоріше ні. До того ж ефективними і припустимими для себе заходами і засобами захисту своїх прав та інтересів найбільше респондентів (24–27%) вважають участь у передвиборчих кампаніях, збирання підписів під колективними петиціями, законні мітинги і демонстрації. До крайніх форм протесту готові значно менше людей – до пікетування державних установ, відмови виконувати рішення адміністрації, органів влади, погрожування страйком, до участі у несанкціонованих мітингах і демонстра-

ціях – від 7% до 10%. Близько 5% опитаних заявили про готовність брати участь у незаконних страйках, голодуваннях протесту, захопленні будівель державних установ, блокуванні шляхів сполучення. До таких крайніх дій, як створення незалежних від Президента та Уряду збройних формувань, готові 2% респондентів.

Майже половина населення (47%) поки що готова переносити існуючі життєві негаразди, заявивши: “жити важко, але можна терпіти”. Однак кожен третій (33,5%) вже говорить: “терпіти наше тяжке становище вже неможливо”. Тому, розглядаючи альтернативу “терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою чи у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом”, 42,5% опитаних відповіли, що “потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя”, а 30% – “потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій”.

Так люди сприймають своє становище в суспільстві. І, виходячи із власних умов життя, дають оцінку цьому суспільству. На запитання нашого дослідження “*Можна чи не можна назвати теперішнє суспільство, у якому Ви живете, справедливим?*” респонденти могли обрати відповідь у діапазоні, розбитому на п’ять позицій, – від “зовсім несправедливе” до “дуже справедливе”. Відповіді розподілилися так: 37% визначили суспільство як зовсім несправедливе, ще 36% розмістили відповіді у сусідній до цього позиції. Тобто 73% населення дає нашому суспільству оцінку як суспільству різною мірою несправедливого. Середню оцінку в діапазоні між “зовсім несправедливе” і “дуже справедливе” дають 23% респондентів. А біля полюсу “дуже справедливе” – оцінки лише 4% опитаних. Це ще один дуже серйозний сигнал для влади і пануючої верхівки.

Такі умови життя спонукають людей до протестних виступів. В Україні їх центром у всі роки незалежності був Київ, хоча рівень життя в столиці був найвищим порівняно з іншими містами. У найбільш скрутному стано-

вищі перебуває населення середніх і малих міст. Однак у них масштаб реальних протестів невеликий, незважаючи на високий рівень вербальної готовності жителів взяти участь у протестних виступах. Останнім часом помічається незначний зсув локальних протестних дій у провінцію. При цьому причиною низки виступів громадян на периферії стали не вкрай важкі соціально-економічні умови життя: високий рівень безробіття, низький рівень життя, безперспективність, а, як правило, випадкові надзвичайні події – згвалтування, спроби вбивства жертв насильства, беззаконня, хамське поводження представників державних органів з громадянами, розбиті дороги, конфліктні питання у розподілі земельних ділянок тощо. В основі цих виступів – обурення, відчай, ущемлена гідність, безпорадність, тобто емоції, а не певна раціональна програма, що веде до виправлення ситуації, до змін у соціальних відносинах, умовах життя чи праці.

Обговорюючи больові точки нашого соціуму, невірно було б причини суспільних вад бачити лише в середовищі влади і опозиції. Процеси деградації глибоко проникли і в середовище населення. Ми не випадково використовуємо термін “населення”, а не “громадяни”. Адже під впливом ряду причин в останні роки в суспільстві поширюється таке явище, як абсентеїзм, тобто байдуже ставлення особистості до своїх громадянських і політичних прав, переконаність у тому, що вона не може вплинути на стан речей у суспільстві. Не можна не звернути увагу на те, що на запитання *“Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у цілому в Україні?”*, 67% респондентів відповіли: “Ніяку”. Ще одним прикладом цього явища є рівень уваги громадян до такого доленосного для країни, її державного і політичного устрою, для кожного громадянина процесу, як внесення змін до Конституції. Наше дослідження проводилось у період, коли у середовищі політичного істеблшменту та громадських активістів була актуалізована така тема, як робота Конституційної Асамблеї, що спрямована на підготовку змін до Конституції. Проте цей орган, що готує новий варіант Основно-

го Закону країни, був поза увагою основної маси громадян. На запитання “Що Вам відомо про роботу Конституційної Асамблеї?” кожен третій (32%) відповів: “Не чув про такий орган”. Ще 20% сказали, що їх це не цікавить. 23,5% опитаних щось чули про створення цієї організації, але нічого конкретного про її роботу не знають. І лише 5% заявили, що чули про засідання Конституційної Асамблеї і про питання, які на ній розглядалися. Особливих відмінностей у відповідях на це запитання серед вікових груп не спостерігається. Насторожує лише одна відповідь, яку дали респонденти віком до 30 років. Серед них виявилось найбільше тих, хто сказав: “Мене це не цікавить” – 26%. Водночас серед людей середнього віку і старшого віку таких було 19%. Це вказує на тривожну тенденцію байдужості серед молоді до ключових суспільно-політичних і правових питань.

Загалом, соціальна ситуація в суспільстві є вкрай складною. На жаль, українська політична еліта не здатна опанувати ситуацію. Вона не просто розділена на політичних суперників, а глибоко розколота. Її роздирають різноманітні конфлікти: політичні, ідеологічні, бізнесові, особистісні. Опозиція звинувачує правлячі кола у зраді національних інтересів, узурпації влади, політичних репресіях, авторитаризмі, тоталітаризмі і навіть диктатурі.

Насправді, той владний режим, який склався в Україні, особливо в останні три роки, навіть важко визначити. Навряд чи можна назвати теоретично виваженими і адекватними сьогоdnішній реальності спроби опозиції демонізувати його і показати як авторитарний, тоталітарний і навіть як диктатуру. Насправді, інститути державної влади у нас недостатньо міцні і не показують на практиці здатності до масових репресій своїх політичних суперників. Це продемонстрували і події 2004 р., коли ніякого серйозного спротиву опозиції жодний державний інститут, навіть силові, не проявив. Мало чим відрізняються за своїми якостями і сьогоdnішні державні інститути від інститутів взірця 2004 р. Дійсно, в останні два-три роки проявляються окремі тенденції, пов’язані зі зміцненням

вертикалі влади, волонтаризмом посадовців, порушенням закону державними інститутами. Але вони ще не перейшли тієї межі, коли можна говорити про авторитарний режим, а тим більше про диктатуру. Про це свідчать і дані нашого дослідження. На запитання *“Чи можуть сьогодні в Україні люди вільно висловлювати свої політичні погляди?”* 48% опитаних відповіли ствердно і тільки 28% сказали, що “ні”. Звичайно, остання цифра потребує аналізу з боку влади, але це ще не той рівень, який був підставою для того, щоб назвати правлячий режим тоталітарним. До того ж у країні на початок 2013 р. зареєстровано 198 політичних партій. Інша справа, що це за партії, яка їх політична активність і життєздатність. Але це вже питання не до влади.

На практиці, скоріше, маємо режим з розбалансованою системою взаємодії гілок влади. Цим користуються на всіх рівнях влади різноманітні аморальні типи, відщепенці, авантюристи, кримінальні злочинці. Їх частка в органах державної влади є вже настільки великою, що це створює певний окрас державних інститутів, формує певну атмосферу в суспільстві. А політична сила, що стоїть при владі, виявилася нечутливою до цього небезпечного дефекту і майже нічого не зробила і не робить для самоочищення від згаданих антисоціальних елементів.

Незважаючи на вербальну непримиренність влади і опозиції, вони, як суб'єкти політики, мають більше спільних рис, ніж розбіжностей. І та, і та мають низьку політичну якість. Це проявляється у тому, що вони запозичують чужі гасла і політичні цінності ради того, щоб привернути на свій бік якомога більше прихильників. Але цим способом можна скористатися один два рази. Не більше. Далі люди не повірять. Тому дедалі більше зростає недовіра до всієї політичної еліти, різні групи якої вже неодноразово побували при владі. Опозиційні парламентські фракції загралися у політику. Їхні голосування не відповідають проголошуваним заявам. Пояснення, чому вони так голосують, виглядають у кращому разі наївними, у

гіршому – цинічними. Проблеми, навколо яких опозиція намагається мобілізувати громадян, є дрібними, другорядними, відволікаючими від основних, ключових проблем суспільства.

Їхні лідери жонглюють словами, без потреби красуються перед телекамерами, приндіються, роблять безвідповідальні заяви типу: “Ми в змозі самі себе захищати, і якщо потрібно буде, то ми ще й наших сусідів, я маю на увазі росіян, здатні також обороняти” [9]. Це свідчення повного відриву від реалій, неадекватне сприйняття рівня розвитку громадян. Така поведінка ображає людей. Утім, вони вже давно виробили форму реакції на таких політиків – іронію і поблажливість.

Опозиціонери є незрозумілими і непереконливими для більшості населення. Не можна ж всерйоз говорити про масову підтримку опозиції у таких її акціях, як голодування під Українським домом улітку 2012 р. у зв’язку з прийняттям закону про мови, або піша хода з Врадіївки до Києва і завершальний мітинг цієї ходи на Майдані Незалежності у липні 2013 р. На фарс перетворилося наметова містечко на Хрещатику на підтримку Ю.Тимошенко.

Описані тенденції в середовищі істеблішменту засвідчують, що українська політична еліта сьогодні переживає кризу. Протистояння у її середовищі загострилися не лише між верхівками опозиції і владних структур, а й між окремими групами всередині як самої опозиції, так і правлячої партії. Проте, з іншого боку, коли справа стосується бізнес-інтересів цих еліт, вона дуже швидко знаходить порозуміння.

Трагедія українського політичного життя полягає ще й у тому, що значна частка громадян не бачить не тільки окремих політичних лідерів, які б, на їх думку, могли б вивести суспільство і державу із кризи, але вони не бачать і політичних партій, здатних на це. Лише 21% опитаних вважає, що серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів є такі, яким можна довірити владу. Політичні партії не мають адекватних соціальній

ситуації в суспільстві інтелектуальних інструментів – зрозумілих і привабливих програм, що відкривають перспективи для широких верств населення. Від влади і політичних еліт населення чекає нових, більш сприятливих для себе проектів облаштування життя.

У суспільстві дедалі більше утверджується думка, що істеблїшмент не здатний запропонувати суспільству вихід із того глухого кута, у якому перебуває українське суспільство протягом вже більше двох десятиліть. Про це свідчать відповіді на запитання *“Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які могли б ефективно керувати країною?”*. Практично половина населення (49%) вважає, що таких лідерів нема. І тільки 23% вважає, що в нас є керманічі, здатні ефективно керувати країною. Це стосується як тих, хто при владі, так і тих, хто перебуває в опозиції. Хоча влада і опозиція постійно звинувачують одна одну в некомпетентності, нездатності керувати країною.

До речі, ці дані кореспондуються з результатами опитування, проведеного Центром Разумкова на замовлення Фонду *“Демократичні ініціативи”*. Згідно з цими даними практично половина населення (49%) вважає, що країні потрібні нові політичні лідери. Але ще трохи більше третини опитаних (37%) дотримуються думки, що цілком достатньо тих, що вже є. Останній показник навряд чи свідчить про те, що більше третини українських громадян задоволені політичною елітою [10]. Можна стверджувати, що значна частина з них репрезентує розчарованих, тих, хто вже переконався, що поведінка нових політичних лідерів мало чим відрізняється від їх попередників. Адже кардинальна і масова зміна політиків відбулася у 2005 р. Проте потрібно було лише декілька місяців для того, щоб населення переконалося у тому, що нічого нового у стилі поведінки і управління державою, у звичаях і поведках нових політичних лідерів не з’явилося. Відбулися ще декілька хвиль зміни владних команд, а корупція нікуди не поділася, влада не відмежувалась від бізнесу, процвітають клановість, земляцтво, непотизм. Тому значна частина людей вважає, що для виходу суспільства із

кризової ситуації потрібні не просто нові політичні лідери, а такі, що мають певний набір моральних, політичних та професійних якостей. На першому місці стоять такі моральні якості: чесність (50%), некорумпованість (48%), а також така громадянська риса, як готовність насправді захищати інтереси простих людей (48%) [11].

Проблема моралі в українському суспільстві є найгострішою серед решти проблем, що стоять перед соціумом. Вона стала тією ключовою ланкою, від якої залежить розв'язання всього ланцюга суспільних проблем. Метастази аморальності проросли в усіх верствах і групах населення. Зрозуміло, що на першому плані стоїть завдання подолання аморальних явищ у державних інститутах, оскільки саме вони задають клімат моральності в суспільстві. Тому особливо прискіпливо громадяни ставляться до порушення моралі урядовцями, депутатами, представниками опозиції, державними службовцями, керівниками місцевих державних адміністрацій і місцевого самоврядування, керівниками установ і підприємств усіх форм власності.

Як відомо, серед найбільш поширених протиправних і аморальних явищ у нашій країні є корупція. У корупційних процесах переплітається поведінка і державних службовців, і бізнесу, і пересічних громадян. У них втягнуті і влада, і опозиція, і місто, і село, і керівники, і підлеглі. 27% опитаних стверджують, що інколи (а 5% з них часто) були вимушені впродовж останніх 12 місяців давати гроші, подарунки, надавати послуги посадовим особам, від яких залежало вирішення невідкладних питань життя. З одного боку, це глибоко обурює громадян, а з другого – більше чверті з них є учасниками цього процесу. Очевидно, що у викоріненні цього явища головну роль має відігравати держава. Але навряд чи щось вийде з цього, якщо в суспільстві будуть впевнені, як зараз, що хабарі беруть по всій вертикалі виконавчої влади, ними не гребують і законодавці, корупцією просякнуті правоохоронні органи і судова система.

Ще одним із поширених пороків нашого суспільства є сімейність у державних органах. У суспільстві сформувалася усталена думка, що це негативне явище є поширеним у центральних, загальноукраїнських органах влади. 76% опитаних відповіли ствердно на запитання *“Чи багато, на Вашу думку, в даний час сімейних зв'язків серед людей, що займають високі пости в органах державної влади на загальноукраїнському рівні?”*. Крім того, респонденти вважають, що і на рівні областей та міст і районів цей феномен не є рідкістю. На це вказали відповідно і там, і там по 66% опитаних. Це стосується не лише тих політичних сил, що сьогодні стоять при владі. Цим пороком були вражені представники всіх політичних сил, що були в різні роки періоду незалежності при владі.

І насамкінець, звернемо увагу на ще одну подію, навколо якої фокусувалась увага влади, бізнесу і політично активної частини суспільства у 2013 р. Це майбутнє підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Не будемо аналізувати геополітичний і економічний аспект цього питання. Це справа міжнародників і економістів. Наше завдання показати, як цей процес відображається у думках населення.

Серед політичних еліт практично вже немає розбіжностей щодо приєднання до ЄС. Із парламентських партій лише Компартія України не підтримує прозахідний геополітичний вектор. Це означає, що у формальному сенсі не буде особливих проблем для підписання міжнародних документів, що проголошують новий, більш тісний рівень відносин України з Європейським Союзом. Хоча реально вони не стільки наближають країну до ЄС, скільки відривають і протиставляють її Росії. До того ж підписання Україною Угоди ніяк не гарантує її від багаторічного “зависання” у статусі асоційованого члена ЄС. Прикладом перебування у такому “підвішеному” стані є Туреччина. У вересні цього року виповнюється 50 років(!), як вона стала асоційованим членом ЄС. З 1996 р. вона є членом Митного союзу з ЄС.

Але, крім формально-правового аспекту зближення України з ЄС, є ще й інші аспекти взаємодії цих суспіль-

них суб'єктів. Насамперед на відміну від проголошеною злагодою політичних еліт щодо європейського вибору в суспільстві немає такої одноставної єдності. Про це свідчать дані нашого дослідження.

У суспільстві немає однозначної відповіді на доленосне питання вибору цивілізаційного вектора розвитку: або Україна входить у, м'яко кажучи, нову для неї цивілізацію і рішуче відмовляється від своїх глибинних культурно-ідентифікаційних характеристик, або ми залишаємося в руслі свого традиційного східнослов'янського вектора і еволюціонуємо разом з ним. Складність розв'язання цієї проблеми полягає не тільки у тому, що суспільство не може визначитись з вектором цивілізаційного поступу, а й у тому, що країна регіонально неоднорідна. Між регіонами немає консенсусу щодо геополітичного вибору. Якщо в цілому по країні 49% позитивно ставиться до союзу із східнослов'янськими державами – Росією і Білоруссю, 45% є прихильниками вступу до Митного союзу, а 42% бажає інтегруватися в Європейський Союз, то регіонально думки щодо цього питання розподіляються так: 67% на заході – за інтеграцію з ЄС, а 68% на сході – за входження у Митний союз.

Відповіді й на інші запитання щодо геополітичних орієнтацій населення показує такі ж регіональні розбіжності, як і у відповідях на попередні запитання. Так, на запитання *“Кого Ви бачите головним союзником України у найближчі п'ять років?”* найбільше респондентів обрали варіант відповіді *“Росію та країни СНД”*, на другому місці – *“Європейський Союз”* (30%). Але в регіональному сенсі думки населення так само різко відрізняються. Якщо на сході країни головним союзником України бачать Росію та країни СНД 78% опитаних, то на заході 58% респондентів такого союзника вбачають у Європейському Союзі.

Проте не будемо детально аналізувати розбіжності в геополітичних поглядах у таких групах українського суспільства, як вікові, освітні та поселенські групи. Зазначимо лише, що вони є значущими.

Отже, на сьогодні будь-який із варіантів вибору створює в суспільстві напруженість і загрозу розколу.

Слід звернути увагу в цій проблемі на ще один аспект. Прихильники європейського вибору наголошують на тому, що він принесе демократію, верховенство права, добробут. Однак тут слід чітко усвідомити, що означають слова “він принесе”. Хто принесе? Європейський Союз принесе на тарілочки й умонтує у свідомість наших громадян європейські цінності? Чи ЄС поставить завдання імплементації в нашій країні свого законодавства, системи своїх вимог, викладених у нормативних актах, що вміщуються на декількох десятках тисяч сторінок? Як це відбувається на практиці, достатньо подивитись, наприклад, на Болгарію, яка за багатьма характеристиками схожа на Україну. Мабуть, мало є таких людей і в нашій країні, які б не хотіли досягти європейського рівня ВВП на душу населення, європейських стандартів у здійсненні судочинства, європейської якості охорони здоров’я і освіти тощо. Однак проблема полягає у шляхах досягнення цих цілей. Якщо Україна вступає в ЄС для того, щоб її змусили зробити це іззовні, оскільки влада, політичні еліти не здатні досягти цих цілей самостійно, тобто мобілізувати суспільство на досягнення цих цілей, то, можливо, слід замінити сьогоднішній істеблішмент на такий, який би здатний був адекватно реагувати на виклики часу. Показником нездатності вітчизняної еліти намітити стратегію розвитку країни є так звані вимоги Ш.Фюле, а точніше Європейського Союзу. В них переважають вимоги, які є нормальним правилом життя будь-якої цивілізованої держави. Проте ці вимоги не стали дорожньою картою для країни, яка з’явилась у результаті внутрішнього національного діалогу різних політичних сил, а була пред’явлена свого роду умова капітуляції, виставлена іззовні.

Складність ситуації полягає ще й у тому, що нинішня українська еліта не є авторитетом у суспільстві й вона не зможе виконати роль поводиря, “паровозика”, що потягне суспільство в нову соціальну реальність – з новими

цінностями, новими моделями повсякденної поведінки, новим моральним етосом.

Механічне приєднання України до європейського соціального організму, який буде відторгати наш, і навпаки, наш буде відторгати їхній, скоріше, завершиться катаклізмом.

Таким чином, зближення з ЄС таїть у собі такі наслідки: по-перше, розмивання східнослов'янської соціокультурної матриці; по-друге, поглиблення регіональних відмінностей і їх загострення; по-третє, роз'єднання вікових і поселенських груп; по-четверте, протиставлення геополітичних орієнтацій політичної еліти і не менш як половини населення країни.

Отже, проблем у суспільстві й державі накопичилось так багато і вони такі серйозні, що проблеми освіти, культури, транспортної інфраструктури чи екології на цьому тлі видаються другорядними. Зрозуміло, що накопичення стількох проблем у країні є не просто тривожним сигналом, а показником глибокої, затяжної (а у свідомості молоді – перманентної) суспільної кризи. Ситуація ще більше ускладнюється тим, що і сьогодні в суспільстві немає чіткого стратегічного плану виходу з цього критичного стану. Не змінюється вже напрацьований хибний алгоритм життя держави: уряди працюють невпевнено і недовго, головним їх завданням є не зосередженість на розробці і розв'язанні стратегічних проблем країни, а якомога довше утриматись при владі. Парламент цюкаденції втрачає законотворчу ефективність. За двадцять два роки в ньому не вдалося виробити цивілізовані традиції взаємодії фракцій, він став провідником всіляких соціальних девіацій, у тому числі й моральних. Інститут Президента перебуває у стані постійної правової реконструкції. Все це свідчить про те, що суспільство вперлось у глухий кут і для свого самозбереження, а вже потім і розвитку має невідкладно мобілізувати весь свій інтелектуальний потенціал і знайти нову парадигму свого існування.

Література

1. *Основні* показники соціально-економічного розвитку України за січень-червень 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://www.ukrstat.gov.ua/>
2. *Про затвердження* Середньострокової стратегії управління державним боргом на 2013–2015 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2013 р. № 320 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/320-2013-%D0%BF>
3. *Україна* продовжує “проєдять” свої золотовалютні резерви [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.profi-forex.org/novosti-mira/novosti-sng/ukraine/entry1008174662.html>
4. *Діра* в держбюджеті лише за перше півріччя зросла втричі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/news/583831-dira-v-derjbyudjeti-lishe-za-pershe-pivrichchya-zroslo-vtrichi.html>
5. *Україна* залишається однією з найбільш ризикових для інвестування країн // *День*. – 2013. – 22 липня.
6. *Ивженко Т.* Москва спихнет Києву своїх нелегалов / *Т.Ивженко* // *Независимая газета*. – 2013. – 7 августа.
7. *Бевзенко Л.* Страна: вид из окна / *Л.Бевзенко* // *Зеркало недели. Украина*. – 2011. – 9 декабря.
8. Див., напр.: *Каплін С.* Велика жовтнева революція 2012? / *С.Каплін* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://blogs.lb.ua/sergiy_kaplin/136530_velika_zhovtneva_revolyutsiya_2012.html; “Свобода” вірить, що у 2012 році станеться революція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.ua/articles/politics/_svoboda-virit-scho-u-2012-roci-stanetsya-revolyciya/415870; *Лук’яненко Л.* До українських політиків опозиційного спрямування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/12/23/6857912/>
9. *Балашов Г.* Восстание масс состоится 29 октября 2012 г. / *Г.Балашов* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://blogs.cskp.info/allblogs/?p=719>.
10. *Яценюк* уже готовий обороняти росіян/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2013/07/28/6995090/>.
11. *Громадський* сектор і політика: взаємодія, нейтралітет чи боротьба? Загальнонаціональне та експертне опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // http://dif.org.ua/ua/polls/2013-year/gromadskii-sektor-i-politika-vzaemodija_-neitralitet-chi-borotba-zagalnonacionalne-ta-ekspertneopituvannja.htm

**Результати
національних щорічних
моніторингових опитувань
1992—2013 років**

Вибіркова сукупність кожного опитування в середньому становить **1800 осіб** і репрезентує доросле населення України (віком понад 18 років). За типом побудови вибірка є триступеневою, стратифікованою, випадковою, із квотним скринінгом на останньому щаблі (автори вибірки — Н.В.Паніна, М.М.Чурилов). На першому щаблі здійснюють відбір населених пунктів (точок опитування), на другому — добір адрес (вихідних точок маршруту), на третьому — добір респондентів. Квотний скринінг на останньому щаблі дає можливість у підвибірках кожної області України зберігати пропорції населення за типом поселення (обласний центр/місто/село), статтю, віком і рівнем освіти, характерними для даної області й даного типу населеного пункту. Такий підхід дає змогу під час аналізу даних робити перегрупування областей з метою уточнення регіональних особливостей громадської думки стосовно різних проблем.

Усі опитування здійснюються за методом самозаповнення анкет (self-administered) на основі республіканської опитувальної мережі, створеної Інститутом соціології НАНУ і центром “Соціс”. Організацію польового етапу дослідження забезпечує центр “Соціс”. У 2013 р. польовий етап дослідження здійснювався 27 червня — 18 липня. Загальний контроль якості роботи здійснює Інститут соціології НАНУ.

А. Економічна ситуація

а7. Яким чином, на Вашу думку, держава має брати участь в управлінні економікою?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Треба мінімувати участь держави — все регулює ринок	6.5	6.1	5.7	4.7	6.6	5.3	6.1	8.1
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	46.1	45.5	46.2	49.5	49.9	48.4	42.4	41.3
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	29.3	31.6	29.3	29.6	28.8	31.6	33.4	27.2
Важко сказати	17.8	16.5	17.1	14.6	13.7	13.8	16.3	16.8
Не відповіли	0.3	0.3	1.8	1.6	1.0	0.8	1.8	6.6

ап1. Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) малі підприємства?

	2013
1. Ні	21.9
2. Скоріше ні	12.8
3. Важко відповісти	17.0
4. Скоріше так	31.9
5. Так	16.2
Не відповіли	0.2
Середній бал	3.1

ap2. Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) великі підприємства?

	2013
1. Ні	43.5
2. Скоріше ні	22.3
3. Важко відповісти	17.1
4. Скоріше так	12.7
5. Так	4.2
Не відповіли	0.2
<i>Середній бал</i>	<i>2.1</i>

ap3. Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) землю?

	2013
1. Ні	45.2
2. Скоріше ні	18.1
3. Важко відповісти	17.0
4. Скоріше так	12.3
5. Так	7.2
Не відповіли	0.2
<i>Середній бал</i>	<i>2.2</i>

ap4. Як Ви ставитесь до існування в Україні малих приватних підприємств?

	2013
1. Негативно	11.7
2. Скоріше негативно	10.4
3. Важко відповісти	15.7
4. Скоріше позитивно	38.9
5. Позитивно	23.1
Не відповіли	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>3.5</i>

ap5. Як Ви ставитесь до існування в Україні великих приватних підприємств?

	2013
1. Негативно	22.0
2. Скоріше негативно	21.1
3. Важко відповісти	19.9
4. Скоріше позитивно	23.8
5. Позитивно	13.0
Не відповіли	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>2.8</i>

ap6. Як Ви ставитесь до існування в Україні приватної землі?

	2013
1. Негативно	31.7
2. Скоріше негативно	21.6
3. Важко відповісти	19.4
4. Скоріше позитивно	18.4
5. Позитивно	8.6
Не відповіли	0.3
<i>Середній бал</i>	<i>2.5</i>

ap7. Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави малих приватних підприємств?

	2013
1. Так	20.6
2. Скоріше так	11.9
3. Важко відповісти	18.1
4. Скоріше ні	26.4
5. Ні	22.6
Не відповіли	0.4
<i>Середній бал</i>	<i>3.2</i>

an8. Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави великих приватних підприємств?

	2013
1. Так	40.4
2. Скоріше так	25.6
3. Важко відповісти	17.6
4. Скоріше ні	10.1
5. Ні	6.1
Не відповіли	0.3
<i>Середній бал</i>	2.2

an9. Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави приватної землі?

	2013
1. Так	41.4
2. Скоріше так	19.4
3. Важко відповісти	18.7
4. Скоріше ні	11.6
5. Ні	8.7
Не відповіли	0.3
<i>Середній бал</i>	2.3

an10. На Вашу думку, представники державної влади ЗДАТНІ чи НЕ ЗДАТНІ розвивати економіку України на основі впровадження нової техніки і технологій?

	2013
1. Всі здатні	4.7
2. Здатна більша частина	14.6
3. Здатна менша частина	36.2
4. Ніхто не здатен	28.3
Важко відповісти	16.2
Не відповіли	0.0
<i>Середній бал</i>	3.1

bn1. Якою мірою діюча влада вирішує наведені проблеми розвитку України – Відстоювання загальнонаціональних інтересів?

	2013
1. Зовсім не вирішує	26.7
2. Вирішує лише для видимості	42.2
3. Вирішує посередньо	22.0
4. Вирішує добре	3.7
5. Вирішує повністю	0.6
Важко відповісти	4.7
Не відповіли	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>2.0</i>

bn2. Якою мірою діюча влада вирішує наведені проблеми розвитку України – Укріплення загальноукраїнської злагоди-єдності?

	2013
1. Зовсім не вирішує	30.8
2. Вирішує лише для видимості	37.6
3. Вирішує посередньо	20.8
4. Вирішує добре	3.3
5. Вирішує повністю	0.7
Важко відповісти	6.8
Не відповіли	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>2.0</i>

bn3. Якою мірою діюча влада вирішує наведені проблеми розвитку України – Підвищення добробуту населення, зменшення нерівності?

	2013
1. Зовсім не вирішує	46.6
2. Вирішує лише для видимості	36.1
3. Вирішує посередньо	11.1
4. Вирішує добре	1.8
5. Вирішує повністю	0.3
Важко відповісти	3.9
Не відповіли	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>1.7</i>

bn4. Кому сьогодні в Україні служить прокуратура?*

	2013
Громадянам України	4.3
Керівникам органів влади	20.3
Народним депутатам України	12.0
Президенту України	19.7
Будь-кому, хто заплатить	42.5
Нікому, крім самих себе	14.0
Іншим	0.9
Важко відповісти	9.1
Не відповіли	0.2

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

bn5. Кому сьогодні в Україні служить міліція?*

	2013
Громадянам України	4.1
Керівникам органів влади	20.3
Народним депутатам України	9.7
Президенту України	15.8
Будь-кому, хто заплатить	49.1
Нікому, крім самих себе	15.4
Іншим	1.1
Важко відповісти	7.6
Не відповіли	0.4

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

bn6. Кому сьогодні в Україні служить Служба безпеки України (СБУ)?*

	2013
Громадянам України	4.8
Керівникам органів влади	17.4
Народним депутатам України	10.2
Президенту України	28.3
Будь-кому, хто заплатить	26.7
Нікому, крім самих себе	13.4
Іншим	1.4
Важко відповісти	17.1
Не відповіли	0.1

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

вп7. Кому сьогодні в Україні служать суди?*

	2013
Громадянам України	4.0
Керівникам органів влади	14.8
Народним депутатам України	9.1
Президенту України	16.9
Будь-кому, хто заплатить	55.5
Нікому, крім самих себе	12.1
Іншим	1.1
Важко відповісти	8.5
Не відповіли	0.3

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

в6. Чи можуть сьогодні в Україні люди вільно висловлювати свої політичні погляди?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Ні	14.7	14.3	18.0	13.2	21.2	21.1	20.4	13.5	16.5	12.2	30.1	28.0
Важко сказати	29.8	25.7	27.6	35.9	23.2	23.9	21.0	20.3	18.3	19.4	23.4	23.5
Так	55.2	60.0	54.4	50.7	55.3	54.9	58.4	66.2	65.1	68.3	46.3	48.3
Не відповіли	0.3	0.0	0.1	0.2	0.3	0.1	0.2	0.0	0.1	0.1	0.2	0.2

в7. Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які можуть ефективно керувати країною?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Ні	24.7	30.3	30.7	29.8	33.0	35.3	18.0	25.3	38.3	30.3	49.1	48.7
Важко сказати	55.7	58.4	53.5	49.4	36.1	36.0	31.5	32.0	28.5	34.4	30.8	28.3
Так	18.5	11.3	15.5	20.6	30.5	28.4	50.4	42.7	33.0	35.2	19.9	22.6
Не відповіли	1.1	0.0	0.4	0.2	0.4	0.2	0.1	0.0	0.2	0.1	0.2	0.4

сп1. Як Ви вважаєте, чи є у Вас можливість контролювати діяльність владних структур?*

	2013
Так, через ЗМІ	12.7
Так, через суд та правоохоронні органи	2.2
Так, через громадські організації	4.3
Так, через політичні партії	2.8
Так, через участь у виборах (депутатів Верховної Ради, Президента України)	7.2
Так, через референдуми	5.2
Так, через міжнародні організації	2.4
Так, через Інтернет	4.4
Інше	0.2
Ні, я не маю жодної можливості контролювати діяльність владних структур	76.5
Не відповіли	0.1

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

q33. Як Ви вважаєте, чи необхідно вносити зміни в діючу Конституцію?

	2013
Вона не потребує змін, оскільки є такою, як має бути	7.2
Вона не потребує змін, оскільки якісь зміни в Конституції нічого не змінять у реальному житті	16.2
Окремі її положення потрібно змінити	18.1
Значну частину її положень необхідно змінити	11.0
Треба прийняти зовсім іншу Конституцію	9.9
Мені байдуже	12.4
Важко відповісти	25.2

q34. На Вашу думку, яким чином слід приймати зміни до діючої Конституції України або приймати нову Конституцію України?

	2013
На загальноукраїнському референдумі	32.2
У Верховній Раді України	6.9
На обраних спеціально для цього випадку Конституційних Зборах	10.8
Мені байдуже	17.8
Важко відповісти	31.5
Інше	0.6
Не відповіли	0.2

q35. Що Вам відомо про роботу Конституційної Асамблеї?

	2013
Чув про її засідання і про питання, які на ній розглядалися	4.8
Щось чув про створення цієї організації, але нічого конкретного про її роботу не знаю	23.5
Не чув про таку організацію	32.1
Мене це не цікавить	20.2
Важко відповісти	19.3
Не відповіли	0.1

b8. Чи потрібна, на Вашу думку, Україні багатопартійна система?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Ні	29.8	31.3	39.7	42.7	50.8	42.6	35.7	46.0	42.9	46.3	43.9	44.0
Важко сказати	33.7	36.7	32.6	30.9	25.9	33.8	33.8	31.4	30.5	32.2	32.8	29.2
Так	36.1	32.0	27.5	26.4	22.7	23.2	29.9	22.2	25.9	21.0	22.6	25.9
Не відповіли	0.4	0.0	0.2	0.1	0.6	0.4	0.6	0.3	0.7	0.5	0.7	0.9

б9. Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Ні	28.0	30.2	26.6	31.2	27.5	30.9	20.3	23.4	39.5	33.1	46.8	45.1
Важко сказати	56.9	57.6	49.5	51.8	39.8	43.3	42.1	33.7	30.5	36.9	34.1	33.5
Так	13.9	12.2	23.4	16.7	32.4	25.5	37.4	42.9	29.8	29.9	18.7	21.0
Не відповіли	1.2	0.0	0.5	0.3	0.3	0.3	0.2	0.0	0.2	0.1	0.4	0.4

з21. Як часто Ви були вимушені впродовж останніх 12 місяців давати гроші, подарунки, надавати послуги посадовим особам, від яких залежало вирішення невідкладних питань Вашого життя?

	2008	2010	2012	2013
Часто	4.7	3.4	3.9	5.2
Іноді	18	19	23.4	21.6
Потрібно було б, але я не вмію	6.3	5.9	5.2	7.4
Не давав, бо не було потреби	38.3	44.6	39.2	44.1
Не давав, бо я проти цього	32.4	26.8	27.9	21.7
Не відповіли	0.3	0.3	0.4	0.1

v1. Чи брали Ви участь у голосуванні на виборах до Верховної Ради України 28 жовтня 2012 року?

	2013
Так	72.2
Ні	25.9
Не пам'ятаю	1.7
Не відповіли	0.2

v2. Якщо Ви брали участь у голосуванні, то за яку партію голосували?*

	2013
Комуністичну партію України	10.1
Партію Наталії Королевської "Україна-Вперед"	1.5
Всеукраїнське об'єднання "Свобода"	9.7
Політичну партію "Наша Україна"	1.9
Політичну партію "УДАР" Віталія Кличка	13.5
Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина"	19.1
Партію регіонів	33.6
Радикальну партію Олега Ляшка	0.4
Іншу партію	1.0
Не пам'ятаю	8.7
Не відповіли	0.5

* Відсотки від тих, хто брав участь у голосуванні на виборах до Верховної Ради України

v3. А коли Ви визначилися голосувати саме за цю партію?

	2013
Ще до виборів до Верховної Ради в 2007 році	22.5
В 2008-2009 роках	7.2
В 2010-2011 роках	9.4
В першій половині 2012 року	10.7
В липні-серпні 2012 року	5.5
У вересні-жовтні 2012 року	7.4
Не пам'ятаю	27.6
Не відповіли	9.7

v4. Якби зараз проводилися нові дострокові вибори до Верховної Ради України, то брали би Ви чи ні участь у голосуванні?

	2013
Так	63.8
Ні	24.3
Важко відповісти	10.7
Не відповіли	1.2

v5. Якщо Ви братимете участь у голосуванні, то за яку партію проголосуєте зараз?*

	2013
Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина" (А.Яценюк)	16.4
Всеукраїнське об'єднання "Свобода" (О.Тягнибок)	10.8
Комуністичну партію України (П.Симоненко)	8.5
Партію Наталії Королевської "Україна-Вперед"	0.7
Партію регіонів (М.Азаров)	16.7
Політичну партію "Наша Україна" (В.Ющенко)	0.4
Політичну партію "УДАР" Віталія Кличка	14.8
Інші партії	1.8
Важко відповісти	29.2
Не відповіли	0.7

* Відсотки від тих, хто брав би участь у голосуванні на нових дострокових виборах до Верховної Ради України

v6. Якби зараз відбувалися вибори Президента України і до II туру вийшли Віктор Янукович (Президент України) і лідер опозиції Арсеній Яценюк, за кого з них Ви проголосуєте?

	2013
Віктора Януковича (Президента України)	20.1
Арсенія Яценюка (Лідера об'єднаної опозиції "Батьківщини")	27.1
Проти обох	20.9
Важко відповісти	17.1
Не брав би участі в голосуванні	14.6
Не відповіли	0.2

v7. А якби до II туру вийшли Віктор Янукович (Президент України) і лідер партії "УДАР" Віталій Кличко, то за кого б Ви проголосували?

	2013
Віктора Януковича (Президента України)	19.1
Віталія Кличка (лідера партії "УДАР")	35.4
Проти обох	15.6
Важко сказати	15.7
Не брав би участі в голосуванні	14.1
Не відповіли	0.1

b11. Яку оцінку Ви б дали діяльності Л.Кучми / В.Ющенко / В.Януковича на посаді Президента України, якщо «1» — найнижча, а «10» — найвища оцінка?

	1998	2000	Л.Кучми			2005	В.Ющенко			2010	2012	2013
			2002	2004	2005		2005	2006	2008			
1 Найнижча оцінка	29.4	19.2	31.8	27.7	38.4	6.4	23.3	21.9	9.8	22.3	25.1	
2	15.0	10.2	14.1	13.9	16.1	6.2	11.0	11.2	7.2	15.1	12.8	
3	22.8	17.6	19.2	19.1	17.1	12.0	18.1	16.9	14.7	18.2	17.3	
4	10.4	12.3	11.3	12.3	9.4	10.4	11.5	13.5	10.3	14.4	11.5	
5	13.5	15.9	12.7	14.7	11.3	17.2	14.5	14.8	19.2	14.1	15.1	
6	4.2	9.1	4.6	4.6	2.5	7.6	6.2	7.5	6.6	4.9	5.4	
7	1.4	5.8	2.6	3.3	2.5	8.3	5.7	7.3	9.7	3.9	5.2	
8	1.2	4.6	1.9	2.1	1.3	10.8	4.4	4.2	8.4	3.5	3.6	
9	0.3	2.2	0.6	0.6	0.4	6.3	1.6	0.7	4.1	1.3	1.4	
10 Найвища оцінка	1.3	2.7	0.8	1.5	0.6	11.7	3.6	1.9	8.7	2.2	2.3	
Не відповіли	0.5	0.5	0.6	0.3	0.2	2.9	0.2	0.1	1.4	0.2	0.3	
Середній бал	3.0	4.0	3.0	3.2	2.7	5.6	3.8	3.8	5.1	3.5	3.6	

в12. Яку оцінку Ви б дали діяльності Б.Єльцина / В.Путіна / Д.Медведєва на посаді Президента Росії, якщо «1» — найнижча, а «10» — найвища оцінка?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
	Б.Єльцина									
1 Найнижча оцінка	17.3	20.8	2.1	2.9	6.8	6.3	3.1	4.4	7.5	5.7
2	10.6	14.2	1.6	2.7	3.1	3.3	1.5	3.4	6.2	5.3
3	18.3	19.0	4.7	4.8	7.5	5.8	3.8	6.2	10.2	7.2
4	13.4	12.3	8.9	7.1	9.8	7.8	4.0	6.3	10.6	9.9
5	18.3	15.5	17.0	16.3	19.3	16.4	13.2	17.3	21.7	20.4
6	7.4	6.7	11.0	10.3	11.1	10.2	7.8	7.4	10.2	10.6
7	4.8	3.9	10.5	12.2	10.6	11.2	11.9	11.2	11.5	12.6
8	4.4	3.6	15.4	15.1	11.9	13.7	15.8	15.4	9.5	12.1
9	1.3	0.8	8.4	8.9	6.0	7.8	11.2	8.7	5.0	6.0
10 Найвища оцінка	1.2	1.0	18.1	18.8	12.6	15.9	26.8	18.1	6.2	9.5
Не відповіли	3.0	2.2	2.5	0.8	1.4	1.6	0.9	1.6	1.6	0.7
Середній бал	3.9	3.5	6.8	6.7	6.0	6.3	7.3	6.6	5.3	5.8

в13. Яку оцінку Ви б дали діяльності О.Лукашенка на посаді Президента Білорусі, якщо «1» — найнижча, а «10» — найвища оцінка?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
	О.Лукашенка									
1 Найнижча оцінка	11.2	16.3	9.5	7.7	7.8	9.9	3.7	2.3	7.3	3.4
2	9.2	10.4	6.5	6.1	6.0	5.6	2.5	1.8	4.7	4.1
3	14.3	13.3	8.8	9.4	9.6	6.3	4.8	2.4	6.6	6.1
4	11.5	10.3	8.7	11.1	9.5	7.4	5.6	3.8	6.8	7.1
5	15.4	15.5	16.1	20.2	17.4	10.2	15.5	13.3	15.2	15.9
6	6.4	6.9	7.1	8.8	8.1	7.5	8.4	6.9	9.1	8.3
7	5.3	6.2	7.9	8.1	9.3	9.1	11.1	8.9	10.6	10.3
8	7.6	7.1	7.8	8.4	9.4	10.7	14.4	14.8	12.0	12.9
9	3.9	2.5	5.6	5.2	5.3	8.5	9.8	12.8	9.4	11.4
10 Найвища оцінка	9.1	8.1	18.7	13.0	15.6	23.2	22.6	31.4	16.9	19.7
Не відповіли	6.1	3.3	3.1	1.9	2.1	1.5	1.6	1.4	1.4	0.8
Середній бал	4.9	4.6	5.8	5.6	5.8	6.3	6.9	7.6	6.3	6.7

б14. Яку оцінку Ви б дали діяльності Б.Клінтона / Дж.Буша / Б.Обами на посаді Президента США, якщо «1» — найнижча, а «10» — найвища оцінка?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
	Б.Клінтона			Дж.Буша						
1 Найнижча оцінка	1.6	2.3	6.5	16.8	12.3	16.2	13.8	2.9	4.2	3.8
2	0.9	1.6	4.7	8.9	7.1	7.1	6.8	2.0	4.3	2.8
3	2.9	2.5	9.0	13.0	10.9	13.1	8.7	5.1	7.6	6.1
4	3.3	3.8	6.7	9.8	10.8	9.0	6.9	7.4	9.1	7.6
5	10.5	10.3	16.2	18.6	18.8	16.5	18.0	25.9	24.4	23.6
6	6.8	6.2	8.3	8.2	8.2	8.4	7.8	12.2	10.8	10.9
7	9.9	9.1	10.0	7.0	9.6	7.9	9.5	12.3	11.8	14.1
8	20.7	21.1	11.2	7.1	8.9	8.0	11.0	13.1	11.3	12.7
9	15.1	13.9	8.3	3.3	4.3	4.5	7.2	8.2	7.6	8.4
10 Найвища оцінка	22.9	25.7	15.3	5.7	7.0	7.2	8.3	8.4	6.8	8.7
Не відповіді	5.4	3.5	3.8	1.6	2.1	2.2	1.9	2.5	2.2	1.4
Середній бал	7.6	7.6	6.1	4.6	5.0	4.8	5.3	6.2	5.8	6.1

Зведена таблиця (б11–б14)

ОЦІНКА ДІЯЛЬНОСТІ ПРЕЗИДЕНТА... Середній бал: шкала 1–10 балів

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
України	Л.Кучми									
Середній бал	3.0	4.0	3.0	3.2	5.6	3.8	3.8	5.1	3.5	3.6
Росії	Б.Єльцина									
Середній бал	3.9	3.5	6.8	6.7	6.0	6.3	7.3	6.6	5.3	5.8
Білорусі	О.Лукашенка									
Середній бал	4.9	4.6	5.8	5.6	5.8	6.3	6.9	7.6	6.3	6.7
США	Б.Клінтона									
Середній бал	7.6	7.6	6.1	4.6	5.0	4.8	5.3	6.2	5.8	6.1

b15. Якою, на Вашу думку, має бути роль Президента в Україні?

	1994	1996	1998	2000	2002	2006	2008	2010	2012	2013
Президент має бути головою уряду і брати на себе всю повноту відповідальності за зовнішню та внутрішню політику (як у США)	52.5	47.1	60.1	62.3	56.8	37.2	42.0	58.3	49.6	52.3
Президент має розділити владу з прем'єр-міністром, який затверджується парламентом (як у Франції)	10.3	10.9	6.7	11.2	12.6	29.5	23.9	20.0	20.1	16.1
Президент має бути головою держави, "символом нації" без владних повноважень, які має прем'єр-міністр, обраний парламентом (як в Італії та ФРН)	5.0	7.7	4.1	5.1	8.2	11.8	11.0	7.7	9.8	12.7
Президент України взагалі не потрібен	6.6	5.8	7.1	5.3	5.3	5.0	7.2	3.7	5.9	5.0
Важко відповісти	24.9	28.5	21.8	15.8	17.2	16.5	15.9	10.3	14.6	13.6
Не відповіли	0.7	0.0	0.1	0.3	0.1	0.0	0.0	0.0	0.1	0.3

bn22. Чи згодні Ви, що державним службовцям, народним депутатам та їх найближчим родичам має бути заборонено мати грошові рахунки та нерухомість за кордоном?

	2013
Згоден/згодна	80.5
Не згоден/не згодна	8.9
Важко відповісти	10.4
Не відповіли	0.1

bn23. Чи багато, на Вашу думку, в даний час сімейних зв'язків серед людей, що займають високі пости в органах державної влади на загальноукраїнському рівні?

	2013
Так, багато	75.7
Ні, не багато	8.7
Важко відповісти	15.2
Не відповіли	0.4

bn24. Чи багато, на Вашу думку, в даний час сімейних зв'язків серед людей, що займають високі пости в органах державної влади на рівні області (автономії)?

	2013
Так, багато	65.9
Ні, не багато	12.8
Важко відповісти	20.7
Не відповіли	0.6

bn25. Чи багато, на Вашу думку, в даний час сімейних зв'язків серед людей, що займають високі пости в органах державної влади на рівні міста, району?

	2013
Так, багато	65.6
Ні, не багато	13.7
Важко відповісти	20.2
Не відповіли	0.4

bn26. Чи згодні Ви з тим, що "сімейність" на державних посадах потрібно заборонити законом?

	2013
Згоден/згодна	79.9
Не згоден/не згодна	7.2
Важко відповісти	12.5
Не відповіли	0.4

b16. Як би Ви оцінили в цілому політичну ситуацію в Україні?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Благополучна	0.9	3.2	2.7	3.3	4.2	2.1	1.3	1.9	1.9	0.9
Спокійна	8.2	25.7	16.0	17.9	21.3	12.2	8.3	19.3	15.2	14.2
Напружена	50.3	45.9	55.3	55.3	57.5	64.0	64.9	61.1	58.4	57.8
Критична, небезпечна	33.9	13.6	14.8	11.1	8.3	13.3	18.6	11.1	17.2	19.3
Важко сказати	6.6	11.5	11.1	12.1	8.4	8.3	6.9	6.6	7.2	7.7
Не відповіли	0.1	0.0	0.2	0.3	0.2	0.1	0.1	0.0	0.1	0.1

z12. Кого Ви бачите головним союзником України у найближчі 5 років?

	2010	2012	2013
Росію та країни СНД	57.9	49.1	48.0
Європейський Союз	19.7	24.2	29.6
США	1.2	0.7	2.4
Китай	0.4	1.5	3.1
Важко відповісти	20.8	24.5	16.9
Не відповіли	0.0	0.1	0.0

Ь17. Чи хотіли б Ви, щоб область, у якій Ви проживаєте, окремо або спільно з однією чи кількома сусідніми областями набула статусу автономії в Україні?

	2009	2013
Так, хотів би, щоб область, в якій я проживаю, окремо набула статусу автономії	5.0	5.2
Так, хотів би, щоб область, в якій я проживаю, набула статусу автономії спільно з однією чи кількома сусідніми областями	9.5	7.5
Ні, не хотів би, щоб область, в якій я проживаю, окремо чи спільно із сусідніми областями набула статусу автономії	48.2	53.4
Я проживаю в автономному утворенні (АРК)	3.8	4.4
Важко відповісти	18.5	16.8
Мені це байдуже	15.1	12.4
Не відповіли	0.0	0.2

Ь18. Чи підтримуєте Ви ідею подвійного громадянства в Україні?

	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Так	47.6	46.0	45.3	39.3	41.9	36.8
Ні	35.6	37.8	38.4	43.8	42.8	44.2
Важко відповісти	16.3	16.2	15.5	16.7	15.0	14.2
Не відповіли	0.6	0.0	0.8	0.2	0.3	4.8

Ь19. Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Скоріше негативно	21.0	37.0	23.1	20.1	27.8	24.7	24.2	22.1	24.6	28.5
2. Важко сказати	17.5	22.2	18.8	16.8	18.4	14.3	15.4	16.3	18.7	22.4
3. Скоріше позитивно	61.4	40.8	57.8	62.8	53.6	61.0	60.2	61.4	56.3	48.9
Не відповіли	0.2	0.1	0.3	0.3	0.1	0.0	0.2	0.2	0.3	0.2
Середній бал	2.4	2.0	2.3	2.4	2.3	2.4	2.4	2.4	2.3	2.2

б19а. Як ви ставитесь до вступу України до Митного союзу Росії, Білорусі і Казахстану?											
		2013									
1. Скоріше негативно		25.5									
2. Важко сказати		29.1									
3. Скоріше позитивно		45.1									
Не відповіли		0.3									
Середній бал		2.2									

б20. Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?											
		2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	
1. Скоріше негативно		9.6	15.0	11.7	19.9	23.2	18.8	19.1	22.1	27.9	
2. Важко сказати		34.4	40.1	39.7	32.9	33.8	36.9	35.3	31.8	30.3	
3. Скоріше позитивно		56.0	44.4	47.9	47.2	43.0	44.1	45.5	45.9	41.6	
Не відповіли		0.1	0.6	0.6	0.1	0.0	0.2	0.1	0.2	0.2	
Середній бал		2.5	2.3	2.4	2.3	2.2	2.3	2.3	2.2	2.1	

б21. Як Ви ставитесь до вступу України до НАТО?											
		2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	
1. Скоріше негативно		33.5	37.9	38.5	50.4	64.4	57.7	53.3	54.4	54.4	
2. Важко сказати		41.5	42.6	42.0	34.4	22.8	24.1	30.8	29.8	30.8	
3. Скоріше позитивно		24.9	18.8	18.8	14.9	12.7	18.0	15.7	15.3	14.4	
Не відповіли		0.1	0.6	0.7	0.2	0.1	0.2	0.3	0.4	0.3	
Середній бал		1.9	1.8	1.8	1.6	1.5	1.6	1.6	1.6	1.6	

б22. Як Ви ставитесь до співпраці України з Міжнародним валютним фондом?											
		2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	
1. Скоріше негативно		23.0	29.1	17.9	19.5	19.6	18.2	18.4	32.4	32.9	
2. Важко сказати		40.9	41.8	46.6	45.4	48.6	49.3	44.7	43.6	43.1	
3. Скоріше позитивно		36.0	28.6	34.9	35.0	31.8	32.2	36.7	23.6	23.6	
Не відповіли		0.1	0.5	0.6	0.1	0.0	0.3	0.2	0.4	0.4	
Середній бал		2.1	2.0	2.2	2.2	2.1	2.1	2.2	1.9	1.9	

С. Правова свідомість і соціальний протест

с4. Як Ви вважаєте, наскільки можливі зараз у Вашому місті/селі масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Малоймовірно	40.1	47.6	53.6	56.5	42.7	54.7	53.8	62.5	59.4	59.1
Важко сказати	22.6	28.7	25.0	21.2	22.1	19.3	19.9	19.3	18.8	20.6
Досить ймовірно	37.0	23.7	20.7	22.2	35.2	26.1	26.2	18.1	21.6	20.2
Не відповіли	0.3	0.0	0.6	0.1	0.0	0.0	0.2	0.1	0.2	0.1

с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Скоріше за все, ні	35.4	43.6	41.7	48.2	39.8	45.8	46.3	50.1	48.1	52.6
Важко сказати	29.1	31.0	28.1	23.7	24.9	23.5	24.0	21.4	25.0	25.1
Скоріше за все, так	35.2	25.4	29.7	28.0	35.2	30.7	29.5	28.3	26.8	22.0
Не відповіли	0.4	0.0	0.6	0.1	0.1	0.0	0.2	0.1	0.1	0.4

сб. У разі, коли порушено Ваші права та інтереси, які заходи та засоби обстоювання своїх прав Ви вважаєте за найефективніші і припустимі настільки, що Ви самі ГОТОВІ ВЗЯТИ в них УЧАСТЬ?*

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013
Участь у передвиборчих кампаніях	15.5	13.7	15.4	20.1	16.5	—	20.3	25.7	20.2	20.2	23.6
Збирання підписів під колективними петиціями	17.0	12.7	16.9	17.4	15.6	21.8	22.4	25.4	26.7	26.2	25.8
Законні мітинги і демонстрації	16.6	15.2	22.4	19.9	20.0	19.2	27.9	24.7	26.2	26.5	26.7
Погрожування страйком	7.9	7.4	9.1	6.7	5.2	3.8	5.2	5.4	5.5	6.6	8.7
Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	7.1	6.6	7.5	7.2	5.2	2.7	5.0	6.1	6.3	6.9	9.5
Несанкціоновані мітинги і демонстрації	2.2	2.2	4.4	3.3	2.6	1.3	2.6	2.6	3.1	4.4	6.1
Незаконні страйки	1.6	1.9	2.5	2.4	1.1	0.9	1.8	1.7	2.8	3.1	4.9
Голодування протесту	2.0	2.9	3.4	2.6	1.7	1.5	2.3	2.1	2.4	1.8	4.5
Пікетування державних установ	4.4	5.9	7.7	6.5	5.6	5.1	7.1	7.3	8.4	8.8	9.9
Захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення	1.0	0.9	2.0	1.7	1.0	1.6	1.2	1.7	3.1	4.0	4.9
Створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань	2.0	1.6	2.7	2.4	1.7	—	1.0	1.3	1.4	2.0	1.9
Інше	1.1	0.7	1.2	1.1	0.8	1.2	1.0	0.9	0.5	0.2	0.3
Жоден із заходів не здається мені ефективним і припустимим настільки, щоб я взяв(ла) в них участь	31.9	33.5	29.8	34.2	37.1	36.6	31.2	34.1	33.6	31.9	32.2
Важко сказати	29.8	33.3	30.5	26.9	21.9	19.0	18.5	17.3	16.4	18.4	17.2
Не відповіли	0.6	0.0	0.2	0.1	0.2	0.2	0.0	0.0	0.1	0.2	0.0

* Можливо було обрати кілька варіантів відповідей водночас.

с7. Що, на Вашу думку, краще — терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою чи у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Потрібно за будь-яку ціну зберегти порядок, мир та спокій	43.8	34.6	29.4	36.1	34.0	34.2	35.2	35.1	37.0	36.6	32.1	30.3
Важко сказати	31.0	33.3	32.0	33.4	24.2	22.6	19.3	22.6	21.9	23.2	23.4	27.1
Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя	22.7	32.1	38.5	30.6	41.5	42.1	45.4	42.3	40.8	39.8	44.2	42.5
Не відповіли	2.4	0.0	0.1	0.0	0.3	1.2	0.2	0.1	0.2	0.4	0.3	0.1

с8. Чи варто було скасовувати смертну кару в Україні?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Так, варто	14.4	14.6	19.4	20.3	23.5	21.7	20.9	24.9
Важко сказати	18.7	22.2	23.7	24.9	25.1	28.1	22.9	24.7
Ні, не варто	66.8	61.7	56.8	54.5	51.1	49.8	55.7	50.3
Не відповіли	0.1	1.4	0.1	0.3	0.2	0.3	0.4	0.1

D. Суспільна мораль, конфлікти й довіра**d2.4 Декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії**

	1992	1994	1996	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Згоден	52.3	40.5	42.0	49.3	58.7	59.6	65.7	62.4	63.5	61.2	58.1
Не згоден	30.3	17.0	17.2	14.5	21.4	22.1	18.7	20.8	19.6	20.6	22.2
Не знаю	16.9	41.7	40.8	36.1	19.8	18.2	15.6	16.7	16.8	17.8	19.3
Не відповіли	0.6	0.8	0.0	0.1	0.1	0.1	0.0	0.1	0.1	0.4	0.4

dп1. Які, на Ваш погляд, зв'язки-стосунки найкраще сприяють вирішенню життєвих проблем та захисту громадянина?*

	2013
Знайомства між людьми	51.2
Родинні стосунки	63.2
Сусідські стосунки	18.7
Стосунки з колегами по роботі	19.5
Стосунки в громадських та політичних організаціях	11.3
Стосунки, що виникають в ході протестних громадсько-політичних заходів (акцій)	8.3
Стосунки в територіальних громадах, земляцтвах	5.6
Стосунки в етнічних, національних об'єднаннях	6.8
Інше	0.3
Важко відповісти	17.2
Не відповіли	0.1

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

дп2. Які осередки або організації об'єднують довкола себе людей найнадійніше та найефективніше?*

	2013
Сім'я, родина	81.7
Об'єднання за спільними інтересами (любителі різних видів дозвілля, мистецтв, спорту)	28.7
Об'єднання власників	11.0
Об'єднання за спільними видами діяльності (професійні спілки, клуби, організації, що займаються спільною або взаємопов'язаною діяльністю)	16.2
Політичні партії	9.4
Громадські об'єднання людей, що потрапили до схожих скрутних обставин	20.9
Державні установи, структури	4.2
Етнічні осередки, спільноти	5.7
Релігійні об'єднання	20.1
Інше	0.1
Важко відповісти	7.4
Не відповіли	0.2

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

дп3. Які з вказаних життєвих проблем Ви можете вирішити за допомогою родичів та друзів?*

	2013
Взяти гроші в борг, отримати продукти, потрібні речі або допомогу в господарстві, в побуті	82.1
Знайти роботу, отримати підвищення на посаді (розряд, ранг)	35.7
Отримати малодоступні медичні послуги для себе, родичів і / або близьких людей (включаючи влаштування в лікарню, на консультацію та лікування до відомого фахівця тощо)	38.4
Влаштувати дитину (свою, родичів і / або близьких людей) в дошкільні установи, престижну школу, коледж, ВНЗ тощо	32.4
Вирішити проблеми з представниками влади (міліцією, армією, судом, прокуратурою)	28.2
Отримати муніципальне (відомче) житло чи матеріальну підтримку в купівлі житла за ринковими цінами	22.1
Отримати житлово-комунальні послуги, які недоступні через пасивність ЖЕКу, місцевої влади	23.2
Інше	3.3
Ніякі життєві проблеми не можу вирішити за їх допомогою	16.8
Не відповіли	0.4

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

гп4. Які з вказаних життєвих проблем Ви можете вирішити за допомогою колег, колишніх однокласників, знайомих?*

	2013
Взяти гроші в борг, отримати продукти, потрібні речі або допомогу в господарстві, в побуті	18.3
Знайти роботу, отримати підвищення на посаді (розряд, ранг)	34.5
Отримати малодоступні медичні послуги для себе, родичів і / або близьких людей (включаючи влаштування в лікарню, на консультацію та лікування до відомого фахівця тощо)	26.9
Влаштувати дитину (свою, родичів і / або близьких людей) в дошкільні установи, престижну школу, коледж, ВНЗ тощо	30.1
Вирішити проблеми з представниками влади (міліцією, армією, судом, прокуратурою)	28.4
Отримати муніципальне (відомче) житло чи матеріальну підтримку в купівлі житла за ринковими цінами	19.9
Отримати житлово-комунальні послуги, які недоступні через пасивність ЖЕКу, місцевої влади	21.4
Інше	1.9
Ніякі життєві проблеми не можу вирішити за їх допомогою	34.3
Не відповіли	4.6

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

гп6. Чи вважаєте Ви, що для задоволення власних інтересів більшість людей:

	2009	2013
Готові використати будь-які, навіть протиправні, аморальні способи дій	40.9	43.9
Здатні при нагоді "згрішити", але здебільшого дотримуються правових і моральних норм	45.4	44.4
Завжди діють у відповідності з правовими й моральними вимогами суспільства	11.6	11.0
Не відповіли	2.1	0.7

q22. Нижче наведені типи людей, що зустрічаються в нашому житті. Які з них є ближчими до Вас, а які віддаленішими? – Люди, які в житті твердо дотримуються стійких, перевірених життям і часом звичаїв, традицій і правил

	2013
1 (найменш близький)	4.1
2	10.5
3	28.4
4	27.8
5 (найбільш близький)	29.2
Не відповіли	0.1
<i>Середній бал</i>	3.7

q23. Нижче наведені типи людей, що зустрічаються в нашому житті. Які з них є ближчими до Вас, а які віддаленішими? – Люди, що розчаровані життям, не приймають нові суспільні віяння, зазвичай невпевнені в своїх силах

	2013
1 (найменш близький)	30.4
2	26.2
3	27.4
4	12.8
5 (найбільш близький)	3.1
Не відповіли	0.2
<i>Середній бал</i>	2.3

q24. Нижче наведені типи людей, що зустрічаються в нашому житті. Які з них є ближчими до Вас, а які віддаленішими? – Люди, які підтримують позитивний досвід з минулого і в той самий час приють просуванню сучасних життєвих цінностей

	2013
1 (найменш близький)	3.8
2	10.8
3	32.0
4	32.6
5 (найбільш близький)	20.8
Не відповіли	0.1
<i>Середній бал</i>	3.6

q25. Нижче наведені типи людей, що зустрічаються в нашому житті. Які з них є ближчими до Вас, а які віддаленішими? – Люди, що орієнтуються переважно на споживання матеріальних благ, отримання задоволення від життя

	2013
1 (найменш близький)	24.0
2	21.3
3	32.0
4	16.9
5 (найбільш близький)	5.4
Не відповіли	0.3
<i>Середній бал</i>	2.6

q26. Нижче наведені типи людей, що зустрічаються в нашому житті. Які з них є ближчими до Вас, а які віддаленішими? – Люди, які критично розцінюють сьогоденне життя, сподіваються на краще майбутнє і намагаються наблизити його

	2013
1 (найменш близький)	5.7
2	10.5
3	33.8
4	30.9
5 (найбільш близький)	18.9
Не відповіли	0.2
<i>Середній бал</i>	3.5

d6.1 Який рівень Вашої довіри сім'ї та родичам?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	1.3	1.9	1.5	1.5	1.1	1.9	0.9	1.1	0.4	0.6	0.7	0.4
2. Переважно не довіряю	2.3	1.2	2.2	1.1	1.6	2.8	1.3	1.4	1.2	1.1	1.7	1.3
3. Важко сказати, довіряю чи ні	6.9	5.1	5.9	4.3	5.3	4.6	4.2	4.2	2.5	3.2	3.1	3.6
4. Переважно довіряю	27.5	21.8	24.1	26.2	28.0	30.2	34.8	33.7	30.9	30.6	34.1	33.9
5. Цілком довіряю	59.4	70.0	65.6	66.5	63.9	60.4	58.7	59.6	64.9	64.4	60.3	60.5
Не відповіли	2.5	0.0	0.7	0.3	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.2
Середній бал	4.5	4.6	4.5	4.6	4.5	4.4	4.5	4.5	4.6	4.6	4.5	4.5

d6.2 Який рівень Вашої довіри співвітчизникам?

	1994	1996	1998	2000	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	5.9	7.6	7.6	7.1	5.1	2.6	2.9	3.9	3.0	3.6	2.9
2. Переважно не довіряю	12.8	10.7	12.3	13.3	12.9	9.5	8.3	9.6	10.7	12.2	10.2
3. Важко сказати, довіряю чи ні	46.5	48.1	44.8	48.6	42.3	38.7	41.9	37.4	40.6	41.2	41.7
4. Переважно довіряю	23.0	23.1	23.1	22.8	32.8	42.3	39.8	41.2	38.5	35.6	37.1
5. Цілком довіряю	7.2	10.6	10.4	7.3	6.7	6.8	6.9	7.6	7.0	7.4	7.6
Не відповіли	4.5	0.0	1.8	0.9	0.2	0.2	0.2	0.2	0.3	0.2	0.5
Середній бал	3.1	3.2	3.2	3.1	3.2	3.4	3.4	3.4	3.4	3.3	3.4

д6.3 Який рівень Вашої довіри сусідам?

	1994	1996	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	7.0	8.8	8.5	8.7	5.8	5.7	5.6	4.8	5.1	3.7
2. Переважно не довіряю	13.3	12.7	15.1	12.8	14.3	12.9	14.6	14.1	16.8	15.1
3. Важко сказати, довіряю чи ні	35.9	35.2	34.9	38.9	27.9	29.6	25.1	27.1	28.8	26.1
4. Переважно довіряю	28.2	28.3	28.3	29.3	43.3	44.6	46.5	45.5	42.5	44.9
5. Цілком довіряю	12.5	15.1	12.2	9.3	8.6	7.2	8.2	8.6	6.6	10.0
Не відповіли	3.2	0.0	0.9	0.9	0.2	0.1	0.1	0.0	0.2	0.3
Середній бал	3.3	3.3	3.2	3.2	3.3	3.3	3.4	3.4	3.3	3.4

д6.4 Який рівень Вашої довіри колегам?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	5.4	6.4	6.5	6.2	4.3	4.4	3.2	3.6	3.1	2.9	3.4	3.3
2. Переважно не довіряю	10.1	9.2	10.3	11.4	9.3	11.6	9.7	9.3	9.8	8.3	10.3	11.1
3. Важко сказати, довіряю чи ні	40.3	42.4	39.8	42.7	33.7	36.3	32.1	34.9	31.5	36.5	36.2	34.1
4. Переважно довіряю	29.7	29.7	32.3	30.3	40.2	39.9	46.2	46.1	46.6	44.7	43.2	43.7
5. Цілком довіряю	7.8	12.2	9.3	7.8	11.3	7.2	7.7	5.9	8.1	7.1	5.8	7.2
Не відповіли	6.8	0.0	1.8	1.7	1.1	0.6	1.1	0.3	0.8	0.5	1.1	0.6
Середній бал	3.3	3.3	3.3	3.2	3.5	3.3	3.5	3.4	3.5	3.5	3.4	3.4

д6.5 Який рівень Вашої довіри церкві та духовенству?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	13.6	18.1	16.4	15.2	11.0	10.6	9.1	8.5	7.4	6.5	9.3	9.7
2. Переважно не довіряю	13.7	13.6	15.7	14.5	12.8	12.5	9.4	11.2	10.4	10.2	12.4	15.8
3. Важко сказати, довіряю чи ні	32.8	33.3	32.7	30.9	33.0	32.7	28.8	30.6	26.3	26.7	26.1	26.8
4. Переважно довіряю	18.9	17.6	19.3	20.6	25.4	28.9	32.1	35.2	35.4	36.9	38.2	35.2
5. Цілком довіряю	16.7	17.4	14.6	18.0	17.4	15.1	20.4	14.3	20.2	19.4	13.5	12.1
Не відповіли	4.3	0.0	1.3	0.8	0.4	0.3	0.2	0.2	0.4	0.3	0.5	0.3
Середній бал	3.1	3.0	3.0	3.1	3.3	3.3	3.5	3.4	3.5	3.5	3.3	3.2

д6.6 Який рівень Вашої довіри астрологам?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	23.5	30.3	27.0	25.8	26.0	29.5	26.2	23.6	26.0	26.8	24.0	28.8
2. Переважно не довіряю	21.2	19.2	24.4	25.1	25.4	24.3	27.9	29.1	28.4	28.9	30.9	29.8
3. Важко сказати, довіряю чи ні	34.3	33.7	32.3	32.6	32.0	32.3	30.6	32.3	28.4	28.4	29.7	27.0
4. Переважно довіряю	13.4	11.3	11.5	13.0	13.4	11.2	12.8	12.9	14.8	14.1	13.4	12.4
5. Цілком довіряю	3.5	5.6	3.0	2.7	2.7	2.4	2.2	2.1	2.1	1.6	1.6	1.4
Не відповіли	4.0	0.0	1.9	0.8	0.6	0.4	0.2	0.1	0.4	0.2	0.4	0.5
Середній бал	2.5	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3

д6.7 Який рівень Вашої довіри засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	13.8	19.2	12.7	10.4	10.3	10.5	8.6	9.9	12.5	10.0	8.6	7.7
2. Переважно не довіряю	22.8	20.1	19.2	20.8	20.3	24.3	22.2	22.8	24.0	23.4	25.9	20.5
3. Важко сказати, довіряю чи ні	39.7	39.2	40.7	39.4	39.2	37.0	33.6	35.8	30.3	35.9	35.4	34.7
4. Переважно довіряю	17.2	17.6	21.5	25.1	25.8	24.4	31.9	29.1	29.9	29.0	27.6	33.4
5. Цілком довіряю	2.7	4.0	4.7	3.8	3.6	3.5	3.6	2.3	3.1	1.7	2.3	3.3
Не відповіли	3.8	0.0	1.2	0.6	0.8	0.3	0.2	0.0	0.2	0.0	0.2	0.4
Середній бал	2.7	2.7	2.9	2.9	2.9	2.9	3.0	2.9	2.9	2.9	2.9	3.0

д6.8 Який рівень Вашої довіри податковій інспекції?

	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	25.4	19.9	18.8	17.3	21.2	24.2	29.1
2. Переважно не довіряю	28.2	29.1	29.8	27.8	28.1	35.1	32.5
3. Важко сказати, довіряю чи ні	35.6	40.9	39.0	41.6	41.2	32.5	30.4
4. Переважно довіряю	8.3	8.4	10.6	11.8	8.7	7.2	6.8
5. Цілком довіряю	2.2	1.4	1.7	1.3	0.7	0.8	0.9
Не відповіли	0.3	0.3	0.1	0.2	0.2	0.2	0.4
Середній бал	2.3	2.4	2.5	2.5	2.4	2.3	2.2

д6.9 Який рівень Вашої довіри міліції?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	27.9	34.7	33.3	28.6	31.2	27.9	22.2	22.6	22.8	26.3	30.9	41.1
2. Переважно не довіряю	29.2	24.7	27.2	28.2	26.7	30.1	32.4	31.7	32.8	32.4	35.6	31.6
3. Важко сказати, довіряю чи ні	26.3	26.7	26.2	30.2	28.6	27.7	32.9	32.4	30.6	27.7	24.6	19.9
4. Переважно довіряю	10.0	10.0	9.2	9.8	10.6	11.4	10.9	11.5	12.4	12.4	8.0	6.3
5. Цілком довіряю	2.8	3.8	3.3	2.6	2.6	2.8	1.4	1.8	1.2	1.1	0.8	0.8
Не відповіли	3.8	0.0	0.9	0.6	0.2	0.1	0.2	0.0	0.1	0.1	0.2	0.3
Середній бал	2.3	2.2	2.2	2.3	2.3	2.3	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1	1.9

д6.10 Який рівень Вашої довіри прокуратурі?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	27.7	25.4	21.4	21.2	21.7	26.9	29.9	40.8
2. Переважно не довіряю	26.5	26.9	29.6	29.3	31.4	29.5	34.8	29.3
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.3	32.7	36.6	37.4	35.3	32.5	27.1	22.6
4. Переважно довіряю	9.8	11.9	11.2	10.7	10.2	10.2	7.2	6.2
5. Цілком довіряю	2.4	2.8	1.1	1.4	1.3	0.8	0.8	0.9
Не відповіли	0.3	0.2	0.2	0.0	0.1	0.1	0.2	0.2
Середній бал	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1	2.0

д6.11 Який рівень Вашої довіри судам?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	27.4	25.2	21.0	20.9	22.5	27.6	31.7	44.8
2. Переважно не довіряю	27.0	26.3	29.3	29.1	31.9	29.2	34.5	28.8
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.0	32.8	35.2	36.3	33.2	31.6	24.8	19.3
4. Переважно довіряю	9.6	12.5	12.6	12.0	10.5	10.4	7.5	5.7
5. Цілком довіряю	2.6	3.1	1.6	1.7	1.7	1.2	1.1	1.3
Не відповіли	0.4	0.2	0.4	0.1	0.1	0.0	0.4	0.2
Середній бал	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1	1.9

д6.12 Який рівень Вашої довіри Президентом?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
	Л.Кравчук			Л.Кучма			В.Ющенко					
1. Зовсім не довіряю	32.2	29.4	38.5	24.4	34.5	30.2	8.3	19.9	23.3	14.6	31.7	38.5
2. Переважно не довіряю	20.6	16.5	22.3	18.7	24.7	27.9	11.4	21.1	26.5	18.3	29.8	28.4
3. Важко сказати, довіряю чи ні	27.1	30.7	28.7	29.6	27.4	26.7	30.9	29.4	26.8	36.3	22.5	22.1
4. Переважно довіряю	11.6	16.3	7.0	20.3	10.2	12.6	32.7	23.9	19.7	24.5	13.2	8.7
5. Цілком довіряю	4.5	7.1	2.7	6.6	2.9	2.4	16.5	5.6	3.6	6.3	2.6	2.2
Не відповіли	3.9	0.0	0.8	0.4	0.3	0.2	0.1	0.1	0.2	0.1	0.2	0.2
Середній бал	2.3	2.6	2.1	2.7	2.2	2.3	3.4	2.7	2.5	2.9	2.2	2.1

д6.13 Який рівень Вашої довіри Верховній Раді?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	29.1	39.7	38.3	36.8	34.3	28.9	10.9	18.7	25.0	22.3	36.7	44.3
2. Переважно не довіряю	22.1	22.3	26.7	25.2	30.8	34.2	17.8	30.9	33.9	28.1	35.5	32.3
3. Важко сказати, довіряю чи ні	35.2	29.3	26.8	30.3	27.4	27.7	42.5	35.3	28.7	35.3	21.4	18.6
4. Переважно довіряю	7.4	6.7	5.7	5.7	6.1	7.9	24.4	13.6	11.0	12.8	6.6	3.8
5. Цілком довіряю	2.3	2.0	1.6	1.4	1.3	1.2	4.1	1.6	1.2	1.4	0.7	0.8
Не відповіли	3.8	0.0	0.8	0.6	0.2	0.2	0.2	0.0	0.2	0.1	0.1	0.2
Середній бал	2.3	2.1	2.1	2.1	2.1	2.2	2.9	2.5	2.3	2.4	2.0	1.8

д6.14 Який рівень Вашої довіри Уряду?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	28.2	32.1	36.2	27.1	30.1	25.6	10.1	18.8	25.6	18.8	33.8	42.3
2. Переважно не довіряю	22.6	22.2	25.4	22.3	28.7	32.1	15.0	29.2	28.1	24.7	33.7	29.7
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.8	32.8	29.9	36.2	31.4	30.9	37.8	36.4	27.7	36.7	22.4	19.4
4. Переважно довіряю	8.6	9.4	6.0	11.2	8.1	9.6	28.7	13.6	15.4	17.2	8.6	7.2
5. Цілком довіряю	2.8	3.6	1.6	2.5	1.5	1.6	7.9	2.1	3.1	2.4	1.3	0.9
Не відповіли	4.0	0.0	0.9	0.6	0.3	0.3	0.4	0.1	0.2	0.2	0.1	0.4
Середній бал	2.3	2.3	2.1	2.4	2.2	2.3	3.1	2.5	2.4	2.6	2.1	1.9

д6.15 Який рівень Вашої довіри місцевим органам влади?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	27.2	22.0	15.3	19.2	20.8	19.9	24.8	30.2
2. Переважно не довіряю	27.6	28.9	26.2	29.6	29.9	28.5	31.3	29.7
3. Важко сказати, довіряю чи ні	30.6	32.1	38.3	34.2	28.2	33.7	28.2	25.9
4. Переважно довіряю	12.3	14.8	17.8	15.4	19.4	16.8	14.5	12.2
5. Цілком довіряю	2.0	1.8	2.3	1.6	1.5	1.1	1.0	1.6
Не відповіли	0.3	0.4	0.2	0.1	0.2	0.1	0.2	0.4
Середній бал	2.3	2.5	2.7	2.5	2.5	2.5	2.4	2.2

д6.16 Який рівень Вашої довіри армії?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	11.8	15.4	15.6	12.9	12.5	10.2	8.5	10.7	11.6	12.2	13.3	18.4
2. Переважно не довіряю	12.3	11.8	14.5	12.9	12.4	15.9	15.7	16.2	17.5	16.8	20.3	23.3
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.9	35.7	36.5	39.1	36.1	39.0	39.8	41.5	38.1	36.8	39.7	36.2
4. Переважно довіряю	26.4	23.9	23.6	24.6	29.1	27.5	28.7	25.3	28.2	29.1	23.2	18.8
5. Цілком довіряю	11.7	13.2	8.8	9.9	9.6	7.2	7.2	6.2	4.4	5.1	3.4	2.9
Не відповіли	4.0	0.0	0.9	0.6	0.3	0.2	0.2	0.1	0.1	0.1	0.2	0.4
Середній бал	3.2	3.1	3.0	3.1	3.1	3.1	3.1	3.0	3.0	3.0	2.8	2.6

д6.17 Який рівень Вашої довіри профспілкам?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	23.9	20.2	14.3	18.7	19.3	20.1	19.3	21.9
2. Переважно не довіряю	18.5	21.4	22.4	21.7	23.7	23.3	27.9	26.4
3. Важко сказати, довіряю чи ні	40.0	40.8	43.7	43.9	39.9	40.5	37.7	36.2
4. Переважно довіряю	13.9	14.3	17.6	13.6	15.4	14.4	12.8	13.2
5. Цілком довіряю	3.4	2.8	1.8	2.1	1.6	1.4	1.9	1.8
Не відповіли	0.4	0.5	0.2	0.2	0.3	0.3	0.4	0.5
Середній бал	2.5	2.6	2.7	2.6	2.6	2.5	2.5	2.5

д6.18 Який рівень Вашої довіри політичним партіям?

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	41.3	34.8	36.1	34.1	28.0	18.3	22.2	28.0	28.7	32.8	36.7
2. Переважно не довіряю	22.2	27.1	27.0	27.6	31.9	28.9	31.3	32.9	31.7	36.9	31.6
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.3	34.0	32.7	30.6	31.2	42.2	36.6	29.4	31.8	24.2	24.6
4. Переважно довіряю	2.2	2.4	3.1	6.2	7.6	9.3	8.6	8.8	6.9	5.1	5.9
5. Цілком довіряю	1.1	0.8	0.7	1.1	0.9	1.1	1.2	0.7	0.8	0.7	0.7
Не відповіли	0.0	0.9	0.5	0.6	0.4	0.2	0.1	0.1	0.2	0.3	0.4
Середній бал	2.0	2.1	2.1	2.1	2.2	2.5	2.4	2.2	2.2	2.0	2.0

д6.19 Який рівень Вашої довіри Комуністичній партії?

	1994	1996	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	35.7	43.3	32.7	40.6	30.9	34.3	35.4	35.6	36.4	43.2
2. Переважно не довіряю	20.1	17.8	19.7	18.3	25.6	25.7	24.6	24.9	30.7	25.2
3. Важко сказати, довіряю чи ні	26.1	26.3	26.1	23.6	30.7	27.8	26.0	27.5	21.8	20.9
4. Переважно довіряю	7.9	6.8	11.4	10.0	9.9	8.9	10.5	9.2	8.4	8.1
5. Цілком довіряю	6.5	5.8	9.3	6.9	2.4	3.2	3.0	2.7	2.3	2.0
Не відповіли	3.7	0.0	0.8	0.5	0.5	0.1	0.5	0.2	0.4	0.7
Середній бал	2.3	2.1	2.4	2.2	2.3	2.2	2.2	2.2	2.1	2.0

д6.20 Який рівень Вашої довіри керівникам державних підприємств?

	1994	1996	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	20.5	29.1	28.3	24.3	13.3	13.6	15.2	17.1	18.0	24.5
2. Переважно не довіряю	21.6	21.9	23.8	22.5	26.1	23.5	24.8	24.9	29.8	27.6
3. Важко сказати, довіряю чи ні	39.8	36.9	37.6	40.2	44.0	44.6	41.5	43.6	40.2	36.0
4. Переважно довіряю	11.9	9.7	7.2	10.3	14.8	16.9	17.2	13.7	10.9	10.7
5. Цілком довіряю	2.0	2.5	2.2	2.1	1.5	1.4	1.1	0.7	0.8	1.0
Не відповіли	4.2	0.0	0.9	0.6	0.3	0.1	0.2	0.1	0.3	0.3
Середній бал	2.5	2.3	2.3	2.4	2.6	2.7	2.6	2.6	2.5	2.4

д6.21 Який рівень Вашої довіри приватним підприємцям?

	1994	1996	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	24.3	29.3	28.2	23.6	15.1	15.1	14.8	17.4	17.9	20.8
2. Переважно не довіряю	21.1	18.0	20.6	22.3	25.8	24.7	25.8	23.8	28.1	25.1
3. Важко сказати, довіряю чи ні	36.6	39.4	36.3	36.7	42.6	41.9	39.8	42.7	39.6	38.5
4. Переважно довіряю	11.9	10.4	12.1	14.4	15.2	16.8	18.1	15.1	13.3	14.1
5. Цілком довіряю	1.9	2.9	1.8	2.2	1.1	1.4	1.3	0.8	0.8	1.0
Не відповіли	4.2	0.0	1.0	0.8	0.2	0.1	0.2	0.1	0.2	0.6
Середній бал	2.4	2.4	2.4	2.5	2.6	2.6	2.7	2.6	2.5	2.5

д6.22 Який рівень Вашої довіри банкам?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	38.5	32.2	21.0	19.3	18.2	35.3	30.2	31.0
2. Переважно не довіряю	23.6	24.0	27.5	27.3	28.7	31.8	31.4	31.0
3. Важко сказати, довіряю чи ні	28.4	28.5	32.3	33.3	31.7	22.6	25.2	24.6
4. Переважно довіряю	8.1	13.2	17.7	18.3	19.2	9.2	12.2	11.8
5. Цілком довіряю	1.3	2.0	1.3	1.6	1.8	0.8	0.7	1.1
Не відповіли	0.2	0.2	0.2	0.2	0.5	0.2	0.2	0.6
Середній бал	2.1	2.3	2.5	2.6	2.6	2.1	2.2	2.2

d6.23 Який рівень Вашої довіри страховим компаніям?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	45.3	38.3	31.9	29.8	25.7	37.8	31.0	34.6
2. Переважно не довіряю	23.1	26.8	30.6	31.7	30.3	30.4	34.3	30.1
3. Важко сказати, довіряю чи ні	24.6	26.1	27.1	29.7	31.9	24.1	26.5	26.0
4. Переважно довіряю	5.3	6.9	9.2	7.8	10.5	6.5	7.4	8.1
5. Цілком довіряю	1.5	1.7	0.8	0.9	1.3	1.1	0.5	0.9
Не відповіли	0.2	0.2	0.3	0.1	0.3	0.1	0.3	0.4
Середній бал	1.9	2.1	2.2	2.2	2.3	2.0	2.1	2.1

d6.24 Який рівень Вашої довіри благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням?

	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не довіряю	27.3	22.7	23.2	19.3	22.2	18.8	17.6
2. Переважно не довіряю	22.5	25.7	26.8	23.7	25.2	25.1	23.9
3. Важко сказати, довіряю чи ні	34.9	37.8	37.8	40.6	36.9	42.4	40.4
4. Переважно довіряю	12.2	12.0	10.3	15.0	13.7	12.4	16.3
5. Цілком довіряю	3.0	1.5	1.9	1.3	1.8	1.2	1.4
Не відповіли	0.1	0.2	0.0	0.1	0.1	0.1	0.4
Середній бал	2.4	2.4	2.4	2.6	2.5	2.5	2.6

Результати національних щорічних моніторингових опитувань
1992–2013 років

Зведена таблиця (д6.1-д6.24). (Середній бал: шкала 1–5 балів)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Сім'ї та родичам	4.5	4.6	4.5	4.6	4.5	4.4	4.5	4.5	4.6	4.6	4.5	4.5
Слівітчизникам	3.1	3.2	3.2	3.1	—	3.2	3.4	3.4	3.4	3.4	3.3	3.4
Сусідам	3.3	3.3	3.2	3.2	—	—	3.3	3.3	3.4	3.4	3.3	3.4
Колегам	3.3	3.3	3.3	3.2	3.5	3.3	3.5	3.4	3.5	3.5	3.4	3.4
Церкві та духовенству	3.1	3.0	3.0	3.1	3.3	3.3	3.5	3.4	3.5	3.5	3.3	3.2
Астрологам	2.5	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3
Засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)	2.7	2.7	2.9	2.9	2.9	2.9	3.0	2.9	2.9	2.9	2.9	3.0
Податковій інспекції	—	—	—	—	—	2.3	2.4	2.5	2.5	2.4	2.3	2.2
Міліції	2.3	2.2	2.2	2.3	2.3	2.3	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1	1.9
Прокуратурі	—	—	—	—	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1	2.0
Судам	—	—	—	—	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1	1.9
Президенту	2.3	2.6	2.1	2.7	2.2	2.3	3.4	2.7	2.5	2.9	2.2	2.1
Верховній Раді	2.3	2.1	2.1	2.1	2.1	2.2	2.9	2.5	2.3	2.4	2.0	1.8
Уряду	2.3	2.3	2.1	2.4	2.2	2.3	3.1	2.5	2.4	2.6	2.1	1.9
Місцевим органам влади	—	—	—	—	2.3	2.5	2.7	2.5	2.5	2.5	2.4	2.2
Армії	3.2	3.1	3.0	3.1	3.1	3.1	3.1	3.0	3.0	3.0	2.8	2.6
Профспілкам	—	—	—	—	2.5	2.6	2.7	2.6	2.6	2.5	2.5	2.5
Політичним партіям	—	2.0	2.1	2.1	2.1	2.2	2.5	2.4	2.2	2.2	2.0	2.0
Комуністичній партії	2.3	2.1	2.4	2.2	—	—	2.3	2.2	2.2	2.2	2.1	2.0
Керівникам державних підприємств	2.5	2.3	2.3	2.4	—	—	2.6	2.7	2.6	2.6	2.5	2.4
Приватним підприємцям	2.4	2.4	2.4	2.5	—	—	2.6	2.6	2.7	2.6	2.5	2.5
Банкам	—	—	—	—	2.1	2.3	2.5	2.6	2.6	2.1	2.2	2.2
Страховим компаніям	—	—	—	—	1.9	2.1	2.2	2.2	2.3	2.0	2.1	2.1
Благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням	—	—	—	—	—	2.4	2.4	2.4	2.6	2.5	2.5	2.6

Е. Міжнаціональні відносини і мова спілкування**е6. Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтеся у Вашій родині (вдома)?**

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Переважно українською	36.8	36.7	36.9	37.6	39.1	38.2	38.4	41.8	38.0	42.0	41.7	42.9	38.7
Переважно російською	29.0	32.4	33.1	33.4	36.0	33.2	34.3	36.4	39.2	36.8	34.9	35.4	37.9
І українською, і російською (залежно від обставин)	32.0	29.4	29.6	28.4	24.8	28.0	26.3	21.6	22.6	19.9	22.1	20.9	22.8
Іншою	2.0	0.7	0.4	0.5	0.2	0.5	0.9	0.2	0.3	0.8	0.9	0.3	0.6
Не відповіли	0.2	0.8	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.0	0.0	0.4	0.4	0.4	0.1

е7. Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Ні	32.9	37.0	36.2	31.1	32.2	34.4	37.6	38.4	39.6	41.6	49.1
Важко сказати	16.1	15.3	19.3	20.0	20.0	16.8	14.0	13.0	17.0	14.8	14.2
Так	50.9	47.6	44.0	48.6	47.5	48.6	48.4	48.6	43.3	43.4	36.5
Не відповіли	0.0	0.1	0.5	0.3	0.3	0.1	0.0	0.0	0.1	0.2	0.2

е8. Яку мову, окрім української, на Вашу думку, необхідно обов'язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах?*

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Російську	75.8	72.9	74.3	71.9	71.2	69.5	63.5	68.7
Англійську	81.9	84.5	82.7	83.7	80.6	81.8	84.5	82.9
Іншу	13.9	10.2	11.9	11.0	9.4	7.3	8.4	7.3
Не відповіли	0.7	0.1	0.0	0.1	0.6	0.5	0.9	1.1

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

еп1. Якою мірою Ви володієте українською мовою?

	2007	2013
Можу вільно говорити, читати та писати цією мовою	70.6	74.6
Можу вільно читати та писати, але маю проблеми при розмові	13.6	13.2
Можу вільно читати цією мовою, але не пишу і не розмовляю	6.9	4.8
В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю певні проблеми	6.9	6.3
Практично не розумію цієї мови	1.6	1.0
Не відповіли	0.3	0.1

еп2. Якою мірою Ви володієте російською мовою?

	2007	2013
Можу вільно говорити, читати та писати цією мовою	78.7	75.1
Можу вільно читати та писати, але маю проблеми при розмові	13.4	16.2
Можу вільно читати цією мовою, але не пишу і не розмовляю	4.5	4.4
В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю певні проблеми	2.4	3.9
Практично не розумію цієї мови	0.8	0.3
Не відповіли	0.3	0.1

еп3. Якою мірою Ви володієте англійською мовою?

	2007	2013
Можу вільно говорити, читати та писати цією мовою	1.4	2.3
Можу вільно читати та писати, але маю проблеми при розмові	4.6	4.7
Можу вільно читати цією мовою, але не пишу і не розмовляю	5.8	6.0
В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю певні проблеми	15.9	20.8
Практично не розумію цієї мови	71.2	65.9
Не відповіли	1.1	0.2

Ф. Соціальне самопочуття і суспільні настрої

f1. Уявіть собі, що на сходинах деякої «драбинки» розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій — ті, хто має найнижче становище, а на найвищій — ті, хто має найвище становище. НА ЯКУ З ЦИХ СХОДИНОК ВИ ПОСТАВИЛИ Б СЕБЕ?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1 Найнижче становище	19.4	22.6	23.9	21.6	17.2	14.3	8.3	8.3	7.7	7.1	5.9	7.1
2	25.3	22.2	28.1	26.9	24.0	20.4	15.2	14.3	13.4	15.8	16.6	16.6
3	32.3	33.0	32.7	31.5	31.8	33.2	35.2	36.1	31.9	33.7	36.2	37.0
4	18.6	18.1	13.2	16.6	21.6	23.9	30.1	29.3	29.4	28.1	28.4	27.3
5	2.2	2.6	1.2	2.4	4.2	6.7	9.3	10.0	14.3	11.9	10.8	9.6
6	0.4	0.5	0.4	0.4	0.3	0.8	0.8	1.0	2.4	2.6	1.2	1.7
7 Найвище становище	0.4	0.5	0.5	0.7	0.5	0.7	0.8	0.9	0.9	0.8	0.8	0.6
Не відповіли	1.4	0.7	0.0	0.0	0.3	0.0	0.2	0.1	0.1	0.1	0.2	0.1
Середній бал	2.6	2.6	2.4	2.6	2.7	2.9	3.2	3.2	3.4	3.3	3.3	3.2

f2. Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Скоріше не задоволений	50.5	62.4	63.4	77.5	69.4	63.2	58.2	46.6	49.0	46.6	46.8	51.1	50.5
Важко сказати, задоволений чи ні	33.0	24.8	25.3	15.2	22.1	23.7	26.4	33.9	30.6	31.6	31.4	29.5	31.3
Скоріше задоволений	16.0	12.6	11.3	7.0	8.5	12.2	15.4	19.5	20.2	21.5	21.6	19.2	18.2
Не відповіли	0.4	0.3	0.0	0.3	0.0	0.8	0.0	0.1	0.3	0.2	0.2	0.3	0.1

f3. Ким Ви себе передусім вважаєте?

	1992	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24.0	31.3	31.6	30.5	24.6	27.7	24.5	27.2	29.8	28.6
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6.8	6.9	5.9	6.7	6.4	6.6	9.3	6.6	7.6	7.8
Громадянином України	45.6	41.0	41.0	44.2	54.6	51.6	51.7	51.2	48.4	50.6
Представником свого етносу, нації	—	—	3.0	3.1	2.1	1.8	2.6	3.1	1.8	2.0
Громадянином колишнього Радянського Союзу	12.7	12.2	12.7	10.7	8.1	7.3	9.0	6.9	8.4	6.6
Громадянином Європи	3.8	2.8	0.7	0.7	0.8	1.3	0.4	0.9	1.2	1.2
Громадянином світу	6.4	5.6	2.7	2.4	2.5	2.9	1.7	3.1	2.4	2.4
Інше	—	—	1.6	1.4	1.0	0.7	0.6	0.8	0.3	0.6
Не відповіли	0.6	0.2	0.8	0.2	0.1	0.1	0.1	0.3	0.1	0.2

f3a. Чи могли б Ви віднести себе до СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ в Україні?

	2006	2008	2010	2012	2013
Мабуть, ТАК	38.9	38.0	38.0	35.1	33.5
Мабуть, НІ	45.6	48.1	49.3	52.2	55.8
Важко сказати	15.4	13.8	12.6	12.6	10.6
Не відповіли	0.0	0.0	0.1	0.1	0.1

f4. Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Здебільшого від зовнішніх обставин	20.4	28.2	31.2	38.6	28.5	24.0	19.3	18.6	18.9	17.5	16.1	16.8	17.5
2. Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	34.9	30.6	27.7	28.1	30.7	28.1	29.3	27.2	29.5	30.0	30.6	32.3	31.8
3. Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	25.7	21.3	22.2	18.7	23.7	25.6	28.8	29.8	31.8	31.1	31.1	30.5	29.1
4. Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	12.3	10.0	9.2	7.2	8.8	10.7	12.1	12.8	10.4	11.9	11.7	10.2	11.8
5. Здебільшого від мене	6.6	9.2	9.7	7.1	8.1	11.5	10.2	11.4	9.3	9.4	10.5	10.2	9.6
Не відповіли	0.2	0.8	0.0	0.4	0.3	0.2	0.3	0.2	0.1	0.1	0.1	0.0	0.3
Середній бал	2.5	2.4	2.4	2.2	2.4	2.6	2.7	2.7	2.6	2.7	2.7	2.6	2.6

f4.a. А яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ в цілому в Україні?

	2013
Повну	1.8
Часткову	15.8
Ніяку	67.0
Важко відповісти	15.2
Не відповіли	0.2

f4.b. А яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у Вашому місті чи селі?

	2013
Повну	2.1
Часткову	23.7
Ніяку	57.5
Важко відповісти	16.1
Не відповіли	0.6

q5. Якою мірою більшості українських громадян властива зацікавленість в змістовній, цікавій роботі з елементами творчості?

	2013
1. Не властива	4.6
2. Скоріше не властива	11.8
3. Наскільки властива, настільки й не властива	25.9
4. Скоріше властива	31.0
5. Властива	16.3
Важко відповісти	10.2
Не відповіли	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>3.5</i>

f5. Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не задоволений	14.2	16.8	29.6	36.2	25.7	22.2	18.0	12.7	12.1	9.9	10.6	11.5	13.4
2. Скоріше не задоволений	31.8	31.9	32.2	34.1	35.2	34.4	34.2	31.8	31.9	30.9	29.1	31.2	32.1
3. Важко сказати, задоволений чи ні	28.9	27.6	21.4	16.1	21.9	25.8	24.7	27.2	26.3	22.9	25.3	26.6	24.2
4. Скоріше задоволений	22.6	20.5	14.9	12.0	15.7	15.6	21.4	25.7	27.4	33.5	32.5	28.3	27.6
5. Цілком задоволений	2.1	2.5	1.8	1.5	1.4	1.9	1.1	2.7	2.2	2.6	2.3	2.3	2.6
Не відповіли	0.5	0.6	0.0	0.1	0.0	0.2	0.6	0.0	0.1	0.1	0.2	0.1	0.2
Середній бал	2.7	2.6	2.3	2.1	2.3	2.4	2.5	2.7	2.8	2.9	2.9	2.8	2.7

f6. Чого з наведеного Вам не вистачає?**f6.1 ...Вміння жити в нових суспільних умовах**

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не вистачає	52.6	45.5	43.2	39.7	38.3	35.2	30.5	34.9	33.2	32.1	32.2
Важко сказати, вистачає чи ні	31.8	36.9	37.0	36.6	32.7	35.7	36.4	31.2	32.8	34.9	30.3
Вистачає	12.2	10.8	14.2	17.1	24.6	23.5	27.7	28.4	28.4	27.2	31.2
Не цікавить	3.4	5.6	5.1	6.0	4.2	5.0	4.6	5.1	5.2	5.1	5.9
Не відповіли	0.0	1.2	0.5	0.7	0.2	0.6	0.8	0.4	0.4	0.8	0.4

f6.2 ...Здоров'я

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не вистачає	51.8	56.8	52.0	54.9	49.0	51.3	47.3	45.8	46.5	50.1	38.8
Важко сказати, вистачає чи ні	17.4	16.5	17.9	13.9	14.1	17.5	18.4	18.5	17.1	18.1	20.0
Вистачає	29.7	25.5	28.8	29.7	36.0	30.3	33.4	34.9	35.6	31.2	40.1
Не цікавить	1.0	0.7	0.9	1.1	0.8	0.8	0.4	0.7	0.7	0.6	0.8
Не відповіли	0.0	0.5	0.3	0.4	0.1	0.1	0.4	0.1	0.1	0.1	0.3

fb.3 ...Роботи, що підходить

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не вистачає	46.8	54.8	56.0	54.1	45.5	45.9	43.0	37.0	46.5	48.6	44.0
Важко сказати, вистачає чи ні	15.6	14.9	12.2	14.6	14.2	15.4	15.9	15.9	13.7	15.1	15.5
Вистачає	23.4	17.2	19.0	19.6	25.3	23.5	26.4	32.0	24.6	22.6	26.3
Не цікавить	14.2	11.7	12.4	10.7	14.9	14.9	14.2	14.7	14.9	13.4	13.9
Не відповіли	0.0	1.4	0.4	1.1	0.2	0.2	0.4	0.4	0.3	0.4	0.2

fb.4 ...Необхідного одягу

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не вистачає	42.9	46.6	43.7	44.9	32.3	31.1	25.7	21.0	23.7	24.0	16.3
Важко сказати, вистачає чи ні	19.3	20.1	19.1	18.0	16.5	19.4	20.4	15.2	17.4	20.9	18.9
Вистачає	33.4	28.0	31.2	31.2	45.5	43.4	46.6	57.6	52.4	50.3	60.0
Не цікавить	4.4	4.4	5.8	5.3	5.5	5.9	6.8	5.9	6.4	4.5	4.4
Не відповіли	0.0	1.0	0.2	0.7	0.2	0.2	0.5	0.3	0.1	0.3	0.4

fb.5 ..Добротного житла

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не вистачає	34.7	39.4	35.4	42.4	36.3	40.9	36.1	34.1	35.1	38.8	35.4
Важко сказати, вистачає чи ні	15.5	18.7	17.8	16.2	15.0	14.2	17.3	14.9	15.8	19.1	17.9
Вистачає	46.7	36.7	41.9	36.0	43.4	40.6	42.7	46.3	45.6	39.1	42.6
Не цікавить	3.2	4.1	4.2	5.0	5.1	4.2	3.4	4.4	3.4	2.7	3.6
Не відповіли	0.0	1.0	0.6	0.6	0.2	0.1	0.5	0.3	0.2	0.3	0.4

fb.6 ...Сучасних економічних знань

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не вистачає	48.1	44.2	42.3	46.2	46.3	46.3	38.6	38.2	38.5	39.6	35.0
Важко сказати, вистачає чи ні	20.3	24.6	22.3	23.4	20.7	20.9	24.4	21.8	22.6	26.1	26.2
Вистачає	9.7	8.6	11.4	11.6	15.4	15.4	18.2	21.2	19.0	18.1	18.7
Не цікавить	21.9	21.7	23.6	18.2	17.3	17.2	18.3	18.5	19.8	15.9	19.9
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.7	0.3	0.2	0.5	0.2	0.2	0.4	0.2

fb.7 ...Упевненості в своїх силах

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не вистачає	34.4	33.5	34.7	35.7	29.9	33.8	29.0	29.7	28.2	34.6	29.1
Важко сказати, вистачає чи ні	31.4	35.5	32.9	29.4	28.8	27.9	28.8	26.5	27.1	29.0	27.6
Вистачає	30.5	26.6	29.5	31.3	37.6	34.8	39.4	40.4	42.1	34.1	40.5
Не цікавить	3.7	3.4	2.5	3.0	3.3	3.3	2.3	3.1	2.6	2.1	2.6
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.7	0.4	0.2	0.4	0.4	0.1	0.3	0.2

fb.8 ...Необхідної медичної допомоги

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не вистачає	58.4	62.8	61.9	63.4	55.8	58.8	54.2	48.4	52.1	57.4	45.7
Важко сказати, вистачає чи ні	22.9	21.2	19.4	17.3	20.9	21.0	23.3	23.1	20.8	20.8	25.4
Вистачає	14.8	10.7	13.6	14.2	18.8	16.7	18.2	25.4	22.9	18.5	24.7
Не цікавить	3.8	4.4	4.8	4.5	4.3	3.3	3.8	2.9	3.8	2.8	3.7
Не відповіли	0.0	1.0	0.3	0.6	0.2	0.2	0.5	0.2	0.4	0.4	0.5

ф6.9 ...Модного та красивого одягу

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не вистачає	44.3	48.7	44.0	44.8	41.3	38.5	35.2	32.3	35.6	36.3	29.6
Важко сказати, вистачає чи ні	17.9	14.7	15.8	17.3	13.9	18.1	19.2	18.3	16.7	18.3	20.2
Вистачає	9.9	8.3	10.2	10.8	14.9	15.8	20.1	23.4	21.4	20.6	22.1
Не цікавить	27.8	27.3	29.8	26.6	29.5	27.5	24.9	25.6	26.2	24.4	27.7
Не відповіли	0.0	0.9	0.2	0.4	0.4	0.2	0.6	0.4	0.2	0.3	0.4

ф6.10 ...Необхідних меблів

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не вистачає	35.5	37.6	32.0	40.2	33.0	35.2	30.9	27.0	27.4	28.8	23.7
Важко сказати, вистачає чи ні	18.3	17.8	16.2	15.1	15.4	15.4	16.7	14.5	15.1	17.2	17.9
Вистачає	32.6	29.4	35.4	28.9	38.7	35.0	40.0	45.9	46.4	42.9	48.3
Не цікавить	13.6	14.3	16.0	15.2	12.7	14.2	11.9	12.0	10.9	10.6	9.7
Не відповіли	0.0	0.9	0.3	0.5	0.2	0.2	0.5	0.6	0.2	0.5	0.4

ф6.11 ...Сучасних політичних знань

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не вистачає	35.6	33.6	28.7	31.0	34.6	35.2	27.5	27.5	24.7	29.3	28.1
Важко сказати, вистачає чи ні	23.2	26.7	24.5	25.1	22.1	15.4	25.2	23.4	23.6	25.1	24.3
Вистачає	12.1	9.4	15.4	14.6	15.4	35.0	21.3	24.4	22.4	20.2	22.1
Не цікавить	29.1	29.0	31.0	28.6	27.6	14.2	25.6	24.4	29.3	25.1	25.2
Не відповіли	0.0	1.2	0.3	0.7	0.3	0.2	0.4	0.3	0.1	0.4	0.3

fb.12 ...Рішучості в досягненні своїх цілей

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не вистачає	26.7	31.1	31.2	31.8	29.2	30.9	28.3	27.2	27.9	33.8	29.0
Важко сказати, вистачає чи ні	37.1	39.8	33.3	31.9	31.6	28.7	30.3	27.1	29.7	28.7	31.9
Вистачає	26.2	19.7	25.4	27.0	31.5	31.9	33.2	37.5	34.9	31.2	33.4
Не цікавить	10.0	8.7	10.0	8.8	7.7	8.4	7.6	7.6	7.4	5.8	5.3
Не відповіли	0.0	0.8	0.2	0.6	0.1	0.1	0.5	0.6	0.1	0.5	0.4

fb.13 ...Юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не вистачає	46.9	52.4	50.0	56.0	57.2	51.3	47.3	48.4	49.4	54.4	49.2
Важко сказати, вистачає чи ні	29.1	28.7	25.9	23.3	22.7	26.4	27.4	25.4	25.2	25.7	27.3
Вистачає	8.1	5.5	8.8	8.3	9.4	12.1	12.9	14.8	12.8	10.8	14.2
Не цікавить	15.9	12.6	15.0	11.8	10.5	10.1	11.8	11.0	12.2	8.4	9.1
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.6	0.2	0.1	0.5	0.4	0.4	0.7	0.2

fb.14 ...Можливості повноцінно проводити відпустку

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не вистачає	68.0	63.6	65.1	59.0	59.9	52.9	53.6	58.8	60.6	58.2
Важко сказати, вистачає чи ні	13.0	12.4	12.6	13.9	14.2	19.7	17.1	14.9	15.8	16.2
Вистачає	5.1	8.1	8.7	13.9	13.4	14.9	16.8	14.8	14.1	15.6
Не цікавить	13.0	15.6	13.1	12.9	12.2	11.9	12.2	11.4	9.0	9.1
Не відповіли	0.8	0.3	0.6	0.2	0.2	0.5	0.3	0.1	0.5	0.6

тб.15 ...Можливості мати додатковий заробіток

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не вистачає	55.6	55.9	48.8	39.3	47.6	44.8	41.0	47.2	51.1	47.7
Важко сказати, вистачає чи ні	18.5	16.2	19.6	20.7	16.9	18.2	16.8	16.6	16.2	19.2
Вистачає	9.3	11.7	13.2	21.3	16.7	18.9	23.8	17.6	15.9	16.4
Не цікавить	15.2	16.1	17.7	18.6	18.5	17.5	17.9	18.4	16.3	16.3
Не відповіли	1.3	0.2	0.7	0.2	0.3	0.5	0.5	0.2	0.6	0.4

тб.16 ...Можливості купувати найнеобхідніші продукти

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не вистачає	60.6	57.8	49.6	37.4	43.6	35.7	32.2	32.4	31.8	23.3
Важко сказати, вистачає чи ні	18.2	17.2	17.5	17.8	17.3	19.4	17.5	17.8	21.5	21.4
Вистачає	19.4	22.8	29.6	41.6	37.5	42.3	47.5	47.3	44.3	52.4
Не цікавить	1.0	1.9	2.7	2.4	1.6	2.0	2.4	2.3	1.8	2.5
Не відповіли	0.8	0.3	0.6	0.7	0.1	0.6	0.4	0.2	0.6	0.3

тб.17 ...Ініціативи і самостійності у розв'язанні життєвих проблем

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не вистачає	26.3	24.5	27.8	29.0	22.7	26.3	23.6	22.4	23.9	28.7	25.7
Важко сказати, вистачає чи ні	36.7	41.4	32.7	33.7	31.7	28.9	31.7	27.2	28.3	30.6	30.6
Вистачає	30.4	28.1	33.6	32.0	40.0	39.1	40.0	45.2	43.3	36.0	38.8
Не цікавить	6.6	5.0	5.5	4.8	5.2	5.6	4.3	4.8	4.3	4.3	4.4
Не відповіли	0.0	0.9	0.3	0.6	0.4	0.2	0.4	0.4	0.2	0.4	0.6

f6.18 ...Повноцінного дозвілля

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не вистачає	53.5	53.3	51.9	51.6	44.9	46.1	41.4	44.1	45.7	47.3	46.7
Важко сказати, вистачає чи ні	22.5	24.5	19.7	22.6	22.2	21.4	23.9	21.5	22.1	21.9	23.1
Вистачає	14.9	12.8	18.3	16.2	22.6	23.2	24.4	26.3	25.2	23.1	21.6
Не цікавить	9.1	8.6	9.7	9.1	10.0	9.1	9.6	7.8	6.8	7.2	8.2
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.5	0.3	0.2	0.6	0.2	0.2	0.4	0.4

f6.19 ...Можливості працювати з повною віддачею

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не вистачає	38.9	44.5	45.5	38.0	30.2	32.2	30.1	27.2	32.7	35.0	33.1
Важко сказати, вистачає чи ні	24.3	23.0	20.9	21.9	21.6	21.2	22.8	20.7	20.1	24.2	23.1
Вистачає	26.1	20.7	23.0	28.0	33.5	34.3	35.1	39.3	37.5	28.7	32.1
Не цікавить	10.6	10.8	10.2	11.5	14.2	12.2	11.5	12.5	9.5	11.7	11.2
Не відповіли	0.0	0.9	0.3	0.7	0.4	0.1	0.6	0.4	0.2	0.4	0.5

f6.20 ...Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не вистачає	72.1	77.2	72.8	71.0	61.1	63.0	53.6	48.9	49.8	51.9	47.2
Важко сказати, вистачає чи ні	14.6	13.9	13.8	13.3	15.9	15.3	20.1	19.0	20.8	21.9	23.2
Вистачає	11.8	7.3	11.4	12.2	18.8	19.8	24.2	29.5	26.8	23.8	26.4
Не цікавить	1.6	1.0	1.8	2.8	4.0	1.8	1.8	2.2	2.4	2.1	2.8
Не відповіли	0.0	0.6	0.2	0.6	0.2	0.1	0.4	0.3	0.2	0.3	0.3

f6.21. ... Сучасних науково-технічних знань?

	2013
Не вистачає	36.8
Важко сказати, вистачає чи ні	27.3
Вистачає	13.0
Не цікавить	22.6
Не відповіли	0.3

г5. Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?

	2003	2007	2009	2012	2013
Активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності	8.3	16.0	18.0	15.4	16.5
Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	30.6	32.5	33.4	26.1	34.4
Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще	36.1	37.6	33.9	31.8	30.6
Важко відповісти	24.9	13.9	14.3	24.8	18.4
Не відповіли	0.1	0	0.4	1.9	0.1

fn1. Приймаючи рішення у життєвих ситуаціях, чи берете Ви до уваги... *

	2013
Погляди, поради рідних, близьких Вам людей	77.9
Погляди, поради колег по роботі чи навчанню	22.9
Норми та цінності релігії	16.3
Норми закону, що діють у країні	27.3
Погляди авторитетних вчених, експертів	6.6
Погляди духовних лідерів, наставників	3.7
Погляди відомих журналістів, коментаторів	2.4
Власну інтуїцію, відчуття	46.3
Норми і традиції радянських часів	8.4
Новітні норми і традиції сьогодення	8.7
Не відповіли	0.2

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

rn7. На який термін Ви плануєте своє життя?

	2013
На один день	10.8
На тиждень	8.5
На 1 місяць	9.6
На 2–3 місяці	5.4
На півроку	5.4
На 1 рік	10.7
На 2–5 років	6.9
На 6–10 років	1.8
Більше ніж на 10 років	3.4
Я взагалі не планую своє життя	22.7
Важко відповісти	14.7
Не відповіли	0.2

Результати національних щорічних моніторингових опитувань
1992–2013 років

	1992	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
18. Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?*										
1. Зростання злочинності	68.0	71.0	61.5	54.9	46.5	43.2	43.1	43.2	45.5	49.3
2. Безробіття	60.3	86.4	73.0	67.9	68.6	64.9	54.4	80.1	79.4	78.1
3. Нападу зовнішнього ворога на Україну	14.2	17.9	16.4	10.5	8.6	6.6	6.7	6.9	6.8	9.5
4. Міжнародних конфліктів	48.9	27.7	17.9	12.8	16.7	19.2	18.5	12.7	10.7	14.3
5. Міжрелігійних конфліктів	—	—	8.0	6.4	6.6	8.4	7.2	6.1	5.6	8.6
6. Напливу біженців, переселенців і приїжджих	—	—	11.0	7.4	7.4	7.8	10.1	9.2	9.8	7.4
7. Зупинки підприємств	13.2	16.5	39.1	35.3	34.7	34.2	29.9	43.2	35.7	36.4
8. Повернення до старих порядків часів застою	13.2	11.3	7.3	5.2	9.9	7.9	7.4	9.9	7.7	7.5
9. Голоду	50.3	71.8	51.2	45.5	33.8	33.8	31.8	34.7	37.3	29.8
10. Масових вуличних безпорядків	21.2	21.4	18.6	16.1	16.2	13.4	16.3	15.9	16.6	18.6
11. Невиплати зарплат, пенсій тощо	—	—	64.7	56.5	56.2	55.8	51.6	73.8	65.8	75.4
12. Зростання цін	66.4	77.2	71.3	75.2	77.8	80.8	86.0	84.2	80.6	79.6
13. Встановлення диктатури в країні	11.6	11.8	12.0	10.2	10.7	9.3	10.0	9.9	14.3	18.3
14. Розпаду України як держави	17.2	11.9	14.7	10.8	18.9	22.9	21.9	16.7	11.8	14.4
15. Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	46.5	40.3	30.4	24.9	21.0	22.3	18.1	16.3	16.7	18.6
16. Зараження заразливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	—	—	40.6	43.0	32.9	38.3	39.2	37.3	34.5	36.6
17. Холоду в квартирі	17.2	45.4	33.4	30.7	26.8	29.9	21.2	17.5	23.7	18.4
18. Інше	2.1	6.7	2.8	3.4	2.4	2.1	2.8	1.6	1.6	1.7
19. По-справжньому нічого не бояться	2.0	0.8	5.0	2.6	3.1	2.6	2.2	1.3	2.7	4.8
Не відповіли	0.3	0.1	0.1	0.1	0.0	0.4	0.2	0.0	0.1	0.1

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

f9. Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань більше відповідає ситуації, що склалася в країні?

	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Все не так погано, і можна жити	4.1	4.4	17.9	13.4	11.7	9.5	9.2	11.1
Жити важко, але можна терпіти	30.6	38.9	51.4	48.5	53.5	53.4	48.8	46.8
Терпіти наше тяжке становище вже неможливо	59.9	50.4	21.1	29.1	27.3	29.8	33.1	33.4
Важко сказати	5.4	6.1	9.6	8.9	7.4	7.3	8.7	8.7
Не відповіли	0.1	0.2	0.0	0.0	0.2	0.0	0.2	0.1

f10. Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Ніякого покращення не буде	70.3	56.2	43.8	42.7	18.3	35.2	44.0	26.1	51.3	59.4
2. Важко сказати	18.7	24.3	43.1	38.8	41.5	43.2	36.3	43.2	33.7	28.1
3. Більш-менш налагодиться	11.1	19.3	13.0	18.4	40.2	21.6	19.6	30.6	14.9	12.0
Не відповіли	0.0	0.2	0.2	0.1	0.0	0.0	0.1	0.1	0.1	0.4
Середній бал	1.4	1.6	1.7	1.8	2.2	1.9	1.8	2.0	1.6	1.5

Г. Здоров'я і соціальна підтримка

g1. Як Ви загалом оцінюєте стан свого здоров'я?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Дуже поганий	1.9	5.8	6.5	6.1	4.3	5.4	4.4	4.1	4.5	2.4	3.1	3.2	3.1
2. Поганий	15.4	25.8	24.7	28.0	22.0	25.6	21.6	20.8	21.8	18.0	18.5	20.9	18.9
3. Задовільний	53.1	47.5	47.7	46.6	52.0	49.7	57.8	57.6	53.3	56.5	57.8	55.8	49.7
4. Добрий	25.5	16.5	18.8	17.2	18.3	17.5	14.4	15.6	18.1	21.1	17.8	18.6	25.3
5. Відмінний	3.5	4.1	2.4	2.2	2.5	1.8	1.8	1.8	2.3	1.8	2.8	1.4	2.8
Не відповіли	0.5	0.2	0.0	0.0	0.9	0.1	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.0	0.2
Середній бал	3.1	2.9	2.9	2.8	2.9	2.8	2.9	2.9	2.9	3.0	3.0	2.9	3.0

GS. Громадські організації та громадянське суспільство

gs1. На Вашу думку, наскільки в цілому важливою чи не важливою є роль громадських організацій в житті сучасного українського суспільства?

	2013
1. Дуже важлива	10.4
2. Скоріше важлива	28.1
3. Важко визначити однозначно	22.2
4. Скоріше не важлива	10.7
5. Зовсім неважлива	7.2
Не знаю	21.4
Не відповіли	0.0
Середній бал	2.7

gs2. Наскільки важливу роль можуть відігравати ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ у кожній з наступних сфер українського суспільства – Політика та виборчі кампанії?

	2013
1. Дуже важливу	9.6
2. Скоріше важливу	27.6
3. Важко визначити однозначно	25.4
4. Скоріше не важливу	17.1
5. Зовсім неважливу	10.4
Не знаю	9.6
Не відповіли	0.3
<i>Середній бал</i>	<i>2.9</i>

gs3. Наскільки важливу роль можуть відігравати ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ у кожній з наступних сфер українського суспільства – Контроль за владою та боротьба з корупцією?

	2013
1. Дуже важливу	19.7
2. Скоріше важливу	22.8
3. Важко визначити однозначно	19.1
4. Скоріше не важливу	15.7
5. Зовсім неважливу	14.3
Не знаю	8.3
Не відповіли	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>2.8</i>

gs4. Наскільки важливу роль можуть відігравати ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ у кожній з наступних сфер українського суспільства – Надання допомоги бідним і соціально вразливим верствам населення?

	2013
1. Дуже важливу	27.2
2. Скоріше важливу	31.3
3. Важко визначити однозначно	19.8
4. Скоріше не важливу	9.6
5. Зовсім неважливу	5.7
Не знаю	6.4
Не відповіли	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>2.3</i>

gs5. Наскільки важливу роль можуть відігравати ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ у кожній з наступних сфер українського суспільства – Захист природного середовища?

	2013
1. Дуже важливу	25.5
2. Скоріше важливу	35.8
3. Важко визначити однозначно	20.3
4. Скоріше не важливу	8.4
5. Зовсім неважливу	4.4
Не знаю	5.6
Не відповіли	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>2.3</i>

gs6. Наскільки важливу роль можуть відігравати ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ у кожній з наступних сфер українського суспільства – Захист громадянських прав та свобод?

	2013
1. Дуже важливу	24.9
2. Скоріше важливу	29.4
3. Важко визначити однозначно	21.3
4. Скоріше не важливу	9.9
5. Зовсім неважливу	7.2
Не знаю	6.8
Не відповіли	0.3
<i>Середній бал</i>	<i>2.4</i>

gs7. Наскільки важливу роль можуть відігравати ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ у кожній з наступних сфер українського суспільства – Пропаганда здорового способу життя, профілактика наркоманії та алкоголізму?

	2013
1. Дуже важливу	28.8
2. Скоріше важливу	36.1
3. Важко визначити однозначно	17.7
4. Скоріше не важливу	6.8
5. Зовсім неважливу	4.3
Не знаю	6.4
Не відповіли	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>2.2</i>

gs8. Наскільки важливу роль можуть відігравати ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ у кожній з наступних сфер українського суспільства – Дозвілля громадян – спорт, туризм, культурні ініціативи та клуби по інтересам?

	2013
1. Дуже важливу	24.6
2. Скоріше важливу	35.8
3. Важко визначити однозначно	20.1
4. Скоріше не важливу	8.9
5. Зовсім неважливу	4.3
Не знаю	6.3
Не відповіли	0.0
<i>Середній бал</i>	<i>2.3</i>

gs9. Наскільки важливу роль можуть відігравати ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ у кожній з наступних сфер українського суспільства – Благоустрій місць сумісного проживання, підтримка житлового фонду та помешкань, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків?

	2013
1. Дуже важливу	21.3
2. Скоріше важливу	33.4
3. Важко визначити однозначно	23.0
4. Скоріше не важливу	8.7
5. Зовсім неважливу	4.6
Не знаю	8.9
Не відповіли	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>2.4</i>

gs10. Наскільки важливу роль можуть відігравати ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ у кожній з наступних сфер українського суспільства – Історична та культурна спадщина, просвіта та наука?

	2013
1. Дуже важливу	20.4
2. Скоріше важливу	34.1
3. Важко визначити однозначно	23.5
4. Скоріше не важливу	8.9
5. Зовсім неважливу	3.8
Не знаю	9.3
Не відповіли	0.0
<i>Середній бал</i>	<i>2.4</i>

gs11. Як Ви вважаєте, у випадку порушення Ваших прав, які організації або особи можуть реально їх захистити?*

	2013
Правоохоронні органи та суд	18.2
Депутат місцевої ради	5.2
Депутат Верховної Ради	4.1
Політичні партії	2.1
Громадські об'єднання, організації, ініціативи	9.9
Знайомі, колеги	25.3
Члени сім'ї, родичі	38.7
Міжнародний суд та міжнародні правозахисні організації	19.7
"Тіньові" організації	4.6
Інші	0.7
Не знаю таких організацій або осіб	24.8
Важко відповісти	10.6
Не відповіли	0.1

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

gs12. Які форми впливу громадськості на прийняття рішень органами влади Ви вважаєте найбільш ефективними?*

	2013
Громадські слухання, консультації органів влади з громадськими активістами та експертами	19.0
Вивчення громадської думки	26.4
Використання "гарячих" телефонних ліній та інтернет-сторінок органів влади	22.8
Обговорення проектів рішень влади в медіа та соціальних мережах	12.6
Участь в діяльності політичних партій	9.4
Участь в існуючих або створення нових громадських організацій та об'єднань	7.1
Проведення референдумів	22.1
Підготовка колективних листів та звернень	19.4
Участь у мітингах та демонстраціях	28.6
Бойкот, відмова виконувати рішення органів влади	15.8
Створення та діяльність органів самоорганізації населення (ОСН)	8.6
Пікетування державних установ	16.4
Інше	1.2
Важко відповісти	27.2
Не відповіли	0.1

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

gs13. Членом яких громадських організацій, об'єднань або рухів Ви є?*

	2013
Клуб за інтересами	2.3
Органи самоорганізації населення (ОСН)	0.4
Суспільно-політичний рух	0.8
Екологічний рух	0.5
Громадська організація, фонд, асоціація	0.8
Нетрадиційна профспілка	0.3
Творча спілка	0.8
Спортивний клуб, товариство	2.2
Професійне об'єднання	2.3
Об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ)	1.9
Студентське товариство, молодіжна організація	1.7
Релігійна організація, церковна громада	3.1
Об'єднання фермерів	0.2
Інша організація, об'єднання, рух	0.6
Не належу до жодної з громадських організацій, об'єднань або рухів	87.1
Не відповіли	0.1

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

gs14. Як Ви вважаєте, чому люди беруть участь в діяльності громадських організацій, об'єднань, або створюють громадські ініціативи?

	2013
Захист своїх прав та реалізація інтересів	40.1
Турбота про загальне благо та допомога іншим людям	24.0
Громадський контроль за діяльністю органів влади	16.5
Прагнення здобути політичний капітал та зробити кар'єру у політиці	24.7
Бажання заробити гроші на фінансовій підтримці держави чи донорів	30.6
Інше	0.2
Не знаю	20.0
Не відповіли	0.3

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

gs15. А що, на Вашу думку, насамперед заважає участі людей в діяльності громадських організацій, об'єднань або громадських ініціативах?*

	2013
Байдужість, пасивність людей до суспільного життя	48.7
Відсутність вільного часу	27.0
Загальна зневіра у власних можливостях захистити свої права та інтереси	30.0
Фінансові проблеми сім'ї, потреба додаткових заробітків	17.2
Юридичні перешкоди, труднощі у створенні громадських організацій, об'єднань	7.1
Недовіра до громадських організацій, об'єднань	25.6
Загальна слабкість, малочисельність громадських організацій, об'єднань	13.3
Протидія державних органів влади діяльності громадських організацій, об'єднань	10.8
Пересторога вступати у конфлікт з офіційними представниками влади	18.6
Інше	0.2
Нічого з переліченого не заважає	3.3
Не знаю	10.0
Не відповіли	0.1

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

gs16. Чи згодні Ви взяти участь у наступних видах громадської діяльності і за яких умов – Допомога нужденним, сиротам та інвалідам?

	2013
1. Не згоден ні за яких умов	15.0
2. Згоден за повну оплату	6.3
3. Згоден за часткову оплату	11.7
4. Згоден без оплати	42.8
Не знаю, важко сказати	24.1
Не відповіли	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>3.1</i>

gs17. Чи згодні Ви взяти участь у наступних видах громадської діяльності і за яких умов – Організація дозвілля та відпочинку?

	2004	2013
1. Не згоден ні за яких умов	17.4	23.1
2. Згоден за повну оплату	17.8	16.9
3. Згоден за часткову оплату	12.3	16.7
4. Згоден без оплати	12	16.6
Не знаю, важко сказати	39.7	26.4
Не відповіли	0.8	0.3
<i>Середній бал</i>	<i>2.3</i>	<i>2.4</i>

gs18. Чи згодні Ви взяти участь у наступних видах громадської діяльності і за яких умов – Участь у забезпеченні правопорядку?

	2004	2013
1. Не згоден ні за яких умов	28.9	35.2
2. Згоден за повну оплату	13	14.3
3. Згоден за часткову оплату	9.1	11.9
4. Згоден без оплати	10.8	12.1
Не знаю, важко сказати	37.5	26.1
Не відповіли	0.7	0.5
<i>Середній бал</i>	<i>2.0</i>	<i>2.0</i>

gs19. Чи згодні Ви взяти участь у наступних видах громадської діяльності і за яких умов – Участь в озелененні свого міста/села?

	2004	2013
1. Не згоден ні за яких умов	9.9	16.6
2. Згоден за повну оплату	12.8	11.2
3. Згоден за часткову оплату	13.2	16.8
4. Згоден без оплати	39.6	37.3
Не знаю, важко сказати	23.9	17.3
Не відповіли	0.6	0.8
<i>Середній бал</i>	<i>3.1</i>	<i>2.9</i>

gs20. Чи згодні Ви взяти участь у наступних видах громадської діяльності і за яких умов – Участь в прибиранні та впорядкуванні території за місцем проживання?

	2004	2013
1. Не згоден ні за яких умов	9.7	16.7
2. Згоден за повну оплату	10.4	11.6
3. Згоден за часткову оплату	10.2	13.8
4. Згоден без оплати	48.4	39.4
Не знаю, важко сказати	21	18.3
Не відповіли	0.3	0.1
<i>Середній бал</i>	3.2	2.9

gs21. Чи згодні Ви взяти участь у наступних видах громадської діяльності і за яких умов – Участь в діяльності об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ)?

	2013
1. Не згоден ні за яких умов	28.4
2. Згоден за повну оплату	11.2
3. Згоден за часткову оплату	10.2
4. Згоден без оплати	14.3
Не знаю, важко сказати	35.5
Не відповіли	0.4
<i>Середній бал</i>	2.2

gs22. Чи згодні Ви взяти участь у наступних видах громадської діяльності і за яких умов – Участь в діяльності органів самоорганізації населення (ОСН)?

	2013
1. Не згоден ні за яких умов	28.2
2. Згоден за повну оплату	9.7
3. Згоден за часткову оплату	9.8
4. Згоден без оплати	10.1
Не знаю, важко сказати	42.1
Не відповіли	0.1
<i>Середній бал</i>	2.0

gs23. Якщо Ви особисто не готові брати участь у діяльності Органів самоорганізації населення (ОСН), то чому саме?

	2013
Така організація нічого не зможе вирішити, всі рішення куплені	18.1
Не маю вільного часу для такої діяльності	18.6
Не маю достатньої інформації про діяльність таких органів	21.2
В моєму населеному пункті немає проблем, які б могли вирішувати ОСН	4.0
Інше	0.8
Маю бажання, але не маю можливості (вік, хвороба, тощо)	14.6
Важко відповісти / Відмова від відповіді	19.4
Не відповіли	3.3

gs26. Ви готові чи не готові, при наявності підтримки громадськості, проявити особисту ініціативу та включитися у вирішення актуальних проблем Вашого багатоквартирного будинку, вулиці, мікрорайону чи в цілому населеного пункту в межах Ваших можливостей?

	2013
1. Однозначно готовий	10.7
2. Скоріше готовий	25.9
3. Скоріше не готовий	20.4
4. Однозначно не готовий	21.4
Не знаю	21.4
Не відповіли	0.1
Середній бал	2.7

gs24. У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь протягом останніх 12 місяців?*

	2006	2007	2009	2013
Переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	22.4	12.1	10.2	12.4
Носив символіку політичного характеру	7.8	1.7	2.1	2.6
Вступав у контакт з офіційними представниками влади	3.9	2.3	1.3	2.6
Вступав у контакт з активістами політичних організацій	6.3	2.7	2.7	4.1
Брав участь у роботі громадських організацій	8.2	2.9	2.4	3.1
Збирав підписи під колективними зверненнями	3.1	1.9	2.5	3.1
Розсилав повідомлення політичного змісту з мобільного телефону або електронною поштою	0.8	0.2	0.4	0.7
Не купував певні товари з політичних міркувань	2.9	2.2	2.7	2.9
Брав участь у законних мітингах, демонстраціях, страйках	7.9	4.9	4	2.8
Брав участь у голодуваннях протесту	0.3	0.2	0.2	0.1
Брав участь у бойкоті (відмовлявся виконувати рішення адміністрації, органів влади)	0.2	0.3	0.4	0.2
Брав участь у несанкціонованих мітингах, демонстраціях, страйках	0.6	0.3	0.6	0.5
Пікетував державні установи	0.7	0.3	0.4	0.2
Блокував шляхи сполучення	0.2	0.2	0.4	-
Брав участь у захопленні будівель державних установ	0.1	0.1	0.1	-
Інше	0.7	0.7	0.1	0.2
У жодному із таких заходів участі не брав	64.7	79.7	83.7	80
Не відповіли	0.1	0.2	0	0.1

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас

І. Місцеві умови

і4. Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де Ви живете?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Так, хотів би	16.1	18.1	18.8	19.3	19.3	21.1	19.2	20.1	19.4	19.6	20.1	24.4
Важко сказати	18.8	18.4	21.6	21.7	25.1	20.9	20.1	16.8	18.2	16.6	20.4	14.1
Ні	64.5	63.4	59.4	59.0	55.2	57.8	60.6	62.6	62.4	63.7	59.4	61.1
Не відповіли	0.6	0.0	0.2	0.0	0.3	0.2	0.1	0.5	0.1	0.1	0.1	0.3

і5. Якби Ви надумали виїхати з Вашого населеного пункту, то куди?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
До іншої місцевості в Україні	15.3	10.4	11.3	14.8	9.8	9.9	12.9	12.6	14.4	11.2	10.7	7.9
До Росії	12.7	13.3	9.7	7.2	10.5	10.3	8.1	7.9	9.6	8.3	7.1	7.0
До інших республік колишнього СРСР	1.1	1.2	1.4	1.8	0.6	1.1	0.6	1.6	0.8	1.2	0.8	1.6
За межі колишнього СРСР	4.6	9.1	9.7	9.6	10.2	10.1	7.1	7.0	5.3	7.9	8.4	12.1
Ще не знаю куди	12.8	12.3	15.9	17.0	19.8	18.4	17.1	16.9	16.3	18.3	19.2	19.9
Ніколи і нікуди я не виїжджав би	51.3	53.7	51.9	49.6	48.6	49.9	54.1	53.4	53.5	53.0	53.3	50.6
Не відповіли	2.0	0.0	0.1	0.0	0.4	0.3	0.2	0.6	0.2	0.1	0.5	0.8

L. Матеріальний статус сім'ї

12. Оцініть, будь ласка, матеріальний рівень життя Вашої сім'ї:

(0 балів — найнижчий, а 10 балів — найвищий)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
0 Найнижчий	11.3	17.6	15.7	12.2	2.4	2.0	4.0	3.4	2.7	3.6	3.1	2.2
1	8.2	12.6	14.8	12.4	3.2	3.3	6.6	4.9	4.3	5.3	5.8	6.8
2	17.6	18.2	19.3	19.8	17.8	15.0	12.3	11.7	11.3	14.1	14.4	17.2
3	27.9	25.5	26.6	26.6	22.6	20.7	30.1	30.6	26.1	27.4	30.2	31.8
4	16.3	12.6	11.4	13.8	26.5	29.2	19.6	20.0	21.7	19.9	23.0	19.1
5	13.4	10.2	9.1	11.2	21.8	22.6	18.6	19.7	22.8	19.3	15.5	13.9
6	3.3	1.8	1.8	1.8	3.7	5.3	4.6	5.3	5.1	5.7	4.3	4.6
7	1.4	0.7	0.8	1.7	0.9	0.9	1.9	2.7	3.9	2.8	2.3	3.1
8	0.2	0.4	0.3	0.2	0.1	0.3	1.1	0.8	1.3	1.3	0.7	0.7
9	0.1	0.1	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.2	0.1	0.3	0.1	0.2
10 Найвищий	0.3	0.1	0.1	0.2	0.1	0.0	0.4	0.3	0.1	0.0	0.1	0.1
Не відповіді	0.0	0.2	0.2	0.0	1.0	0.5	0.8	0.4	0.6	0.3	0.5	0.3
Середній бал	3.0	2.5	2.4	2.7	3.5	3.7	3.5	3.6	3.8	3.6	3.5	3.4

13. Який розмір Вашої заробітної платні (стипендії, пенсії) за останній місяць?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
У середньому (національна валюта)	1302	637277	6500000	84	96	208	290	393	571	1021	1166	1421	1718
Курс НБУ на час опитування	126	15100	184000	2.05	5.22	5.32	5.30	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99	7.99
У середньому (доларовий еквівалент)	10	42	35	41	18	39	54	74	113	202	147	178	215
Не відповіді	3.3	14.4	7.4	10.1	3.9	14.2	12.6	4.7	5.6	6.6	5.9	6.8	6.7

14. Визначте матеріальний стан Вашої сім'ї загалом за останні 2–3 місяці:

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Часто не маємо грошей та харчів — інколи жebraуємо	3.1	1.7	1.4	0.5	0.8	1.5	1.3	0.7
Не вистачає продуктів харчування — інколи голодуємо	9.6	5.9	4.0	4.0	3.0	3.9	4.3	3.7
Вистачає лише на продукти харчування	49.3	42.0	41.3	35.5	32.6	36.4	38.7	37.8
Вистачає загалом на прожиття	23.5	32.4	30.2	36.2	37.9	38.1	36.7	33.3
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	11.6	13.9	14.4	15.7	20.7	15.9	15.4	12.1
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	2.0	2.1	2.1	3.6	3.8	3.4	2.7	2.9
Живемо у повному достатку	0.3	0.6	0.3	0.3	0.4	0.2	0.2	0.2
Не відповіли	0.6	1.4	6.3	4.2	0.7	0.4	0.7	9.3

15. Вкажіть, будь ласка, сукупний дохід на одного члена Вашої сім'ї за останній місяць.
(Складіть розмір зарплатні (без відрахувань) та всі інші грошові надходження всіх членів сім'ї, отриману суму поділіть на кількість осіб у сім'ї)

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
У середньому (національна валюта)	1025	544155	5707000	74	96	163	235	384	503	867	1085	1389	1552
Курс НБУ на час опитування	126	15100	184000	2.05	5.22	5.32	5.30	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99	7.99
У середньому (боларовий еквівалент)	8	36	31	36	18	31	44	72	100	172	137	174	194
Не відповіли	2.2	9.7	6.3	8.3	6.7	8.1	6.9	5.8	4.6	8.4	8.1	7.9	7.4

16. Як Ви вважаєте, який дохід у розрахунку на одну особу на місяць, забезпечує зараз прожитковий мінімум?

	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2013
У середньому (національна валюта)	189	241	688	901	1423	1681	2061	3121
Курс НБУ на час опитування	2.05	5.22	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99	7.99
У середньому (доларовий еквівалент)	92	43	130	179	282	212	258	391
Не відповіли	2.1	1.3	1.8	1.8	3.6	3.3	3.7	1.7

113. Як би Ви загалом оцінили матеріальне становище Вашої сім'ї?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Злиденне	5.6	5.3	5.9	4.2	4.4	5.7	4.7	4.6
2. Бідне	40.4	35.7	40.4	40.7	38.7	42.8	45.7	45.7
3. Середнє	52.0	57.1	52.9	53.6	56.0	50.8	48.6	48.9
4. Заможне	1.0	1.2	0.6	0.9	0.5	0.7	0.6	0.7
5. Багате	0.1	0.1	0.0	0.1	0.0	0.0	0.1	0.1
Не відповіли	1.0	0.5	0.1	0.6	0.4	0.1	0.3	0.2
Середній бал	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5

113а. Якщо виходити з Ваших власних бажань, уявлень про життя, то як би Ви хотіли жити?

	2013
Жити не гірше за більшість наших людей	21.0
Жити краще за більшість наших людей	9.6
Жити так, як здебільшого живуть люди в сучасних цивілізованих країнах	46.1
Жити на власній розсуд, мати власний стиль життя	15.7
Вважаю, що життя людини визначається не її угодобаннями, а долею	3.4
Важко відповісти	4.1
Не відповіли	0.2

N. Робота і зайнятість

n1. Назвіть, будь ласка, тип Вашої зайнятості (роботи) в даний час:

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Професійний політик, керівний працівник держaparату	—	0.1	0.3	0.2	0.0	0.2	0.0	0.1	0.4	0.0	0.1	0.1	0.1
Керівник (заступник керівника) підприємства, установи, сільгосппідприємства	5.0	0.4	1.4	0.7	0.8	0.6	0.6	0.4	2.5	0.7	1.1	1.0	1.0
Службовець держaparату (посадова особа)	—	1.5	1.2	0.8	0.8	1.0	0.9	0.8	1.3	1.0	0.5	0.8	0.8
Спеціаліст технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою)	12.7	7.4	5.9	5.9	4.5	5.9	5.4	5.4	5.3	8.1	4.8	4.8	5.8
Спеціаліст у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (з вищою або середньою спеціальною освітою)	12.3	7.4	6.7	5.5	5.0	5.0	5.3	5.8	4.8	7.2	4.9	4.7	5.1
Працівник правоохоронних органів, військовослужбовець	1.1	1.0	1.5	1.4	0.8	0.8	0.8	0.9	0.9	1.3	1.2	0.9	0.7
Підприємець у великому або середньому бізнесі	—	0.5	1.0	0.7	0.9	0.6	0.7	0.8	0.9	1.1	1.1	0.7	0.6
Займаюсь дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом	—	2.5	2.6	3.5	3.8	3.3	4.2	3.3	3.0	4.3	3.7	3.3	3.5
Службовець з числа допоміжного персоналу	12.4	6.3	6.3	6.0	5.4	6.3	6.8	7.3	5.5	5.6	5.9	6.1	5.3
Кваліфікований робітник	17.4	19.3	18.3	15.2	13.8	14.7	15.6	15.8	14.7	14.4	13.8	14.3	16.9
Різнораб, підсобний робітник	8.5	4.8	5.6	6.1	6.3	5.0	4.3	5.6	5.1	4.4	7.0	6.8	8.6
Працівник сільгосппідприємства	4.6	5.2	3.5	2.6	2.3	2.1	2.5	2.3	2.3	1.6	1.9	1.6	1.4
Фермер	—	0.2	0.2	0.1	0.1	0.4	0.3	0.3	0.2	0.3	0.1	0.1	0.2
Учень, студент, курсант, аспірант тощо	—	3.5	2.9	2.9	3.4	4.5	3.5	4.0	4.7	4.6	4.8	3.7	3.7
Непрацюючий пенсіонер	—	23.1	26.7	27.5	27.0	29.0	26.9	28.9	26.3	26.4	25.4	25.9	25.2

Продовження таблиці п1.

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Домогосподарка	—	6.0	4.6	5.6	5.8	4.6	4.8	5.7	5.8	5.8	6.2	6.6	6.2
Не маю постійного місця роботи, але підробляю у різних місцях залежно від обставин	—	3.0	2.9	4.3	4.5	5.0	6.0	5.0	5.2	5.1	6.3	6.6	7.6
Не працюю і не маю жодних джерел доходу	14.6	4.0	6.3	8.2	11.8	4.4	4.7	2.8	3.2	1.8	4.4	3.9	3.2
Зареєстрований безробітний	—	—	—	—	—	1.8	1.7	2.0	1.3	1.3	0.9	1.6	1.2
Інше	4.6	2.8	2.1	2.5	3.0	2.5	3.6	1.3	3.4	3.7	3.1	2.4	1.3
Важко сказати	—	—	—	—	—	1.7	1.2	0.5	1.2	1.4	2.1	2.6	1.2
Не відповіли	—	1.1	0.0	0.2	0.1	0.9	0.2	0.9	1.8	0.1	0.6	1.4	0.4

п6. У державному чи приватному секторі Ви зараз працюєте?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
У державному	51.2	42.7	37.2	31.8	29.7	28.7	26.8	24.8	24.9	19.6	17.7	17.9
У приватному	6.1	9.6	11.7	13.8	19.1	22.6	22.8	25.4	30.8	29.8	33.2	34.7
І в тому, і в тому	1.8	1.8	2.0	1.5	2.4	3.2	3.5	4.7	2.8	2.2	2.4	2.3
Не працюю	39.3	45.9	48.8	52.9	46.8	45.2	46.8	45.2	41.4	48.1	46.5	44.7
Не відповіли	1.6	0.0	0.3	0.0	2.0	0.3	0.1	0.0	0.1	0.3	0.1	0.3

п7. Який статус зайнятості Ви маєте на роботі?*

	2002	2004	2005	2006	2010	2012	2013
Роботодавець (власник, який використовує найману працю інших)	2.5	2.8	2.0	3.2	3.7	2.3	2.7
Самозайнятий (індивідуальна трудова діяльність, представник вільної професії)	12.7	11.2	10.6	10.9	10.0	10.5	11.9
Найманий працівник	80.3	77.4	78.7	77.8	80.0	78.6	81.1
Важко сказати	–	6.3	7.8	7.4	5.7	6.2	3.7
Не відповіли	4.5	2.3	0.9	0.7	0.5	2.5	0.6

* Відсотки від тих, хто працює.

п8. Якою мірою Ви задоволені своєю роботою в цілому?*

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не задоволений	16.1	21.6	23.3	17.8	12.1	6.4	7.3	8.9	6.2	6.9	8.3	10.5
2. Скоріше не задоволений	21.0	21.4	26.5	28.8	21.3	23.9	25.2	24.9	22.8	22.2	23.7	26.1
3. Важко сказати, задоволений чи ні	24.2	22.5	21.0	24.9	30.2	29.5	27.0	24.2	23.6	27.9	27.7	23.0
4. Скоріше задоволений	26.6	25.3	24.8	22.4	25.7	33.5	34.8	35.1	39.6	35.7	33.1	34.7
5. Цілком задоволений	7.1	9.1	4.0	6.1	2.9	5.2	5.1	6.0	7.6	6.8	5.1	5.0
Не відповіли	4.9	0.0	0.4	0.0	7.9	1.5	0.5	0.9	0.2	0.5	2.1	0.7
Середній бал	2.9	2.8	2.6	2.7	2.8	3.1	3.1	3.0	3.2	3.1	3.0	3.0

* Відсотки та середні бали від тих, хто працює.

пп1. Чи знаходиться місце Вашої роботи в населеному пункті, де Ви постійно проживаєте?*

	2013
Працюю в іншому населеному пункті в Україні	16.3
Працюю за місцем проживання	81.9
Працюю за межами України/в іншій країні	0.9
Не відповіли	0.9

* Відсотки від тих, хто працює.

пп2. В якому населеному пункті України знаходиться місце Вашої теперішньої роботи?*

	2013
В іншому місті	64.8
В іншому сільському населеному пункті	32.1
Не відповіли	3.1

* Відсотки від тих, хто працює в іншому населеному пункті України.

пп3. З якою частотою Ви виїжджаєте на роботу в інший населений пункт в Україні?

	2013
1. Щодня	70.4
2. Раз на тиждень	12.3
3. Раз на місяць	5.6
4. Раз на півроку	1.2
5. На весь термін праці на робочому місці	8.6
Не відповіли	1.9
<i>Середній бал</i>	<i>1.6</i>

* Відсотки від тих, хто працює в іншому населеному пункті України.

пп4. Скільки часу Ви витрачаєте щодня, аби доїхати на роботу в іншому населеному пункті в Україні та повернутися додому?*

	2013
1. Одну годину	61.7
2. Півтори години	6.2
3. Дві години	8.0
4. Три години і більше	3.7
Не відповіли	21.4
<i>Середній бал</i>	<i>1.5</i>

* Відсотки та середній бал від тих, хто працює в іншому населеному пункті України.

п10. Скільки разів Ви особисто виїжджали за кордон з метою тимчасової роботи?

	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Жодного разу	91.7	89.5	89.9	91.6	90.8	87.6
1 раз	3.4	4.7	4.2	3.3	3.3	5.4
2 рази	1.7	2.2	1.5	1.4	2.1	2.2
3 рази	0.8	1.1	0.8	0.4	1.0	1.2
Більш ніж 3 рази	2.0	2.2	3.3	2.2	2.2	2.7
Не відповіли	0.3	0.3	0.3	1.1	0.6	0.9

п11. Чи плануєте Ви у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Так	6.9	5.7	6.3	6.1	6.2	6.2	5.3	7.2
Ні	92.7	94.3	93.6	93.6	93.7	92.9	94.0	91.8
Не відповіли	0.4	0.3	0.1	0.4	0.1	0.9	0.7	1.0

О. Освіта

о1. Чи відповідає характер Вашої теперішньої роботи Вашому професійно-освітньому рівню?

	2010	2013
Так	26.8	28.2
Ні	16.4	26.7
Важко відповісти	7.9	9.0
Зараз не працюю	48.7	35.4
Не відповіли	0.1	0.7

о2. Чи задоволені Ви рівнем своєї освіти?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Повністю незадоволений	13.1	8.1	13.2	11.7	8.8	11.3	10.7	11.6
2. Скоріше незадоволений	27.1	32.3	29.1	28.2	26.1	26.8	25.0	24.4
3. Важко сказати, задоволений чи ні	29.6	25.3	23.6	22.6	21.1	22.1	25.2	21.7
4. Скоріше задоволений	23.1	28.3	26.8	27.1	30.2	28.4	28.4	31.7
5. Повністю задоволений	6.3	5.1	7.2	10.4	13.5	11.1	10.6	10.4
Не відповіли	0.8	0.9	0.1	0.0	0.3	0.3	0.2	0.2
Середній бал	2.8	2.9	2.86	3.0	3.1	3.0	3.0	3.1

оп1. Чи необхідна для сучасної людини вища освіта?

	2013
Необхідна в будь-якому випадку	49.6
Необхідна для досягнення успіху в житті	37.6
Взагалі не потрібна	12.3
Не відповіли	0.6

оп2. В якій з перерахованих областей Ви хотіли б отримати для себе додаткові знання?*

	2013
Аграрні науки	7.3
Військова справа	2.7
Гуманітарні науки (історія, філософія та ін.)	6.3
Соціальні науки (економіка, політологія, соціологія та ін.)	8.9
Природничі науки (фізика, хімія, біологія та ін.)	3.3
Інженерно-технічна сфера (в т.ч. комп'ютерні технології)	15.5
Екологія	3.9
Традиційна медицина	8.7
Нетрадиційна медицина	11.1
Педагогіка, психологія	8.7
Журналістика	2.8
Юриспруденція	12.1
Іноземні мови	13.7
Інша	1.1
Важко відповісти	39.3
Не відповіли	0.5

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

оп3. Як ви вважаєте, чи сприяє існуюча в Україні система дошкільної та шкільної освіти формуванню інтелектуально розвинених, творчих особистостей?

	2013
1. Абсолютно не сприяє	10.6
2. Скоріше не сприяє	24.3
3. Скоріше сприяє	31.1
4. Дуже сприяє	6.8
Важко відповісти	26.9
Не відповіли	0.3
<i>Середній бал</i>	<i>2.5</i>

03. Чи вмієте Ви користуватися комп'ютером?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не вмію і ніколи не користуюсь	79.8	74.6	70.6	64.8	56.7	54.7	45.5	43.8
Вмію працювати на комп'ютері, іноді користуюсь	13.3	17.8	21.0	25.2	28.3	29.5	34.2	35.8
Вмію і постійно використовую в роботі	4.4	6.3	6.8	9.0	13.8	15.2	19.6	19.2
Інше	2.1	1.2	1.6	0.9	1.0	0.7	0.4	0.8
Не відповіли	0.4	0.1	0.0	0.1	0.1	0.0	0.3	0.3

04. Чи користуєтесь Ви Інтернетом?*

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
Не маю потреби і ніколи не користуюсь	80.7	83.0	80.7	74.4	68.2	59.8	47.1	42.7
Маю потребу, але не маю можливостей користуватися	13.0	9.1	9.3	10.7	8.8	9.8	8.4	8.3
Користуюся вдома	1.1	2.5	3.4	6.9	13.2	21.4	38.9	44.8
Користуюся на роботі	2.6	3.3	4.0	5.3	10.5	9.5	11.8	10.7
Користуюся в інтернет-кафе, комп'ютерному клубі тощо	1.5	2.9	3.7	3.8	2.8	4.7	2.3	1.9
Не відповіли	2.5	0.1	0.1	0.1	0.2	0.2	0.2	0.4

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

R. Соціальні зміни

r2. Якою мірою Ви пишаєтеся чи не пишаєтеся тим, що є громадянином України?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013
1. Зовсім не пишаюся	6.6	8.9	5.2	7.1	7.5	7.2	7.9	9.2
2. Скоріше не пишаюся	11.5	15.8	9.7	12.4	11.4	11.9	14.1	15.4
3. Важко сказати	40.8	37.7	31.4	35.2	30.5	31.3	35.2	27.3
4. Скоріше пишаюся	30.8	30.0	38.3	33.2	36.6	38.3	34.9	37.8
5. Дуже пишаюся	10.1	7.7	15.3	11.9	13.9	11.1	7.7	9.5
Не відповіли	0.3	0.0	0.1	0.2	0.0	0.2	0.2	0.8
<i>Середній бал</i>	3.3	3.1	3.5	3.3	3.4	3.3	3.2	3.2

rn1. Оберіть з наведеного переліку слів ті, які для Вас найтісніше пов'язані з образом сучасного українського суспільства. *

	2003	2005	2013
Тиск	12.4	10.4	16.9
Згуртованість	1.6	17.3	3.8
Злидні	62.4	29.4	35.7
Підйом	1.6	17.2	2.6
Безлад	43.3	28.4	49.6
Перспектива	5.3	28.1	8.9
Багатство	5.5	4.1	5.2
Розруха	44.7	20.1	32.8
Впорядкованість	0.3	6.1	2.3
Протистояння	12.7	18.1	25.0
Тупик	23	5.1	22.9
Свобода	4.7	16.8	5.7
Важко відповісти	11.4	17.4	12.0
Не відповіли	0.1	0.0	0.1

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

тп2. Що, на Вашу думку, об'єднує людей у нашому суспільстві?*

	2002	2003	2006	2009	2013
Прагнення спільно долати труднощі життя в країні	24.0	22.8	22.7	23.9	22.7
Відчуття втрати нормального життя	29.0	31.3	24.5	32.2	27.7
Віра в краще майбутнє	38.2	39.3	42.9	31.1	30.6
Спільні труднощі життя	34.7	40.4	35.6	37.6	33.3
Родинні чи товариські почуття	27.8	25.8	35.8	35.1	23.5
Невдоволеність владою	28.3	39.6	29.4	40.5	34.1
Національна ідея побудови української держави	8.6	7.4	10.2	6.9	7.5
Страх перед майбутнім	28.7	28.7	19.6	30.3	25.2
Мова спілкування	22.6	22.8	20.7	14.7	10.0
Патріотичні почуття громадянина України	9.0	9.4	12.1	8.7	8.3
Політичні погляди	4.7	7.7	12.3	9.3	8.2
Релігія (віросповідання)	11.8	15.9	19.3	11.8	10.4
Національна належність	9.9	11.4	13.1	11.6	7.4
Спільна історія, територія	14.3	20.4	23.7	20.6	12.3
Інше	0.2	0.1	0.3	0.2	0.1
Ніщо не об'єднує	4.2	3.3	3.8	7.4	8.1
Важко відповісти	10.0	6.7	6.7	5.7	8.3
Не відповіли	0.4	0.1	0.1	0.3	0.1

* Можливо було обрати кілька варіантів відповідей водночас.

rn3. Як би Ви могли охарактеризувати наш час? Це час... *

	2003	2006	2013
Обранців долі	7.2	10.2	10.4
Політиканів	33.3	41.9	38.9
Трударів	9.8	12.7	12.8
Жебраків	35.5	25.6	25.1
Авантюристів	23.3	24.6	30.5
Моральних авторитетів	2.2	6.6	7.8
Злодіїв	51.7	37.0	39.9
Талантів	2.7	5.4	4.7
Бюрократів	25.9	24.3	36.6
Пристосуванців	24.4	29.6	29.3
Професіоналів	4.6	5.4	2.7
Важко відповісти	12.4	13.6	13.6
Не відповіли	0.1	0.1	0.1

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

dn5. Що з наведеного, на Вашу думку, найвідчутніше змінилося В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ порівняно з РАДЯНСЬКИМИ ЧАСАМИ?*

	2013
Правила, за якими треба діяти, щоб досягти успіху в житті	34.0
Зразки життєвого успіху	24.1
Уявлення людей про те, що є добре і що погане	32.1
Самі люди	42.7
Ставлення людей один до одного	45.9
Ставлення держави до людини	47.4
Вимоги, що їх ставить до людини життя	31.0
Можливості для досягнення мети	24.3
Головні життєві цінності людей	33.1
Ідеали суспільства	27.2
Ніщо з переліченого суттєво не змінилося	5.2
Важко відповісти	9.1
Не відповіли	0.1

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

дп6. Як Ви вважаєте, чи діють ще сьогодні цінності, які ПРОПАГУВАЛИСЯ В РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ (соціальна рівність, колективізм, взаємодопомога, підтримка держави тощо)?

	2013
1. Однозначно ні	38.5
2. Скоріше ні	38.3
3. Скоріше так	7.6
4. Однозначно так	1.7
Важко відповісти	13.9
Не відповіли	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>1.7</i>

дп7. Чи сприймаєте Ви як свою, ту систему цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо)?

	2013
1. Однозначно ні	17.2
2. Скоріше ні	30.8
3. Скоріше так	23.2
4. Однозначно так	2.8
Важко відповісти	25.7
Не відповіли	0.2
<i>Середній бал</i>	<i>2.2</i>

дп8. Як Вам здається, за роки незалежності нашої держави між Сходом і Заходом України відбувається...?

	2003	2013
1. Значне зближення	5.6	3.2
2. Деяке зближення	19.8	14.5
3. Ніяких особливих змін нема	26.0	33.2
4. Деяке віддалення	8.7	19.9
5. Значне віддалення	4.7	12.5
Важко відповісти	35.0	16.6
Не відповіли	0.2	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>2.8</i>	<i>3.3</i>

q27. Можна чи не можна назвати теперішнє суспільство, у якому Ви живете, справедливим?

	2013
1 (зовсім несправедливе)	37.2
2	35.9
3	23.0
4	3.4
5 (дуже справедливе)	0.3
Не відповіли	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>1.9</i>

q28. Як Ви вважаєте, чи була можливість збереження Радянського Союзу?

	2013
Ні, розпад СРСР був неминучим	30.7
Так, у нього ще був внутрішній резерв для існування	36.5
Важко відповісти	31.1
Не відповіли	1.7

q29. На Вашу думку, нинішні підручники з історії для загальноосвітніх шкіл загалом є більш чи менш правдивими, ніж радянські підручники?

	2013
Нинішні підручники з історії переважно менш правдиві, ніж радянські підручники	15.9
І ті, і ті є переважно неправдивими	26.7
І ті, і ті є правдивими	9.5
Нинішні підручники з історії переважно більш правдиві, ніж радянські підручники	12.9
Важко відповісти	34.6
Не відповіли	0.3

q30. Чи вдалося, на Вашу думку, Україні стати демократичною державою?

	2013
1 (зовсім не вдалося)	24.3
2	26.9
3	35.6
4	10.6
5 (повністю вдалося)	2.3
Не відповіли	0.3
<i>Середній бал</i>	<i>2.4</i>

q31. Чи вдалося, на Вашу думку, Україні стати правовою державою?

	2013
1 (зовсім не вдалося)	36.3
2	28.8
3	27.9
4	5.3
5 (повністю вдалося)	1.4
Не відповіли	0.3
<i>Середній бал</i>	<i>2.1</i>

q32. Чи вдалося, на Вашу думку, Україні стати соціальною державою?

	2013
1 (зовсім не вдалося)	32.1
2	28.3
3	30.8
4	7.0
5 (повністю вдалося)	1.4
Не відповіли	0.4
<i>Середній бал</i>	<i>2.2</i>

г6. Які почуття, виникають у Вас, коли Ви думаєте про СВОЄ МАЙБУТНЄ?*

	2010	2012	2013
Оптимізм	28.3	28.2	19.2
Байдужість	2	4.7	3.7
Радість	5.1	5.6	2.9
Безвихідність	6.2	11.4	16.5
Упевненість	14.7	10.6	8.2
Розгубленість	12.1	17.6	23.5
Задоволеність	5.4	4.4	2.9
Песимізм	4	7	9.8
Надія	58.8	51.2	35.4
Тривога	26.4	29.2	33.1
Інтерес	20.2	16.2	15.3
Страх	12.9	15	21.4
Інше	1.2	0.4	0.3
Важко відповісти	8.7	6.9	9.6
Не відповіли	0.1	0.1	0.1

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

г7. Які почуття, виникають у Вас, коли Ви думаєте про МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ?*

	2005	2006	2010	2012	2013
Оптимізм	33.8	25.5	25.1	19.7	14.1
Байдужість	2.7	2.8	2.4	4.6	4.8
Радість	11.7	4.8	3.1	1.9	1.4
Безвихідність	6.1	11.2	13.3	11.1	17.8
Упевненість	19.5	9.8	11.2	6.7	5.1
Розгубленість	10.5	16	17.1	12.6	17.1
Задоволеність	9.2	3.4	3.3	1.4	1.7
Песимізм	2.8	7.2	7.8	11.5	11.4
Надія	61.2	50.7	56.4	46.9	32.1
Тривога	24.4	34.4	29.1	34.4	30.8
Інтерес	21.5	17.0	19.7	14.1	11.9
Страх	8.1	11.0	16.4	17	22.0
Інше	0.5	0.5	1.1	0.3	0.4
Важко відповісти	7.1	6.8	7.2	8.3	10.9
Не відповіли	0.0	0.0	0.2	0.1	0.1

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

rn4. Що, на Вашу думку, є сьогодні найголовнішою ознакою успіху людини в нашій країні?*

	2013
Слава, визнання	9.9
Гарне здоров'я	36.7
Досягнення влади	20.7
Гарна сім'я	35.7
Кохання	8.4
Престижні речі (гарна машина, будинок, дача)	20.8
Багатство (гроші)	44.4
Успішна кар'єра, успішний бізнес	40.7
Гарна освіта	11.8
Можливість подорожувати світом	5.5
Доброчинність	2.8
Самореалізація, внутрішня свобода	13.5
Наявність хороших друзів	11.0
Можливість добре відпочивати (фітнес-центри, гарний курорт)	2.9
Інше	1.1
Не відповіли	0.2

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

rn5. Кожен з нас належить до різних спільнот, про які може сказати "це – Ми". Вкажіть, будь ласка, які з таких "Ми" найважливіші для Вас особисто?*

	2013
Однолітки, люди одного покоління	32.0
Люди однієї професії	14.2
Громадяни України	35.8
Жителі одного регіону	12.3
Жителі одного міста, села	30.6
Люди однієї національності	15.9
Люди схожого достатку	15.2
Люди близьких політичних поглядів	6.0
Люди однієї віри	16.1
Люди із спільною історичною долею	11.8
Родичі і друзі	53.4
Люди з однаковим освітнім рівнем	6.1
Люди, з якими я разом працюю (вчуся)	14.9
Люди, з якими мене об'єднують спільні захоплення	16.7
Інше	1.0
Не відповіли	0.2

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

rn8. Скажіть, будь-ласка, традиції, цінності та норми поведінки громадян яких країн найбільш близькі до Ваших?

	2007	2013
Країн Західної Європи	11.1	9.8
Скоріше країн Західної Європи, ніж східнослов'янських	8.4	7.8
Важко відповісти	33.1	40.3
Скоріше східнослов'янських країн, ніж країн Західної Європи	25.9	19.8
Східнослов'янських країн	20.6	21.9
Не відповіли	0.8	0.2

rn9. Які народи, ОКРІМ СВОГО, є найбільш близькими Вам за традиціями, звичками, культурою?*

	2013
Росіяни	77.2
Білоруси	55.8
Українці	29.9
Євреї	5.3
Поляки	17.3
Німці	2.6
Французи	0.9
Американці	1.5
Інші	1.2
Таких народів немає	2.4
Важко відповісти	8.6
Не відповіли	0.0

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

i5a. Які з нижченаведених країн Ви хоча б один раз відвідували ПІСЛЯ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ?*

	2013
Росія	26.6
Білорусь	7.1
Молдова	2.2
Грузія	0.8
Інші країни СНД	2.1
Країни ЄС	9.4
Країни, що входили в колишню Югославію	1.1
Інші країни світу	5.3
Жодного разу за кордон не виїздив	60.1
Не відповіли	0.5

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

оп4. Звідки Ви одержуєте найбільш надійну інформацію?*

	2013
Соціальні мережі в Інтернет ("Вконтакте", "Однокласники", "Facebook")	23.1
"Живий журнал"	1.9
Колеги по роботі	18.3
Друзі	37.2
ЗМІ (телебачення, радіо, газети, журнали)	69.8
Сім'я, родичі	44.8
Об'єднання за спільними інтересами	2.3
Державні установи, структури	2.3
Громадські організації	1.0
Інше	0.6
Не відповіли	0.5

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

q1. Яке Ваше теперішнє ставлення до ядерної енергетики в Україні?

	2009	2013
Ніяк не змінила – ядерну енергетику в Україні треба розвивати, а зупинка Чорнобильської АЕС була помилковою	12.7	11.9
Нехай дають електроенергію тільки працюючі блоки існуючих АЕС	30.8	34.9
Треба поступово закривати існуючі АЕС	13.2	23.8
Треба зупинити і законсервувати існуючі АЕС, а відкривати за потребою	7.2	9.2
Треба негайно і назавжди закрити всі АЕС	8.7	17.6
інше(напишіть)	1.0	2.1
Важко відповісти	26.3	-
Не відповіли	0.1	0.6

q2. Як Ви вважаєте, на якій відстані від діючої АЕС можна безпечно проживати?

	2009	2013
Менше 3-х км	0.3	0.8
Не менше 3-х км	0.5	0.6
Не менше 5-ти км	1	0.8
Не менше 10-ти км	1.2	1.7
Не менше 20-ти км	2.1	3
Не менше 30-ти км	7.2	7.3
Не менше 40-ка км	4.1	4.8
Не менше 50-ти км	45.2	46.9
інше (напишіть)	7.1	4
Важко відповісти	30.5	29.7
Не відповіли	0.8	0.4

q6. Нижче наведені характеристики п'яти різних типів людей у залежності від їх ставлення до новинок, швидкості їх сприйняття та використання.

До якого з цих типів Ви б віднесли себе?

	2013
Людина, що створює нові ідеї і прагне до їх впровадження	5.7
Людина, що швидко сприймає новинки і використовує їх раніше за інших	12.6
Людина, яка використовує новинки після того, як їх почали успішно застосовувати інші	26.0
Людина, що обережно ставиться до новинок і використовує їх після того, як їх стала застосовувати значна частина інших	22.7
Людина, яка вкрай обережно ставиться до новинок і застосовує їх, коли ними користуються практично всі	15.8
Важко відповісти	17.0
Не відповіли	0.2

Q. Вільний час, дозвілля, інформаційний простір

q7. Нижче наведено перелік занять людей у вільний від основної і домашньої роботи час. Відмітьте всі ті з них, якими Ви займалися періодично протягом останніх 12 місяців.*

	2013
Активні заняття фізкультурою і спортом (стадіон, басейн, тренажерна зала)	18.2
Турбота про зовнішній вигляд (масаж, сауна, фітнес тощо)	14.6
Рибальство, мисливство, відпочинок на природі	32.7
Відвідування кінотеатрів	12.8
Відвідування концертів, театрів	11.5
Відвідування музеїв, художніх виставок, галерей	8.8
Приймання гостей і перебування в гостях	57.0
Відвідування кафе, барів, дискотек	25.1
Відвідування ресторанів, нічних клубів	12.5
Читання газет, журналів	47.7
Читання фахової літератури	19.7
Читання художньої літератури	28.9
Перегляд телепередач	81.0
Прослуховування радіопередач	32.6
Відвідування курсів (танці, іноземна мова, психологічні тренінги тощо)	5.5
Хобі (прикладна творчість, колекціонування тощо)	11.2
Електронні, комп'ютерні ігри	15.8
Користування Інтернетом	38.8
Відвідування торгівельно-розважальних центрів, непродуктових магазинів, шопінг	22.3
Прослуховування музики	39.1
Відвідування церкви (костел, молитовний дім, мечеть тощо)	32.3
Поїздка на відпочинок (курорт, подорожі)	19.4
Просто відпочинок вдома, нічого не роблячи	56.4
Інше	1.4
Важко відповісти	3.8
Не відповіли	0.4

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

q8. Нижче наведено перелік занять людей у вільний від основної і домашньої роботи час. Відмітьте всі ті з них, якими Ви хотіли б ЗАЙМАТИСЯ ЧАСТІШЕ.*

	2013
Активні заняття фізкультурою і спортом (стадіон, басейн, тренажерна зала)	29.2
Турбота про зовнішній вигляд (масаж, сауна, фітнес тощо)	27.6
Рибальство, мисливство, відпочинок на природі	31.0
Відвідування кінотеатрів	22.9
Відвідування концертів, театрів	23.7
Відвідування музеїв, художніх виставок, галерей	19.6
Приймання гостей і перебування в гостях	18.1
Відвідування кафе, барів, дискотек	14.8
Відвідування ресторанів, нічних клубів	14.1
Читання газет, журналів	14.8
Читання фахової літератури	11.8
Читання художньої літератури	16.8
Перегляд телепередач	19.9
Прослуховування радіопередач	8.8
Відвідування курсів (танці, іноземна мова, психологічні тренінги тощо)	15.4
Хобі (прикладна творчість, колекціонування тощо)	15.7
Електронні, комп'ютерні ігри	9.8
Користування Інтернетом	15.8
Відвідування торгівельно-розважальних центрів, непродуктових магазинів, шопінг	14.4
Прослуховування музики	10.5
Відвідування церкви (костел, молитовний дім, мечеть тощо)	14.4
Поїздка на відпочинок (курорт, подорожі)	42.7
Просто відпочинок вдома, нічого не роблячи	27.4
Інше	1.8
Важко відповісти	12.9
Не відповіли	1.7

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

q9. Відмітьте, будь ласка, ті установи та заходи, які Ви жодного разу НЕ ВІДВІДУВАЛИ у своєму житті.*

	2013
Музей	9.4
Драматичний театр	26.6
Театр опери та балету	47.1
Кінотеатр	5.6
Бібліотека	4.9
Цирк	7.3
Виставка живопису, скульптури, художньої фотографії	34.6
Естрадний концерт (в т.ч. концерт популярної музики)	19.7
Концерт народної (фольклорної) пісні, танцю	28.7
Концерт класичної музики, джазу	47.6
Важко відповісти	3.7
У всіх цих закладах був принаймні один раз	29.3
Не відповіли	0.4

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

**q10. На що з наведеного нижче витратила гроші Ваша сім'я
впродовж останніх 12 місяців?***

	2013
Придбання комп'ютерних ігор, фільмів, музичних творів	7.4
Придбання книжок	16.4
Придбання журналів	20.7
Витрачання грошей на доступ до Інтернету	31.4
Придбання білетів до театру, філармонії	6.3
Придбання квитків до музею, на художню виставку	4.7
Придбання квитків до кінотеатру	12.7
Придбання квитків на концерти популярної музики	5.9
Придбання квитків на спортивні видовища	6.4
Придбання спортивного спорядження, товарів для відпочинку	9.1
Придбання модного одягу, дорогої парфумерії	19.7
Придбання подарунків близьким до свят, днів народження	56.9
Придбання електронних книг, рідерів, планшетів	4.3
Придбання мобільного телефона, смартфона	19.3
Придбання комп'ютера, ноутбука, нетбука	7.5
Витрачання грошей на алкогольні напої, тютюнові вироби	37.5
Інше	3.9
Нічого з наведеного не купували	21.8
Не відповіли	0.3

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

q11. Що з наведеного заважає Вам повноцінно відпочивати та розважатися?*

	2013
Нестача власних коштів	67.2
Недостатня реклама відповідних послуг та закладів	2.6
Відсутність вільного часу	28.2
Відсутність відповідних закладів	7.8
Низька якість послуг	5.8
Стан здоров'я	13.6
Немає компаньйона, супутника	4.6
Висока ціна на квитки в заклади культури і дозвілля	25.3
Мене це не цікавить	6.5
Інше	0.2
Ніщо з наведеного не заважає	8.7
Не відповіли	0.8

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

q12. Які телепередачі Вам подобаються найбільше?*

	2013
Новини	58.7
Розважальні і гумористичні програми ("Криве дзеркало", "Велика різниця", "Вечірній квартал", "Вечірній Київ", "Розсмішіть коміка" тощо)	56.4
Концерти, виступи популярних груп, музичні кліпи	27.4
Музичні, танцювальні конкурси ("Х-Фактор", "Голос країни", "Танці з зірками", "Танцюють всі", "Майданс" тощо)	39.4
Спортивні передачі, трансляції матчів, чемпіонатів тощо	25.4
Телесеріали	33.4
Розігрування призів ("Что, где, когда?", "Поле чудес", "Мій зможе" тощо)	13.8
Ток-шоу "про життя" ("Критична точка", "Жди меня", "Табу", "Давай одружимося!", тощо)	24.7
Ток-шоу на політичні теми (Ток-шоу з Анною Безулик "Справедливість", "Свобода слова", "Шустер Live")	18.8
Ток-шоу з викриттями ("Битва кстрасенсів", "Паралельний світ", "Детектор брехні" тощо)	25.7

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

Продовження таблиці q12.*

	2013
Передачі/цикли передач з літератури, мистецтва, театру ("Школа злословия", "На ночь глядя", "Золотая пыль")	4.7
Передачі/цикли передач про природу, тварин, подорожі	21.2
"Реальне телебачення" ("Ігри патріотів", "Міняю жінку", "Краса по-українськи" тощо)	17.1
Художні фільми	62.3
Кримінальна хроніка, передачі на тему злочинності	25.8
Інформаційно-аналітичні програми (про економіку, фінанси, нерухомість тощо)	8.9
Дитячі програми, мультфільми	11.8
Документальні фільми, біографії історичних особистостей, історичні реконструкції	17.9
Передачі на побутову тематику ("Квадратный метр", "Сад и огород", "Квартирне питання" тощо)	15.7
Кулінарні шоу ("Пекельна кухня", "Смак", "Кращий кухар на селі", "Кулінарна династія" тощо)	23.2
Передачі про здоров'я, догляді за зовнішністю ("Зважені та щасливі", "Формула здоров'я", "Доброго вам здоров'яца")	21.3
Передачі про моду, світське життя ("Модний вирок", "Світські хроніки", життя зірок, трансляції показів мод)	15.1
Передачі для автомобілістів, трансляції авторалі тощо	11.2
Художньо-документальні передачі на морально-правові теми ("Суд присяжних", "Понять, простить", "Право на захист" тощо)	13.9
Передачі на релігійні теми ("Утренняя молитва", "Голос верующего", "Мир православия")	4.9
Реклама	0.7
Інше	0.8
Важко відповісти	2.6
Не відповіли	0.1

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

q13. Які програми новин Ви дивилися впродовж останніх 7-ми днів найчастіше?*

	2013
Підсумки дня (1 Національний)	25.9
ТСН (1+1)	67.4
Подробности (Інтер)	60.2
Репортер (Новий канал)	22.1
Вікна (СТБ)	40.5
Факти (ICTV)	41.5
События (Україна)	29.5
Сьогодні (ТВІ)	6.8
Время (ОРТ Міжнародне)	9.6
Вести (Россия)	8.8
Сегодня (НТВ)	8.9
Новини районних каналів	3.8
Новини міських каналів	9.7
Новини обласних каналів	8.7
Новини інших українських каналів	4.7
Новини інших російських каналів	2.8
Не дивився новини	8.1
Не відповіли	0.6

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

q14. Яким програмам новин Ви довіряєте найбільше?*

	2013
Підсумки дня (1 Національний)	6.9
ТСН (1+1)	36.4
Подробности (Інтер)	29.1
Репортер (Новий канал)	6.1
Вікна (СТБ)	13.3
Факти (ICTV)	17.1
События (Україна)	10.6
Сьогодні (ТВІ)	2.0
Время (ОРТ Міжнародне)	3.3
Вести (Россия)	3.7
Сегодня (НТВ)	2.8
Новини районних каналів	1.2
Новини міських каналів	3.1
Новини обласних каналів	2.9
Новини інших українських каналів	1.4
Новини інших російських каналів	1.2
Не дивився новини	2.8
Не довіряю жодним програмам новин	16.4
Не відповіли	2.3

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

q15. Які художні фільми за жанром Вам подобається дивитися найбільше?*

	2013
Мелодрама (ліричне кіно про кохання, сім'ю)	40.8
Комедія	51.7
Фантастика, фентезі	16.7
Детектив	36.6
Музичний фільм, мюзикл	7.3
Фільм жахів, містика	10.0
Бойовик, гостросюжетний фільм	22.2
Історичне кіно (про відомих особистостей чи події минулого)	36.3
Соціальна драма, кіно про проблеми життя сучасної людини	17.3
Мультфільм (анімаційний фільм)	11.6
Авторське інтелектуальне кіно (арт-хаус)	2.3
Еротичне кіно	4.4
Інше	0.6
Дивлюсь, як правило, будь-які фільми	9.9
Практично не дивлюся фільми	4.5
Важко відповісти	2.6
Не відповіли	0.4

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

q16. Які ВІТЧИЗНЯНІ телесеріали Ви любите дивитись більш за все?*

	2013
Про любов та сімейні стосунки (наприклад: "Маруся", "Вероніка", "Втрачене щастя", "Ефросінья", "Нерівний шлюб" тощо)	33.1
Детективи, "екшн" (наприклад: "Метод Фрейда", "Слід", "Літейний", "Дознавач", "Подружжя", "Дикий", "Сліпий" тощо)	34.6
Комедійні (наприклад: "Свати", "Моя прекрасна няня", "Леся+Рома", "Щасливі разом")	43.9
Історичні (наприклад: "Жуков", "Фурцева", "Пристрасті по Чапаю")	32.1
Екранізації класичних творів (наприклад: "Брати Карамазови", "Майстер і Маргарита", "Ідіот")	15.9
Інші	0.5
Взагалі не дивлюсь серіали	23.1
Не відповіли	1.6

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

**q17. Які ЗАРУБІЖНІ телесеріали Ви любите дивитись
більш за все? ***

	2013
Про любов та сімейні стосунки (наприклад: "Санта Лючія", "Коста Конкордія", "Відчайдушні домогосподарки", "Секс у великому місті" тощо)	17.4
Детективи, "екшн" (наприклад: "Вбивство в Мітсомері", "Ясновидець", "Менталіст", "Декстер", "Криміналісти: мислити як злочинець")	23.2
Комедійні (наприклад "Друзі", "Як я зустрів вашу маму")	20.4
Історичні, (наприклад: "Величне століття. Роксолана". "Жанна Д'арк")	38.2
Екранізації класичних творів (наприклад: "Людина, яка сміється", "Знедолені")	9.6
Інші	1.2
Взагалі не дивлюсь серіали	32.7
Не відповіли	2.1

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

q18. Що дає Вам телебачення?*

	2013
Допомагає бути в курсі вітчизняних і світових новин	57.9
Розширює знання про культуру, мистецтво	18.8
Надає нову цікаву інформацію про історію, світ, природу	32.8
Допомагає розібратись у стосунках з людьми	10.8
Розширює знання про здоровий спосіб життя, про шляхи збереження здоров'я	18.9
Надає багато корисних порад у сфері побуту, кулінарії, вибору товарів, продуктів та послуг	18.6
Допомагає відволіктися від життєвих проблем	42.1
Дає змогу розважитись	38.1
Не грає жодної вагомій ролі	10.4
Не відповіли	0.2

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

q19. Яку музику Вам подобається слухати?*

	2007	2013
Авторська (бардівська) пісня	14.1	9.6
Джаз, блюз	7.0	7.3
Духовна, релігійна музика	5.7	3.1
Гітара	15.3	-
Електронна музика	4.7	4.4
Естрадні пісні минулих років	36.0	26.6
Класична музика	13.1	4.3
Реп, хіп-хоп	5.9	6.6
Рок	8.3	9.4
Романси	18.9	13.2
Російські народні пісні	18.7	11.8
Саундтреки, музику з кінофільмів	12.3	8.9
Сучасні пісні української естради	44.4	36.4
Сучасні пісні російської естради	51.4	39.8
Сучасні пісні зарубіжної естради	25.9	22
Українські народні пісні	30	19.3
Циганські пісні	14.2	7.8
Шансон	27.5	27.9
Хард-рок і "метал"	3.8	2.8
Фольклор, етнічну музику	2.6	2.8
Реггі	1.3	1.2
Інше (напишіть)	1.2	1.2
Практично не слухаю музику	5.7	13.8
Важко відповісти	2.6	4.6
Не відповіли	0.1	0.0

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

q20. На яких носіях Ви частіше читаєте книги, періодичні видання, журнали?*

	2013
Традиційні паперові (друковані видання)	55.2
Електронна книжка (e-reader)	3.2
Планшет	2.0
Екран монітору (комп'ютера, ноутбука, КПК)	12.3
Мобільний телефон/смартфон	4.9
Слухаю на аудіоносіях (аудіо книги)	1.3
Інше	0.1
Не читаю на жодних носіях	36.8
Не відповіли	0.5

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

q21. Яку художню літературу Ви читали протягом останніх 12 місяців?*

	2003	2007	2013
Автобіографії, мемуари	4.8	5.5	4.2
Детективи	28.1	28.5	17.2
Історичні романи	19.9	22	13.6
Поезія	4.6	5.9	3.1
Російська класика	6.4	7.2	5.6
Романи про кохання	19.2	18.8	11.6
Еротичні романи	3.3	2.8	1.2
Публіцистика	7.1	3.8	3.2
Українська класика	3.7	4	3.3
Фантастика	9.6	7.1	4.9
Сучасна зарубіжна проза	8.2	4.1	2.5
Зарубіжна класика	6.0	7.3	5.3
Сучасна українська проза	1.8	2.5	2.1
Сучасна російська проза	3.4	4.2	1.7
Гумористична література, комікси	11.9	8.3	4
Фентезі, готика	-	2.8	2.2
Інше (напишіть)	4.8	1.6	1.2
Важко відповісти	7.1	2.7	3.9
Не читав(ла) художню літературу протягом останніх 12 місяців	29.4	39.6	53.6
Не відповіли	0.4	0.2	0.5

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

gs25. Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?*

	2013
Читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій	15.9
Відстежую новини суспільно-політичного життя	15.6
Читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів	5.9
Звертаюся до офіційних установ, організації для розв'язання особистих або громадських проблем	2.9
Звертаюся до громадських, міжнародних організацій	1.0
Висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо	1.3
Залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань	2.6
Обговорюю на форумах, конференціях, в соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя	1.9
Підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі (як-то, допомога хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)	1.9
Сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії	0.7
Інше	0.3
Нічого з переліченого не роблю	31.4
Не користуюсь Інтернетом	42.3
Не відповіли	0.2

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

S. Демографічні дані

s1. Ваша стать?

	2013
Чоловіча	45.5
Жіноча	54.5
Не відповіли	0.0

s2. Ваш вік?

	2013
до 30 років	18.8
30-55 років	52.1
старші 55 років	29.1

s3. Ваш сімейний стан?

	2013
Ніколи не був(ла) у шлюбі	13.6
Перебуваю у зареєстрованому шлюбі	55.0
Перебуваю у фактичному, незареєстрованому шлюбі	7.3
Розлучений(на) офіційно	8.9
Розійшовся(лась), хоч офіційно не розлучений(на)	1.2
Вдовець (вдова)	12.8
Не відповіли	1.2

s4. Ваша освіта

	2013
Початкова, неповна середня	23.9
Середня загальна	39.2
Середня спеціальна (технікум, училище, коледж)	22.6
Перша ступінь вищої освіти (бакалавр)	1.5
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)	12.7
Не відповіли	0.2

s5. Ваша національність?

	2013
Українець	83.8
Росіянин	13.3
Інша	2.1
Не відповіли	0.8

sn1. Особисто Ви вважаєте себе віруючою чи не віруючою людиною?

	2009	2013
Я вірю в Бога	70.7	74.9
Ні, не вірую в Бога	10.5	12.0
Важко відповісти	18.8	12.8
Не відповіли	0.1	0.3

sn2. Якщо Ви вважаєте себе віруючою людиною, то належите Ви до певної релігійної конфесії чи ні?*

	2009	2013
Так, належу	57.0	50.7
Ні	36.5	41.0
Важко відповісти	6.4	5.8
Не відповіли	0.2	2.5

* Відсоток від тих, хто в попередньому запитанні відповів "Я вірю в Бога".

зн3. Якщо Ви належите до певної релігійної конфесії, то до якої?*

	2009	2013
Українська православна церква на чолі з Митрополитом Володимиром (Сабоданом) (УПЦ-МП)	40.8	44.7
Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ-КП) на чолі з Патріархом Філаретом (Денисенко)	27.5	26.1
Українська автокефальна православна церква (УАПЦ)	2.3	4.7
Українська греко-католицька церква (УГКЦ)	17	16.4
Інші православні церкви	5.9	2
Римо-католицька церква	0.5	1.3
Євангельські християни-баптисти	0.8	1
Адвентисти сьомого дня	0.3	-
Християни віри Євангельської-п'ятидесятники	1.6	0.3
Інші протестантські релігії	0.4	1.5
Мусульмани	0.7	0.3
Іудеї	-	0.1
Буддисти, кришнаїти	-	0.1
Інші релігії	1.5	0.6
Не відповіли	0.8	0.9

* Відсоток від тих, хто відмітив свою належність до певної конфесії.

зн4. Як часто Ви відвідуєте релігійні храми (церкви, костьолои, синагоги, мечеті тощо)?

	2009	2013
Щоденно чи кілька разів на тиждень	1.4	0.9
Один раз на тиждень	8.4	6.7
Один чи кілька разів на місяць	13.5	17.4
Один чи кілька разів на рік	39.0	44.4
Рідше одного разу на рік	15.0	13.6
Зовсім не відвідую	20.3	16.5
Не відповіли	2.4	0.4

s12. Де Ви зараз проживаєте?

	2013
Київ	5.4
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	32.5
Невелике місто	27.7
Село	33.4
Не відповіли	0.9

s12a. Як давно Ви мешкаєте у даному населеному пункті?

	2013
1. Мешкаю тут із народження	53.0
2. Більшу частину життя	36.3
3. Останні 6-10 років	6.5
4. Останні 1-5 років	3.2
5. Менше року	0.6
Не відповіли	0.3
<i>Середній бал</i>	<i>1.6</i>

Зміст

В.Ворона

Соціальні загрози і соціальний потенціал
реалізації інтересів народу України (*Передмова*) 3

Розділ перший

Тенденції розвитку соціально-політичної сфери українського соціуму

І.Бекешкіна

Президентські вибори–2015: стартові позиції кандидатів ... 16

О.Вишняк

Динаміка потенційного та реального електорату України
на парламентських та президентських виборах: 1994–2012 .. 23

О.Вишняк

Соціологи на виборах-2012: старі проблеми в нових реаліях .. 44

О.Стегній

Методологія дослідження соціальних рухів
у суспільстві соціогенних ризиків 59

В.Тарасенко, М.Сакада

Про стан громадянськості українського суспільства 67

М.Шульга

Феномен громадянської депривації 77

В.Казаков

Україна: суб'єкти соціального конфлікту 84

А.Зоткін

Тенденції автономізму та унітаризму
в українському суспільстві (2009–2013 рр.) 89

О.Резнік	
Динаміка громадсько-політичних практик в Україні	98
Т.Нікітіна, Т.Любива	
Громадянська активність населення України	107
С.Дембіцький	
Соціологічна діагностика стану громадської активності в Україні	113
В.Степаненко	
Громадські організації у патерналістському суспільстві	120
М.Паращевін	
Релігія як фактор суспільної активності населення	128
Н.Лавриненко	
Гендерна рівність та демократія: дійсно близнюки-брати?	135
А.Арсенко, Є.Суїменко	
Зовнішньополітичні орієнтації населення України	141

Розділ другий

Соціоекономічні та соціоструктурні перетворення українського сьогодення

А.Малюк	
Власність і ставлення до неї українців у контексті сучасного глобального соціально-економічного розвитку	156
В.Резнік	
Тенденції соціальної легітимації приватної власності на землю та виробничий капітал (2006–2013 рр.)	165
І.Мартинюк	
Особливості статусно-рольової структури сучасного українського суспільства	176
С.Макеєв	
Складні та простіші способи оцінювати стратифікованість суспільства	183

<i>І.Прибиткова</i> Структура міграційних потоків і пересувні ринки праці в Україні.....	190
<i>С.Оксамитна, С.Стукало</i> Суб'єктивна соціальна мобільність у порівняльній перспективі	198
<i>О.Іващенко</i> Київ у тренді соціального вирівнювання чи загальноукраїнського збіднення?.....	207
<i>Л.Малиш</i> Стратифікація життєвих можливостей містян.....	215
<i>Н.Толстих</i> Споживчі можливості населення сучасної України	222
<i>О.Беленок</i> Нерівність за термінами проживання у місті як чинник соціальної диференціації.....	230
<i>В.Пилипенко, О.Гончарук</i> Сільські реформи в оцінках громадян України	240
<i>О.Іваненко</i> Українці “третього віку”: як вплинула пенсійна реформа на життя.....	246
<i>Ю.Сапелкін</i> Корупція і хабар в Україні.....	255

Розділ третій
Відображення перебігу суспільних змін
в уявленнях населення

<i>В.Бурлачук</i> Образ суспільства у дзеркалі конкретного соціологічного дослідження	262
--	-----

О.Злобіна Динаміка усвідомлення суспільних перетворень у масовій свідомості	268
Н.Соболева Почуття, сподівання, побоювання у масовій свідомості українців: тенденції змін	276
А.Ручка, М.Наумова Ціннісної і типи ціннісної ідентифікації в сучасному соціумі	285
В.Матусевич “Традиція”, “модерн” і “постмодерн” в ціннісних орієнтаціях міського населення України	298
О.Шульга Ціннісний вакуум та боротьба символічних універсумів в українському суспільстві	305
Г.Чепурко Соціальний капітал: вплив на розв’язання життєвих ситуацій	312
Л.Бевзенко Уявлення українців про ознаки життєвого успіху в нашій країні	321
І.Буров Очікування і реалії протестної поведінки	330
Ю.Саєнко Молодь: зміни в суспільній свідомості	334
Л.Амджадін, О.Гончарук Довіра до армії та інших силових структур в Україні	341

Розділ четвертий
Соціокультурний простір: вектори трансформації

Т.Петрушина Соціокультурний потенціал інноваційного розвитку українського суспільства	354
А.Домаранська Культурна стратифікація українського суспільства	360
В.Смакота Суспільство незатребуваних знань	367
Н.Бойко Інтернет як ресурс впливу громадян на владу в сучасному українському суспільстві	375
Н.Костенко Флуктуації телевізійних преференцій	382
Р.Шульга Вплив мистецтва на вибір життєвих стратегій особи.....	393
Л.Скокова Залученість населення України до практик споживання музики	401
О.Козловський Динаміка розвитку релігійних конфесій протягом десяти років (з 2003 по 2013 рр.).....	411
Є.Головаха, О.Жуленьова Динаміка соціологічних показників стану здоров'я дорослого населення України за роки незалежності.....	417
М.Шульга Больові точки українського суспільства у фокусі громадської думки (<i>Післямова</i>)	423
Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2013 рр.	445

Contents

V.Vorona

Social threats and social potential for realizing
interests of Ukrainian people (*Foreword*) 3

Part One

Tendencies in the development of socio-political sphere of Ukrainian society

I.Bekeshkina

Presidential election–2015: start positions of candidates 16

O.Vyshniak

The dynamics of potential and real electorate of Ukraine
during parliamentary and presidential elections: 1994–2012 23

O.Vyshniak

Sociologists at the election–2012:
old problems in new realities 44

O.Stehniy

Methodology for research of social movements
in a society of sociogenic risks 59

V.Tarasenko,

M.Sakada

On the current state of civicism of Ukrainian society 67

M.Shulha

The phenomenon of civil deprivation 77

V.Kazakov

Ukraine: the subjects of social conflict 84

A.Zotkin

Tendencies of autonomism and unitarism
in Ukrainian society (for the years 2009–2013) 89

<i>O.Reznik</i>	
The dynamics of socio-political practices in Ukraine	98
<i>T.Nikitina, T.Liubyva</i>	
Civil activity of the Ukrainian population	107
<i>S.Dembytsky</i>	
Sociological diagnostics of the current state of civil activity in Ukraine	113
<i>V.Stepanenko</i>	
Social organizations in a paternalistic society	120
<i>M.Parashchevin</i>	
Religion as a factor of the social activity of population	128
<i>N.Lavrynenko</i>	
Gender equality and democracy: are they really “twin brothers”?	135
<i>A.Arseienko, Ye.Suimenko</i>	
Foreign policy attitudes of the Ukrainian population	141

Part Two

Socio-economic and socio-structural transformations of the Ukraine’s present

<i>A.Maliuk</i>	
The property and attitude of Ukrainians to it in the context of the present global socio-economic development	156
<i>V.Reznik</i>	
Tendencies of social legitimation of the private ownership of land and productive capital (2006-2013)	165
<i>I.Martyniuk</i>	
Peculiarities of the status-role structure in the present-day Ukrainian society	176
<i>S.Makeiev</i>	
Complex and simple methods to estimate the stratification in a society	183

<i>I.Prybytkova</i>	
Structure of migration streams and mobile labor markets in Ukraine	190
<i>S.Oksamytna, S.Stukalo</i>	
Subjective social mobility in comparative perspective	198
<i>O.Ivashchenko</i>	
Is Kyiv in the trend of social leveling or total pauperization of Ukraine?	207
<i>L.Malysh</i>	
Stratification of the life opportunities of townspeople	215
<i>N.Tolstykh</i>	
Consumer opportunities of population in the present-day Ukraine	222
<i>O.Belenok</i>	
Inequality in the duration of dwelling in a city as a factor of social differentiation	230
<i>V.Pylypenko, O.Honcharuk</i>	
Agrarian reforms in the estimations of Ukrainian citizens	240
<i>O.Ivanenko</i>	
The “third age” Ukrainians: How does pension reform impact their lives	246
<i>Yu.Sapelkin</i>	
Corruption and bribery in Ukraine	255

Part Three

Perception and representation of the course of social changes among Ukrainian population

<i>V.Burlachuk</i>	
The society’s image in the mirror of a specific sociological research	262

<i>O.Zlobina</i>	
The dynamics of realizing social transformations in the mass consciousness of Ukrainians	268
<i>N.Soboleva</i>	
Feelings, hopes and fears in the mass consciousness of Ukrainians: tendencies of changes	276
<i>A.Ruchka, M.Naumova</i>	
Values and types of the value identification in the present-day society	285
<i>V.Matusevych</i>	
Tradition, modern and postmodern in the value orientations of the urban population of Ukraine	298
<i>O.Shulha</i>	
Value vacuum and fight of symbolic universes in the Ukrainian society	305
<i>H.Chepurko</i>	
Social capital and its influence upon problem solving for life situations	312
<i>L.Bevzenko</i>	
The ideas of Ukrainians of the life success indicators in our country	321
<i>I.Burov</i>	
Expectations and realities of the protest behavior	330
<i>Yu.Saienko</i>	
Young people and changes in their social consciousness	334
<i>L.Amjadeen, O.Honcharuk</i>	
Trust in the army and other force structures in Ukraine	341

Part Four
Socio-cultural space: vectors of transformation

<i>T.Petrushina</i> Socio-cultural potential of the innovative development of Ukrainian society	354
<i>A.Domaranska</i> Cultural stratification of Ukrainian society	360
<i>V.Smakota</i> The society of unneeded knowledge	367
<i>N.Boiko</i> Internet as a resource of citizens' influence upon authorities in the present-day Ukrainian society	375
<i>N.Kostenko</i> Fluctuations of television viewing preferences	382
<i>R.Shulha</i> Influence of art upon the choice of life strategies of a person	393
<i>L.Skokova</i> Involvement of the Ukrainian population in the music consumption practices	401
<i>O.Kozlovskyi</i> The dynamics of development of religious confessions during 10 years (from 2003 to 2013)	411
<i>Ye.Golovakha, O.Zhuleniova</i> The dynamics of sociological indicators of the state of health among adult population of Ukraine during the years of independence	417
<i>M.Shulha</i> Pain points of Ukrainian society in the focus of public opinion (<i>Afterword</i>)	423
Results of the national monitoring surveys of 1992–2013	445

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО 1992-2013
СТАН ТА ДИНАМІКА ЗМІН
СОЦІОЛОГІЧНИЙ МОНІТОРИНГ**

(українською мовою)

За редакцією:

доктора економічних наук **В.Ворони**,
доктора соціологічних наук **М.Шульги**

Наукові редактори: *І.Мартинюк, Н.Соболева*
Відповідальний редактор: *Л.Лещенко*
Редактор, коректор: *О.Кузьміна*
Комп'ютерна верстка: *І.Данилюк, О.Соколова*

Підписано до друку 12.11.2013 р. Формат 60x84/16. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 35,4. Замов. № 250913. Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макету, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ "РПФ "Азбука".
04080, Київ-80, вул. Фрунзе, 19/21